॥ अथ श्रीमद्भागवते एकादशः स्कंधः प्रारभ्यते ॥

॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ जयतिजगतिजन्माद्यस्यविश्वस्ययस्मादमलनिगममुख्यावेचमाहात्म्यधाम ॥ द्रुहिणतनयऊचेशौरयेयस्वरूपंयदुपातिरपियास्यन्नुद्धवायस्वधाम १ वेदव्यासमहंवदेवेदव्यासै कवेदिनम् ॥ वेदव्यासजनारातिवेदव्यासमुनीनपि २ रत्नानामंबुधिःपात्रंतेजसामुष्णदीधितिः ॥ एवमेकादशस्कंधोवेदांतार्थैकसंनिधिः ३ दशमस्कंधरथ्यायागत्वांतंसार्थविन्पुनः ॥ गाहएकादशस्कंधतीर्थंविष्णुपदीमिव ४ ॥ इहनानाव्यसनराशिभारावभुग्नशिरसाकलिमलावकुंठितमनसांदुःखपरिहारसुखावाप्तीचाकांक्षमाणानांतदुपायमजानतापुंसामुपकारायकरुणाकरेणबादरायणेनकृतभागवतपुराणकल्पतरोरनेकस्कंधपुष्पराशेर्मकरंदभूतएकादशस्कंधआरभ्यते। तत्रएकादशस्कंधमुत्थापयितुंवृत्तमनुवदति कृत्वेति जविष्ठमितिपाठेबृहत्तममित्यर्थः भारविशेषणम् यविष्ठमितिनीचमित्यर्थःकलिविशेषणम् स्वगोत्रकलहस्वनिंदितत्वात् अवतारयन्अवतारयितुकामः ताच्छीलिकार्थेशतृप्रत्ययः भुवोभारंनिरहरदितिशेषेणान्वयःकथमित्यतउक्तम् दैत्यवधकृत्वेति अनेननस्वप्रयोजनार्थंकिंतुपरार्थइति ज्ञातव्यम् १ एतदेवविवृणोति येकोपिताइति ईशःक्षितिभारंनिरहरदित्यन्वयः इदंनिर्हरणमपिस्वैश्वर्यद्योतकमितिज्ञापनायेशेतिपदम् येसपत्नैःकृतैर्दुर्वादादिभिःसुबहुकोपिताःपांडुसुतास्तान्निमित्तंकृत्वाइतरेतरतःसमेतान्परान्शत्रून्हत्वा २ भूभारनिर्हरणप्रकारंवक्ति भूभारेति किमचिंतयदत्राह मन्यइति अवनेर्भारोगतोपिअगतोननुइतिमन्यतेत्र हेतुर्यदिति नन्विदमप्यन्यतःप्रा

श्रीशुकउवाच ॥ कृत्वादैत्यवधंकृष्णःसरामोयदुभिर्वृतः ॥ भुवोवतारयन्भारंयविष्ठंजनयन्कलिम् १ येकोपिताःसुबहुपांडुसुताःसपत्नैर्दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिस्तान् ॥ कृत्वानिमित्तमितरेतरतःसमेतान्हत्वापरान्निरहरत्क्षितिभारमीशः २ भूभारराजपृतनायदुभिर्निरस्यगुप्तैःस्वबाहुभिरचिंतयदप्रमेयः ॥ मन्येऽवनेर्ननुगतोप्यगतोपिभारोयद्यादवंकुलमहोअविषह्यमास्ते ३ नैवान्यतःपरिभवोस्यभवेत्कथंचिन्मत्संश्रयस्यविभवोन्नहनस्यनित्यम् ॥ अंतःकलिंयदुकुलस्यविधायवेणुसंबस्यवह्निमिवशांतिमुपैमिधाम ४ एवंव्यवसितोराजन्सत्यसंकल्पईश्वरः ॥ शापव्याजेनविप्राणांसंजह्नेस्वकुलंविभुः ५ स्वमूर्त्यालोकलावण्यनिर्मुक्त्यालोचनंनृणाम् ॥ गीर्भिस्ताःस्मरतांचित्तंपदैस्तामीक्षतांक्रियाः ६ आच्छिद्यकीर्तिंसुश्लोकांवितत्यह्यंजसानुकौ ॥ तमोनयातरिष्यंतीत्यगात्स्वंपदमीश्वरः ७ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मण्यानांवदान्यानांनित्यंवृद्धोपसेविनाम् ॥ विप्रशापःकथमभूद्वृष्णीनांकृष्णचेतसाम् ८ यन्निमित्तोयदोःशापोयादृशोद्विजसत्तम ॥ कथमेकात्मनांभेदएतत्सर्वंवदस्वमे ९

प्तपरिभवंकिनस्यादत्राह नैवेति विभवेनोन्नहनंसमृद्धिर्यस्यतत्तथातस्यतस्मादयमुपायइत्याह अंतःकलिमिति वेणुसंघस्यांतःकलिर्मिथःसंघर्षणलक्षणःतस्माज्जातंवह्निं शांतिमंगलंधाम शांतीप्रशममंगलेइतियादवः यद्वा अंतःकलिंशांतियदुकुलस्यनाशहेतुम् ४ चिंताफलमाह एवमिति ५ पुनर्हरिणाकिमकारीत्यत्राह स्वमूर्त्येति ईश्वरःस्वपदमगादित्यन्वय.किंकृत्वेति लोकलावण्येषुसमुदितेषुयाबहुमानबुद्धिःतस्यानिर्मुक्तिर्यथासातथातयास्वमूर्त्यानृणालोचनंआच्छिद्यआकृष्यगीर्भिःसहनांमूर्तिस्मरतांनृणाचित्तमाच्छिद्य पदैःपादन्यासैःतांपश्यतांजनानांक्रियाःकर्माण्याच्छिद्ययद्वापादसैदर्पादिगुणनिमग्नानांअन्यक्रियासुमनोनचलतीतितामीक्षतापदैराच्छिद्य ६ कौभूमौसुष्ठुश्लोकःस्तुतिर्यस्याःसासुश्लोकातांकीर्तिमंजसातत्त्वेनावितन्वन् विस्तारयन् किंप्रयोजनमत्राह तमइति अनयाकीर्त्यातमस्तरिष्यंतीतिकृत्वा ७ श्रुतविप्रशापोराजायदुनाअसंभावितोपानितिभावेनपृच्छति ब्रह्मण्यानामित्यादिना शापासंभवेब्रह्मण्यादित्रयोहेतवः ८ यदोःकुलस्ययन्निमित्तःकिंनिमित्तःयादृशःकीदृशःएकात्मनांएकमनस्कानाम् भेदोमिथोवैरलक्षणः ९

शुकःप्रश्नमवदन्पुनरुक्तंकरोति बिभ्रदित्यादिना सकलसुंदरगुणानांसन्निवेशंनिधानस्थानं गामगृहमास्थापगृहेस्थित्वेत्यर्थः १० प्रश्नंपरिहरति कर्माणीति पुण्यनिवहानिपुण्यकारणानियदु
देवउग्रसेनस्तस्यगेहेउग्रसेनाधिकृतद्वारवत्यांनिवसताकालात्मनाकृष्णेनानिसृष्टाःप्रेरिताःपिंडारकंक्षेत्रंप्राप्ताइत्यन्वयः ११ १२ उपसंगृह्यसांबमितिशेषः १३ अंतर्वत्नीगर्भिणी असितेक्षणानीलने
त्रा १४ १५ प्रलब्धाःवंचिताः सद्योर्थैसहसाहेतुशून्येप्युक्तंपिसांप्रतमितिपादः हेमंदाःनिर्भाग्याः १६ तस्मिन्नुदरे १७ किंदुष्कृतम् १८ १९ २० २१ तरलैस्तरंगैःवेलायांती
रे लग्नानिसंसक्तानि एरकादीर्घसूचीमुखतृणविशेषाः २२ शल्येषुंशल्याख्यशरंलुब्धकोव्याधः २३ सर्वेषामर्थःपुरुषार्थोयस्मात्सतथासर्वैरर्थ्यतइतिवा ॥ २४ ॥ इतिश्रीभागव

श्रीबादरायणिरुवाच ॥ बिभ्रद्वपुःसकलसुंदरसन्निवेशंकर्माचरन्भुविसुमंगलमाप्तकामः ॥ आस्थायधामरममाणउदारकीर्तिःसंहर्तुमैच्छतकुलंस्थितकृत्यशे
षः ॥ कर्माणिपुण्यनिवहानिसुमंगलानिगायज्जगत्कलिमलापहराणिकृत्वा ॥ कालात्मनानिवसतायदुदेवगेहेपिंडारकंसमगमन्मुनयोनिसृष्टाः ११ विश्वा
मित्रोसितःकण्वोदुर्वासाभृगुरंगिराः ॥ कश्यपोवामदेवोत्रिर्वसिष्ठोनारदादयः १२ क्रीडंतस्तानुपव्रज्यकुमारायदुनंदनाः ॥ उपसंगृह्यपप्रच्छुरविनीतावि
नीतवत् १३ तेवेषयित्वास्त्रीवेषैःसांबंजांबवतीसुतम् ॥ एषापृच्छतिवोविप्राअंतर्वत्न्यसितेक्षणा १४ प्रष्टुंविलज्जतीयुष्मान्प्रब्रूताऽमोघदर्शनाः ॥ प्रसो
ष्यंतीपुत्रकामाकिंस्वित्संजनयिष्यति १५ एवंप्रलब्धामुनयस्तानूचुःसहसानृप ॥ जनयिष्यतिवोमंदामुसलंकुलनाशनम् १६ तच्छ्रुत्वातेति
संत्रस्ताविमुच्यसहसोदरम् ॥ सांबस्यददृशुस्तस्मिन्मुसलंखल्वयस्मयम् १७ किंकृतंमंदभाग्यैर्नःकिंवदिष्यंतिनोजनाः ॥ इतिविह्वलितागेहाना
दायमुसलंययुः १८ तच्चोपनीयसदसिपरिम्लानमुखश्रियः ॥ राज्ञआवेदयांचक्रुःसर्वयादवसन्निधौ १९ श्रुत्वाऽमोघंविप्रशापंदृष्ट्वाचमुसलंनृप ॥ वि
स्मिताभयसंत्रस्ताबभूवुर्द्वारकौकसः २० तच्चूर्णयित्वामुसलंयदुराजःसआहुकः ॥ समुद्रसलिलेप्रास्यल्लोहंचास्यावशेषितम् २१ कश्चिन्मत्स्योग्रसील्लोहं
चूर्णानितरलैस्ततः ॥ उह्यमानानिवेलायांलग्नान्यासन्किलैरकाः २२ मत्स्योगृहीतोमत्स्यघ्नैर्जालेनान्यैःसहार्णवे ॥ तस्योदरगतंलोहंशल्येषुंलुब्ध
कोऽकरोत् २३ भगवान्ज्ञातसर्वार्थईश्वरोपितदन्यथा ॥ कर्तुंनैच्छद्विप्रशापंकालरूप्यन्वमोदत ॥ २४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेप्रथमो
ध्यायः ॥ १ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ गोविंदभुजगुप्तायांद्वारकायांकुरूद्वह ॥ अवात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णंकृष्णोपासनलालसः १ कोनुराजन्निंद्रियवा
न्मुकुंदचरणांबुजम् ॥ नभजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः २

तेमहापुराणेएकादशस्कंधेश्रीमहेंद्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थकृतौप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ अतःकतिपयैरध्यायैर्वसुदेवनारदसंवादच्छलेनहरेस्तत्त्वंतदवाप्तिसाधनंतदधिकारिलक्षणंचे
त्यादिनिरूपयति तत्रयादृच्छिकस्यनारदस्यांतःपुरवासिनावसुदेवेनसहसंगमःकथंसंजाघटीतिशंकांपरिहर्तुमाह गोविंदेति वनवासिनोनारदस्यजनसंकुलपुरनिवासहेतुःकृष्णेति १ श्रोत्रादीन्द्रियश
क्तिमतःपुंसोपिहरिश्रवणादिश्रद्धातिशयोजायते किंपुनःसम्यग्विज्ञाततत्त्वस्य नारदस्येतिभावेनाह कोन्विति सर्वतोमृत्युःमरणंयस्यसतथा २

अस्तूक्तंमपकृतेकिमत्राह तमेकदेति ३ स्तुत्यासंतोषाद्रेकात्श्रोतेव्याथकथनेबुद्धयुच्छासाभेवतीत्याशयेननारदंस्तौति भगवन्नित्यादिना स्वस्त्ययेइति धिरायेत्यादिप्रयोगवत् यात्रासंचारणं पित्रोर्यात्राशिशूनां उत्तमश्लोकःहरिःसएववर्त्मयस्यसतथा यद्वा उत्तमोहरिस्तस्यश्लोकइवश्लोकोयेषांतेतथामहांतस्तेषांवर्त्मयस्यसतथामहन्मार्गानुवर्तीत्यर्थःतस्य ४ ननुसर्वभूतसुहृत्त्वेसात्विकत्वंप्रयोजकंतदेवानामप्यस्त्यतःकिंविशेषतःस्तूयतइतितत्राह भूतानामिति भूतानित्रिविधानिसात्विकराजसतामसमिश्राणीति तत्रदेवानांचरितंसात्विकभूतानांसुखायैवआत्मभजनेबुद्धिमुत्पाद्य सुखलक्षणफलदानं तामसानांदुःखायतद्विपर्ययबुद्धिमुत्पाद्यदुःखलक्षणफलदानं राजसानांसुखदुःखलक्षणमिश्रफलायमिश्रकर्मबुद्धिमुत्पाद्यसुखादिमिश्रफलदान इदं चशब्दगृहीतं द्वितीयश्चशब्दः समुच्चयार्थः भवादृशानांचरितंनतथेत्याह सुखायेति एवशब्देनदुःखंव्यावर्तयति अच्युतात्मनामित्यनेनव्यापारांतरंनिवारयति हिशब्देनतेषांतदस्तीतिसूचयति देवानामात्मभजनेबुद्धिमुत्पाद्यानुत्पाद्यचसुखादिफलदातृत्वमस्तीत्युक्तंतत्स्पष्टयति भजंतीति येपुरुषाःयथायेनप्रकारेणदेवान्भजंतितेदेवाअपितथाकृतकर्मानुसारेणतान्पुरुषान्भजातिफलदानेनसन्नद्धाभवंति नचदेवेषुवैषम्यादिकमाशंकनीयमित्येतान्निदर्शनेनदर्शयति छायेति कर्मसचिवाः छायावत्पुरुषकृतकर्माधीनाछायायथापुरुषानुकृतातथेत्यर्थः भवादृशानतथेत्याह साधवइति आत्मनोभजनेबुद्धिमुत्पाद्यफलदाःसुराः।

तमेकदातुदेवर्षिर्वसुदेवोगृहागतम् ॥ अर्चितंसुखमासीनमभिवंद्येदमब्रवीत् ३ वसुदेवउवाच ॥ भगवन्भवतोयात्रास्वस्तयेसर्वदेहिनाम् ॥ कृपणानां यथापित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनः ४ भूतानांदेवचरितंदुःखायचसुखायच ॥ सुखायैवहिसाधूनांत्वादृशामच्युतात्मनाम् ५ भजंतियेयथादेवान्देवाअपितथैवतान् ॥ छायेवकर्मसचिवाःसाधवोदीनवत्सलाः ६ ब्रह्मंस्तथापिपृच्छामोधर्मान्भागवतांस्तव ॥ यान्श्रुत्वाश्रद्धयामर्त्योमुच्यतेसर्वतोभयात् ७ अहंकिलपुरानंतंप्रजार्थेभुविमुक्तिदम् ॥ अपूजयंनमोक्षायमोहितोदेवमायया ८ यथाविचित्रव्यसनाद्भवेम्मिन्विश्वतोभयात् ॥ मुंचेमह्यंजसैवाद्धातथानःशाधिसुव्रत ९ श्रीशुकउवाच ॥ राजन्नेवंकृतप्रश्नोवसुदेवेनधीमता ॥ प्रीतस्तमाहदेवर्षिर्हरेःसंस्मारितोगुणैः १०

उत्तमानांजनानांचनिकृष्टानांविपर्ययः । शुभाशुभफलानांतुकर्मणाविबुधाःसदा । प्रवर्तकायथायोग्यमृषयःकरुणांसदा । सुखमिच्छंतिभूतानांप्रायोदुःखासहानृणां । तथापितेभ्यःप्रवरादेवाएवहरेःप्रियाःइत्येतेदस्मिन्नर्थेप्रमाणम् ६ ननुसाधुभ्योदेवानामुत्तमत्वेमीष्टार्थप्रश्नस्तान्प्रतिस्याद्यथावत्प्रश्नपरिहारवक्तृत्वसामर्थ्यादितितत्राह ब्रह्मन्निति यद्यपिदेवाःप्रशस्तानिश्चितार्थास्तथापिमानुषत्वेनास्मदृष्टयगोचरत्वाद्युष्माकंतन्निश्चितार्थज्ञानसामर्थ्यात्तत्सांनिधानपात्रत्वाच्च वयंतुतवत्वांधर्मान्पृच्छामइत्यन्वयः ननुकिमत्राहिंसालक्षणोधर्मउतन्यायाचाराद्यन्यतमइत्यत्राह भागवतानिति अवश्यवक्तव्यत्वेतल्लक्षणमाह यानिति अनेनयद्धर्मश्रवणमपिसर्वभयमोचकंकिमुततदनुष्ठानमितिदर्शितम् ७ भवताभगवद्विषयधर्माचरणंकृतंकिमधुनातद्विषयप्रश्नइतितत्राह अहमिति ८ नन्वपुत्रस्यजीवत्पुत्रमुखदर्शनाल्लोकावाप्तिःश्रूयतेअतःकथंप्रजार्थइतिनिंदाध्वनिरितितत्राह यथेति अस्मिन्भवेजन्मनिविचित्रव्यसनात्नानाक्लेशात्विश्वतोभयाच्चयथांजसाक्षिप्रमुचेमहि तथापुनरद्धाप्रत्यक्षशाधीत्यन्वयः अद्धाप्रत्यक्षसत्ययोरितियादवः अनेनवसुदेवस्यपुत्रीभूतश्रीकृष्णमुखेंदुदर्शनादशेषव्यसनाकुलसंसारान्मुक्तेर्निश्चितत्वेपिविशेषप्रश्नोलोकहितायेतिज्ञातव्यम् ९ वसुदेवेनपृष्टोनारदःकिंचित्तगुणोभूदितिराज्ञोहार्दचोद्यंपरिहरति राजन्निति हरेर्गुणैःसंस्मारितोहरिरितिशेषः १०

---

१ देवाः शुभाशुभकर्म कारयित्वा सुखदुःखफलं ददति साधवस्तु सुखमेव तथापि साधूनां देवापेक्षयाश्रैष्ठ्यं न इत्यर्थं ।

बुद्धिविकासायप्रष्टारंस्तौति सम्यगिति विश्वस्याभीष्टस्यभावनमुत्पादनंयेभ्यस्तेतथातान् ११ एवदेवाविवृणोति श्रुतइति देवशब्दस्याविश्वांतभावेपिपृथक्ग्रहणमानिवर्त्यदोषपरिहारसामर्थ्यसूचना र्थंकृतं एतदेवापिशब्देनासूचयत् ब्रह्महत्यासहस्रस्यपापंशाम्येत्कथंचन नपुनस्त्वदवज्ञानेकल्पकोटिशतैरपि इममर्थंहिशब्देनसूचयति १२ ममाप्यनेनपुण्यबुद्धिरभूदित्याशयेनाह त्वयेति नित्यं स्मृतोपीदानींविशेषतःस्मारितोगुणकथनप्रश्नेन १३ धीमत्त्वेनवसुदेवस्यनारदोक्तौविस्रंभेपिस्वकपोलकल्पितत्वेननश्रद्धेयमितिमंदाशंकापनोदायतत्प्रश्नपरिहारत्वेनजनकार्षभसंवादमितिहासंवक्तु अत्रेति १४ निश्चजननायान्वयशुद्धिंकथयति प्रियव्रतइत्यादिना १५ अवतारप्रयोजनमाह मोक्षेति १६ यन्नाम्नाभारतमिति यस्यनाम्नाएतद्वर्षंभारतमितिविख्यातंअद्भुतंपुण्यसाधननिमित्तत्वेन १७ तत्पदवींतस्यभरतस्यपदवीं अयनंलोकमित्यर्थः १८ तेषांमध्येनवास्यभूमण्डलस्यनवद्वीपपतयःअभवन्तेषांमध्येएकाशीतिसंख्याताद्विजातयोबभूवुः किंकर्माणइत्यत्राह कर्मेति कर्मतंत्रप्रणेतारः कर्मकांडप्रणेतारः १९ तेषांमध्येनवसंख्यातामुनयोभवन्तत्रापिविशेषमाह ऊर्ध्वमंथिनइति ऊर्ध्वंमंथारेतएषामस्तीतिऊर्ध्वमंथिनःऊर्ध्वरेतसः संन्यासव्रतधारिणइत्यर्थः स्पष्टमाह श्रमणाइति श्रमणा

नारदउवाच ॥ सम्यगेतद्व्यवसितंभवतासात्वतर्षभ ॥ यत्पृच्छसेभागवतान्धर्मांस्त्वंविश्वभावनान् ११ श्रुतोनुपठितोध्यातआदृतोवानुमोदितः ॥ सद्यःपुनातिसद्धर्मोदेवविश्वद्रुहोपिहि १२ त्वयापरमकल्याणःपुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ स्मारितोभगवानद्यदेवोनारायणोमम १३ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ आर्षभाणांचसंवादंविदेहस्यमहात्मनः १४ प्रियव्रतोनामसुतोमनोःस्वायंभुवस्ययः ॥ तस्याग्नीध्रस्ततोनाभिर्ऋषभस्तत्सुतःस्मृतः १५ तमाहुर्वासुदेवांशंमोक्षधर्मविवक्षया ॥ अवतीर्णंसुतशतंतस्यासीद्ब्रह्मपारगम् १६ तेषांवैभरतःश्रेष्ठोनारायणपरायणः ॥ विख्यातंवर्षमेतद्यन्नाम्नाभारतमद्भुतम् १७ समुक्तभोगांत्यक्त्वेमांनिर्गतस्तपसाहरिम् ॥ उपासीनस्तत्पदवींलेभेवैजन्मभिस्त्रिभिः १८ तेषांनवनवद्वीपपतयोस्यसमंततः ॥ कर्मतंत्रप्रणेतारएकाशीतिर्द्विजातयः १९ नवाभवन्महाभागामुनयोह्यूर्ध्वमंथिनः ॥ श्रमणावातरशनाआत्मविद्याविशारदाः २० कविर्हरिरंतरिक्षःप्रबुद्धःपिप्पलायनः ॥ आविर्होत्रोथद्रुमिलश्चमसःकरभाजनः २१ तएतेभगवद्रूपंविश्वंसदसदात्मकम् ॥ आत्मनोव्यतिरेकेणपश्यंतोव्यचरन्महीम् २२

भिक्षवः तत्रापिविशेषमाह वातरशनाइतिवातएवरशनाकटिसूत्रंयेषांतेतथादिगंबराःपरमहंसाइत्यर्थः आत्मविद्यायांवेदांतशास्त्रेविशारदाःपटवः २० एतन्नामानिरुक्तिज्ञानादयमर्थःसिद्धइति तन्नामा न्याह कविरित्यादिना द्रुतंमिलंमिथोमेलनंवेदार्थानामेकीकरणंयेनसतथा चाम्यंतिवेदतार्थइतिचमावेदतार्थपायिनःतेषुसारश्चमसःसृगतावितिधातोःडप्रत्ययः करेभांतंजनयतिप्रकाशयतीतिकर भाजनःहस्तामलकवत्प्रतिभातवेदार्थइत्यर्थः २१ आत्मविद्यावैशारद्यंचात्मभेदज्ञानेनेतिभावेनाह तएतइति येमुनित्वेनोक्तास्तएतेमहींव्यचरन्नित्यन्वयःकिंविशिष्टाः विश्वंपूर्णंसदसदात्मकंकार्यका रणात्मकमपिभगवद्रूपंआत्मनाजीवाद्व्यतिरेकेणवैलक्षण्येनपश्यंतइति यद्वा सदसदात्मकंकार्यकारणात्मकंभगवद्रूपभगवतोमूर्तिंप्रतिमास्थानीयविश्वंप्रपंचमात्मनोहरेर्व्यतिरेकेणपश्यंतइति यद्वा वि श्वमंतःप्रविश्यवर्तमानंसदसदात्मकंबहिश्चजगत्व्याप्यवर्तमानभगवद्रूपंब्रह्मसद्ब्रह्मात्मनोंतर्यामिणोहरेरव्यतिरेकेणाभेदेनपश्यंतः अतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणःस्थितइति श्रुत्यर्थरसमनुभवंतइत्यर्थ विश्वस्यपरमात्मनोऽभेददर्शनंसदसदात्मकमितिविशेषणेनाविरुद्धमनंगीकारात्जहदजहल्लक्षणाप्रमाणिकीत्युपेक्षणीयंतन्मतमिति २२

महीसंचरणंचारकाणामप्यस्तिकिंविशेषमहात्म्यमेषामत्राह अव्याहतेति मुक्ताःजीवन्मुक्ताःमुनिचारणादीनांभुवनानिलोकांश्चेतिसुरसिद्धादीनांलोकांश्चरंतीतिकिंकर्मवशात्रेतिआह कामायेति बलव तामतिषेधेकामतोपिसंचरणंदुःशकंस्यादित्यतउक्तं अव्याहतेति २३ किमनेनप्रकृतइतितत्राह तएकदेति अंजनाभस्यहरेःपुत्राःआजनाभाः २४ इदमुपगमनंनद्वेषजनकंनिमित्ताभावात् किंतुसंप्री तिजनकंतल्लक्षणदर्शनादित्याह तानिति उपतस्थिरेसांजलिपुटाउत्थायासेवंत २५ तत्रविदेहेनइतरेभ्यःकिंविशेषणसेवितमत्राह विदेहइति अभिप्रेत्यसम्यग्ज्ञात्वा २६ ब्रह्मपुत्रोपमान्सनकादि तुल्यान्तांस्तुवन्पप्रच्छ अभीष्टमितिशेषः २७ स्तुतिप्रकारःकथ्यतेमन्यइत्यादिना २८ २९ किमभीष्टमप्राक्षीदत्राह अतइति यतोवैकुंठप्रियदर्शनंदुर्लभमतः करतलप्राप्तरत्नत्वात् भवतोपेनानिः श्रेयोनःस्याच्चदात्यंतिकंक्षेमंमंगलसाधनमिति मोक्षसाधनंपृच्छामइत्यर्थः कार्येणकारणमुपलक्ष्यतइतिन्यायोपपत्तेःनकेवलंप्रश्नप्रतिवचनाभ्यांतत्परिहारलक्षणंप्रयोजनंलभ्यते अपितुतयोश्चिरकाला

अव्याहतेष्टगतयःसुरसिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकिन्नरनागलोकान् ॥ मुक्ताश्चरंतिमुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवांभुवनानिकामम् २३ तएकदानिमेःसत्र मुपजग्मुर्यदृच्छया ॥ वितायमानमृषिभिरांजनाभामहात्मनः २४ तान्दृष्ट्वासूर्यसंकाशान्महाभागवतान्नृप ॥ यजमानोऽग्नयोविप्राःसर्वएवोपतस्थिरे २५ विदेहस्तानभिप्रेत्यनारायणपरायणान् ॥ प्रीतःसंपूजयांचक्रआसनस्थान्यथार्हतः २६ तान्रोचमानान्स्वरुचाब्रह्मपुत्रोपमान्नव ॥ पप्रच्छपरम प्रीतःप्रश्रयावनतोनृपः २७ विदेहउवाच ॥ मन्येभगवतःसाक्षात्पार्षदान्वोमधुद्विषः ॥ विष्णोर्भूतानिलोकानांपावनायचरंतिहि २८ दुर्लभोमानुषो देहोदेहिनांक्षणभंगुरः ॥ तत्रापिदुर्लभंमन्येवैकुंठप्रियदर्शनम् २९ अतआत्यंतिकंक्षेमंपृच्छामोभवतोनघाः ॥ संसारेस्मिन्क्षणार्धोपिसत्संगःशेवधिर्नृ णाम् ३० धर्मान्भागवतान्ब्रूतयदिनःश्रुतयेक्षमम् ॥ यैःप्रसन्नःप्रपन्नायदास्यत्यात्मानमप्यजः ३१ ॥ नारदउवाच ॥ एवंतेनिमिनापृष्टावसुदेवमहत माः ॥ प्रतिपूज्याब्रुवन्प्रीत्याससदस्यर्त्विजंनृपम् ३२ कविरुवाच ॥ मन्येकुतश्चिद्भयमच्युतस्यपादांबुजोपासनमत्रनित्यम् ॥ उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभा वाद्विश्वात्मनायत्रनिवर्ततेभीः ३३ येवैभगवताप्रोक्ताउपायाह्यात्मलब्धये ॥ अंजःपुंसामविदुषांविद्धिभागवतान्हितान् ३४ यानास्थायनरोराजन् नप्रमाद्येतकर्हिचित् ॥ धावन्निमील्यवानेत्रेनस्खलेन्नपतेदिह ३५

पेक्षितत्वेनमहत्त्ववत्पुरुषयोश्चतावत्कालंस्थित्यपेक्षितत्वेनलब्धेनतत्संगेनसुखनिधिलक्षणंप्रयोजनंचेत्यभिप्रेत्यतत्संगंस्तौति संसारइति शेवधिः सुखनिधिः ३० प्रधानसाधनेसाधनान्यपिवक्तव्यानीत्या ह धर्मानिति श्रुतयेश्रवणायक्षमंयोग्यं कल्याणांश्रुत्कदक्षसंज्ञायोग्यायुक्ताहिताक्षमाइतियादवः ३१ ३२ अब्रुवन्नितिबहुवचनात् यद्रूपमुत्पन्नंतदल्पबुद्धेरेकस्यबहुभिर्विचक्षणैर्युगपदुच्यमानवचना र्थावधारणंदुःशकमितिनिवारयति कविरिति अत्रसंसारे असत्यभंगलेदेहादावहमित्याद्यात्मभावादुद्विग्नबुद्धेःपुरुषस्यनित्यमच्युतस्यहेयोपादेयांशरहितस्यहरेः श्रीपादपद्मोपासनमकुतश्चिद्भयं नकुतश्चिद्भयंयस्माच्चत्तथावदहंमन्यइविमगराद्धांतइत्यर्थः विशिनष्टि विश्वात्मनेति यत्रयस्मिन्नुपासनेकृतेविश्वात्मनासर्वात्मनासंसारभीतिर्निवर्तते तदेवानुष्ठेयंपुरुषेणेति ३३ हरेरंघ्रिनिषेवणमेवमुख्यो भागवतोधर्मइतियनसिनिधायतदंगत्वेनोच्यमानायोगाअपिभागवतधर्माइत्याह येवाइति आत्मलब्धयेपरमात्मज्ञानाय भागवतान्धर्मानितिशेषः ३४ नप्रमाद्येतअनवधानवान्नभवति प्रमादो नवधानमित्यभिधानात् आत्मानात्मविवेकज्ञानवान्स्यादित्यर्थः कथमित्यस्मिन्नर्थेलुप्तोपमामाह धावन्निति यथानेत्रेउन्मील्यधावन्निहशर्करावतिस्थलेनस्खलेन्नपतेत्तथाभागवतधर्मस्थाधिकृतः ३५

भगवत्कथितोपायविधिःकीदृशइतितत्राह कायेनेति । स्वभावंयोग्यतामनुसृतोनुगतःमनसासंकल्पाद्यधिकरणेनबुद्ध्यानिश्चयज्ञानाधिकरणेनआत्मनामत्यामननलक्षणज्ञानाधिकरणेनअहंहरिभजेया मीत्यादिलक्षणेनाहंकारेणवा कायादिनायद्यर्चनादिकंकरोतिसर्वक्रियासुस्वस्यास्वातंत्र्यज्ञानेनतत्सर्वंपरस्मैनारायणायास्त्वितिसमर्पयेत् सोयमात्मप्रसादजनकत्वेनतज्ज्ञानोपायइतिभावः ३६ विप क्षेबाधकतर्कमुद्राव्यविपर्ययेवसानमाह भयमिति अस्मृतिरज्ञानंविपर्ययोऽन्यथाज्ञानं एतेईशादपेतस्यईशानुग्रहरहितस्यप्रकृतिबद्धस्यपुंसोयस्यहरेर्मायेच्छयास्तः ताभ्यांअज्ञानान्यथाज्ञानाभ्याद्विती याभिनिवेशतःद्वितीयेदेहगेहादौअहंममेत्यभिनिवेशनाद्दुरभिमानःस्यात्तस्माद्भयंसंसारलक्षणंस्यादितियस्मात् अतोगुरौपरमात्मदेवतायांचआत्मामनोयस्यसतथातस्मात्तज्ज्ञानवान्यथायोग्यंगुरुपरमपुरुष योर्भक्तिंकुर्वाणोबुधस्तंहरिमाभजेत् सर्वसमर्पणपूर्वकमुपासीतेत्यर्थः ३७ एतदेवसोदाहरणंविवृणोति अविद्यमानइति धियाध्यातुर्विषयानितिशेषःध्यायतोविषयानस्येतिस्मृतेः । पुंसईशाधीनत्वेन स्वस्याविद्यमानोपिद्वयोदेहगेहादिःस्वकीयत्वेनावभातिहियस्मात् कथमिव यथास्वप्नयुतमनोरथःस्वप्नेजाग्रत्त्वेनानिधिमुत्खायकोशमापाद्यप्रकृतिवर्गमावध्यराज्यंकरिष्यामीतिमनोरथःसत्त्वेनप्रतीयते तथादेहादावीशाधीनेस्वाधीनत्वबुद्धिःसंसारःतस्माच्चादृशसंसारनिवृत्तयेतत्कर्मतद्देहादिकर्मविषयोयस्यतत्तथातत्संकल्पविकल्पवृत्तियुक्तंमनःश्रीनारायणेनिदध्यात् ततोहरिप्रसादादभयंसंसारनिवृत्तिल क्षणोमोक्षःस्यादित्यन्वयः । सर्वसमर्पणलक्षणोपासनाभावेब्रह्मज्ञानंनस्यात्तदभावेसंसारनिवृत्तिर्नस्यात् अतस्तदर्थंसर्वसमर्पणलक्षणमुपासनंकर्तव्यमितिभावः । आत्मनादेहगेहादिद्वयशब्देनभण्यते ।

कायेनवाचामनसेंद्रियैर्वाबुद्ध्यात्मनावानुसृतःस्वभावम् ॥ करोतियद्यत्सकलंपरस्मैनारायणायेतिसमर्पयेत्तत् ३६ भयंद्वितीयाभिनिवेशतःस्यादीशाद पेतस्यविपर्ययोऽस्मृतिः ॥ यन्मायायातोबुधआभजेत्तंभक्त्यैकयेशंगुरुदेवतात्मा ३७ अविद्यमानोप्यवभातिहिद्वयोध्यातुर्धियास्वप्नमनोरथौयथा ॥ तत्कर्म संकल्पविकल्पकंमनोबुधोनिरुध्यादभयंततःस्यात् ३८ शृण्वन्सुभद्राणिरथांगपाणेर्जन्मानिकर्माणिचयानिलोके ॥ गीतानिनामानितदर्थकानिगाय न्विलज्जोविचरेदसंगः ३९ एवंव्रतःस्वप्रियनामकीर्त्याजातानुरागोद्रुतचित्तउच्चैः ॥ हसत्यथोरोदितिरौतिगायत्युन्मादवन्नृत्यतिलोकबाह्यः ४०

अविद्यमानंजीवस्यप्रतिभातितदीयवत् । जाग्रद्वस्तुयथास्वप्नःप्रतिभातिमनोरथः विद्यमानवदेवैवंदेहादीशवशेस्थितं । विभातिस्ववशत्वेनसैषासंसृतिरुच्यते । तस्मात्तद्विषयंत्यक्त्वामनोविष्णौनिवेशये दित्येतन्मानसिद्धमेतदर्थजातं नन्वत्रदेहादेरसत्त्वाभिप्रायेणस्वप्नादिदृष्टांतःकिंनस्यादितिचेन्न उदाहृतस्मृतिविरोधात् । तस्मात्स्वातंत्र्यस्यैवानिषेधःक्रियतइति । द्वयशब्देनभेदमनूद्यतन्निषेधःक्रियत इत्यर्थोप्युक्तप्रमाणविरुद्धइत्युक्तमनाकुलमिति ३८ अयमपिभागवतोधर्मइत्याह शृण्वन्निति एवमात्मज्ञानोत्पादनसमर्थभगवदुपासनांगभूतसर्वसमर्पणाख्यभागवतधर्ममनुष्ठितोदेहाद्यभिमानविधुरस्य भगवदेकस्वातंत्र्यज्ञानिनोनिरंतरंहरौमनोनियुंजमानस्यइयंप्रवृत्तिरित्यतोवाह शृण्वन्निति । तदर्थकानिजन्मकर्मविषयाणि ३९ एवंश्रवणाद्याचरतोपरोक्षज्ञानजननीभक्तिःस्यादित्याह एवंव्रत इति । प्रियस्यहरेर्नामकीर्त्याजातानुरागःसंवर्धितभक्त्युद्रेकःअनेनभक्त्युद्रेकोनुमंतव्यइतिभावेनाह हसतीति लोकबाह्यइत्यनेनभक्तबाहुविध्यदर्शयति कश्चिल्लोकबाह्योलोकविलक्षणः कश्चिल्लोक बद्धाह्यलिंगप्रदर्शकःकश्चिल्लोकवत् बाह्यवदुभयलक्षणोपेतश्च । तदुक्तं केचिदुन्मादवद्भक्ताबाह्यलिंगप्रदर्शकाः । केचिदांतरभक्ताःस्युःकेचिच्चैवोभयात्मकाः । मुखप्रसादाद्दार्ढ्याच्चभक्तिर्ज्ञेयानचान्यतः । हसना दिलक्षणमुन्मादादावतिव्याप्तमित्यतउक्तंमुखप्रसादादिति । नन्वयमर्थोमुखेननोक्तइत्यतउक्तमथोइति । अथोशब्दोऽप्यर्थःहसनादेरतिव्याप्तत्वान्मुखप्रसादाद्यपेक्षितमित्यर्थः विकल्पार्थोवासचलो कबाह्यइत्यनेनस्पष्टीकृतइति ४०

इदानीमेवंविधोपासकस्यहरेरुपासनार्थमधिष्ठानविशेषमाह खंवायुमित्यादिना खादीनांयानियानिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानितानिसर्वाणिहरेरधीनत्वेनतदेकनिष्ठगुणावेदकानिउपासकानांचतत्तचो ग्यतावशात्तत्तदधिष्ठानबाहुल्यंचोपयुज्यते हरेरावासस्थानत्वाद्येषुतदुपासनाविधानामितिभावेनाह हरेरिति यत्किंचभूतमुत्पन्नंतत्सर्वंहरेःशरीरंविषयभोगायतनत्वादावासस्थानं यःपृथिव्यांति ष्ठन्पृथिव्याइत्यादिश्रुतेः प्रकर्षेणमनस्तन्नतंकुर्यात्किंतदभेदेननेत्याह अनन्यमिति अन्यःस्वामीनाविद्यतेयस्यसोऽनन्यःतंब्रह्मपरिणामत्वेनसर्वस्यतच्छरीरत्वात्तदभेदेनोपासनोच्यतेचेतिचेन्न सर्वंहरेर्वशत्वेनशरीरंतस्यभण्यतइत्याविरोधात् ४१ एवंखाद्यधिष्ठानेषुसन्निहितस्यहरेस्ततोभिन्नत्वेननतत्स्वामित्वेनचोपासनाभक्त्यादिपुष्टिंकरोतिनान्यथेतिसोदाहरणमाह भक्तिरिति खा दिषुस्थितंहरिंप्रपद्यमानस्योपासीनस्यतयापरेपरमात्मविभक्तिःस्वेस्वस्मिन्ननुभावोस्वातंत्र्यज्ञानंअन्यत्रसंसारेविरक्तिरित्येषत्रिक.त्रिकत्वसंख्यांप्राप्तएककालःस्यादितिशेषः यथाबुभुक्षोरश्नतःपुंसोनुघा संप्रतिकवलंक्षुदपायःपुष्टिरुदरपूर्तिलक्षणातुष्टिरलंबुद्धिश्चेत्येतत्त्रयंस्यात् ४२ पूर्वोक्तार्थमनूद्यतत्फलमाह इतीति इत्याभजतोन्वनंतरंभगवत्प्रबोधः भगवदपरोक्षज्ञानमनंतरंपूर्वस्मादधिकासंसारवि रक्तिरनंतरअधिकाभक्तिरित्येतानिसाधनानिभागवतस्यभवंतीतियस्माचतोनंतरंसाक्षाचतुर्थावस्थालक्षणांपरामुत्तमांशांतिंस्वयोग्यांमुक्तिमुपैतीत्यन्वयः अत्रपूर्वाधिक्यविवक्षयाप्रबोधादीनांहेतुमद्भावक

खंवायुमग्निंसलिलंमहींचज्योतींषिसत्वानिदिशोद्रुमादीन् ॥ सरित्समुद्रांश्चहरेःशरीरंयत्किंचभूतंप्रणमेदनन्यम् ४१ भक्तिःपरेस्वेनुभवोविरक्तिरन्यत्रचैष त्रिकएककालः ॥प्रपद्यमानस्ययथाश्नतःस्युस्तुष्टिःपुष्टिःक्षुदपायोनुघासम् ४२ इत्यच्युतांघ्रिंभजतोनुवृत्त्याभक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः॥भवंतिवैभागवतस्य राजन्ततःपरांशांतिमुपैतिसाक्षात् ४३ राजोवाच ॥ अथभागवतंब्रूतयद्धर्मोयादृशोनृणाम् ॥ यथाचरतियद्ब्रूतेयैर्लिंगैर्भगवत्प्रियः ४४ हरिरुवाच ॥ सर्वभूतेषुयःपश्येद्भगवद्भावमात्मनः ॥ भूतानिभगवत्यात्मन्येषभागवतोत्तमः ४५ ईश्वरेतदधीनेषुबालिशेषुद्विषत्सुच ॥ प्रेममैत्रीकृपोपेक्षायःकरोति समध्यमः ४६ अर्चायामेवहरयेपूजांयःश्रद्धयेहते ॥ नतद्भक्तेषुचान्येषुसभक्तःप्राकृतःस्मृतः ४७ गृहीत्वापींद्रियैरर्थान्योनद्वेष्टिनहृष्यति ॥ विष्णोर्मायामिमांपश्यन्सवैभागवतोत्तमः ४८

थनंनाविरुद्धमितिज्ञातव्यम् ४३ भगवत्संबंधीभागवतइतिसामान्यतोज्ञातभागवतोपिविशेषविवक्षयालोकोपकारायपृच्छति अथेति अथप्राप्तावसरःपृच्छामीतिशेषः किंतत्राह भागवतमिति भागवतमुत्तममध्यमाधमसंज्ञं यद्धर्मःकिंधर्मःयादृशःकीदृशःयथाकथं ४४ तत्रप्रथमप्रश्नंपरिहरति सर्वभूतेष्विति सर्वभूतेषुस्थितस्यात्मनःपूर्णस्यहरेःभगवान्सर्वगुणपूर्णःतस्यभावोभगवद्भावः सर्व गुणपूर्णतांआत्मन्यात्मनिभगवतिभूतानिचपश्येत्पश्यति सर्वभूतेष्वात्मनःस्वस्यभगवद्भावंब्रह्मत्वंपश्यन्भागवतोत्तमइत्यर्थस्यपूर्णत्वादात्मशब्दउक्तःकश्चित्सर्वनरोत्तमइतिवाक्यविरुद्धत्वादनादर्त्तव्यम् ४५ मध्यमभागवतमाह ईश्वरइति ईश्वरेप्रेमतदधीनेषुसत्सुमैत्रींबालिशेषुअज्ञेषुकृपांद्विषत्सुउपेक्षां चशब्दात्सर्वस्यजगतस्तद्वशत्वंनजानाति ४६ अधमभागवतमाह अर्चायामिति एवशब्दे नार्चांपाअन्यत्रस्थितविष्णुज्ञानंतत्पूजांचव्यावर्तयति तद्भक्तेषुनकेवलपूजानेहतेअपितुतारम्यंनजानाति अन्येषूपेक्षकेषुशत्रुषुद्वेषप्रकारंनजानाति विष्णुज्ञानंचांकिंचिदुचत्वेनप्राकृतःप्रकृतिनिर्मितं स्वर्गादिकंप्राप्यततोधोलोकंयाति मध्यमभक्तस्यापिस्वर्गएवनिरयोनैव ४७ यथाचरतीत्येतंप्रश्नंपरिहरति गृहीत्वेति इमांलोकयात्राविष्णोर्मायांइच्छाधीनांपश्यन्निंद्रियैरर्थाञ्छब्दादीन्विषयान्गृहीत्वा विषयोग्यताविरेकेणाधिकंनद्वेष्टिनहृष्यति । अयमेवयद्धर्मइत्यस्यपरिहारःसदसत्सुयथायोग्यंहर्षद्वेषौ सदसतांवृद्धिन्हासकरोधर्मः । सर्वंहरेर्वशत्वेनशरीरंतस्यभण्यते । अनन्याधिपतित्वाच्चतदनन्यमुदीर्यते

नचाप्यभेदोजगताविष्णोःपूर्णगुणस्यत्विति। एतद्धरेःशरीरं यत्किंचभूतंप्रणमेदनन्यामित्यत्रप्रमाणं।पूर्णत्वादात्मशब्दोक्तःकश्चित्सर्वनरोत्तमः । सोपिनारायणोनान्यःसचसर्वेषुसंस्थितः।तद्वशाइतरेसर्वे श्रीब्रह्मेशपुरःसराः। सएवतुस्वभक्तेषुस्थित्वानुग्रहकारकः। अज्ञेष्वज्ञानयंताचद्विषत्सुद्वेषकारकः। तत्प्रेरितास्तदन्येतुप्रियद्वेषादिकारिणः। अतस्तत्प्रेरणादेवप्रेमा चाममजज्ञिरे।इतिपश्यतियोबुद्ध्यासतु भागवतोत्तमः। सर्वाधिकंपृथग्विष्णुंक्षीरसागरवासिनं।ज्ञात्वातत्रप्रेमयुक्तस्तद्भक्तेषुचमैत्रयुक्। कृपावांश्चतदज्ञेषुतद्द्वेषीणामुपेक्षकः।तद्वशत्वंनजानातिसर्वस्यजगतोपितु। तमाहुर्मध्यमंभक्तमर्चायामेवसंस्थि तं। विष्णुंज्ञात्वातदन्यत्रनैवजानातियःपुमान्। तारतम्यंचतद्भक्तेर्नजानातिकथंचन । अवजानंश्चतद्भक्तानात्मनोभक्तिदर्पतः। उपेक्षकोपिवातेषुनस्मरेदथवापितान्। मानुषेषुयथाकश्चित्कश्चिदुच्चःप्रदृश्य ते। एवमेवोच्चताविष्णोरल्पांपश्यतिचान्यतः। तेतुभक्ताधमाःप्रोक्ताःस्वर्गादिफलभोगिनः। तेविघ्निताअधोयांतितद्भक्तानामुपेक्षकाः। कुर्युर्विष्णावपिद्वेषवेवादेवावमानिनः। पूजिताविष्णुभक्तिचना वज्ञेपास्तवःसुराः। उपेक्षकेषुदेवानांभक्तिनाशंस्वयंहरिः। करोतितेनविभ्रष्टाःसंसरंतिपुनःपुनः। अधोवायांतिविद्वेषात्पूज्यादेवास्ततःसदा। यस्तान्द्वेष्टिसतंद्वेष्टियस्ताननुसचानुतम्।ऐकात्म्यमागताविद्धि देवैस्तद्भक्तिपूरितैः। उपेक्षकस्तुदेवानांयदैवनिरयोपगः। तदातुकिमुवक्तव्यमुपेक्षायांजनार्दने। विष्णोरुपेक्षकंसर्वेविद्विषंत्यधिकंसुराः। पतत्यवश्यंतमसिहरिणातैश्चपातितः। भुंक्तेस्वर्गफलंनित्यंनिरयंनैवगच्छति। विष्णोस्तुमध्यमोभक्तोजायतेमानुषेषुच। अस्मरन्देवतायस्तुभजतेपुरुषोत्तमं। योग्यःसंस्मरतेदेवानयोग्योद्वेष्टिकेशवं। यस्तूत्तमोभागवतःसमुक्तिंपरमांव्रजेत्। विष्णुनासर्वदेवैश्चमोदतेसाहिनित्यदाइति। समाख्यानबलात्सिद्धोयंसर्वभूतेष्वित्याद्युक्तार्थइति। विष्णुमायाविष्णिवच्छाधीना। विष्णोरिच्छानुसार्येतज्ज्ञात्वायोग्यान्नचाधिकंद्रूष्यातिद्वेष्टिवायस्तुसवैभागवतोत्तमः। इत्येतद्गृहीत्वापींद्रियैर्यथानिरयथैमानं। सतांवृद्धिकरोधर्मस्त्वसतांन्हासकारणः। अयंतुनिश्चितोधर्मोह्यधर्मोन्योविनिश्चितः। हर्षःसत्सुतथासत्सुधर्मोधर्मविपर्ययः। तेषांवृद्धौतथाहानौसर्वज्ञेयमशेषतः। एतदर्थंचधर्माणाम्प्रयां

देहेंद्रियप्राणमनोधियांयोजन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः ॥ संसारधर्मैरविमुह्यमानःस्मृत्याहरेर्भागवतप्रधानः ४९ यःकामकर्मबीजानिपश्यत्येषांचसंभवम् ॥ वासुदेवैकनिलयःसवैभागवतोत्तमः ५०

दावैदिकादिका। मूलधर्मविरुद्धातुसानग्राह्याकथंचनेत्येतदपिगृहीत्वापीत्यत्रमानम् ४८ कैर्लिंगैरित्येतंप्रश्नंपरिहरति देहेंद्रियप्राणधियामिति संसारधर्मैःसंसारस्वभावैःदेहादिनांजन्मादिकृच्छ्रैरविमुह्यमानस्तत्तद्धस्तुतत्त्वंयथावज्जानन्योवर्ततेसभागवतप्रधानइत्यन्वयःतत्रहेतुमाह स्मृत्येति देहादीनामचेतनत्वेनजन्मादिकृच्छ्रानुभवोनुपपन्नइत्यतस्तात्पर्यार्थोन्योयुक्तोवक्तव्यः सकइत्याशंका देहेंद्रियप्राणधियांत्रिधैवत्वाभिमानिन.। तत्रोत्तमादेवतास्ताःसर्वदोषविवर्जिताः। गुणैःसर्वैःसुसंपन्नाविरिंचादुत्तरोत्तरं। मध्यमागुणदोषेताअधमाअसुरामताः। तेसर्वेदोषसंयुक्ताआचित्तादुरोत्तरं। तेभ्योन्योमानुषोजीवस्ताभ्यांदेवासुरावपि। जीवाभिमानिनश्चैवत्रिविधाःसंप्रकीर्तिताः। जीवमान्युत्तमोब्रह्मामध्यमःस्वयमेवतु। अधमःकलिरुद्दिष्टस्तत्रमध्यमनीचयोः। मृतिजन्मक्षुधादुःखमभूत्याखिलमेवतु। नोत्तमस्यतुजीवस्यदेहादेश्चकथंचन। जन्मादिकृतदुःखंतुदेहमान्यसुरस्यह। सुन्याद्यप्ययजंदुःखमसुरेंद्रियमानिनः। क्षुन्निमित्ततुयद्दुःखंप्राणमान्यसुरस्यतत्। भयतर्षादिजंदुःखंमनोमान्यसुरस्यच। केवलंचांतरंदुःखंबुद्धिमान्यसुरस्यतत्। नीचोस्मीतितुयद्दुःखमहमान्यसुरस्यतत्। अतीतादेःस्मृतेर्दुःखंचित्तमान्यसुरस्यच। जीवमान्यसुरस्यस्यात्सर्वंतत्समुदायतः। एवमेवसुखंदेवेषूत्तमयमध्यमेषुच। असुराणामधर्मस्यवृद्ध्यासुखमपीष्यते। देवानानैवकेनापिदुःखंप्रीतिस्तुधर्मतः। अधर्मोपिप्रीतयेस्यादसुराणांतमोगतेः। देवानांपुण्यपापाभ्यांसुखमेवोत्तरोत्तरं। तेषांदुःखादिकंकिंचिदसुरावेशतोभवेत्। प्राणस्यनासुरावेशोहरिणाचसमोह्यसः। संपूर्णानुग्रहाद्विष्णोःप्राणःपूर्णगुणोमतः। असुराणांसुखाद्याश्चदेवावेशादुदीरिताः। स्वतस्तुनिर्गुणाःसर्वेसर्वदोषात्मकामताः। विविक्त्यैवंजगत्सर्वंस्वात्मानंचपृथक्स्थितं। सर्वंतश्चपृथक्संतंविष्णुंसर्वोत्तमोत्तमं। जानंतियेभागवतास्तउक्ताउत्तमोत्तमा इत्यनेनपरिहृतेतिज्ञातव्यम् ४९ कामकर्मबीजान्यविद्याप्रकृत्यादीनि एषांकामादीनाम् ५०

जन्मकर्मभ्यांब्राह्मणादिजन्मनागुरुकुलवासादिकर्मणाब्राह्मणादिवर्णैःब्रह्मचर्याद्याश्रमैः ब्राह्मणत्वादिजातिभिश्चसंज्ञितेसंकेतितेयः कामकर्मबीजैरुत्पन्नस्तस्मिन्देहेयस्याहंभावोब्राह्मणोहमित्यादिलक्षणो
नास्तिसभागवतोत्तमइति ५१ इदमप्येकंलक्षणमित्याह नयस्येति यस्यभागवतस्यचित्तेप्राकृतांतःकरणेविद्यमानेसंसारे स्वात्मनिकेवलात्मभावेस्वरूपावस्थानेमोक्षेवायःस्वोजीवःपरःपरमात्मेतिजीवपर
योरभिदाभ्भेदोनास्तिअभेदज्ञानंनास्तीत्यर्थः यश्चसर्वभूतसमःब्रह्मादिमानुषांतानिभूतानियथावत्तारतम्येनपश्यतिसभागवचोत्तमः नकापिजीवंविष्णुत्वेसंसृतौमोक्षएववा यःपश्यतिसुरादींश्चयथोत्कर्ष
प्रपश्यति ससर्वभूतसमइत्थंविष्णुंसर्वोत्तमंस्मरन् । इत्यतः । नैवंत्वयानुमंतव्यंदृष्टोजीवोमयेतिह । सर्वभूतगुणैर्युक्तंदेवंत्वंज्ञातुमर्हसीत्यतश्च नैवंत्वयानुमंतव्यंजीवात्माहमितिक्वचित् । सर्वै
र्गुणैःसुसंपन्नंदैवंमांज्ञातुमर्हसि इत्यतश्च प्रमाणाद्यस्यस्वकीयपरकीयबुद्धिभेदोन स्तीत्यर्थोनोपपन्नःकिंतूक्तइतिशांतोभगवन्निष्ठायुक्तः ५२ विकुंठस्यस्मृतिर्येषांतेतथातैःत्रिभुवनविभवहेतुभिःकारण
भूतैरजेशसुरादिभिर्ब्रह्मरुद्रपूर्वदेवादिभिर्मृग्यादन्वेषणीयात् भगवत्पदारविंदात्योलवनिमिषार्धमपिनचलतिसवैष्णवाग्र्य. स्मस्मृतइत्यन्वयः ५३ उरुविक्रमःपदन्यासविशेषःययोस्तौउरुविक्र
मौतावंघ्रीयोःशाखाअंगुल्यस्तासांनखमणयः नखाएवमणयःतेषांचंद्रिकयाज्योत्स्नयानिरस्ततापेउपसीदतांसेवमानानांहृदयेऽनुपसीदतांहृदिप्रभवतिमःतापःकथंपुनःप्रभवतीत्यन्वयः ५४ स्खल

नयस्यजन्मकर्मभ्यांनवर्णाश्रमजातिभिः ॥ संज्जितेस्मिन्नहंभावोदेहेवैसहरेःप्रियः ५१ नयस्यस्वःपरइतिचित्तेस्वात्मनिवाभिदा ॥ सर्वभूतसमःशांतःसवै
भागवतोत्तमः ५२ त्रिभुवनविभवहेतुभिर्विकुंठस्मृतिभिरजेशसुरादिभिर्विमृग्यात् ॥ नचलतिभगवत्पदारविंदाल्लवनिमिषार्धमपिस्मसवैष्णवाग्र्यः ५३
भगवतउरुविक्रमांघ्रिशाखानखमणिचंद्रिकयानिरस्ततापे॥हृदिकथमुपसीदतांपुनःसप्रभवतिचंद्रइवोदितेऽर्कतापः ५४ विसृजतिहृदयंनयस्यसाक्षाद्धरिरव
शाभिहितोप्यघौघनाशः ॥ प्रणयरशनयाधृतांघ्रिपद्मःसभवतिभागवतप्रधानउक्तः ५५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा०एकादशस्कंधेवसुदेवनारदसंवादेजा
यंतेयोपाख्यानेविदेहप्रश्नेद्वितीयोध्यायः ॥२॥ राजोवाच ॥ परस्यविष्णोरीशस्यमायिनामपिमोहिनीम् ॥ मायांवेदितुमिच्छामोभगवंतोब्रुवंतुनः १
नानुतृप्येजुषन्युष्मद्वचोहरिकथामृतम् ॥ संसारतापनिष्टप्तोमर्त्यस्तत्तापभेषजम् २ अंतरिक्षउवाच ॥ एभिर्भूतानिभूतात्मामहाभूतैर्महाभुज ॥ ससर्ज
जोच्चावचान्याद्यःस्वयमात्मप्रसिद्धये ३

नाविना अवशेनाभिहितःकथितः प्रणयरशनयाभक्तिलक्षणपाशेनधृतांघ्रिपद्मःबद्धपादपद्मःयादृशोपच्छुतइत्यनयोःप्रश्नयोःपरिहारौ धृतोर्ध्वपुंड्रत्वादिकंसंततगुणनामसंकीर्तनत्वंचेतियेशंखचक्रांकितबा
हुमूलाइत्यादिषुप्रसिद्धत्वादनुक्ताविति ५५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा०विज०टीकायांएकादशस्कंधेद्वितीयोध्यायः ॥२॥ परस्यपूर्णस्यमायिनांज्ञानिनामोहिनींमायांसृष्ट्यादिषुप्रवर्तमानांइच्छाशक्तिजडप्रकृ
तिर्वैभवंच १ तत्रतत्रभागवतेमायाविषयप्रश्नपरिहारावनेकशः कृतावित्यत्राश्रद्धेयमिदंनेतिभावेनाह नानुतृप्येइति हरेःकथामृतंयस्मिस्तत्तथातद्भेषजंसंसारतापशांतिकरऔषधम् २ परिहार
मवेक्ष्यप्रश्नःसंगच्छतइत्यतःपरिहारोपिमायाद्वैविध्यविषयएवेतिभावेनोपोद्घातंरचयति एभिरित्यादिना अत्रायंभावःआदौस्वयंपरमात्मास्वेच्छोद्बोधितयाप्रकृत्यामहदहंकारादिक्रमणचतुर्विंशतित
त्वानिसृष्ट्वापुनस्तैरसमेतैःस्तुतःवान्यमुपविश्यसंयोज्यतदुपादानत्वेनब्रह्मांडमुत्पाद्यांतस्तैःसहप्रविश्य ब्रह्मादिपृथिव्यंतानांतत्त्वानांरूपांतराणिसृष्ट्वैतैर्महाभूतैःपंचभिरुच्चावचानिशरीराणिससर्जत्रि
विधान्जीवांस्त्रिविधैःशरीरैःसंयोजयामास किंप्रयोजनमुद्दिश्येत्यतउक्तम् आत्मप्रसिद्धयइति आत्मनोहरेःप्रसिद्धिःख्यातिःप्रतीतिःज्ञानमितियावत्तदर्थंपरमात्मतत्त्वज्ञानायेत्यर्थः ३

१ शत्रुषुशत्रुत्वेनमित्रेषुमित्रत्वेनउदासीनेषुउदासीनत्वेनज्ञानंसमत्वं एतद्विपरीतंअसमत्वं । २ अत्रभूतानामित्यध्याहार्यम् भूतानांपरमात्मतावसानार्थमित्यर्थः ।

जीवकल्पं ब्रह्मैव भोगायतने शरीरे स्थित्वा कर्मफलं भुंक्त इत्यद्वैतमतं प्रत्याह एवंसृष्टेति सपरमात्मोक्तविधया स्थविष्ठैः पुनः सूक्ष्मत्वात्स्थूलभावं प्राप्तैः पंचधातुभिर्महाभूतैः भूतानि शरीराणि सृष्ट्वा तत्तदहृष्टानुसारेण जीवेन सह तान्यनुप्रविश्यात्मानं स्वं एकधा मनोनियंतृरूपेण दशधा दशेंद्रियनियामकरूपेण विभजन् विभक्तं कुर्वन् गुणान् विषयसारानानंदांश्च जुषत इत्यन्वयः । विभजन्नित्यनेन जीवात्मनामल्पशक्तित्वेन स्वात्मनो भिन्नत्वमवशत्वेन कर्मफलभोक्तृत्वं स्वस्य पूर्णशक्तित्वेन स्वातंत्र्यं च ध्वनयति ४ नन्विंद्रियाणामशुभेष्वपि विषयेष्वपि प्रवृत्तेः तत्स्थस्याशुभभोगोपि प्रसज्येत अतः कथं गुणानेव जुषत इत्यत्राह गुणैरिति यो गुणानेव जुषत इति प्रस्तुतः स परमात्मा आत्मना प्रद्योतितैर्विषयाभिमुखत्वेन प्रेरितैर्गुणैरिंद्रियैर्गुणान् भुंजानो वर्तत इत्यन्वयः लड्डर्थं वाचिशानचा शुभमेव भुंक्ते कदापि नाशुभमिति ध्वनयति नाशुभं संहरिः पिबेदिति स्मृतेः । एकस्मिन्नेव भोगायतने स्थितयोरनयोरेकस्य हरेर्गुणैकभोक्तृत्वे को हेतुरित्यत्राह प्रभुरिति समर्थो येपतौ प्रभुरिति वचनात् सामर्थ्यमाधिपत्यं च निमित्तमित्यर्थः स्वतंत्रास्वतंत्रयोः भेदानंगीकारे बाधकमाह मन्यमान इति इदमित्यव्ययं । आत्मावा इदमिति श्रुतेः सर्वाधिकत्वेन वर्तमानं तं परमात्मानं इदं सृष्टं देहयोगेनोत्पन्नं इदं जीवाख्यं वस्त्विति मन्यमानो जीव इह संसारे सज्जते सृतः परस्त्वत्वमसि सिसज्जत इत्यन्वयः ५ एतदेव विवृणोति कर्माणीति सनिमित्तानि पूर्वकर्मप्रयत्नसंस्काराख्यबीजसहितानि कर्मभिर्व्यापारैः कर्मेंद्रियैर्वा कुर्वन् सुखेतरं दुःखं प्रतिभ्रमतीत्यन्वयः ।

एवं सृष्टानि भूतानि स्थविष्ठैः पंचधातुभिः ॥ एकधा दशधात्मानं विभजन् जुषते गुणान् ४ गुणैर्गुणान्स भुंजान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः ॥ मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ५ कर्माणि कर्मभिः कुर्वन् सनिमित्तानि देहभृत् ॥ तत्तत्कर्मफलं गृह्णन् भ्रमतीह सुखेतरम् ६ इत्थं कर्मगतीर्गच्छन् बह्वभद्रावहः पुमान् ॥ आभूतसंप्लवात्सर्गप्रलयावश्नुतेऽवशः ७ धातूपप्लव आसन्ने व्यक्तं द्रव्यगुणात्मकम् ॥ अनादिनिधनः कालो ह्यव्यक्तायविकर्षति ८ शतवर्षा ह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणा भुवि ॥ तत्कालोपचितोष्णार्को लोकांस्त्रीन्प्रतपिष्यति ९ पातालतलमारभ्य संकर्षणमुखानलः ॥ दहन्नूर्ध्वशिखो विष्वग्वर्धते वायुनेरितः १० सांवर्तको मेघगणो वर्षति स्म शतं समाः ॥ धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयते सलिले विराट् ११

शरीरे दोषहानेन गुणभोक्तारमीश्वरं शरीरस्थतया जीवं मन्यमानः पतत्यधः तत्सृष्टा हि सदा जीवा देहादे जंनिमत्त्वत नित्यानंदैकदेहोसौ विष्णुस्तत्त्वैकतानयोरित्यनेन प्रमितोयमर्थः ६ जीवपरयोरभेददर्शिनः पुंसः कदानुतम प्रवेश इत्यतः प्रलयपर्यंतमेव देहयोगवियोगलक्षणौ जन्ममृत्यू ततः परं तमः प्रवेश इत्याशयेनाह इत्थमिति कर्मगतीः कर्मनिमित्तयोनिलक्षणफलानि बहून्यभद्राणि पापान्यावहत्यात्मन्याधत्त इति बह्वभद्रावहः । आभूतसंप्लवात् जगत्प्रलयपर्यंतं सर्गप्रलयौ जन्ममरणे योनिवत्स्वच्छंदतया स्यातामित्यत उक्तं अवश इति । आभूतसंप्लवाज्जन्मजीवेशत्वं विजानतः । ततः पतत्यधो यस्मादुत्थानं नैव तु कश्चिदिति वचनात् । अवशः पश्चादंधे तमसि पततीत्यर्थः ७ एवमीश्वरमायानियताद व्यक्तात्सृष्टिसमासतोभिधाय प्रलयं संक्षिप्याह धातूपप्लव इति । धातूनां पृथिव्यादिपंचभूतानां उपप्लवे प्रलये द्रव्यगुणात्मकं पंचभूतशब्दादिगुणमयं व्यक्तं ब्रह्मांडं अनादिनिधनः कालो विष्णुः अव्यक्ताय मूलप्रकृतये विकर्षति प्रकृत्यवशेषं कर्तुमिच्छतीत्यर्थः । कालाख्यः कलनाद्विष्णुर्व्यक्तमव्यक्तं नयत्विति वचनात् विष्णुरेव कालशब्देनोक्तः विकर्षतीत्यनेन कालशब्दोपि निरुक्तः ८ संक्षिप्योक्तं प्रलयमादितो वक्ति शतवर्षमिति । तत्कालेन तेन प्रलयकालेन उपचितः संवर्धितः उष्णो गुणो यस्य स तथा स चासावर्कश्च स तत्कालोपचितोष्णार्कः ९ १० विराट् ब्रह्मांडम् ११

१ शरीरे दोषहानेनेत्युक्त्या गुणैर्गुणान्स भुंजान इत्यत्र गुणपदमेवव्यावर्तकमित्युक्तं भवति । शरीरस्थतयेत्यादिना मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह मन्यत इति विवृतम् । तत्सृष्टा हि सदा जीवा इत्यादिना जीवेश्वराभेदस्य बाधितत्वमुपपादितं वेदितव्यम् । दी० । १ जीवस्येशत्वं विजानतः ।

सलिलेविलीनेब्रह्मांडमुत्सृज्यवैराजोब्रह्मांडांतर्वर्तीपुरुषोब्रह्माअव्यक्तंपरमात्मानंविशते अव्यक्तशब्दार्थंस्पष्टीकुर्वन्तंविशिनष्टि सूक्ष्ममिति यद्वा निरिंधनोनलः सूक्ष्मंव्याप्तमग्निमिवेति १२ संक्षेपविस्तराभ्यांतुकथयंतिमनीषिणः बहुवारस्मृतेस्तस्यफलबाहुल्यकारणादितिवाक्यार्थंसफलंकुर्वन्नुक्तार्थंप्रपंचयति वारिणेति तेनज्योतिषाहृतरसंपीतरसतमसातमोगुणानुस्यूतेनवायुनाअवकाशेन आकाशेन १३ १४ कालात्मनासंहारमूर्तिनाहरिणाहृतशब्दाख्यगुणंआत्मनिपरमात्मनि। पुनरपिविस्तारयति इंद्रियाणीति। अत्रेदतात्पर्यंनभस्तामसाहंकारमाविशति। तैजसानींद्रियाणि मनोबुद्धिश्चवैकारिकैःइंद्रियाभिमानिभिर्देवैः सहवैकारिकंतैजसात्मकंअहंकारंप्रविशति। एवंत्रिविधोहमहंकारःस्वगुणैःस्वकार्यैःसहात्मनिमहत्तत्त्वेलीयते। तन्महत्तत्त्वमात्मनिव्याप्तेपरमात्मनिप्रविष्टं भवति। वैराजःपुरुषःपृथिव्यादीनिस्वकृतकार्याणिव्युत्क्रमेणस्वस्वकारणेषुखादिषुविलाप्यस्वयंचतत्कारणगतत्वेनतत्तत्कार्यप्रवर्तकः तत्तत्कारणगतरूपेणैकीभूयमूलरूपीसन्नाकाशवदतिसूक्ष्ममव्यक्तंप्रविशतीति १५ १६ उपसंहरति एषेति। भगवतःएषामायाप्रकृष्टेच्छातस्याधीनाप्रकृतिश्चास्माभिर्वर्णिता निमित्तोपादानत्वविवक्षयेतिशेषः कीदृशीत्रिवर्गाःत्रयाणांगुणानांवर्णोवरणंययाहरेर्मे

ततोविराजमुत्सृज्यवैराजःपुरुषोनृप ॥ अव्यक्तंविशतेसूक्ष्मंनिरिंधनइवानलः १२ वारिणाहृतगंधाभूःसलिलत्वायकल्पते ॥ सलिलंतद्धृतरसंज्योतिष्ट्वायोपकल्पते १३ हृतरूपंतुतमसावायौज्योतिःप्रलीयते ॥ हृतस्पर्शोवकाशेनवायुर्नभसिलीयते १४ कालात्मनाहृतगुणंनभआत्मनिलीयते ॥ इंद्रियाणिमनोबुद्धिःसहवैकारिकैर्नृप १५ प्रविशंतिह्यहंकारंस्वगुणैरहमात्मनि १६ एषामायाभगवतःसर्गस्थित्यंतकारिणी ॥ त्रिवर्णावर्णिताऽस्माभिःकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ॥ १७ ॥ राजोवाच ॥ यथैतामैश्वरींमायांदुस्तरामकृतात्मभिः ॥ तरंत्यंजःस्थूलधियोमहर्षइदमुच्यताम् १८ प्रबुद्धउवाच ॥ कर्माण्यारभमाणानांदुःखहत्यैसुखायच ॥ पश्येत्पाकविपर्यासंमिथुनीचारिणांनृणाम् १९ नित्यार्तिदेनवित्तेनदुर्लभेनात्ममृत्युना ॥ गृहापत्याप्तपशुभिःकाप्रीतिःसाधितैश्चलैः २० एवंलोकंपरंविद्यान्नश्वरंकर्मनिर्मितम् ॥ अतुल्यातिशयध्वंसाद्यथामंडलवर्तिनाम् २१ तस्माद्गुरुंप्रपद्येतजिज्ञासुःश्रेयउत्तमम् ॥ शाब्देपरेचनिष्णातंब्रह्मण्युपशमाश्रयम् २२

त्यासृष्ट्यादौसातथासत्त्वादित्रिगुणानांवर्णोलेपः स्वरूपत्वेनसंबंधोयस्याःसातथाप्रकृतिः तदुक्तं त्रिवर्णावरणादुक्तात्रिगुणानांहरेर्मेतिःगुणात्मकत्वात्प्रकृतिस्त्रिवर्णेतिप्रकीर्त्यते तत्रतुप्रकृतिस्तावत्तारकाहरेर्मतिः उभयंविष्णुमायोक्तंज्ञातव्यमुभयंतथेतिबहूनांप्रस्तुतत्वादेषेत्यत्रैकंपरामृश्यतइतिसंदेहपरिहारःकथमितिचेन्न बहूनांसहनिर्देशएकयाभिधयैवतु तथैवाभिधयातेषांपरामृश्यैकमुच्यते इतितदुपपत्तेः १७ श्रुतमायाविभवोराजामायाशब्दवाच्यबंधकशक्तिजयोपायंपृच्छति यथेति ईश्वरस्येयमैश्वरीतांमायांवधकशक्तिमजस्तरसातरंत्येनंजीवंनसंसारयामीत्यनुग्रहोन्मुखीकारयंतिअन्यस्यनितरांलंघनमेवकुर्वंतीत्यर्थः १८ मायासंतरणेच्छोःप्रथमसाधनंविरक्तिरितिज्ञापयन्प्रबुद्धःप्रश्नंपरिहर्तुमुपक्रमते कर्माणीति पाकविपर्यासोनामकर्मफलवैपरीत्यंदुःखानिवृत्तिःसुखानवाप्तिश्चमिथुनीचारिणांस्त्रीपुंसाम् १९ वित्तादिसमृद्ध्यासुखोनातिःस्यादित्यत्राह नित्येति २० अनित्यफलत्वात्स्वर्गादयोहेयाइत्याह एवमिति अतुल्यातिशयैर्देवैर्ध्वंसादधःपातनान्मंडलवर्तिनांयुद्धरंगेवर्तमानानांयथाप्रध्वंसः २१ इहामुत्रविरक्तेनपुरुषेणैकिककार्यंमत्राह तस्मादिति २२

---

१ बहूनामनेकेषांपदार्थानां एकयाऽभिधया एकेनशब्देन सहयुगपन्निर्देशेपि तयैवाभिधया तेषामनेकेषां मध्ये एकं परामृश्य उच्यत इतियोज्यम् ॥

गुरुकुलेकिमनुष्ठेयमत्राह तत्रेति । गुरुश्वआत्मावदैवतंयस्यसतथा आत्माविष्णुः मिथुनीचारिणामित्यनेनामिथुनानामेव श्रेयोमोक्षोनामिथुनानामित्याक्षेप।देवाःसजातयामुच्यंतेमानुषाउभयात्मकाः । वि
जयाएवयोगेशास्तेषांयायैवयोग्यता । तथातथैवमुच्यंतेनान्यथातुकथंचनेतिवचनेनपरिहृतइति हरिगुरुप्रसादसाधनमाह अमाययेति २३ भागवतान्धर्मानाह सर्वतइति शिक्षेदित्युक्तंतंदुर्वते
साधवएकविधाउतबहुविधाः एषुसंगःकर्तव्यःइतिविधीयतइतिअस्यानेकविधाइत्युत्तर तर्हिकतिविधाइत्यस्यत्रिविधाइति तत्रापिविशेषोबहुलःसएषग्रंथांतरेविस्तृतः । संतस्तुत्रिविधाःप्रोक्ताउत्तमामध्यमा
धमाः । उत्तमादेवतास्तत्रऋष्याद्यामध्यमामताः । अधमामानुषोत्कृष्टास्तेचापित्रिविधामताः । तत्राधमेषुयेषांतुसंगोविप्राप्यवैभवेत् । तेषामुत्तमसंगःस्यत्तथांसंगंपरित्यजेत् । आदौतुनेषामपिचसं
गउत्तमसंगतेः । साधनत्वान्नतुत्याज्योयदित्यक्तुंनशक्यते । तदातेपितथानेयायथाविघ्नोनवैभवेत् । तदुच्चसंगते क्वापितदादोषोनजायते । प्रयोजनायतेषांतुसंगःसर्वात्मनेष्यते । सर्वथाचैवदेवेषुसंगोमु
निगणेषुच । भाव्योहितंविनानैवपुरुषार्थःकचिद्भवेत् । विशेषतःस्वोत्तमेषुविनासंगंनमुच्यते । स्वनीचेषुतुदेवेषुविनासमगनरूयते । तस्मात्सत्सूत्तमेष्वेषुसंगःकार्योविशेषतः । अनाद्यनंतकालेषुनचहाप्यः
कथंचन । सतांतदुत्तमेशेशेकिमुविष्णौपरात्परइति । किंच ज्ञानोत्पत्त्यावंतरंगंसत्सेवैवयामंतरेणविवक्षितार्थज्ञानासिद्धिर्नस्यात् अतोदुर्बलेनापिसाकार्या तदुक्तं बह्वपेक्षोहिजिज्ञासुरतोदेहादिवृत्तये । किं
चित्सत्स्वपिसंगीस्यादशक्येसतिवर्तते । कृतकृत्यस्त्यजेत्संगसदागुरुसुरादिषु । संगीस्यान्नहितत्संगविनातुसुखभाग्भवेत् । तस्मादनाद्यनंतैवभाक्तिर्गुरुसुरादिषु । अन्यत्रकृत्यावेक्षास्यादितिसंगवि

तत्रभागवतान्धर्मान्शिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः ॥ अमाययानुवृत्त्याचतुष्येदात्मात्मदोहरिः २३ सर्वतोमनसोसंगमादौसंगंचसाधुषु ॥ दयांमैत्रींप्रश्रयंचभूते
ष्वद्धायथोचितम् २४ शौचंतपस्तितिक्षांचमौनंस्वाध्यायमार्जवम् ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसांचसमत्वंद्वंद्वसंज्ञयोः २५ सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षांकैवल्यमनिकेतन
म् ॥ विविक्तचीरवसनंसंतोषंयेनकेनचित् २६ श्रद्धांभागवतेशास्त्रेऽनिंदामन्यत्रचापिहि ॥ मनोवाक्कायदंडंचसत्यंशमदमावपि २७ श्रवणंकीर्तनंध्या
नंहरेरद्भुतकर्मणः ॥ जन्मकर्मगुणानांचतदर्थेखिलचेष्टितम् २८ इष्टंदत्तंतपोजप्तंपूर्तंयच्चात्मनःप्रियम् ॥ दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्परस्मैसन्निवेदयेत् २९

निर्णयइति २४ २५ . सर्वत्रदेशकालादिष्वात्मनःस्वामिनईश्वरस्यान्वीक्षांमाहात्म्यानुकूल्यनिरीक्षणंकैवल्यमेकांतित्वंमकृतिप्राकृतादिमिश्रराहित्यंच चीरवसनंवल्कलं संतोषमलंबुद्धिम् २६ भागव
तशास्त्रेवेदादितंत्रे तदुक्तं । श्रद्धाभागवतेतंत्रेवेदेभारतपंचमे । विष्णोरव्यवधानेनवक्तृत्वात्सर्वथाभवेदिति । अन्यत्रकलाविद्यासुज्योतिःशास्त्रेषु अनिंदांनिंदाराहित्यंयतीनामितिशेषः । तदुक्तं कलावि
द्यास्वनिंदाचव्यवधानेनकेशवे । प्रवेशाद्यतिभिःकार्याह्यन्यथानिरयंव्रजेत्इत्यादिना । श्रद्दधातीतिश्रद्धासर्वसाधारणचेतनधर्मोगुणःश्रद्धास्तिक्यबुद्धिःसाद्विविधा अत्रोक्तमस्तीत्येकाममात्रप्रयोजनमस्ती
त्यन्या तत्रप्रथमायतेरपिकलासुकार्यानद्वितीयामयोजनाभावात् उभयंचपंचरात्रादिभगवच्छास्त्रेषुकार्यं तद्विरोधिषुशास्त्रेषुसर्वैरविशेषेणसदानिंदाकार्या तदभावेतमएवपरायणंअतःसुराएवतान्नि
दनंकुर्वंति सदाविज्ञाततात्पर्यार्थत्वात् तदुक्तं श्रद्धात्वास्तिक्यबुद्धिःस्यादिसादिप्रतिपाद्यंनचापरामित्यंतेन किंच भवच्छास्त्रविरोधिशास्त्राभ्यासेनअंधंतमोपिश्रूयते अंधंतमःप्रविशतीतिश्रुतौ नकेव
लंयतेःकलाभ्यःप्रयोजनाभावःकिंचाल्पज्ञस्यगृहिणोपीतीममर्थंहिशब्देनध्वनयति गृहिणोप्यल्पबोधस्येतिवाक्यात् २७ हरेर्जन्मादीनांश्रवणंतदर्थेश्रवणार्थेअखिलचेष्टितअखिलव्यापारःतदर्थेभक्तिज
ननार्थेहरेरखिलचेष्टितमितिवा २८ यदात्मनःप्रियंयद्देहादिकंचतत्सर्वंपरस्मैपरमात्मनेनिवेदयेत् २९

---

१ नारदपञ्चरात्रागमे । भारतं पञ्चमं यस्यासौभारतपञ्चमः । अव्यवधानेनमुखतएवविष्णोर्वक्तृत्वात् विष्णुप्रतिपादकत्वादित्यर्थः ।

कृष्णात्मैवनाथोयेषांतितथा मानुषेषुचापिसौहृदंशिक्षेतकिमुदेवादिषुउभयत्रभगवतिभागवतेषुचमहत्सुब्रह्मादिदेवेषुचपरिचर्या नचैतावतापूर्यते साधुषुनृषुस्वोत्तमोर्व्विस्यर्थः ३० भगवद्यशउद्दिश्य परस्परानुकथनंरतिःसुखंतदाधिक्यंतुष्टिरन्यत्रनिवृत्तिश्च ३१ रत्यादीनांपरिपाकमाह स्मरंतइति । उत्पुलकामुद्गतपुलकाम् ३२ भागक्तानांप्रवृत्तिप्रकारमाह क्वचिदिति । परंभगवंतंमनसाशर पमेत्यनिर्वृताः ३३ उपसंहरतिइतीति तदुत्थयाभागवतधर्माभ्यासोद्रेकोत्थया ३४ ब्रह्मवित्तमाःहियस्मात्तस्माद्यूयंब्रह्मणोनिष्ठांब्रह्मादिजीवराशेरुत्कर्षवक्तुमर्हथ निष्ठोत्कर्षेऽव्यवस्थायांनाशंत्ये वतयाच्मयोरिवियादवः ३५ तदुत्कर्षोपिजन्मादिकारणत्वेनस्वप्नाद्यवस्थाप्रवर्त्तकत्वेनतदनभिभूतशक्तित्वेनमनआदीद्रियाभिमानिदेवाज्ञात्वेन हिजननादिराहितत्वेनज्ञातुंशक्यतइत्याशयेनप्रश्नं परिहरति स्थितीत्यादिना । योस्यजगतःस्थित्यादिहेतुःस्वस्यहेतुरन्योनास्तीत्यहेतुःस्वप्नादिषुसन्निर्दोषत्वेनास्थितः । यश्चबहिःप्रलयेमुक्तौचवर्त्तमानः येनदेहेंद्रियादीनिचरंतिवर्त्तंते हृदयं मनः संजीवितानियदधीनानि हेनरेंद्रतत्तत्त्वंपरं सर्वस्मादुत्कृष्टंअवेहीत्यन्वयः ३६ इतोपिहरिःसर्वोत्कृष्टः यतोस्यप्रसादंविनारुद्रादिदेवैर्नज्ञेयइत्याह नैनमिति विशतिरत्रज्ञानार्थः मनआदिशब्दे मतदभिमानीलक्ष्यते अचेतनत्वेनज्ञानक्रियासंभवात् तथाचायमर्थः मनोरुद्रादिःएनंनारायणंनाविशतिनजानाति वागुतसरस्वत्यादिकमपिनविशतीत्यनुवर्तते चक्षुःसूर्यः आत्माब्रह्मावायुश्चान्येप्रा णाद्यभिमानिनश्चनजानंतीत्यर्थः अपिशब्दात्तत्प्रसादेनैकदेशंजानंतीतियोज्यं तत्रोदाहरणमाह यथेति यथास्वाःअर्चिषः प्रधानाग्नेःपुत्राःअनलंप्रधानाग्निंतदनुग्रहमंतरेणनविशंति ननुनित्यावि योषित्वेनअनंतवेदाद्यात्मत्वाच्चश्रीर्ज्ञातुमर्हतीतितत्राह शब्दइति निर्दोषःशब्दआगमइतिनिर्दोषशब्दराश्यभिमानिनीलक्ष्मीः बोधकादन्यत् अबोधकंपरमेश्वरादितरल्लौकिकानंदज्ञानादिकं

एवंकृष्णात्मनाथेषुमनुष्येषुचसौहृदम् ॥ परिचर्यांचोभयत्रमहत्सुनृषुसाधुषु ३० परस्परानुकथनंपावनंभगवद्यशः ॥ मिथोरतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथआ त्मनः ३१ स्मरंतःस्मारयंतश्चमिथोघौघहरंहरिम् ॥ भक्ताःसंजातयाभक्त्याबिभ्रत्युत्पुलकांतनुम् ३२ क्वचिद्रुदंत्यच्युतचिंतयाक्वचिद्धसंतिनंदंतिवदंत्य लौकिकाः ॥ नृत्यंतिगायंत्यनुशीलयंत्यजंभवंतितूष्णींपरमेत्यनिर्वृताः ३३ इतिभागवतान्धर्मान् शिक्षन्भक्त्यातदुत्थया ॥ नारायणपरोमायामंजस्त रतिदुस्तराम् ३४ राजोवाच ॥ नारायणाभिधानस्यब्रह्मणःपरमात्मनः ॥ निष्ठामर्हथनोवक्तुंयूयंहिब्रह्मवित्तमाः ३५ पिप्पलायनउवाच ॥ स्थित्यु द्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्ययःस्वप्नजागरसुषुप्तिषुसन्बहिश्च ॥ देहेंद्रियासुहृदयानिचरंतियेनसंजीवितानितदवेहिपरंनरेंद्र ३६ नैनंमनोविशतिवागुतचक्षुरा त्माप्राणेंद्रियाणिचयथानलमर्चिषःस्वाः ॥ शब्दोप्यबोधकनिषेधतयात्ममूलमर्थोक्तमाहयदतेननिषेध्यसिद्धिः ३७

यत्तस्यनिषेधतयाआनंदोहरेर्नेदृशानंदोज्ञानरूपःनेदृशज्ञानरूपइत्यादिनिषेधरूपेणआत्ममूलंस्वकारणं अर्थोक्तमर्थतःपरिशेषतःसिद्धत्वेनोक्तमाहअर्थशब्देनात्रपारिशेष्यप्रमाणमुच्यते नलक्षणावृत्तिः कथमत्राह यदृतइति यत्सर्वविलक्षणानंदादिकंविनानिषेध्यस्यैतन्नभवतीतिनिषेधवचनार्थस्यलौकिकानंदादेःसिद्धिर्नस्यात् प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात्सास्तिअतःपरिशेषप्रमाणसिद्धत्वाप्रमितमेवेत्यर्थः प्रतीतार्थंपरित्यज्याप्रतीतार्थकल्पनायांकिंप्रमाणमितीयंशंका । ब्रह्माद्यायंनजानंतिकरणाद्यभिमानिनः । जानंत्यनुग्रहाच्चास्यप्रधानाग्नियथार्चिषः । अग्निपुत्रानमस्तस्यैयमाहश्रीश्चतत्स्फुटं । वेदकृपापरं देवंवैलक्षण्यात्समस्ततः । आनंदोनेदृशानंदइत्युक्तेलोकतःपरम् । प्रतिभातिनचाभातियथावद्दर्शनांत्रिनेत्यनेनपरिहर्तव्योति एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिच ३७

---

१ मनआदीनांजडत्वेनभगवति प्रवेशाभाव उच्यते नच प्रवेशाभावोक्तेः प्रयोजनमस्ति ततोविशतिरत्र ज्ञानार्थः । तेन नविशति न जानातीत्युच्यते नचैतद्युक्तम् मनआदीनांजडत्वेनाज्ञातृत्वप्रसक्तेरेवाभा वात् । अतस्तन्निषेधोनुपपन्न इत्याशंक्यतात्पर्यमनुसृत्याह । मनोरुद्रादिरित्यादि । २ इंद्रियाद्यभिमानिनः

मुमुक्षुणाविद्याविद्येज्ञातव्ये विद्यांच॥विद्यांचयस्तद्वेदोभयंसहअविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुतेइतिश्रुतेस्तत्राविद्यांनिरूप्यअविद्यांनिरूपयति सत्वमिति जीवंहरेरूपमितिप्रवदंत्यज्ञाइतिशेषः के
चिदादौस्थितमेकंत्रिवृत्त्रिगुणात्मकंप्रधानमितिसंगिरंति प्रधानादिदमुत्पन्नमितिश्रुतिः सत्वंरजस्तमइतिकेचित् सूत्रंवायुर्महान्ब्रह्माअहंरुद्रइत्येकेहरेरूपमितिवदंति किंबहुनाउरुशक्तिब्रह्मैवज्ञान
क्रियार्थफलरूपतयाज्ञानक्रियाशब्देनज्ञानकर्मेंद्रियाण्यर्थशब्देनशब्दादिविषयाःफलशब्देनसुखदुःखेचोच्येते एपारूपत्वेनभातीत्यपरे सदसत्कार्यकारणरूपत्वेनावभातीति ननुसच्चत्यच्चाभवदितिश्रुतेः
कार्यकारणादिरूपदर्शनस्याविद्यात्वंकथमत्राह तयोरिति तयोःकार्यकारणयोःपरंविलक्षणंभिन्नंब्रह्मेतियद्यस्मात्तस्मात्तदात्मनादर्शनमविद्येत्यर्थः। त्रिगुणात्मकंप्रधानंचरजःसत्वंतमस्तथा। प्राणो
महानहंकारोजीवास्तदभिमानिनः। ज्ञानात्मकानींद्रियाणितथाकर्मात्मकानिच। शब्दाद्यर्थाःसुखंदुःखमितिप्रोक्तंद्विधाफलं एतत्सर्वंहरेरूपमित्याहुर्ज्ञानदुर्बलाः। सएवबहुशक्तित्वाद्भातिचैषांतथातथा। ए
वंकारणकार्याख्यंसमस्तंहरिमेवतु। केचित्पश्यंतिचव्यक्तंकेचिदाहुरपंडिताः। एवंकारणकार्येभ्यःपरमानंदरूपिणं। अज्ञानाद्बहुधाप्राहुरेकंसंतंसुदुर्जनाः। रूप्यत्वात्तद्वशत्वाच्चतद्रूपंचैवदीर्यते। नतुतस्यस्व
रूपत्वात्किंदोषानंदरूपिणः। तथाजडाजडैक्यंस्यात्कुतःपूर्णाल्पमोदयोः। पूर्णाल्पज्ञानयोश्चैवपूर्णशक्त्यल्पशक्तयोः। निर्दुःखदुःखान्वितयोःस्वतंत्रपरतंत्रयोः। अतःसर्वगुणैर्युक्तंसर्वदोषविवर्जितं। अन्याभे
देनविज्ञायतमएवप्रपद्यते। निष्कृष्टंसर्वतोविष्णुंसर्वतश्चविलक्षणं। ज्ञात्वापूर्णगुणंयातिमुक्तिंनास्त्यत्रसंशयइति प्रमाणसिद्धत्वादुक्तएवार्थोनतुसदनुविद्धत्वात्सर्वस्यतद्रूपत्वमिति ३८ किंच कार्याद्यभिन्नत्वेत

सत्वंरजस्तमइतित्रिवृदेकमादौसूत्रंमहानहमिति प्रवदंतिजीवम् ॥ ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्तिब्रह्मैवभातिसदसच्चतयोःपरंयत् ३८ नासौजजाननम
रिष्यतिनैधतेसौनक्षीयतेसचनविध्यतिचारिणांहि ॥ सर्वत्रशश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रंप्राणोयथेंद्रियबलेनविकल्पितंसत् ३९ अंडेषुपेशिषुतरुष्ववानि
स्थितेषुप्राणेनजीवउपधावतितत्रतत्र ॥ छन्नेमतींद्रियगुणेहमिवप्रसुप्तेकूटस्थआसयमृतेतदनुस्मृतिर्नः ४०

द्वज्जन्मादिमत्त्वंप्रसज्यतेनचतत्तथातस्माद्भिन्नमेवेतियुक्तिमाह नासाविति कालत्रयसंबंधित्वान्नौपचारिकोयंनिषेधः तथाजन्मादिमत्पदार्थस्थत्वेनतद्धर्मत्वंनौपचारिकंब्रह्मणइत्यत्राह सर्वत्रेतिसर्वेषु
जन्मादिमत्सुपदार्थेषुशश्वदेकविधंनविकारिअतएवानपायिविनाशरहितंतत्रहेतुगर्भविशेषणमुपलब्धिमात्रमिति प्रकृत्यादिमिश्ररहितज्ञानात्मकत्वादित्यर्थः अदृष्टत्वादसत्कल्पमिदमत्राह इंद्रियेति स
द्वस्तइंद्रियेषुदृश्यमानंदर्शनादिबलेनविकल्पितंविविधंकल्पितंदर्शनशक्तिदंश्रवणशक्तिदंज्ञानशक्तिदमितिकथमिवयथेंद्रियगतःप्राणइंद्रियशक्त्यादर्शनादिशक्तिप्रदत्वेनाविकल्पितइति तदुक्तं यथेंद्रियगतः
प्राणस्तेषांशक्त्याविकल्प्यते दृष्टिदःश्रुतिदश्चेतिमतिदोज्ञानदस्तथा। इत्यादिभेदतोवाच्यएकएवमहाबलः दृष्ट्यादिशक्तिस्तस्यैवयतोनान्यस्यकस्यचित् एवंसद्रूपकंब्रह्मतत्तच्छक्त्याविकल्प्यते
एकमेवमहाशक्तिप्राणस्यापिबलप्रदमिति। जीवप्राणधारणइतिधातोःहरेःजीवशब्दवाच्यत्वंप्राणस्यापिशक्तिप्रदत्वंचयुज्यते। अहंहिजीवसंज्ञोवैमयिजीवःसनातनः। मैवंत्वयानुमंतव्यंदृष्टोजीवोमयेतिह।
अहंश्रेयोविधास्यामियथाधिकारमीश्वरइतिप्रमाणाद्दह्यमानगृहांतरास्थितयोगिवत् ब्रह्मणोपितत्तत्पदार्थस्थत्वेपितत्तद्दोषलेपसंबंधोनास्तीतियुक्तम् ३९ नानायोनिषुवर्तमानस्यजीवस्यदेहाद्देहांतरप्राप्तौ
सुप्तौवास्वातंत्र्यप्रतीतेरस्यैक्यानुपपत्त्याप्राणस्यक्षीरनीरवत्सहावस्थानेपिपरमात्माधीनत्वाच्चहरेःसर्वोत्कृष्टत्वमप्रतिहतमितिभावेनाह अंडेष्विति जीवस्तत्रतत्रतेषुतेषुअंडेषुपक्ष्यादिकोशेषुतेषुतज्जन्येषुइ
त्युपलक्ष्यते पेशोजरायुस्तद्वत्सुपेशिषुजरायुजेष्वित्यर्थः। पेशोजरायुरुद्दिष्टःसुवर्णेपेशउच्यते। मृदुपिंडश्चपेशंस्यात्क्वाचिद्द्रुमपीष्यते इत्यभिधानं। तरुषुउद्भिज्जेषुअवनिस्थितेषुस्वेदजेषुभूस्वेदेनजातमत्कुणा

१ किंचिद्ध्रस्वितिशेषः

विशरीरेषुप्रवेक्ष्यन्पूर्वदेहंहित्वाप्राणंप्रविश्यपरमात्मानंप्रविष्टनप्राणेनपरमात्मनासहोपधावतिगच्छतिप्रविशति । देहाद्देहांतरगतौप्रविशेत्प्राणमेवतु । जीवःप्राणःपरात्मानमेवंसुप्तावपिस्फुटम् । तद न्यादेवताःसर्वाःप्राणस्यैववशेस्थिताः । ईशश्चसुप्तवचांतिनैवमानुषजीववत् । स्वर्गस्थानांनतुस्वाप.आयोदेहेऽपिनाज्ञता । मृतिसुप्तिप्रबोधादौनियंताहरिरेकराट् । तमृतेनैवचावस्थानावस्थावाप्यचस्मृ तिः । ततस्तुदेवदेवेशःप्राणःप्राणेश्वरोहरिः । नहरेरीशितात्वन्यःसाहिसर्वाधिकोमतइतिउक्तार्थेमानम् । मर्त्तांद्रियगुणेबुद्धींद्रियाणांगुणेशब्दादिविषयवृत्तिलक्षणव्यापा रेछन्नेसंवृतेप्यहमिवाहंकार चमसुप्तेसर्वेंद्रियप्रवृत्त्युपरमेणदेहाभिमानाभावलक्षणायांसुप्तौप्राणंप्रविश्यछन्नः । प्राणेनकूटस्थेनिर्विकारहृदयस्थेपरमात्मन्यास परमात्मानंविशिनष्टि यमृतइति यंपरमात्मानंऋतेतदनुस्मृतिः तस्यानुस्मृतिरेवनस्यात् । एतावंतंकालंसुखमस्वाप्समितिसुखपरामर्शोनस्यादित्यर्थः । तदापरमात्माकृष्टशक्तित्वेनाभिमानिदेवानांज्ञानजनकशक्त्यभावोनदोषाय । तदन्यादेवताःसर्वाइत्युक्तत्वात् ४० इदानींसर्वोत्कृष्टत्वेनसर्वस्माद्भिन्नस्यसर्वोपकारकत्वेनश्रेष्ठस्यपरमात्मतत्वस्यापरोक्ष्यंकदानुस्यादितिसोदाहरणतत्साधनमाह यर्हीति यार्हियदाप्रजनाभचरणेपणयाअनुदिनंप्रवृद्धयोर्व्याभक्त्याचेत सःसत्वादिगुणकर्मजातानिमलानिविधमेत्परिहरेत्तदातस्मिन्चेतसिशुद्धेआत्मतत्त्वंपरमात्मस्वरूपंसाक्षादुपलक्ष्यतेअपरोक्षीक्रियते कथमिवयथासवितृप्रकाशोयलहशौनिर्मलेचक्षुषिदृश्यतइति ३१

यर्ह्यब्जनाभचरणेषणयोरुभक्त्याचेतोमलानिविधमेद्गुणकर्मजानि ॥ तस्मिन्विशुद्धउपलभ्यतआत्मतत्वंसाक्षाद्यथामलदृशोःसवितृप्रकाशः ४१ राजोवाच ॥ कर्मयोगंवदतनःपुरुषोयेनसंस्कृतः ॥ विधूयेहाशुकर्माणिनैष्कर्म्यंविंदतेपरम् ४२ एवंप्रश्नमृषीन्पूर्वमपृच्छंपितुरंतिके ॥ नाब्रुवन्ब्रह्मणः पुत्रास्तत्रकारणमुच्यताम् ४३ आविर्होत्रउवाच ॥ कर्माकर्मविकर्मेतिवेदवादोनलौकिकः ॥ वेदस्यचेश्वरात्मत्वात्तत्रमुह्यंतिसूरयः ४४ परोक्षवादो वेदोयंबालानामनुशासनम् ॥ कर्ममोक्षायकर्माणिविधत्तेह्यगदंयथा ४५

निमिर्ज्ञानयोगंश्रुत्वाकर्मयोगंपृच्छति कर्मयोगमिति येनकेनप्रकारेणसंस्कृतः शुद्धः ४२ ब्रह्मणःपुत्राःसनकादयःकारणंपरिहारवचनेनिमित्तम् ४३ आविर्होत्रः जानंतोपिहिदुर्ज्ञेयःप्रश्नोयंज्ञा निनामपि । इतिवेदपितुर्ब्रह्मपुत्रानोचुर्निमेःगुरइतिवाक्यात्ज्ञानिनामपिदुर्ज्ञेयत्वंनिमित्तमित्यभिप्रेत्यतैःप्रश्नपरिहारःआदौनकृतइतिसूचयन्प्रश्नपरिहरति कर्मेति इदंकर्मप्रशस्तंइदकर्मकर्तुमयो ग्यंइदंविकर्मविरुद्धंकर्मेतिवेदगतोवादोविचारोनलौकिकःलोकविषयोवेदबहिर्मुखजनगोचरोनभवति किंतुवेदविचारकुशलपुरुषविषयएवेत्यर्थःकुतस्तत्राह वेदस्येति चशब्दएवार्थे ईश्वरात्मत्वाचे श्वरविषयत्वादेव वैदिकानामपितत्प्रसादंविनासुज्ञेयोनेतिभावेनाह तत्रेति तत्रवेदार्थविचारे ४४ ननुवेदस्येश्वरविषयत्वंकथंयुज्यतेस्वर्गकामोयजेतेत्यादिकर्मविषयत्वप्रतीतेरतआह परोक्षेति प रोक्षतोवादोवचनंयस्यसतथा अयंवेदोमुख्ययावृत्त्यासाक्षाद्ब्रह्मवक्त्यमुख्ययाकर्मच किमर्थमेवंकल्प्यतेइत्यत्राह बालानामिति अल्पज्ञानिनामनुशासनकुर्वन्वेदोंतःकरणशुद्धयेदुष्कर्ममोक्षाय ब्रह्मार्पणबुद्ध्यातदुद्दिश्यकर्माणिविधत्ते । कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाइत्यादिलक्षणोहियस्मात्तस्मादुभयथापिब्रह्मविषयत्वमविहतंवेदस्य एकस्योभयविषयत्वंकुत्रदृष्टंअत्राह अगदंयथेतियथा यदैकमेवद्रव्यमपथ्यजनकंतदेवौषधीकृतमपथ्यंपरिहर्तुंभवतितथेत्यर्थः यद्वैकंपर्पटकाचिकित्साभेदाज्ज्वरवातयोःपरिहारायप्रभवति प्रकृतेपितथेति ४५

१ जीवस्यापिप्रकृतत्वेपिकूटस्थपदोक्तपरमात्मैवाप्रयोग्यतयापरामृश्यतइतिभावः टी० । ईश्वरमततिप्राप्नोतीति ईश्वरात्मा तस्यभावस्तत्त्वम् । यात्राभिप्रेतत्वादितिहृदयम् ।

वेदस्यापौरुषेयत्वेनविप्रलंभादिदोषाभावादज्ञेनापिवेदोक्तंकृतंसुकर्मैत्याशंक्यभगवदज्ञकृतंविकर्मतत्ज्ञानकृतमेवसुकर्मइतिविविनक्ति नाचरेदिति स्वयंसर्वपूजितमिदमिष्टप्रदंदैवंनजानातीत्यज्ञः अतएवा
जितेंद्रियःविषयलंपटःयोनापुरुषोवेदोक्तंकर्माचरेत्करोति समृत्योर्मृत्युमतीवदुःखमुपैतिकेनकारणेनेत्यतउक्तम् विकर्मणेति वेदोक्तकर्मणोविकर्मत्वंकुतइत्यतउक्तम् अधर्मेणेति एषमेसर्वधर्माणांध
र्मोधिकतमोमतः । यद्भक्त्यापुंडरीकाक्षंस्तवैरर्चेन्नरःसदेतिभीष्मोक्तेरनेवंवित्कर्मणोऽधर्मत्वात् । यद्यनैवंवित्महत्पुण्यकर्मकरोतितद्धास्यांततःक्षीयतएवेतिश्रुतिर्हिशब्दआददाति । अनेनेश्वरार्पणमो
क्षयैवकर्मणोनश्वरफलरोगविनाश्यानित्यसुखहेतुरित्युक्तंभवति ४६ तर्हिस्वर्गेलोकेनभयंकिंचनास्तीतिश्रुतिःकथंसंगच्छतइतितत्राह रोचनार्थमिति अल्पबुद्धेर्बहिर्मुखस्ययोग्यस्यउत्पिपादयिषुर्दे
यालुरिवतस्मिन्बुद्धबालरार्थंगुडजिह्विकान्यायमनुसंदधानोमधुरंमुक्तिफलंगर्भीकृत्यस्वर्गादिपुण्यंमधुररसमिवप्रकाश्यतदर्थंकर्मविदधान अधीतश्रुतवेदार्थस्यसमुत्पन्नजिज्ञासस्यक्षणभंगुरफलत्वात्स्व
र्गादौवैराग्यमुत्पाद्यश्रीनारायणचरणारविंदभक्तिमुत्पाद्यतदुपासनासंभूतसांविद्संजातप्रसादसुलभापवर्गैतात्पर्यपर्यवसायिनीफलश्रुतिःसंगताभवतीति । अज्ञात्वाकुर्वतःकर्मस्खलनात्पापकारणं । तदेवार्प
यतोविष्णोर्नैवपापायतद्भवेत् । मनोदोषविहीनस्यनतुदोषवतःक्वचित् । सत्सुकेशवपूर्वेषुक्रमशोभक्तिहीनता । असद्भक्तिस्तथास्नेहोबहुमानमथापिवा । स्वोत्तमानांप्रियत्यागादात्मप्रियचिकीर्षया । अधिकेष्वे

नाचरेद्यस्तुवेदोक्तंस्वयमज्ञोऽजितेंद्रियः ॥ विकर्मणाह्यधर्मेणमृत्योर्मृत्युमुपैतिसः ४६ वेदोक्तमेवकुर्वाणोनिःसंगोर्पितमीश्वरे ॥ नैष्कर्म्यांलभतेसिद्धिंरो
चनार्थफलश्रुतिः ४७ यआशुहृदयग्रंथिंनिर्जिहीर्षुःपरात्मनः ॥ विधिनोपचरेद्देवंतंत्रोक्तेनचकेशवम् ४८ लब्ध्वाचाव्यग्रमाचार्यंतेनसंदर्शितागमः ॥
महापुरुषमभ्यर्चेन्मूर्त्याभिमतयात्मनः ४९ शुचिःसंमुखआसीनःप्राणसंयममादिभिः ॥ पिंडंसंशोध्यसंन्यासकृतरक्षोऽर्चयेद्धरिम् ५० अर्चादौहृदयेवापि
यथालब्धोपचारकैः ॥ द्रव्यक्षित्यात्मलिंगानिनिष्पाद्यप्रोक्ष्यचासनम् ५१ पाद्यादीनुपकल्प्याथसंनिधाप्यसमाहितः ॥ हृदयादिकृतन्यासोमूलमंत्रे
णचार्चयेत् ५२ सांगोपांगांसपार्षदांतांतांमूर्तिंस्वमंत्रतः ॥ पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैःस्नानवासोविभूषणैः ५३ गंधमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः ॥
सांगंसंपूज्यविधिवत्स्तवैःस्तुत्वानमेद्धरिम् ५४

वनीचोच्चभक्तिर्व्यत्यासएववा । स्वोत्तमस्यात्मनश्चैवसमस्नेहोथवाभवेत् कार्येषुबहुमानोवास्वात्मनःसमतापिवा । आधिक्येपिकिमुवक्तव्यमात्मनःशक्तिहापनम् । शक्तस्याशक्तवत्कर्ममनोदोषाइतीरिता ।
इत्यनेनोक्ततात्पर्यार्थोबोद्धव्यः ४७ इदानींभगवदर्चनप्रकारंकथयति यआश्विति तंत्रोक्तेनपंचरात्रोक्तेन ४८ तन्त्रोक्तसंप्रदायमजानतःकथमर्चनाघटतइतितत्राह लब्ध्वेति अव्यग्रमिति
क्रियाविशेषणंबहुकालंपरीक्ष्याचार्यंलब्ध्वेत्यस्मिन्नर्थेवर्तते तेनाचार्येणसंदर्शितागमःसम्यक्दर्शितशास्त्रसंप्रदायः ४९ पिंडंशरीरंसम्यक्मंत्राक्षरन्यासेनकृतात्मरक्षः । परीक्ष्यैवगुरुःशिष्यंशिष्योपिगु
रुंप्रव्रजेत् । अन्यथानरकायैवप्रायश्चित्तंगुरोस्तथेत्यनेनाव्यग्रत्वमुभयोरप्यपेक्षितमिति अत्रोक्तक्रियाविशेषणत्वेनप्रयुक्तमिति ५० अर्चाकारिणांबाहुविध्यादधिष्ठानविशेषमाह अर्चादाविति द्र
व्यलिंग शिलाद्यं क्षितिर्लिंगं स्थंडिलं आत्मलिंगंमनोलक्षणं । द्रव्यलिंगाशिलाद्यस्यादात्मलिंगंमनोमयम् । अथवास्थंडिलंचैवविष्णोर्लिंगंप्रकीर्तितमिति अस्मादयमेवात्राविवक्षितोर्थः ५१ हृदयादिकृत
मंत्रन्यासःसांगोपांगामंगमंत्रवाच्यमूर्तिभिःसहिताम् ५२ ५३ ५४

न्मयंतत्प्रधानं विष्णोर्भृत्योहमित्येवंसदास्याद्भगवन्मयः नैवाहंविष्णुरस्मीतिविष्णुःसर्वेश्वरोह्यजः । इतिवचनात्स्वामित्वमेवार्थोनतुतत्स्वरूपत्वं स्वमात्मानमित्युत्तरत्रैक्यविधानाद आपिसएवार्थःकिं
न्मयंतत्प्रधानं विष्णोर्भृत्योहमित्येवंसदास्याद्भगवन्मयः नैवाहंविष्णुरस्मीतिविष्णुःसर्वेश्वरोह्यजः । इतिवचनात्स्वामित्वमेवार्थोनतुतत्स्वरूपत्वं स्वमात्मानमित्युत्तरत्रैक्यविधानाद आपिसएवार्थःकिं
स्यादितिचेन्न स्वंस्वतंत्रमात्मानंव्याप्तमित्यर्थोपपत्तेः । स्वादानात्स्वात्मनोव्याप्त्याविष्णुःस्वात्मेतिकथ्यते । नतुजीवस्वरूपत्वात्सहिविश्वेश्वर.प्रभुरितिप्रमाणोपेतत्वात्हिशब्देनास्यार्थस्यबहुप्रमाण
सिद्धिंद्योतयति ५५ ५६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविज०टी०तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ स्वच्छंदजन्मभि'स्वेच्छावतारैः कर्ताकरिष्यति १ द्रुमिलःभगवद्गुणकर्मणामनंतत्वात्प्रश्नोदुष्परि
हरइतिभावेनाह योवाइति २ नन्वेवंचेत्क्लोकेप्रश्नप्रतिवचनेगुरुशिष्यभावोचनस्तइतिदोषपरिहारायथाशक्तिप्रवक्ष्यामीत्यभिसंधायाह भूतैरिति भूतैरित्युपलक्षणं । महदहंकारौपंचभूतानिचय
दासर्वंतदापुरुषाभिधानमवाप यदाचमहदादिचतुर्विंशतितत्त्वै.विराजंब्रह्मांडाख्यंपुरंविरच्यस्वांशेनतस्मिन्प्रविष्ट.तदापुरुषाभिधानमवाप । यदाचात्मसृष्टैःपृथिव्यादिपंचभूतैर्ब्रह्मांडांतःपुरंजातावे
सवचर्म पुराणिशरीराणिविरचय्यस्वांशेनपुरुषरूपेणतस्मिन्प्रविष्टःतदापुरुषाभिधानमवाप । विष्णोस्तुपुरुषाख्यानित्रीणिरूपाण्यथोविदुः । प्रथममहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंडसंस्थितं । तृतीयंदेहिनांदेहेतानि
ज्ञात्वाविमुच्यत इति । पुरुषरूपविष्णुज्ञानस्यमुक्तिहेतुत्वोक्तेःसाक्षात्सच्चिदानंदानिपुरुषरूपाणिविष्णोरभिन्नानीतिज्ञातव्यं । नर पुरुष-तेनसृष्टंनारंतस्याश्रयोनारायण. नरसृष्टत्वान्नारंब्रह्मांडंतदाश्र

आत्मानंतन्मयंध्यायन्मूर्तिंसंपूजयेद्धरेः ॥ शेषमाधायशिरसिस्वधाम्न्युद्वास्यसत्कृतम् ५५ एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौहृदयेचयः ॥ यजेश्वरंस्वमात्मानम
आत्मानंतन्मयंध्यायन्मूर्तिंसंपूजयेद्धरेः ॥ शेषमाधायशिरसिस्वधाम्न्युद्वास्यसत्कृतम् ५५ एवमग्न्यर्कतोयादावर्चयेद्धृदयेचयः ॥ यजेश्वरंस्वमात्मानम
चिरान्मुच्यतेहिसः ५६ ॥ इतिश्रीभागवतेम०एकादशस्कंधेवसुदेवनारदसंवादेजायंतेयोपाख्यानेविदेहप्रश्नेतृतीयोध्यायः ॥ ३॥ राजोवाच ॥ यानिया
नीहकर्माणियैर्यैःस्वच्छंदजन्मभिः ॥ चक्रेकरोतिकर्तावाहरिस्तानिब्रुवंतुनः १ ॥ द्रुमिलउवाच ॥ योवाअनंतस्यगुणाननंतानानुक्रमिष्यन्सतुबालबुद्धिः ॥
रजांसिभूमेर्गणयेत्कथंचित्कालेननैवाखिलशक्तिधाम्नः २ भूतैर्यदापंचभिरात्मसृष्टैःपुरंविराजंविरचय्यतस्मिन् ॥ स्वांशेनविष्टःपुरुषाभिधानमवापनारा
यणआदिदेवः ३ यत्कायएषभुवनत्रयसन्निवेशोयस्येंद्रियैस्तनुभृतामुभयेंद्रियाणि ॥ ज्ञानांशकेनविशतोबलमोजईहासत्त्वादिभिःस्थितिलयोद्भव
आदिकर्ता ४ आदावभूच्छतधृतीरजसास्यसर्गेविष्णुःस्थितौक्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः ॥ रुद्रोप्ययायतमसापुरुषःसआद्यइत्युद्भवस्थितिलयाःसततंप्रजासु ५

एतदेवविशिनष्टि यत्कायइति भुवनत्रयसंनिवेशोयस्यकायेशरीरेभगवच्छरीराधारत्वेनवर्ततइत्यर्थः । तनुभृतामुभयेंद्रि
योभिन्नरस्यविचक्षणंननारंशरीरंतदाश्रयोपि संसारिव्यावृत्त्यर्थंआदिदेवइति ३ एतदेवविशिनष्टि यत्कायइति भुवनत्रयसंनिवेशोयस्यकायेशरीरेभगवच्छरीराधारत्वेनवर्ततइत्यर्थः । तनुभृतामुभयेंद्रि
याणिज्ञानकर्मोत्पादकानींद्रियाणियस्यहरेरिंद्रियैःप्रेरितानिप्रवर्तंते अनेनशरीरातस्थत्वमुक्तं कथंप्रेरकत्वमित्यतउक्तं ज्ञानांशकेनेति ज्ञानस्वरूपेणांतःशरीरंविशतः नकेवलंश्रवणादीनींद्रियप्रेरि
तानिअपितुबलादीन्यपीत्याह बलमिति सत्त्वादिभिर्गुणैःस्थितिश्चलयश्चउद्भवश्चयस्मात्सतथाअतआदिकर्तेत्युच्यते ४ एतदेवविवृणोति आदाविति अस्यजगतःसर्गेतादर्थ्येसप्तमीसृष्ट्यर्थंरजसागुणेनतं
ब्रह्माणंसृष्ट्वादावभूत्तदंतर्यामित्वेननाम्नाशतधृतिःशतानंदोब्रह्मेत्यभूत्अस्यस्थितौनाम्नाविष्णुरभूत् स्थित्यैहेतुत्ववक्ति क्रतुपतिरिति क्रतवोद्विजधर्माश्चनिमित्तान्येतैर्जगत्स्थापयतीत्यर्थः । सत्त्वेनेतिग्रा
ह्यंतमसागुणेनास्याप्ययायतंरुद्रंसृष्ट्वातदंतर्यामित्वेननाम्नारुद्रोभूदतःसआद्यःपुरुषाकारेणएतत्साधननाम्नापुरुषोभूदितिभावः । उपसंहरति इतीति सततमितिवीप्सोपलक्षणं कालंकालंप्रजासुउद्भव
स्थितिलयाइति एवंप्रकारेणहरेर्वर्तंते नान्यस्मादितिनिश्चितं तदुक्तं ब्रह्मणिस्थोसृजद्विष्णुःस्थित्वारुद्रेत्वभक्षयत् पृथक्स्थित्वाजगत्पातितद्ब्रह्मत्याह्वयोहरिरिति अतइयकल्पनाक्लिष्टेतिनमंतव्यम् ५

हरीरूपांतरैरपित्रिजगत्स्थितिंकरोतीत्याशयेनमाहात्म्यप्रकटनपूर्वकंतान्याह ' धर्मस्येत्यादिना । धर्मस्यतत्काशात्तपआलोचनइतिधातोः आलोचनंनिश्चयज्ञानंस्वमात्मानंतपतिजानातीतिस्वतपाः स्वरूपभूतःप्रभावोयस्यसः स्वप्रभावःस्वविषयज्ञानरूपश्चासौस्वरूपभूतप्रभावरूपश्चेत्यर्थः स्वशब्दःपदद्वयेनसंबध्यते अवतारप्रयोजनमाह नैष्कर्म्येति नैष्कर्म्यलक्षणंयोगंमुक्तिसाधनंज्ञानंप्रवदत्स्वयंच जनशिक्षार्थंयोगमुपासनालक्षणंध्यानंचचारकृतावतारप्रयोजनोपिलोकानुग्रहकातरोभगवानेकत्रआश्रमविशेषआस्तइत्याह अद्यापीति ६ श्रीनारायणंप्रागंचविनान्यान्सुरानपिपरेअज्ञानकामादयः आविशंतिकिमुतान्यानितिभावेनेंद्रस्याज्ञानंहरेर्महिम्नोऽप्रतिहतत्वंचप्रकटयितुंवक्ति इंद्रोपीति । एषनारायणोनाकपदंस्वर्गंनाकेविद्यमानसुखमैश्वर्यलक्षणंजिघृक्षति गृहीतुमिच्छतीतिनिरूप्य ज्ञानरूपानपिसुरान्विनाप्राणंकंचित्परे । आविशंतिह्यतस्तेषामज्ञानादिनतुस्वतः । अथैनमेवमाप्नोद्योयंमध्यमःप्राणःएवमेतादेवताःपाप्मनाविद्धाइत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योयमर्थःसिद्धः । सकामोबदर्युपाख्यंबदरीत्युपपदाश्रमेत्याख्यायस्यसतथातंबदरिकाश्रमं अप्सरोगणादिभिःसहगत्वास्त्रीणांप्रेक्षणेषुभिर्नयनलक्षणशरैरविध्यत् । अमुंभगवंतमितिशेषः । तस्यहरेर्महिमामाहात्म्यंनजानातीत्यतन्महिज्ञःउपलक्षणमेतत्इंद्रादिरप्येवंअनेनमुख्यप्राणोपिभगवदनुग्रहादसुरकृतपीडायाअविषयः । किमुतहरिरसुराविष्टकामादिपीडायाइतिन्यायोदर्शितः । तंहासुराऋत्वाविदध्वसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वावि

धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिष्टमूर्त्यांनारायणोनरइतिस्वतपःप्रभावः ॥ नैष्कर्म्यलक्षणमुवाचचचारयोगंयोद्यापिचास्तऋषिवर्यनिषेवितांघ्रिः ६ इंद्रोपि नाकसुखमेषजिघृक्षतीतिकामंन्ययुंक्तसगणंसबदर्युपाख्यम् ॥ गत्वाप्सरोगणवसंतसुमंदवातैःस्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिज्ञः ७ विज्ञायशक्रकृतमक्रममादिदेवःप्राहप्रहस्यगतविस्मयएजमानान् ॥ माभैर्विभोमदनमारुतदेववध्वोगृह्णीतनोबलिमशून्यमिमंकुरुध्वम् ८ इत्थंब्रुवत्यभयदेनरदेवदेवेसव्रीडनम्रशिरसःसघृणंतमूचुः ॥ नेत्थंविभोत्वयिपरेविकृतिर्विचित्रास्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ९ त्वांसुन्वतांसुरकृताबहवोंतरायास्तान्कोविलंघ्यपरमंव्रजतात्पदंते ॥ नान्यस्यबर्हिषिबलिर्ददतःस्वभागंधत्तेपदंत्वमवितायदिविघ्नमूर्ध्नि १० क्षुत्तृट्त्रिकालगुणमारुतजैह्व्यशैश्न्यादस्मादपारजलधेरतितीर्यकेचित् ॥ क्रोधस्ययांतिविफलस्यवशंपदेगोर्मज्जंतिदुश्चरतपश्चवृथोत्सृजंति ११

ध्वंसतैवंहैवाविध्वंसमानाविष्वंचोविनेशुरितिश्रुतेः ७ अक्रमंअस्थानेपदन्यासमन्यायलक्षणं इममाश्रमम् ८ आविकृतिः अविकारः स्वारामाश्चधीराश्चस्वारामधीरास्तेषांनिकरःसमूहस्तेनानतंपादपद्मंयस्यसतथातस्मिन् ९ भवतामल्पशक्तित्वादविकारःकिंनस्यादित्याशंक्यवयंभवंतमत्यल्पबलाअन्यान्प्रतिबलवंतइतिभावेनाहुः त्वामिति । सुन्वतांभजमानानांयेअंतरायाःकस्तान्विलंघ्य तेपरमंपदंव्रजतात् नकोपि व्रजतिचेत् कोवायुरेव नान्यइत्यर्थः सावाएषादेवतैतासांदेवतानांपाप्मानंमृत्युमपहत्याथैनांमृत्युमत्यवहत्सायदामृत्युमत्यमुच्यतसोग्निरभवदितिश्रुतिश्चोक्तार्थेबलवत्प्रमाण । नन्वेवंतर्हिवायुमंतरेणभजतामितरेषांभगवत्प्राप्तिलक्षणामुक्तिर्नस्यादित्याशंक्य भगवदनुग्रहेसतिकाप्यापद्दुस्तरानस्यादितिभावेनाहुः नेति त्वमविताबर्हिषिस्वभागंददतःपुंसोयदिविघ्नमूर्ध्निपदंधत्तेतर्हिसबलिरन्यस्यनतवैवपदंविघ्नमूर्ध्निपदंनदध्यात्तर्हिबलिरपित्वत्प्रीतिजनकोनस्यात् नचायंतथा तस्मात्तर्केणभक्तेःप्राधान्यंतथैवविघ्ननिवृत्तिरितिदर्शितंभवति १० किंबहुनाकामादिजयादपिक्रोधजयएवदुःसाध्यःतवसोपिगोष्पदतरणवत्सुशकइतिविज्ञापयंति क्षुत्तृडिति चत्वारोमासाःशीतकराःचत्वारउष्णहेतवःचत्वारोवर्षहेतवइतित्रिकालगुणाः शीतोष्णवर्षसंज्ञाः जैह्व्यंजिह्वाप्रभवंशैश्न्यंशिश्नप्रभवंव्यसनं क्षुदादिव्यसनप्रपाचपारजलधेरतितीर्यउत्तीर्ययेकेचित्पंडिताःभवदनुग्रहरहिताःविफलस्यप्रतिक्रियाकरणशक्त्यभावेनफलरहितस्यात्मनाशादिविविधफलस्यक्रोधस्यवशंयांतितेगोष्पदेमज्जंतिदुश्चरतपश्चवृथोत्सृजंति ११

इतिशब्दःप्रश्नातिवचनः ११ रूपिणीःप्रशस्तरूपाः १३ वृद्ध्वंस्त्रीकुरुत १४ सुराणांबंदिनःबंदिग्रहणपटवः १५ १६ येयेहरेरवतारास्तेतेसर्वेप्येवंविधमाहात्म्यांबुभयइतिज्ञाप्यते हंसस्वरूपीति । विष्णुःकलयाहंसरूप्यवतीर्णोजगतांशिवायात्मयोगंपरमात्मज्ञानमवदत् । एवंदत्तादावप्यन्वेतव्यम् । कुमारोनामहरेरूपांतरसनत्कुमारादियोगीश्वरज्ञानोपदेष्टा । कुमारनामातु हरिर्ब्रह्मचारीवपुःस्वयं । सनत्कुमारायपरमोवाचजगदीश्वरइत्यनयास्मृत्या । विष्णोःसनत्कुराख्याच्छुश्रुवुर्ज्ञानमुत्तमम् । सनत्कुमारप्रमुखायोगेशाःपरमेश्वरात् इत्यनयाचोक्तार्थःसिद्धइति हयास्येहय ग्रीवावतारे तेनमधुभिदाश्रुतयआहृताः १७ मात्स्येवतारेइलाभूमिर्गुप्ता अप्ययेप्रलयेसत्यव्रतोनाममनुःसतऋषयश्चगुप्ताःअंभसःक्ष्मामुद्धरतोहरेःक्रोडवराहावतारेदितिजोहिरण्याक्षोहतः । अमृते त्पत्तयेक्षीरसमुद्रोन्मथनेमंदराद्रिःतापसोनामहरिरिभराजंग्राहादमुंचत् १८ व्यासावतारेसस्तुन्वतःश्रमणान्निःसगान्ऋषींश्चसंसाराब्धिपतितान्संसाराब्धेरमूमुचत् । सुपर्णाऋषयोव्यासंनाथमा

इतिप्रगृणतांतेषांस्त्रियोत्यद्भुतदर्शनाः ॥ दर्शयामासशुश्रूषामर्चनंकुर्वतीर्विभुः १२ तेदेवानुचरादृष्ट्वास्त्रियःश्रीरिवरूपिणीः ॥ गंधेनमुमुहुस्तासां रूपौदार्यहृतश्रियः १३ तानाहदेवदेवेशःप्रणतान्प्रहसन्निव ॥ आसामेकतमांवृङ्ध्वंसवर्णांस्वर्गभूषणाम् १४ ओमित्यादेशमादायनत्वातंसुरबंदिनः ॥ उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठांपुरस्कृत्यदिवंययुः १५ इंद्रायानम्यसदसिशृण्वतांत्रिदिवौकसाम् ॥ ऊचुर्नारायणबलंशक्रस्तत्रासविस्मितः १६ हंसस्वरू प्यवददच्युतआत्मयोगंदत्तःकुमारऋषभोभगवान्पितानः ॥ विष्णुःशिवायजगतांकलयावतीर्णस्तेनाहृतामधुभिदाश्रुतयोहयास्ये १७ गुप्ताप्ययेम नुरिलौषधयश्चमात्स्येक्रोडेहतोदितिजउद्धरतोंभसःक्ष्माम् ॥ कौर्मेधृतोद्रिरमृतोन्मथनेस्वपृष्ठेग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुंचदार्तम् १८ संस्तुन्वतोब्धिपति ताञ्छ्रमणानृषींश्चशक्रंचवृत्रवधतस्तमसिप्रविष्टम् ॥ देवस्त्रियोसुरगृहेपिहिताअनाथाजघ्नेसुरेंद्रमभयायसतांनृसिंहे १९ दैवासुरेयुधिसदैत्यपतीन्सुरार्थे हत्वांतरेषुभुवनान्यदधात्कलाभिः ॥ भूत्वाथवामनइमामहरद्बलेःक्ष्मांयाच्ञाछलेनसमदाददितेःसुतेभ्यः २० निःक्षत्रियामकृतगांचत्रिःसप्तकृत्वोरामस्तु हैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः ॥ सोब्धिंबबंधदशवक्त्रमहन्सलंकांसीतापतिर्जयतिलोकमलघ्नकीर्तिः २१ भूमेर्भरावतरणाययदुष्वजन्माजातःकरिष्यति सुरैरपिदुष्कराणि ॥ वादैर्विमोहयतियज्ञकृतोऽतदर्हान्शूद्रान्कलौक्षितिभुजोन्यहनिष्यदंते २२ एवंविधानिकर्माणिजन्मानिचजगत्पतेः ॥ भूरीणि भूरियशसोवर्णितानिमहाभुज २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेवसुदेवनारदसंवादेजायंतेयोपाख्यानेविदेहप्रश्नेचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ ६ ॥

नाययुःसदा । त्वांतंनिवर्तयास्माकंमुमुधीविवचवादिनः । इतिवचनात्व्यासावतारेइयंकथेतिज्ञायते नृसिंहेनरसिंहावतारेतमसिप्रविष्टंकर्तव्यमूढमिंद्रंवृत्रवधतोदोषादमूमुचत् । सतामभयायासुरेंद्रंजघ्ने असुरगृहेपिहिताः अनाथाःदेवस्त्रियःअप्सरसश्चव्यमोचयदिति । स्मरणात्तुनृसिंहस्यशक्रोमुक्तोबृहद्वधात् । हिरण्यकहृताश्चापितथैवाप्सरसांगणाइतिवचनसिद्धेयंकथा १९ उपेंद्ररूपोहरिःदेवासुरयुद्धे सुरार्थेदैत्यपतीन्हत्वा अंतरेषुमन्वंतरेषुभुवनान्यदधात्वामनोभूत्वायाच्ञाछलेनबलेरिमांक्ष्मामहरत् हत्वाचतामदितेःसुतेभ्यःसमदादित्यन्वयःतदुक्तं उपेंद्ररूपीभगवान्प्रातिमन्वंतरंविभुः । असुरान्हंतिनि यतंश्राद्धदेवेचवामनइति २० निःक्षत्रियांक्षत्रियरहितांहैहयकुलाप्ययार्थंउज्ज्वलितभार्गवाग्निःभृगुकुलोत्थवह्निःलंकामहन्हतवान्दशवक्त्रंचाहन्हतवान्लोकंजयति २१ बुद्धोपज्ञकृतोवादैर्विमोहयति कल्कीकलेरंतेशूद्रान्क्षितिभुजोन्यहनिष्यत् २२ निगमयति एवंविधानीति २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ ७ ॥

श्रुतभगवद्भक्तलोकविशेषोराजाभगवद्विमुखानांकास्मिन्स्थानेस्थितिरितिपृच्छति भगवंतमिति हेआत्मवित्तमाः १ हरेःपितृत्वेनात्यंतोपकर्तृत्वात्तदभजनादिद्वेषोधःपातहेतुरितितदभक्तानांतम स्येवनिष्ठेतिवक्तुंभगवदवयवेभ्योवर्णाश्रमाणामुत्पत्तिप्रकारमाह मुखेति शमादिगुणैः २ एषामुत्पन्नानांमध्येआत्मप्रभवंस्वोत्पादकंपितरमित्यर्थः पितुर्हरेः स्थानाद्वैकुंठादिलक्षणाद्भ्रष्टाः ३ श्रुत्य र्थविचारानधिकृतत्वेनदूरीकृतहरिकथाश्रवणकीर्तनादिसाधनानांस्त्रीशूद्रादीनांश्रेयःसाधनमाह दूरेहरिकथाइति भवादृशानामनुकंपाविषयत्वेनहरिकथाश्रवणादधिकारिणःस्युरितिभावः अच्यु तस्यकीर्तनंयेषामस्तितेअच्युतकीर्तनाः तेचदूरे ४ विप्रादीनांहरिभक्त्यभावेश्रुतिविचारोनमोक्षहेतुरित्याह विप्रइति विप्रादयःश्रौतेनश्रुतिविचारयोग्येनजन्मनाहेतुनाहरेःपदांतिकमागाहरि पदसमीपप्राप्तियोग्याःयद्यप्यथापिआम्नायेनसहवादःविवादोयेषामस्तीतिआम्नायवादिनःहरिभक्तिलक्षणमुख्यार्थापरिज्ञानात् मुह्यंतितत्त्वंनजानंतीत्यतोजन्मादिकंअप्रयोजकंकिंतुहरिभक्तिरेवेत्यर्थः ५ ननुवेदोक्तकर्मणातत्त्वज्ञानोत्पत्तेःकथंतेषांमोहःकर्मणाज्ञानमातनोतीतिश्रुतेरित्याशंक्यआम्नायविवादित्वेनसम्यक्तदुदितकर्मतत्त्वापरिज्ञानादिदोषग्रहग्रस्तत्वादित्याह कर्मणीति अकोविदत्वेहे तुःस्तब्धाइति वक्रमूर्खाइतिमूढत्वेन अन्यतःश्रोतुंअशक्यमित्यतः पंडितमानिनइति अतोमुढाःयथामाध्व्यास्वर्गादिमधुवादिन्यागिरासद्योमधूनिगिरतीवस्थितयावाचाउत्सुकाःजिह्वारसंस्रवंतःतथा

राजोवाच ॥ भगवंतंहरिंप्रायोनभजंत्यात्मवित्तमाः ॥ तेषामशांतकामानांकानिष्ठाविजितात्मनाम् १ चमसउवाच ॥ मुखबाहूरुपादेभ्यःपुरुषस्याश्रमैः सह ॥ चत्वारोजज्ञिरेवर्णागुणैर्विप्रादयःपृथक् २ यएषांपुरुषंसाक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् ॥ नभजंत्यवजानंतिस्थानभ्रष्टाःपतंत्यधः ३ दूरेहरिकथाःकेचि द्दूरेचाच्युतकीर्तनाः ॥ स्त्रियःशूद्रादयश्चैवतेऽनुकंप्याभवादृशाम् ४ विप्रोराजन्यवैश्यौचहरेःप्राप्ताःपदांतिकम् ॥ श्रौतेनजन्मनाथापिमुह्यंत्याम्नायवादि नः ५ कर्मण्यकोविदाःस्तब्धामूर्खाःपंडितमानिनः ॥ वदंतिवादकान्मूढाययामाध्व्यागिरोत्सुकाः ६ रजसाघोरसंकल्पाःकामुकाअभिमन्यवः ॥ दां भिकामानिनःपापाविहसंत्यच्युतप्रियान् ७ वदंतितेन्योन्यमुपासितस्त्रियोगृहेषुमैथुन्यपरेषुचाशिषः ॥ यजंत्यसृष्टान्नविधानदक्षिणावृत्त्यैपरंघ्नंतिपशून तद्विदः ८ श्रियाविभूत्याभिजनेनविद्ययात्यागेनरूपेणबलेनकर्मणा ॥ जातस्मयेनांधधियःसहेश्वरान्सतोवमन्यंतहरिप्रियान्खलाः ९ सर्वेषुशश्वत्तनु भृत्स्ववस्थितंयथाखमात्मानमभीष्टमीश्वरम् ॥ वेदोपगीतंचनशृण्वतेबुधामनोरथानांप्रवदंतिवार्तया १०

वादकान्स्वर्गादिविषयवचनविशेषान्वदंति ६ किंचातइति अतआह रजसेति तत्रजानितेनरजसारागेणघोरोनिष्ठुरःपश्वालंभनादिलक्षणःसंकल्पोयेषांतेतथाकामुकाःविषयलोलुपाःतद्विघ्नकर्तॄन्अ भिमन्यवःअभितःमन्युरेवप्रधानोयेषांतेतथाएवंविधाःपापाःअच्युतप्रियान्विहसंतिपृथक्पृथक्दोषानुक्त्वाविहसंतीत्यन्वयः ७ एतदेवविवृणोति वदंतीति गृहेषुस्थित्वान्योन्यमाशिषोवाक्यप्रबंधा न् निजगुणोत्कर्षलक्षणान्वदंति तत्रहेतुरुपासितस्त्रियइति किंचासृष्टान्नविधानदक्षिणाअदत्ताभविष्युक्तगुरुदक्षिणाः परंकेवलवृत्त्यैजीवनोपायार्थंपशूनजादीन्घ्नंति नत्वालभंतेकुतोऽतद्विदस्तत्त्वाज्ञाः ८ श्रियाशरीरकांत्याविभूत्याअणिमाद्यैश्वर्येणश्रीविभूत्यादिनाजातस्मयेनसमृद्धमदेन अवमन्यंतेअवजानंति ९ हरिप्रियावज्ञानमेवहर्यवज्ञानंतथापीदमधिकमितिभावेनाह सर्वेष्विति ह रेःशशविषाणवदसिद्धस्यावज्ञाकथंकारंसंगच्छतइत्यतोवातदवज्ञानप्रकारमाह सर्वेष्विति तत्रहेतुमाह अबुधाइति हर्यवज्ञानेऽपिश्रीसेवायाविष्णुसेवात्वात्तद्वतांकथमधःपातःस्यादितीयमाशंका येतुविष्णुमवज्ञायश्रियमेवह्युपासते उपेक्ष्यवाहरिंतेतुभूत्वायाज्याःपतंत्यधः इत्यनेनपरिहर्तव्या राजश्री त्यभावेप्रकृतिवर्गप्रीत्याकिंप्रयोजनमभीष्टफलानुदयात् हृदयंगमजनप्रीत्यभावेपरिवृढहद्दसीति

रपिमोदेतितत्साधकाभावादेवंप्रकृतेपिविष्णुप्रीत्यभावेलक्ष्म्यादिप्रीतिरपिअभीष्टफलदा नस्याल्लक्ष्म्यादिप्रीत्यभावेपरविष्णुप्रीतिरपिअभीष्टवर्षिणीनस्यात् अतोयथायोग्यंविष्णुप्रीतेरनुकूलान्धर्मानि रितिशास्त्रगुरूपदेशेनतत्तद्विष्णुजनभक्तिःकर्तव्येत्यवश्यमेवविधेयानान्या तस्याश्चोदनाभावेपिनिम्नजलस्यंदनवत्स्वतःप्रवृत्तेः १० एवंकुर्वाणाअसुरप्रकृतयोनदेवप्रकृतयःतेषांवर्षायुतायुतकालेनापिप्र वृत्त्यदर्शनादुक्तनिदर्शनसाम्याच्चेत्याह लोकइति लोकेजंतोर्जन्ममृतिमतःप्राणिनोव्यवायादिसेवा.नित्याःसदातनाःसंति तुशब्दोद्रव्यव्ययसद्भावसूचकःतत्र मद्यादिसंगयालामदव्यादियज्ञान्विहायचोदना विधिर्नहितेषामस्तितदुक्तं व्यवायामिषमद्यानिहरेःपूजार्थमेवतु। वामदेव्योनामयज्ञोव्यवायोहरिपूजनम्। पितृयाज्ञोदेवयज्ञोमांसेनहरिपूजनं। व्यवायपज्ञेमद्यंतुसोमात्मकतयेष्यते। क्षत्रियादेर्नविप्राणांवि प्रोदोषेणालिप्यते। अरागतःप्रवृत्तिःस्याद्रागोदोषस्यकारणम्। घ्राणभक्षोथवायज्ञेदेवैःसर्वस्यचेष्यते। पैष्टमद्यस्यमाध्व्यादिक्षात्रियस्यनदुष्यति। दैवैरत्यैवचप्रीतिर्विष्णोःपुत्रात्तुमानुषे। तस्माद्विहितमा त्रेपुरागंमुक्त्वायथाविधि समाहितोहारेस्मृत्वावर्तन्याजहिरमेवोदीति। विधिर्नास्तिचेत्किमिति तत्रास्थीयतइतितत्राह व्यवस्थितिरिति। यज्ञान्विहायतेषुव्यवाया।दिषुस्थितिःसुरैवग्रहशरणएषांतेतथाहरि विमुखाःवैरिष्टा। ततःकिंतत्राह आसुरेति। निषिद्धाक्रियात्वात् असुरजनस्यवृत्तिर्जीविका नसुरांपिबेदितिश्रुतेः ११ एतदेवविवृणोति धनमिति यतोयस्माद्धर्मादस्यसविज्ञानंज्ञानमुत्पद्यते अनुज्ञानो त्पत्तेरनंतरंप्रसांतिःप्रकृष्टामुक्तिर्भवति योधर्मश्चधनाद्भवतितादृक्धर्मैकफलंधनंयेकलेवरस्यार्थे गृहेषुकलत्रादिषुयुंजंतिप्रयुंजते कामस्यापिपुरुषार्थत्वात्तदर्थमर्थप्रयोगोयुक्तइतितत्राह मृत्युमिति । अनेन कामलक्षणपुरुषार्थस्यक्षणभंगुरत्वमुक्तं अतईदृशीप्रवृत्तिरासुरीत्यर्थः धनंपुष्टिलक्षणमोक्षहेतुरित्येवंविधधनस्यान्यविषयत्वंकुर्वतांआसुरीप्रवृत्तिरितिकिमुवक्तव्यमितीममर्थंहिशब्देनसूचयति १२ व्य

लोकेव्यवायामिषमद्यसेवानित्यास्तुजंतोर्नहितत्रचोदना ॥ व्यवस्थितिस्तेषुविहाययज्ञान्सुराग्रहैरासुरवृत्तिरिष्टा ११ धनंहिधर्मैकफलंयतोस्य ज्ञानंसविज्ञानमनुप्रशांतिः ॥ गृहेषुयुंजंतिकलेवरस्यमृत्युंनपश्यंतिदुरंतवीर्यम् १२ यद्घ्राणभक्षोविहितःसुरायास्तथापशोरालभनंनहिंसा ॥ एवंव्यवा यःप्रजयानरत्यैइमंविशुद्धंनविदुःस्वधर्मम् १३ येत्वनेवंविदोसंतस्तथासदाभिमानिनः ॥ पशून्द्रुह्यंतिविस्रब्धान्प्रेत्यखादंतितेचतान् १४ द्विषंतःपरका येषुस्वात्मानंहरिमीश्वरम् ॥ मृतकेसानुबंधेस्मिन्बद्धस्नेहाःपतंत्यधः १५

वायादीनांयज्ञेषुविहितत्वमर्थादुक्तं तद्विधानप्रकारमाह यद्घ्राणेति। अयमर्थः सुरायाघ्राणभक्षइतियत्सविप्रादीनांदैवयज्ञविशेषेविवक्षितः तथायत्पशोरालभनंतत्देवयज्ञेविहितंपशुमालभेतेतिहिं सानाविहिता। नाहिंस्यात्सर्वभूतानिइतिच। यथाघ्राणभक्षादिकंविहितमेवंव्यवायः. पितृयज्ञेप्रजयासंतत्यर्थंविहितो रत्यैइंद्रियभोगार्थंन अत्रापिव्यवायाख्यपितृयज्ञेक्षत्रियस्यघ्राणभक्षमंतरेणसुरा विहिता। व्यवायपज्ञेमद्यंतुसोमात्मकतयेष्यते। क्षत्रियादेर्नविप्राणांविप्रोदोषेणालिप्यते। अरागतःप्रवृत्तिःस्याद्रागोदोषस्यकारणं। घ्राणभक्षोथवायज्ञेदेवैःसर्वस्यचेष्यते इतिचोक्तं किमत्रमथितमत्राह इ ममिति धर्मस्वरूपाज्ञानमेवभ्रांतिकारणमित्यर्थः। यज्ञेष्वालंभनंप्रोक्तंदेवतोद्देशतःपशोः। हिंसानामतदन्यत्रतस्मात्तानाचरेद्बुधः। यतोयज्ञेमृताऊर्ध्वंयांतिदैवेचपैतृके। अतोलाभादालभनंस्वर्गस्यतुनमा रणमितिवचनाद्यज्ञेपशोरालंभनंनमारणमित्युक्तम् १३ तत्रकेमारकामारकानांपशूनांकितत्फलमित्यत्राह येत्विति असंतोऽप्रशस्तकर्माणःत्रैवर्गिकाणांस्वहतपशुभिःखादनमेवप्रेत्ययजनफलं १४ किंचाभेदज्ञानात्ततोप्यधिकदुःखदःलोकःस्यादित्याह द्विषंतइत्यादिना। स्वात्मानंस्वाधारंस्वस्मिन्नाश्रच। स्वेमहिम्नीतिश्रुतेःपरकायेषुस्वकायेषुचसंतंकायिनोजीवादन्यंद्विषतोऽसहमानाः। आप्त त्वादात्मशब्दोक्तंस्वस्मिन्नपिपरेषुच। जीवादन्यनपश्यंतिश्रुत्वैवंविद्विषंतिच। एतांस्त्वमासुरान्विद्धिलक्षणैःपुरुषाधमानितिस्मृतिः प्रतीतार्थवानिकः १५

१ उपरिष्ठादशश्लोकेएव।

एतदेवविशदयति येकैवल्यमिति येकैवल्यंयथार्थज्ञानंअसंप्राप्ताःयेचमूढतांचातीताःपंडितंमन्यास्तेत्रिवर्गसाधनयोग्यमभिजन्मयस्यसतथातादृशमात्मानंपातयंति तमसीतिशेषः यद्वा अभेदज्ञानिनांगति मुक्तेदार्णामिश्रज्ञानिनांस्थितिमाह यइति केवलोहरिरितिज्ञानरहिताःअस्मादृशोनभवतिभगवान्‌किंतुग्रामणीवत्प्रयोजकइतिज्ञानवतोयेतेभुक्तपुण्यफलाःआत्मानंस्वर्गान्मनुष्यलोकंप्रतिपातयंति तेतंभु क्तास्वर्गलोकंविशालक्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशंतीतिच १६ उभयेपित्रैवर्गिकाःअधःपतंतीत्युक्तंतत्रकेषांकुत्रनिपातइत्यतोऽयोनिपातंविविनक्ति येतत्रेति तत्रोभयेषुत्रैवर्गिकेषुयेआत्महनःपरमात्मानं द्विषंतःतेतमोविशंतीत्यन्वयःसीदंत्यवसीदंतिदुःखैकभाजोभवंति अशांताइत्यस्यविवरणंवासुदेवपराङ्मुखाइति अत्यायासरचितगृहादीन्‌हित्वाकालात्मनाभगवताध्वस्तःब्रह्मत्वंगमिष्यामइत्यादिमनो

येकैवल्यमसंप्राप्तायेचातीताश्चमूढताम् ॥ त्रैवर्गिकाभिजन्मानमात्मानंपातयंतिते १६ येतत्रात्महनोशांताअज्ञानेज्ञानमानिनः ॥ सीदंत्यकृतकृत्या वैकालध्वस्तमनोरथाः १७ हित्वात्यायासरचितगृहापत्यसुहृच्छ्रियः ॥ तमोविशंत्यनुच्छ्वासंवासुदेवपराङ्मुखाः १८ ॥ राजोवाच ॥ कस्मिन्काले स भगवान्किंवर्णःकीदृशोनृभिः ॥ नाम्नावाकेनविधिनापूज्यतेतदिहोच्यताम् १९ करभाजनउवाच ॥ कृतंत्रेताद्वापरंचकलिरित्येषुकेशवः ॥ नानावर्णा भिधाकारोनानैवविधिनेज्यते २० कृतेशुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलोवल्कलांबरः ॥ कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्रद्दंडकमंडलू २१ मनुष्यास्तुतदाशांतानिर्वैराः सुहृदःसमाः ॥ यजंतितपसादेवंशमेनचदमेनच २२ हंसःसुपर्णोवैकुंठोधर्मोयोगेश्वरोमलः ॥ ईश्वरःपुरुषोव्यक्तःपरमात्मेतिगीयते २३ त्रेतायांरक्त वर्णोसौचतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ॥ हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मास्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः २४ तंतदामनुजादेवंसर्वदेवमयंहरिम् ॥ यजंतिविद्ययात्रय्याधर्मिष्ठाब्रह्मवा दिनः २५ विष्णुर्यज्ञःपृश्निगर्भःसर्वदेवउरुक्रमः ॥ वृषाकपिर्जयंतश्चउरुगायइतीर्यते २६ द्वापरेभगवान्श्यामःपीतवासानिजायुधः ॥ श्रीवत्सादि भिरंकैश्चलक्षणैरुपलक्षितः २७ तंतथापुरुषंमर्त्यामहाराजोपलक्षणम् ॥ यजंतिवेदतंत्राभ्यांपरंजिज्ञासवोनृप २८ नमस्तेवासुदेवायनमःसंकर्षणाय च ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धायतुभ्यंभगवतेनमः २९ नारायणायऋषयेपुरुषायमहात्मने ॥ विश्वेश्वरायरामायसर्वभूतात्मनेनमः ३० इतिद्वापरउर्वीशस्तुवं तिजगदीश्वरम् ॥ नानातंत्रविधानेनकलावपियथाशृणु ३१ कृष्णवर्णंत्विषाकृष्णंसांगोपांगास्त्रपार्षदम् ॥ यज्ञैःसंकीर्तनप्रायैर्यजंतिहिसुमेधसः ३२ ध्ये यंसदापरिभवघ्नमभीष्टदोहंतीर्थास्पदंशिवविरिंचिनुतंशरण्यम् ॥ भृत्यार्तिहंप्रणतपालभवाब्धिपोतंवंदामहेपुरुषतेचरणारविंदम् ३३

रथोयेषांतेतथा अनुच्छ्वासंश्वासमोक्षलक्षणसुखरहितंतमःविशंति १७ १८ मुमुक्षुभिःअधोक्षजईक्षणीयइतिनिरणायितत्रराजापृच्छति कस्मिन्निति तत्सर्वम् १९ २० सामान्यतउक्तं विशिनष्टि कृतइति कस्मिन्कालइत्यस्योत्तरंकृतइति किंवर्णइत्यस्योत्तरंशुक्लइति कीदृशइत्यस्योत्तरंचतुर्बाहुरित्यादि नाम्नेत्यस्योत्तरंहंसइत्यादि केनविधिनेत्यस्योत्तरंतपसेत्यादि शांतइ त्याद्यधिकारिलक्षणंएवमुत्तरत्रापि २१ २२ २३ त्रिमेखलःत्रिगुणितमेखलः २४ सर्वदेवमयंसर्वदेवप्रधानम् २५ २६ २७ २८ २९ ३० कलावपि यथेज्यते तथाशृणु ३१ ३२ ३३

यच्चरणारविंदमार्यवचसापितृवचनेन अरण्यमगात् यच्चदयितेप्सितंमायामृगं अन्वधावत्तच्चरणारविंदंवंदामहे इत्यन्वयः ३४ उपसंहरति एवमिति सामान्यविधानमिदं विशेषविधिस्तुस्वगुरूपदे शगम्यइतिशास्त्रहृदयंरहस्यत्वान्नोक्तंशास्त्रांतरसिद्धत्वाच्चेत्यदोषः तदुक्तं भुवंतयैवमुच्येतयांमूर्तिंमदिशेद्गुरुः । शिष्याणांयोग्यताभिज्ञोविघ्रहानिस्तुतद्युगइति यस्मिन्युगेस्वयमुत्पन्नःतत्पूर्वयुगावतीर्णहरि णागुरूपदिष्टेन अभीष्टसिद्धिर्भवति अवतीर्णहरेर्मूर्त्यातत्पूर्वयुगजेनच । नृसिंहमूर्त्याचतथायाचान्यांमादिशेद्गुरुरिति ३५ कृतादेःकलेःपुण्यहेतुत्वात्स्तौति कलिमित्यादिना सारभागिनःसारग्राहिणः ३६ ३७ ३८ तथाकलौभविष्यंतिजायंतेकचित्कचिद्देशेतथासंभूताःनारायणपरायणाःस्युः यत्रद्रमिलेषुताम्रपर्ण्यादिनद्यःसंति प्रतीचीमहानदीनाम्नावेत्रवतीवराहक्षेत्रात्सह्यागिरीभित्त्वापश्चिमसमु द्रंस्यंदमाना ३९ ४० देवर्षिपितृभूताप्तनृणांपूजकाश्चस्युः ४१ सामान्यमुक्त्वाविशेषमाह देवर्षीति योसाधारणयापरिचर्ययासर्वात्मनाशरण्यंमुकुंदंशरणगतोभवतिसोयंदेवादीनांकिंकरोऋणी चनभवति स्वोत्तमान्विनेतिशेषःतेषांकिंकरःऋणीचअत्रेदंतात्पर्यं सर्वात्मनाहरिभक्ताः सर्वथाहरिभक्ताः भक्ताइतित्रिविधाः तत्रदेवेशाःसर्वात्मनाभक्ताःदेवाःसर्वथाभक्ताःतदितरेभक्ताइति अत्रापियेयेभ

त्यक्त्वासुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मींधर्मिष्ठआर्यवचसायदगादरण्यम् ॥ मायामृगंदयितेप्सितमन्वधावद्वंदामहेपुरुषतेचरणारविंदम् ३४ एवंयुगा नुरूपोसोभगवान्युगवर्तिभिः ॥ मनुजैरिज्यतेराजन्श्रेयसामीश्वरोहरिः ३५ कलिंसभाजयंत्यार्यागुणज्ञाःसारभागिनः ॥ यत्रसंकीर्तनेनैवसर्वःस्वार्थोभि लभ्यते ३६ नह्यतःपरमोलाभोदेहिनांभ्राम्यतामिह ॥ यतोविंदेतपरमांशांतिंनश्यतिसंसृतिः ३७ कृतादिषुप्रजाराजन्कलाविच्छंतिसंभवम् ॥ यत्र संकीर्तनान्नृणांहरिर्दास्यत्यसंभवम् ३८ कलौतथाभविष्यंतिनारायणपरायणाः ॥ क्वचित्क्वचिन्महाराजद्रमिलेषुचभूयशः ३९ ताम्रपर्णीनदीयत्रकृत मालापयस्विनी ॥ कावेरीचमहापुण्याप्रतीचीचमहानदी ४० येपिबंतिजलंतासांमनुजामनुजेश्वर ॥ प्रायोभक्ताभगवतिवासुदेवेमलाशयाः ४१ देव र्षिभूताप्तनृणांपितृणांनकिंकरोनायमृणीचराजन् ॥ सर्वात्मनायःशरणंशरण्यंगतोमुकुंदंपरिचर्ययाच ४२ स्वपादमूलंभजतःप्रियस्यत्यक्तान्यभावस्यह रिःपरेशः ॥ विकर्मयच्चोत्पतितंकथंचिद्धुनोतिसर्वंहृदिसन्निविष्टः ४३ ॥ नारदउवाच ॥ धर्मान्भागवतानित्थंश्रुत्वाथमिथिलेश्वरः ॥ जायंतेयान्मुनीन्प्री तःसोपाध्यायोह्यपूजयत् ४४

स्वाधिकास्तेतेअपरेषांस्वामिनउत्तमर्णाश्च स्वावरेषांकिंकरऋणीचनस्यात् । सर्वात्मनाहरेर्भक्तादेवेशाएवकेवलम् । देवास्तुसर्वथाभक्ताभक्ताएवेतरेस्मृताः । हरेर्भक्त्याधिकंप्वेवकिंकरश्चाप्यृणीतथा । ह रिभक्तोनेतरेषांवासुदेवव्यपाश्रयात् । द्विधैवस्वोत्तमर्णांनिदातव्यानीतराणिच । दातव्येभ्योविमुच्येतनेतरेभ्यःकथंचन । कथंदेवाद्यनुपकृतोमनोमोक्षेपिवर्तयेत् । बिंबत्वात्तदधीनंहिस्वरूपंसर्वशोयतइ तिस्मृतिश्चशब्दगृहीता एवंविधस्यापिहरिभक्तस्यपूर्वादृष्टोपनतविकर्मणाधःपातःस्यादितितत्राह स्वपादमूलमिति । त्यक्तोन्यःस्वतंत्रोहमितिभावोयेनसतथातस्य सर्वदाभगवदधीनोस्मीतिभावयुक्तस्ये त्यर्थः कथंचिद्धस्वदृष्टत्वात्यदुत्पतितंविकर्मतद्धुनोति । इतरभक्तैर्देवाउदकादिभिरपिश्रीहरिस्मरणपूर्वकपूज्याअन्यथामोक्षोनस्यात् । तदुक्त उदकैश्चनमस्कारैःस्मृतिभिर्मनसातथा । यतिभिश्चापि संपूज्यादेवामोक्षमियासुभिः । मध्येविष्णुमनुस्मृत्यनान्यथातुकथंचनेति तत्रापिप्राधान्येनश्रीहरिध्यानंकर्तव्यंतत्सन्निधानसंबंधविशेषाद्देवतास्मरणं प्राधान्येनहरिर्ध्येयस्तत्संबंधात्सुरादयः । ध्येयानान्यत्रकचिद्ध्यायेद्रावनुपयोगिषुदितिविशेषवचनात् ४३ नारदःसिद्धेभ्योभगवत्तत्त्वंविज्ञायततःराजाकिमकरोदितिवसुदेवस्यहार्दप्रश्नंपरिहरति धर्मानिति ४४

४५ ४६ ४७ आत्मादेहः ४८ मुक्तेरंतरंगसाधनंभक्तिरेवेतिदर्शयितुंवैरप्रधानासुरावेशाद्वैरमिश्रभक्तानामपिभक्त्यास्वस्वयोग्यंफलंभवतीतिकिमुतनित्यानुरक्तबुद्धीनामितिकैमुत्यन्यायमाह वैरेणेति । शिशुपाला दिषुस्थितात्रसंतस्तन्नामानस्तत्साम्यद्वेषयोग्यफलंनरकादिलक्षणमापुः तस्मात्संतस्तस्यहरेःसाम्यंनिर्दोषत्वादिलक्षणंफलमापुः । अनुरक्तधियःकेवलभक्ताः किंपुनःभक्तियोग्यफलमापुरितिकिंवक्तव्य मतोभक्तिरेवमुख्येत्यर्थः । पौंड्रकादिषुदैत्येषुसुराशाःसंतिसर्वशः । बहुमानफलंविष्णोस्तेयांत्यादायसद्गतिं । विद्वेषस्यफलंयत्तुतदादायासुरास्तमः । यांत्यतोनैवविद्वेषोविष्णौकार्यःकथंचनेतिवच नात्प्रामाणिकोयमर्थः आकृतधियः स्वबुद्धौतदाकारवतः ४९ उक्तार्थमुपसंहरन्कृष्णेपत्यबुद्धिंविहायसर्वेश्वरबुद्धिरेवकर्तव्येत्याह मापत्यबुद्धिमिति ५० हतवेहंतु हंतवाउदितिश्रुतिः अस्याति श्वस्य ५१ ५२ ब्रह्मभूयायस्वस्वयोग्यपूर्णानंदत्वाय ५३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा०एकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ स्वाभीष्टस्वलोकप्राप्तयेभक्तमुख्यब्रह्मादिप्रार्थनामुधाद्रौ

तेषांतर्दधिरेसिद्धाःसर्वलोकस्यपश्यतः ॥ राजाधर्मानुपातिष्ठन्नवापपरमांगतिम् ४५ त्वमप्येतान्महाभागधर्मान्भागवतान्श्रुतान् ॥ आस्थितःश्रद्धया युक्तोनिःसंगोयास्यसेपरम् ४६ युवयोःखलुदंपत्योर्यशसापूरितंजगत् ॥ पुत्रतामगमद्यद्वांभगवानीश्वरोहरिः ४७ दर्शनालिंगनालापैःसशय्यासनभो जनैः ॥ आत्मावांपावितःकृष्णेपुत्रस्नेहंप्रकुर्वतोः ४८ वैरेणयंनृपतयःशिशुपालपौंड्रशाल्वादयोगतिविलासविलोकनाद्यैः ॥ ध्यायंतआकृतधियःशयना सनादौतत्साम्यमापुरनुरक्तधियःपुनःकिम् ४९ मापत्यबुद्धिमकृथाःकृष्णेसर्वात्मनीश्वरे ॥ मायामनुष्यभावेनगूढैश्वर्येपरेऽव्यये ५० भूभारासुरराजन्यहं तवेगुप्तयेसताम् ॥ अवतीर्णस्यनिर्वृत्यैयशोलोकेवितन्यते ५१ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वामहाभागोवसुदेवोतिविस्मितः ॥ देवकीचमहाभागा जहतुर्मोहमात्मनः ५२ इतिहासमिमंपुण्यंधारयेद्यःसमाहितः ॥ सविधूयेहशमलंब्रह्मभूयायकल्पते ५३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधे वसुदेवनारदसंवादेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ बादरायणिरुवाच ॥ अथब्रह्मात्मजैर्देवैःप्रजेशैरावृतोभ्यगात् ॥ भवश्चभूतभव्येशोययौभूतगणैर्वृतः १ इंद्रोमरुद्भिर्भगवानादित्यावसवोश्विनौ ॥ ऋभवोंगिरसोरुद्राविश्वेसाध्याश्चदेवताः २ गंधर्वाप्सरसोनागाःसिद्धचारणगुह्यकाः ॥ ऋषयःपितरश्चैवसवि द्याधरकिन्नराः ३ द्वारकामुपसंजग्मुःसर्वेकृष्णदिदृक्षवः ॥ वपुषायेनभगवान्नरलोकमनोरमः ॥ यशोवितन्वन्लोकेषुसर्वलोकमलापहम् ४ तस्यां विभ्राजमानायांसमृद्धायांमहर्षिभिः ॥ व्यचक्षतावितृप्ताक्षाःकृष्णमद्भुतदर्शनम् ५ स्वर्गोद्यानोद्भवैर्माल्यैश्छादयंतोयदूत्तमम् ॥ गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तु ष्टुवुर्जगदीश्वरम् ६ ॥ देवाऊचुः ॥ नताःस्मतेनाथपदारविंदंबुद्धींद्रियप्राणमनोवचोभिः ॥ यच्चिंत्यतेंतर्हृदिभावयुक्तैर्मुमुक्षुभिःकर्ममयोरुपाशात् ७ त्वं माययात्रिगुणयात्मनिदुर्विभाव्यंव्यक्तंसृजस्यवसिलुंपसितद्गुणस्थः ॥ नैतैर्भवानजितकर्मभिरज्यतेवैयःस्वेसुखेव्यवहितेभिरतोनवद्यः ८

कृतचित्तस्यहरेस्तदभ्यनुज्ञानंस्वकुलसंहरणोपक्रमश्च समृद्धभक्तिसमुद्रमग्नोद्भवोपसत्तिप्रकारश्चास्मिन्नध्यायेकथ्यते तत्रनथमब्रह्मादिप्रार्थनाप्रकारःप्रारभ्यते अथेत्यादिना आत्मजैरात्मनोमनसो जातैःसनकादिभिः संक्षिप्योक्तंविवृणोतिभवश्चेत्यादिना १ २ ३ दिदृक्षुत्वेहेतुमाह वपुषेति सर्वलोकमलापहंयशोलोकेषुवितन्वन्भगवान्नरलोकमनोरमइतियेनतस्मादितिशेषः या स्वयंकारितातस्यामासीनम् ४ ५ माल्यैःपुष्पैः ६ यत्पदारविंदमंतर्हृदिबुद्धींद्रियप्राणमनोवचोभिमानिभिर्देवैश्चिंत्यते ७ ब्रह्मादिदेवैश्चिंत्यत्वेततोप्युत्कृष्टत्वगुणेनभाव्यम् तत्किमस्यनिर्गुणस्यास्तीत्यत्राह त्वमित्यादिना माययात्वदिच्छयानियतयात्रिगुणयाप्रकृत्याआत्मनिआत्माधारत्वेनव्यक्तंब्रह्मांडम् । अचेतनस्यपुरुषसंबंधित्वेनप्रवृत्तिदर्शनादिच्छामात्रेणप्रकृत्यास्तु

ष्ट्यादिककथमुपपद्यतइत्यतउक्तं तद्गुणस्थइति । प्रकृतिगुणेषुस्थित्वानियतैर्गुणैः ननुगुणसंबंधाज्जीववत्पुण्यपापलक्षणकर्मबद्धतास्यादेवेतितत्राह नैतैरिति एतैर्गुणनिमित्तैःअनेनदुःखानुभवोपिनास्ती
त्युक्तंभवति अत्रहेतुगर्भंविशेषणमाह यइतियःप्रकाशरूपःयाप्रापणइतिधातोः यात्यवगच्छतिसर्वमिति सर्वज्ञइत्यर्थः । अतएवाव्यवहितेस्वरूपसुखेभिरतः अतएवानवद्यःदुःखादिनिमित्तदोषाभावात् ८ त
वकीर्तिश्रवणपूर्णसच्छ्रद्धयासंसारिणामपिसात्विकानांगुणनिमित्तपापादिलेशाभावेनात्यंतिकीशुद्धिर्भवतिकिमुतनवेतिभावेनाह शुद्धीरिति हेईड्यदुराशयानांनृणांतथाविद्यादिभिःशुद्धिर्नस्यात् यथास
त्वात्मनांपुंसांतेतवयशसिप्रवृद्धसच्छ्रद्धयाशुद्धिःस्यादित्यन्वयः अनेनत्रयोपिगुणाअशुद्धिहेतवउतनेतिशंकापहास्तिता सत्वगुणस्यभगवत्कथारतिहेतुत्वाच्छुद्धिकरत्वेनज्ञानजनकत्वेनमुक्तिहेतुत्वात् ९
अस्तुनित्यनिर्दुःखानंदःसृष्ट्यादिकर्ताचततःकिंयुष्माकमितितत्राहुः स्यान्नइति । योमुनिभिःक्षेमायआर्द्रहृदोह्यमानःयश्चसवनशःत्रिकालेआत्मविद्भिःस्वरूपविज्ञानविद्भिःसात्विकैःपुरुषैःसमविभूतिभिःसम
विक्रमैर्वासुदेवादिभिर्व्यूहार्चितः तवसोंघ्रिरशुभाशयधूमकेतुःस्यादित्यन्वयः १० पुनरप्यंघ्रिंविशेषयंति यश्चिंत्यतइति त्रय्यावेदत्रयेणनिरुक्तविधिनास्वहविर्गृहीत्वाप्रयतपाणिभिर्याजकैःअध्वराग्नौ
विचिंत्यते उतापिअर्थविकल्पयोरित्यभिधानंयश्चाध्यात्मयोगेउतपरमात्मध्यानेपिआत्ममायाजिज्ञासुभिःयोगिभिःपरमभागवतैःपरीष्टःसम्यक्पूजितः ११ किंचयेयंश्रीर्भगवतीपर्युष्टयावर्जितम्लानभावया
नित्योत्फुल्लयासद्वपेपतितयावनमालयासहप्रतिपक्षवत्संस्पर्द्धिनी अस्पर्धिनी स्पर्धावतीवतिष्ठतीत्यर्थः । अस्पर्द्धिनीस्पर्द्धिनीवश्रीरास्तेवनमालया । नहिस्पर्द्धादयोदोषाःसविद्रूपांस्पृशंतितां इतिवच

शुद्धिर्नृणांनतुतथेड्यदुराशयानांविद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः ॥ सत्वात्मनामृषभतेयशसिप्रवृद्धसच्छ्रद्धयाश्रवणसंभृतयायथास्यात् ९ स्या
न्नस्तवांघ्रिरशुभाशयधूमकेतुःक्षेमाययोमुनिभिरार्द्रहृदोह्यमानः ॥ यःसात्विकैःसमविभूतिभिरात्मविद्भिर्व्यूहार्चितःसवनशःसमविक्रमैश्च १० यश्चिंत्य
तेप्रयतपाणिभिरध्वराग्नौत्रय्यानिरुक्तविधिनास्वहविर्गृहीत्वा ॥ अध्यात्मयोगउतयोगिभिरात्ममायाजिज्ञासुभिःपरमभागवतैःपरीष्टः ११ पर्युष्टयाप
तितयावनमालयेयंसंस्पर्धिनीभगवतीप्रतिपक्षवच्छ्रीः ॥ यःसुप्रणीतममुयार्हणमाददानोभूयात्सदांघ्रिरशुभाशयधूमकेतुः १२ केतुस्त्रिविक्रमसतास्त्रि
पतत्पताकोयस्तेभयाभयकरोसुरदेवचम्वोः ॥ स्वर्गायसाधुषुखलेष्वितरायभूम्नःपादःपुनातुभगवन्जगतामघंनः १३ नस्योतगावइवयस्यवशेभवंति
देवाश्चयस्तनुभृदायुषिरज्यमानाः ॥ कालस्यतेप्रकृतिपूरुषयोःपरस्यशंनस्तनोतुचरणःपुरुषोत्तमस्य १४

नात् यश्चामुयाश्रियासुप्रणीतमर्हणमर्चनमाददानआस्ते यद्वा अवयविनोधर्मआदानादिरवयवस्यकथंयुज्यतइत्यत्राह यइति । यःप्रकाशरूपःपूर्वत्रयच्छब्दरूपःअत्रतुप्रकारान्तइति अनेनलोकवि
लक्षणत्वेनहरेरवयवस्यपादस्यावयविवत् स्वातंत्र्येणादानादिधर्मोयुक्तइतिज्ञातव्यम् १२ हेभगवन्भूम्नःतेपादोनोस्माकंजगतांचाघंपुनातु यस्त्रिविक्रमसतःत्रयोविक्रमाएवप्रशस्तकर्माणियस्यसतथातस्य
प्रशस्तेकर्मणित्वथेत्यादि तेतवकेतुर्ध्वजत्रयोवेदाएवपतंत्यश्चलंत्यःपताकायस्यसतथा । यश्चासुरदेवचम्वोःभयाभयकरः किंच यः साधुषुस्वर्गायसुखायखलेष्वितरायदुःखाय भवतीति १३ सुख
दुःखयोःकारणत्वेनहरेःपादस्यस्वातंत्र्यंप्रत्यक्षमितिभावेनाह नस्योतगावइति सुखदुःखयोर्नियंतारइंद्रियाभिमानिनोदेवाश्चयस्यपादस्यवशेवर्ततेनासिनासिकायांप्रोतगावःस्वामिनइव यश्चतनुभृतांशरी
रिणांआयुषिशतवर्षलक्षणेरज्यमानःसंबद्ध्यमानःतावत्कालंस्थित्वांतेयश्चदुःख्यहमितिअभिमानशून्यश्चेतितनुभृदायुषिरज्यमानाः पुरुषोत्तमस्यतेचरणोनःशंतनोत्वित्यन्वयः । ब्रह्मणासंपरिप्लुक्तो
मृतइत्युच्येनरइत्यनेनश्रीहरिसंबंधोदेहिनांविज्ञायते । तदभिमानशून्यत्वेहेतुमाह प्रकृतीति अत्रापिहेतुमाह कालस्येति कालप्रेरकस्यतस्यसकाशात्परस्यवा १४

१ यजदेवपूजेतिधातोःकर्मणिक्तप्रत्ययेयकारस्यइकाररूपेसंप्रसारणेजातेइष्टामीतिरूपम् ॥

स्रष्टृत्वादिगुणपूर्णत्वाच्चकालइत्याशयेनाह अस्येति अस्यजगतउदयादीनांहेतुरसि । प्रधानादिदमुत्पन्नमितिश्रुतेः प्रकृत्यादीनांजगद्धेतुत्वादिदंकथमत्राह अव्यक्तेति अव्यक्तादीनांहेतुरसि अतःकालःकालनिर्मातृत्वाच्चकालइत्याह कालमात्रइति सर्वेनिमेषाजज्ञिरेविद्युतःपुरुषादधीतिश्रुतेः हरेर्विधांतरेणकालशब्दवाच्यत्वमाह त्रिणाभिरिति तिस्रश्चातुर्मास्यलक्षणानाभयोयस्यसतथा गभीररयःअलंकितापारवेगःसोयंकालस्त्वंत्वमितिकइतितत्राह उत्तमेति पुरुषोत्तमशब्दवाच्यः । संहारकर्तृत्वंविशिनष्टिअखिलेति अधुनायादवाद्यखिलजगन्निरासेप्रवृत्तः यद्वापुरुषोत्तमत्वंविवृणोति अस्येति अनेनकथंतद्विवृतमभूदित्यतउक्तंअव्यक्तेति कालस्वरूपाज्ञानेअस्यायमुत्पत्तिसमयःइतिनिश्चयोनस्यादत्रोक्तंकालेति कालस्वरूपज्ञातातंनिर्मातावा कीदृशःकालःयेनतद्विशेषज्ञानीस्याद् आह सोयमिति । हरिःयकालंविशेषतोजानातिसोयंकालएवंविशिष्टइत्यन्वयःकथमत्राह त्रिणाभिरिति अखिलस्यसमस्तप्रपंचस्यापचयेसंहारेचप्रवृत्तःअनेनसृष्ट्यादिविशेषविशिष्टंकालंजानातीत्युक्तभ वति अतश्चकिमवसितमत्राह उत्तमेति। एवंविधात्कालादप्युत्तमस्त्वमित्यर्थः अनेनप्रकृतिपुरुषकालमहत्तत्त्वेभ्यउत्तमत्वात्पुरुषोत्तमइत्युक्तंभवति तदुक्तम् कालाज्जीवात्तथाऽव्यक्तान्महतश्चोत्तमो यतः । उत्तमःपुरुषस्तस्माद्भगवान्विष्णुरुच्यतइति १५ व्यक्तसृजस्यस्यासिहेतुरितिश्लोकद्वयेनकथितंसर्जनंविवृणोति त्वत्तइति त्वत्तोब्रह्मांडंजगदुत्पद्यतइतियदुक्तंतत्प्रधानमधिकृत्यप्रधाना दिशब्दवाच्यान्रमादीनधिकरणंकृत्वावर्तते तथाहिमहाप्रलयेलक्ष्म्यासहरममाणान्नारायणाख्यात्त्वत्तोवतीर्णःपुमान्पुरुषनामामोघवीर्योभवान्प्रधानाभिमानित्वात्तन्नाम्न्यारमायांमहांतमिवास्थि तंस्ववीर्यंगर्भंधत्ते । पुरुषनामानंचतुर्मुखंप्रधानाख्यांगायत्रींचसृष्टवानित्येकोर्थःसपुमांश्चतुर्मुखोमहांतमिवगर्भंमहत्तत्त्वाभिधंआत्मानंश्रद्धाभिधांगायत्रींचप्रधाननाम्न्यांगायत्र्यांधत्तेसृष्टवानित्यपरः ना

अस्यासिहेतुरुदयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमहतामपिकालमात्रः ॥ सोयंत्रिणाभिरखिलापचयेप्रवृत्तःकालोगभीररयउत्तमपूरुषस्त्वम् १५ त्वत्तःप्रधा नमधिकृत्यपुमान्स्ववीर्यंधत्तेमहांतमिवगर्भममोघवीर्यः ॥ सोयंत्वयानुगतआत्मनआंडकोशंहैमंससर्जबहिरावरणैरुपेतम् १६ तत्तस्थुषश्चजगतश्चभ वानधीशोयन्माययोत्थगुणविक्रिययोपनीतान् ॥ अर्थान्जुषन्नपिहृषीकपतेनलिप्तोयेन्येस्वतःपरिहृतानपिबिभ्यतिस्म १७

म्न्यांमहतत्त्वाख्यश्रद्धाख्याभ्यांशेषोहंकारापरनामाजातःइत्यन्योर्थः नारायणाख्यःपरमःशेतेलक्ष्म्यान्वितोलये । सएवपुरुषाख्यंतुद्वितीयंरूपमात्मनः । कृत्वारमायांपुरुषनामानंतुचतुर्मुखम् । प्रधाना ख्यांचगायत्रींससर्जपुरुषात्मकः । चतुर्मुखःसपुरुषोमहत्तत्त्वाभिधंपुनः । प्रधाननाम्न्यांगायत्र्यांससर्जात्मानमेवतु । श्रद्धाभिधांचगायत्रींताभ्यांशेषोन्वजायत इत्यादिवाक्यात्सकृदुक्तवाक्यस्यान्वयभे दोयुज्यते सोयंमहत्तत्त्वाख्योब्रह्मायोनारायणादभिव्यक्तःपुरुषनामातेनत्वयानुगतःप्रविष्टः श्रद्धाख्यगायत्रीसृष्टाहंकारादितत्त्वैःसहात्मनःपरमात्मनःप्रवेशादुत्पादनसमर्थैर्बहिर्नवभिरावरणैरुपेतंहैममां डकोशंससर्जेत्यन्वयः । ब्रह्मणःआंडकोशसृष्टत्वांगीकारेऽप्यकंसृजसीत्यस्याविरोधनिरासार्थंत्वयानुगतइत्युक्तम् १६ ननुतवसहकारिकारणत्वंमुख्यकारणत्वंचतुर्मुखस्यातःस्वामित्वंचतस्येतितत्राह तत्त स्थुषइति । यतोयदनुप्रवेशमंतरेणएषांतत्त्वानांसर्जनशक्तिर्नास्तितदनुप्रवेशेसास्तिचततस्माद्भवान्तस्थुषोजगतश्चाधिकईशः । नन्वेतदधीशत्वंकथंज्ञायतइतितत्राह यदिति । माययाइच्छयाउत्थगुणावि क्रिययासंबंधप्रकृतिगुणविकारेणोपनीतान्प्रापितानर्थान्विषयान्स्तदिंद्रियेषुस्थित्वाजुषन्नपिनालिप्तइतियत्तेनाधीशइतिज्ञायते । हृषीकपतेयइतिसंबुध्यैंद्रियस्वामिनखिलस्यजीवस्यसत्त्वेपितदनियतत्वदर्शना दीशानियतत्वदर्शनाच्चहरेरिंद्रियेशत्वंमुख्यमितिज्ञायते । ननुयोगिष्वनेकांतोर्थालेपहेतुरत्राह येन्यइतियेन्येयोगिनःसनकादयःपरिहृतानितिद्वितीयापंचम्यर्थे । स्वतःभवतःप्रसादात्परिहृतेभ्योपिवि षयेभ्योबिभ्यतिस्म । अनर्थंस्मृत्वेतिशेषः । भीत्रार्थानांभयहेतुरित्यतः पंचमी । अनेनविषयालेपनयोगिनांयच्चद्भगवतःप्रसादात् । सादिच । भगवतस्तुस्वतोनअन्यानेपक्षंनित्यंचेत्युक्तंभवति १७

विषयालेपोनामतदजितत्वंइत्याह स्मायेति । स्मायोमंदहासस्तेनसहितोवल्गुकःतस्यकवेनसहदार्शितोभावःशृंगारचेष्टा तया हारिमनोहरंभ्रूमंडलंतेनसहप्रहितःप्रयुक्तः सौरतः सुरतोसेव्यमानोमंत्रःते नशौंडैर्निशितैरनंगस्यबाणायमानैःकरणैः आलिंगनादिलक्षणैःसाधनैर्नप्रमथितुंविक्षोडयितुंजेतुमित्यर्थः १८ एवंभगवान्देवदत्तवाद्विषयलंपटत्वेनस्त्रीजितस्तर्हितत्कथानदीस्नानंपापनाशनंनस्या च्चतथानिःसंगत्वेनस्त्रीजितोनैवेतितर्कगर्भीकृत्यस्तुवंति विभ्रदिति । सप्तसुप्रथमेतिसूत्राद्विभ्रदितिप्रथमापष्ठ्यर्थे । त्रिलोक्याःयदनन्यसाध्यंतत्सर्वंविभ्रतस्तवअमृतकथोदवहा. अमृतकथालक्षणानद्यः पादावनेजसरितश्चेतियत्तीर्थद्वयंतदुपस्पृशांतिस्नानादियोग्यंकुर्वंति अत्रकिंप्रमाणमत्राह आनुश्रवमिति। श्रुतिप्रसिद्धं सम्यक्स्रवंतिसरितोनधेनाअंतर्हृदामनसापूयमानाइत्यादेः । कुतोभूदित्यतउक्तंअं घ्रिजमिति । अंघ्रिलंघनमतिक्रमणंशत्रूणांपराक्रमलक्षणकथेत्यर्थः । अन्यत्तुप्रसिद्धम् । अघिलघिगत्यर्थावितिधातुः । कैःकरणैःश्रुतिभिःश्रवणैरंगसगैश्चकिंफलंशुद्धिरूपशमलानिमलानिहंतुम् । मलविष्ठा

स्मायावलोकलववदर्शितभावहारिभ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौंडैः ॥ पत्न्यस्तुषोडशसहस्रमनंगबाणैर्यस्येंद्रियंविमथितुंकरणैर्नशेकुः १८ बिभ्रत्तवामृत कथोदवहास्त्रिलोक्याःपादावनेजसरितःशमलानिहंतुम् ॥ आनुश्रवंश्रुतिभिरंघ्रिजमंगसंगैस्तीर्थद्वयंशुचिषदस्तदुपस्पृशंति १९ बादरायणिरुवाच ॥ इ त्यभिष्टूयविबुधैःसेशःशतधृतिर्हरिम् ॥ अभ्यभाषतगोविंदंप्रणम्यांबरमाश्रितः २० ब्रह्मोवाच ॥ भूमेर्भारावतारायपुराविज्ञापितःप्रभो ॥ त्वमस्मा भिरशेषात्मंस्तत्तथैवोपपादितम् २१ धर्मश्वस्थापितःसत्सुसत्यसंधेषुवैत्वया ॥ कीर्तिश्चदिक्षुविक्षिप्तासर्वलोकमलापहा २२ अवतीर्ययदोर्वंशेबिभ्रद्रूप मनुत्तमम् ॥ कर्माण्युदारवृत्तानिहितानिजगतोऽकृथाः २३ यानितेचरितानीशमनुष्याःसाधवःकलौ ॥ शृण्वंतःकीर्तयंतश्चतरिष्यंत्यंजसातमः २४ यदुवंशेऽवतीर्णस्यभवतःपुरुषोत्तम ॥ शरच्छतंव्यतीयायपंचविंशाधिकंप्रभो २५ नाधुनातेखिलाधारदेवकार्यंऽवशेषितम् ॥ कुलंचविप्रशापेननष्टप्रा यमभूदिदम् २६ ततःस्वधामपरमंविशस्वयदिमन्यसे ॥ सलोकाँल्लोकपालान्नःपाहिवैकुंठकिंकरान् २७ श्रीशुकउवाच ॥ संस्तुतोभगवानित्थंविबु धैःपद्मजादिभिः ॥ प्रतिनंद्याहतान्राजन्मायामनुजईश्वरः २८ श्रीभगवानुवाच ॥ अवधारितमेतन्मेयदात्थविबुधेश्वराः ॥ कृतंवःकार्यमखिलंभूमेर्भारो वतारितः २९ तदिदंयादवकुलंवीर्यशौर्यश्रियोद्धतम् ॥ लोकंजिघृक्षत्रुद्धंमेवेलामिवमहार्णवः ३०

ऽघयोर्नष्टीतियादवः शुचावग्नौसीदतिनिषीदतितिष्ठतीतिशुचिषत्तस्यचंद्रार्कमंडलस्थस्यवा १९ २० २१ २२ २३ २४ पंचविंशाधिकंपंचविंशत्याधिकं तदुक्तं वत्सराणांशतंचैवऋतूनांपंचविंशकं अव तीर्णस्यकृष्णस्यपदामागात्तदाहरिम् । स्वस्थानगमनापेक्षीब्रह्मातुश्रावसामरइति २१ अवशिष्टदेवकार्यापेक्षयापिनस्थेयंइत्याह नाधुनेति यदुकुलमवशिष्टमपेक्ष्यापिनस्थेयमित्याह कुलंचेति २६ याद वानांदेवत्वात्तत्स्थितौकलेरप्रवेशात्तस्यचापेक्षितत्वाच्चतत्कुलसंहारार्थंकिंचित्कालस्थित्यपेक्षायांतत्कृत्वाझटितिस्वधामप्रवेष्टव्यमित्याशयेनाह ततःस्वधामेति तदुक्तंच संवत्सरद्वयंचैवपश्चात्स्थित्वाजना र्दनः अभिपेदेपरंस्थानंचतुर्मासाधिकंपुनरिति २७ २८ अवधारितंनिश्चितम् २९ तर्हिकालक्षेपःकिंकारणंतत्राह तदिदमिति मेअवर्यलोकंजिघृक्षतिप्राप्तुमिच्छति ३०

१ पंचविंशाधिकं शरच्छतमित्यनेन पंचविंशतिवत्सराधिकशतमित्यर्थे प्रमाणमाह वत्सराणामिति । अत्रैव संवत्सरद्वयमेवपश्चात्स्थित्वाजनार्दनः । आभिपेदेपरंस्थानंचातुर्मास्याधिकंपुनः ॥

अनुपसंहारेकोदोषइतितत्राह अनेनेति । उल्बंणेनवीर्यशौर्यादिगुणैस्तीक्ष्णेनानेनयादवकुलेनसतोपदुकुलस्योल्बगत्वंयुगधर्मांद्वाविश्यतीत्यभिप्रायेणोक्तमाचार्यैः । सतामपिकलौप्राप्तेविकारोमनसोभवेत् तस्माद्यदूृग्संजन्हेनैतेस्युःपापिनास्त्विति । पुनर्लोकविवृद्ध्यर्थमौचरेयादिकान्हरिः । आविश्यरक्षामकरोज्जगतःपुरुषोत्तम । स्वात्मनःसहयानेनपुरुषार्थोधिकोभवेत् । इत्यनुग्रहबुद्ध्याचसंजन्हेस्वकुलं विभुरिति ३१ एतदंतेएतस्ययदुकुलसंहारस्यांते तवप्रीत्यैभवनंयास्यामि ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ यत्रप्रभासेदक्षशापादुत्पन्नाद्यक्ष्मणःकिल्बिषात्प्रमुक्तोभूत् ३७ उशिजोऽग्नीन् ३८ ३९ ४० अरिष्टा

यद्यसंहृत्यदृप्तानांयदूनांविपुलंकुलम् ॥ गंतास्म्यनेनलोकोयमुल्बणेनविनंक्ष्यति ३१ इदानींनाशमारब्धःकुलस्यद्विजशापतः ॥ यास्यामिभवनंब्रह्मन्नेतदंतेतवानघ ३२ श्रीशुकउवाच ॥ इत्युक्तोलोकनाथेनस्वयंभूःप्रणिपत्यतम् ॥ सहदेवगणैर्देवःस्वंधामसमपद्यत ३३ अथतस्यांमहोत्पातान्द्वारवत्यांसमुत्थितान् ॥ विलोक्यभगवानाहयदुवृद्धान्समागतान् ३४ श्रीभगवानुवाच ॥ एतेवैसुमहोत्पाताव्युत्तिष्ठंतीहसर्वतः ॥ शापश्चनःकुलस्यासीद्ब्राह्मणेभ्योदुरत्ययः ३५ नवस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः ॥ प्रभासंसुमहापुण्यंयास्यामोद्यैवमाचिरम् ३६ यत्रस्नात्वादक्षशापाद्गृहीतोयक्ष्मणोडुराट् ॥ विमुक्तःकिल्बिषात्सद्योभेजेभूयःकलोदयम् ३७ वयंचतस्मिन्नाप्लुत्यतर्पयित्वापितॄन्सुरान् ॥ भोजयित्वोशिजोविप्रान्नानागुणवतांधसा ३८ तेषुदानानिपात्रेषुश्रद्धयाप्यमहांतिवै ॥ वृजिनानितरिष्यामोदानैर्नौभिरिवार्णवम् ३९ श्रीशुकउवाच ॥ एवंभगवतादिष्टायादवाःकुरुनंदन ॥ गंतुंकृतधियस्तीर्थंस्यंदनान्समयूयुजन् ४० तन्निरीक्ष्योद्धवोराजन्श्रुत्वाभगवतोदितम् ॥ दृष्ट्वारिष्टानिघोराणिनित्यंकृष्णमनुव्रतः ४१ विविक्तउपसंगम्यजगतामीश्वरेश्वरम् ॥ प्रणम्यशिरसापादौप्रांजलिस्तमभाषत ४२ उद्धवउवाच ॥ देवदेवेशयोगेशपुण्यश्रवणकीर्तन ॥ संहृत्यैतत्कुलंनूनंलोकंसंत्यक्ष्यतेभवान् ॥ विप्रशापंसमर्थोपिप्रत्यहन्नयदीश्वरः ४३ नाहंतवांघ्रियुगलंक्षणार्धमपिकेशव ॥ त्यक्तुंसमुत्सहेनाथस्वधामनयमामपि ४४ तवविक्रीडितंकृष्णनृणांपरममंगलम् ॥ कर्णपीयूषमासाद्यत्यजत्यन्यस्पृहांजनः ४५ शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु ॥ कथंत्वांप्रियमात्मानंवयंभक्तास्त्यजेमहि ४६ त्वयोपभुक्तस्रग्गंधवासोलंकारचर्चिताः ॥ उच्छिष्टभोजिनोदासास्तवमायांजयेमहि ४७ वाताशनामहर्षयःश्रमणाऊर्ध्वमंथिनः ॥ ब्रह्माख्यंधामतेयांतिशांताःसंन्यासिनोमलाः ४८ वयंत्विहमहायोगिन्भ्रमंतःकर्मवर्त्मसु ॥ त्वद्वार्तयातरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरंतमः ४९ स्मरंतःकीर्तयंतस्तेकृतानिगदितानिच ॥ गत्युत्स्मितेक्षणोत्क्ष्वेलियन्नृलोकविडंबनम् ५०

नि अशुभानि ४१ ४२ भवान्समर्थोपिविप्रशापंनप्रत्यहन्यत्तस्मान्नूनमिदानीं लोकंसंत्यक्ष्यते ४३ ४४ ४५ शय्यासनादिषुप्रियम् ४६ तवाधीनांमायांप्रकृतिम् ४७ श्रमणाभिक्षावृत्तय. ४८ तावकैःतवभक्तैःसहत्वद्वार्तया ४९ गत्युत्स्मितेक्षणोत्क्ष्वेलियन्नृलोकविडंबनं तानिचतच्चस्मरंतःउत्पन्नतत्त्वज्ञानोप्युद्धवोभ्रमंतइत्यात्मनोवभ्रमतावक्तीति । यत्साधुनास्वभावइतिप्रदर्शनाय । आत्मनोवभ्रमतांब्रूयुरुत्तमाअपिसर्वशः । कदाचिदेवस्वगुणान्स्निग्धेष्वेवाहिसावदेतिवचनादुक्तयुक्तमिति ५०

एकःश्रीहरिरेवसर्वोत्तमइतिभावोयस्यसएकांतिनंमुख्यप्रियमितिवा एकेमुख्यान्यकेवलाइत्यभिधानम् २१ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांषष्ठोध्यायः ॥६॥भगवान्यदुधूतसंवादव्याजेनस्वतत्त्वमुद्धवायोपदिशत्यध्यायत्रयेणतत्रादावुद्धवोक्तंस्वाभीष्टमितिवदन् ब्रह्मादीनांस्वलोकगमनाभिलाषंदेवकार्यकरणेनावतारप्रयोजनंस्वयात्रानंतरंद्वारवत्याःसमुद्रेमज्जनंलोकस्यपापबुद्धित्वेनामंगलत्वंकलिग्रस्तलोकादुद्धवस्यनिर्याणप्रेरणंस्वास्मिन्मनःप्रविश्यमहीपर्यटननियोगमित्यादिवाक्ति यदात्थ त्यादिना । मांस्वलोकगतंकर्तुमभिकांक्षिणः १ २ स्वर्गारोहणानंतरंसप्तमेदिवसे ३ यर्हियदा ४ अधर्मरुचिरितिपदच्छेदः ५ ६ क्षितिसंचरणेइत्थभावविशेषमुपादिशति यदिदमिति । मनआदिसर्वेंद्रियैर्गृह्यमाणंयदिदंविश्वंतदिदंनश्वरंक्षणभंगु...द्धि । नन्विदमनिर्वाच्यंतर्हीतितत्राहविद्धीति । विद्धीत्युभयत्रसबध्यते । मनोमयीमायांचमन्मनःप्रधानप्रकृतिनिर्मितांविद्धिमेबुद्धिप्रधानीकृत्यप्रकृत्यारचितत्वात् नानिर्वाच्यांविद्धिमूढइतिवन्मायामयामितिप्रयोगोयुज्यते । अचेतनप्रकृतेःकार्यात्मकत्वंअस्तुचेतनायाःकथमितिइयमाशंका प्रकृतिःसापरामक्षरादसीलोकधारिणी । कृतासत्यामराजय्यालोकानामात्मसंज्ञितेत्यनेनपरिहर्तव्या प्राधान्यापेक्षयोपपद्यतइत्यर्थः ७

॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंविज्ञापितोराजन्भगवान्देवकीसुतः॥एकांतिनंप्रियंभृत्यमुद्धवंसमभाषत५१॥ इतिश्रीभागवतेमहा०एकादशस्कंधेषष्ठोध्यायः॥६॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यदात्थमांमहाभागतच्चिकीर्षितमेवमे ॥ ब्रह्माभवोलोकपालाःस्वर्वासंमेभिकांक्षिणः १ मयानिष्पादितंह्यत्रदेवकार्यमशेषतः ॥ यदर्थमवतीर्णोहमंशेनब्रह्मणार्थितः २ कुलंवैशापनिर्दग्धंनंक्ष्यत्यन्योन्यविग्रहात् ॥ समुद्रःसप्तमेह्येनांपुरींचप्लावयिष्यति ३ यर्ह्येवायंमयात्यक्तोलोकोयंनष्टमंगलः ॥ भविष्यत्यचिरात्साधोकलिनापिनिराकृतः ४ नवस्तव्यंत्वयैवेहमयात्यक्तेमहीतले ॥ जनोऽधर्मरुचिर्भद्रभविष्यतिकलौयुगे ५ त्वंतुसर्वंपरित्यज्यस्नेहंस्वजनबंधनम् ॥ मय्यावेश्यमनःसम्यक्समदृग्विचरस्वगाम् ६ यदिदंमनसावाचाचक्षुर्भ्यांश्रवणादिभिः ॥ नश्वरंगृह्यमाणंचविद्धिमायांमनोमयीम् ७ पुंसोयुक्तस्यनानार्थेभ्रमःसगुणदोषकृत् ॥ कर्माकर्मविकर्मेतिगुणदोषधियोभिदा ॥ ८ तस्माद्युक्तेंद्रियग्रामोयुक्तचित्तइदंजगत् ॥ आत्मनीक्षस्वविततमात्मानंमय्यधीश्वरे ९

एवंमाधान्यज्ञानपूर्वकंभक्त्यामयिमनोयुंजानस्ययोगिनोनर्थोपशमोनान्यस्येत्याह पुंसइति।अयुक्तस्यमयिमनोयोगरहितस्यपुंसोमत्प्रेरितप्रकृतिरचितेनानाविधेर्थेयोभ्रमोमामंतरेणस्वकर्तृत्वज्ञानंसगुणदोषकृत्स्वर्गनरककृत्अनेनतद्भोज्यसुखदुःखात्मकःअपारःसंसारोलक्ष्यतइतिज्ञातव्यंतदुक्तं। स्वर्गाद्याश्चगुणाःसर्वेदोषाःसर्वेतथैवच।आत्मनःकर्तृताभ्रांत्याजायंतेनात्रसंशयः। परमात्मानमेवैकंकर्तारंवेत्तियःपुमान् । समुच्यतेस्मात्संसारात्परमात्मानमेतिचेति । भ्रमस्यनिमित्तमाह कर्मेति । सर्वंहिपरमेश्वरःकरोतीतिईश्वराधीनक्रियायांइदंमयाक्रियते इदंमयानाक्रियते इदंविपरीतंक्रियतइति कर्माकर्मविकर्मेतिभिदाबुद्धिभ्रमोगुणाभ्यांरजस्तमोभ्यांदोषधियोदोषबुद्धेःपुरुषस्यभवतीतियत्तस्माद्भ्रमस्यमूलकारणंरजस्तमसोःशक्तिविज्ञायतौपरिहृत्यविषयादाहृत्यमय्येवस्थापनेनयुक्तेंद्रियग्रामोयुक्तचित्तस्त्वम्। इदंजगदात्मनिविरिंचेईक्षस्वकार्यकारणात्मकेजगतिविततंविस्तृतशक्तिमात्मानंविरिंचंअधीश्वरेमयिईक्षस्वमदाधारंपश्येत्यन्वयः । तदुक्तं आत्मशब्दोदितोब्रह्मापरमात्माभिधोह्यहम् । सर्वंब्रह्माणिवीक्षस्वमयिब्रह्माणमेवचेति ८ ९

बलवत्यांतिबंधकेसत्यंतरायैरुक्तवीक्षणप्रकारोविहतःस्यादित्यत्राह ज्ञानेति शरीरिणामात्मभूतः । आत्मौपम्येनसर्वत्रसमंपश्यतियोर्जुनेतिवचनात् । आत्मौपम्येन सर्वाणिभूतानि पश्यन्नित्यर्थः आत्मनःपरमात्मनोनुभवेनैवतुष्टः । आत्मामनोयस्यसतथा अनेनतदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशादितिसूत्रार्थोदर्शितइति १० एवंविधज्ञानिनःकर्मकरणप्रकारंश्लोकद्वयेनाह दोषबुद्ध्येति । यःशांतःक्रोधरहितज्ञानविज्ञानाभ्यांवैष्णवसिद्धांतेनिश्चलःपर्वतवत्स्थिरोविश्वंमदात्मकंममसर्वस्वात्तंत्र्यान्मदधीनंपश्यन्नतएवममाधिष्ठानत्वेनसर्वभूतसुहृत् विश्वेषांभूतानां निरुपाधिकप्रीतिकृदतएवोभयातीतः ऐहिकामुष्मिकविषयविरक्तोनिषिद्धाचरणाद्दोषःस्यादितिदोषबुद्ध्यातद्दोषानुत्पत्तयेनिषेधान्निषेधवचनान्ननिवर्ततेविहितकरणात्सुखादिगुणोभवतीतिगुणबुद्ध्याविहितंनकरोतिकिंतुयथार्भकःफलानुसंधानरहितः । क्रीडालक्षणंकार्यंकरोतितथा । किंतुस्वतंत्रकर्तानारायणएवमयिस्थित्वाविहितकरणेप्रेरयतिनिषिद्धान्निवर्तयतितद्भक्तिरेवममतत्फलमितिनिरूप्यकर्मकरोति । सपुनर्नविपद्येतसंसारलक्षणांविपदंनप्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ कर्तृत्वमात्मनोयस्माज्ज्ञानानिष्ठोनमन्यते ॥ अतोकुर्वन्निसदादोषबुद्ध्यानानिंदति ॥ गुणबुद्ध्यानविहितंकिंत्वीशप्रेरितोस्म्यहम् ॥ सएवचमयिस्थित्यानिंद्यानिंद्यंकरोत्यजः ॥ नमेदोषोनचगुणःकर्तृत्वाभावतःस्फुटम् । स्वतंत्रत्वान्नवेशस्ययेज्ञास्तेषुभवेदपि । इतिमत्वानिवर्तेतनिंद्यात्कुर्याद्गुणानितिवाक्यसिद्धोयमर्थः ॥ येअज्ञास्तेष्वज्ञेषुदोषोगुणश्च

ज्ञानविज्ञानसंयुक्तआत्मभूतःशरीरिणाम् ॥ आत्मानुभवतुष्टात्मानांतरायैर्विहन्यसे १० दोषबुद्ध्योभयातीतोनिषेधान्ननिवर्तते ॥ गुणबुद्ध्याचविहितंनकरोतियथार्भकः ११ सर्वभूतसुहृच्छांतोज्ञानविज्ञाननिश्चलः ॥ पश्यन्मदात्मकंविश्वंनविपद्येतवैपुनः १२ श्रीशुकउवाच ॥ इत्यादिष्टोभगवतामहाभागवतोनृप ॥ उद्धवःप्रणिपत्याहतत्त्वजिज्ञासुरच्युतम् १३ उद्धवउवाच ॥ योगेशयोगविन्यासयोगात्मन्योगसंभव ॥ निःश्रेयसायमेप्रोक्तस्त्यागःसंन्यासलक्षणः १४ त्यागोयंदुष्करोभूमन्कामानांविषयात्मभिः ॥ सुतरांत्वयिसर्वात्मन्नभक्तैरितिमेमतिः १५ सोयंममाहमितिमूढमतिर्विगाढस्त्वन्मायया विरचितात्मनिसानुबंधे ॥ तत्त्वंजसानिगदितंभवतायथाहंसंसाधयामिभगवन्ननुशाधिभृत्यम् १६ सत्यस्यतेस्वदृशआत्मनआत्मनोन्यंवक्तारमीशविबुधेष्वपिनानुचक्षे ॥ सर्वेविमोहितधियस्तवमाययेमेब्रह्मादयस्तनुभृतोबहिरर्थभावाः १७

भवेदित्यर्थः अनित्यामेगुणानस्युर्दोषानैवकथंचन । इतिमत्वाशुभंकुर्यान्निवर्तेदशुभादपि।ज्ञानीत्वकर्तृतामानादीशकर्तृत्वनिश्चयात् । किंतुपूर्णगुणायैवनतुदोषापनुतये ।नचाल्पगुणसिद्ध्यर्थंबालवत्कृतनिश्चयइत्येतदप्युक्तार्थेमानम् । वैलक्षण्याद्धरेर्भिन्नंतत्तंत्रत्वात्तदात्मकम् । इतिविश्वंप्रपश्यंतिज्ञाननिष्ठाहरेःप्रिया इत्येतज्ज्ञानार्थेनाविश्वमेवद्रष्टव्यमित्यस्मिन्नर्थेमानम् ११ १२ १३ योगस्ययमनियमादेरीशयोगस्यज्ञानस्यविशेषेणन्यासोदेवादिषुयेनसतथातस्यसंबोधनंयोगविन्यासेति । योगात्मन्ज्ञानस्वरूप योगसंभवउपायजनक । ज्ञानंतुयोगशब्दोक्तंयुज्यतेनेनयत्सुखं । क्वचिद्योगउपायःस्यात्क्वचिच्चित्तनिरोधनमिति । त्यागंदानाद्व्यावर्तयतिसंन्यासलक्षणइति । सर्वदुष्टसंगपरित्यागलक्षणइत्यर्थः १४ ततःकिमत्राह त्यागइति कामानामयंत्यागःसुतरांत्वय्यभक्तैर्दुष्करः १५ त्वन्माययासोहमुद्धवनामासानुबंधेविरचितात्मनिनिर्मितदेहेममाहमितिमूढमतिरतएवविगाढइतियत्तस्मादंजसानिगदितंयथासाधयामितथाभृत्यंमांशाधीत्यन्वयः १६ तत्रमत्स्वरूपोपदेष्टामत्तोन्यःकिंनस्यादत्राह सत्यस्येति तेतवस्वरूपस्यवक्तारमात्मनस्त्वत्तोन्यंपुरुषंनानुचक्षेनपश्यामि । कीदृशस्यसत्यस्यसाधुज्ञानादिगुणस्य स्वदृशःस्वयंप्रकाशमानस्य आत्मनःसर्वव्यापिनः । मनुष्येष्वभावेपिदेवेषुस्यादतउक्तंविबुधेष्वपीति उक्तंविशिनष्टि सर्वइति । ब्रह्माआदिःकारणंयेषांरुद्रादीनांतेतथोक्ताः । तेविमोहितधियःपरोक्षज्ञानवंतः । कुतस्तत्राह तनुभृतइति । शरीराभिमानित्वादतएवबहिरर्थभावाःमोक्षतद्

पयोगिभ्योन्यत्रापिकामयुक्ताः । अस्यश्लोकस्यार्थः अशरीर.सदाविष्णु.पूर्णानंदत्वतःसदा । इच्छाचक्रीडयैवास्यनफलाययतोविभोः । अतोबाह्यार्थकामोपिनिष्कामइतिकथ्यते । ब्रह्मानिरभिमानि त्वाच्छरीर्यप्यशरीरवान् नित्यानंदोपयोग्यन्यकामस्योज्झितितःसदा । बहिरर्थविनिर्मुक्तस्तथापितनुधारणात् । अमूढामूढइतिवदुच्यतेचसरस्वती । रुद्राद्यास्तन्वभीमानाद्बहिरर्थयुजस्तथा । सर्वे षांब्रह्मपदवीयोग्यानांपूर्वमेवतु । अभावस्त्वपरोक्षस्यमोहोज्ञानस्यभण्यते । ब्रह्मणस्त्वंशरूपेषुभारत्याज्ञानवर्जनं । ब्रह्मगायत्रिभावेतुनांशावतरणंक्वचित् । शतजन्मसुपूर्वंतुज्ञानोदयउदीर्यते । अपरो क्षेणपारोक्ष्यात्पूर्णज्ञानंसदैवतु । शतजन्मगतायाश्चआपरोक्ष्योज्झितिर्भवेत् । क्वचित्कचित्सरस्वत्याअशावतरणेष्वपि शक्तिविवेकग्रंथादवगतइति । अशरीरोवायुरभ्रंविद्युत्स्तनयित्नुरशरीराणिवाएता नीतिचश्रुतिरत्रमानं । श्रुतिभिस्तानितत्वात्तुस्तनयित्नुर्हरिःस्मृतः । अभ्रंभूताभिभरणाच्छ्रीर्वायुर्भरतःस्मृतः । विद्युत्तुभारतीप्रोक्ताएतएवाशरीरिणः । व्यत्यासेनापिनामस्यादेतेषांमहत्तांसदा । इत्यनेन श्रुत्युक्ताएतएवेतिज्ञायते १७ यस्माद्भगवतोन्योवक्तानास्तितस्मादहनारायणंशरणंप्रपद्ये प्रमज्ञानोपदेशायेति शेषः भवंतंपूज्यंअनवद्यत्वंपूज्यत्वेहेतु.अनवद्यत्वेहेतुःएषअनंतपारत्वंतर्हिस्वस्याज्ञानप्राप्तंअत स्तंसर्वज्ञमितिबलवत्प्रतिदंयकेनज्ञानंकाचिदलब्धंस्यादतउक्तंईश्वरमिति । देशप्रभुवदीश्वरस्यापिस्थानच्युतिःस्यादत्राह अखंडेति अखडमपरिच्छिन्नंअविकुंठंअवेनाशिधिष्ण्यंस्थानंयस्यसतथा । नतू उभयत्रसंबध्यतेशरणप्राप्तौहेतुमाह निर्वेदेति । कुतोनिर्वेदइत्यत्राह वृजिनेति एवंविशिष्टोपिनारायणोन्यःकिंनस्यादत्राह नरसखमिति । एतद्विशेषणंहरेरेविकुतइतीयमाशंका । विष्णोर्वायोरनतस्यात्रिभि रंशैर्नरःस्मृतः। सेंद्रैश्चतुर्भिःपार्थस्तुद्वाभ्यांतुबललक्ष्मणावित्यनेनपरिहर्तव्या १८ लोकतत्त्वविचक्षणस्योद्धवस्यपुनस्तत्त्वज्ञानप्रश्नःकिमर्थइत्याशंक्यपरोक्षलोकतत्त्वज्ञानस्यसत्स्नेहमंतरेणोत्पन्नस्यपुरुषार्थ

तस्माद्भवंतमनवद्यमनंतपारंसर्वज्ञमीश्वरमखंडविकुंठधिष्ण्यम् ॥ निर्विंदधीरहमहर्वृजिनाभितप्तोनारायणंनरसखंशरणंप्रपद्ये १८ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रायेणमनुजालोकेलोकतत्त्वविचक्षणाः ॥ समुद्धरंतिह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् १९ आत्मनोगुरुरात्मैवपुरुषस्यविशेषतः ॥ यत्प्रत्यक्षानुमाना भ्यांश्रेयोसावनुविंदते २०

साधनत्वंनस्यात् प्रत्युतानर्थहेतुत्वंचअपरोक्षज्ञानानुत्पादादित्याशेयनाह प्रायेणेति । अस्येयमक्षरयोजना प्रायेणबहुलम् लोकेयेमनुजाःलोकेतत्त्वेचविचक्षणाःसत्स्नेहनिर्मुक्तपरोक्षज्ञाननिपुणास्तेआत्मनैव प्रयत्नेनैवाशुभाशयात् ल्यब्लोपेपंचमी पापफलदुःखबहुलंतम प्राप्यात्मानंसमुद्धरंतिनिर्मूलयंतिहियस्मात्तस्मात्सत्स्नेहयुक्तालोकतत्वपरोक्षज्ञानविद्याविशारदाःआत्मनैवसात्त्विकमन सैवाविर्भूतापरोक्षज्ञा नेनैवाशुभाशयात्पापकारणात्संसारादात्मानंसमुद्धरंत्युन्नयंति पन्नगंकूपादिवेति अनेनभगवद्भक्त्युत्पन्नंज्ञानंपुरुषार्थोपयोगीतिज्ञानसमुद्गमप्रस्यापिममश्रेयसेभगवदपरोक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारोवक्तव्यइति तत्प्रश्नःसार्थकइति यत्नेर्क्षौमनस्यात्माइत्यभिधानादात्मशब्दोपन्नादौवर्ततेइतिसिद्धम् । पारोक्ष्येणैवतत्त्वतुलोकंचापिवदंतिये । तेपिसत्स्नेहनिर्मुक्तास्तमोयांतिविनिश्चयात् । आपरोक्षनचज्ञानंतेषामु त्पद्यतेक्वचित् । इतिवचनादुक्तोर्थभेदसिद्धइतिसंतोष्टव्यम् १९ आत्मनैवेत्येवकारेणश्रेयःसंपत्तौसात्त्विकमनसःप्राधान्यमुक्तंतदेवप्रतिपादयति आत्मनइति आत्मनोजीवराशेःश्रेयःसंपादनेगुरुरुपदेष्टा त्मैवमनएव मनसावाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरतीतिश्रुतेः अततसातत्यगमनइतिधातोःनिष्पन्नेनात्मशब्देनशरीर्यैवलक्ष्यते तस्यैवगमनसंभवात्तत्रापिविशेषतःपुरुषार्थलक्षणश्रेयःसंपत्तौपुरुषस्यमनु ष्यशरीरंप्राप्तस्यआत्मनःआत्मैवगुरुरितिसंबध्यते कुतएवदत्राह यदिति असौपुरुषःमानुषशरीरंप्राप्तोजीवः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयःपुरुषार्थविंदतइतियदतइतिमन.पूर्वकंचक्षुर्वाक्छ्रोत्रादिनाश्री ह्यादिसंपल्लक्षणश्रेयःप्राप्तिदर्शनेनयागादिसाधनसामर्थ्यास्वर्गादिश्रेयःप्राप्यत इत्यनुमीयतइति २०

एतदेवविशदयति पुरुषत्वइति पुरुषत्वेमनुष्यशरीरप्राप्तौसत्यांचसांख्ययोगविशारदाधीराःसर्वशक्त्युप बृंहितंमायाविस्तारंयथायोग्यंविश्वरूपपर्यंतंप्रपश्यंति । यद्वा आसंतापःआसंसारसंतापंविवि धंतारयतीत्याविस्तारस्तम् । आस्तुसंतापकोपयोरितियादवः । नित्याविर्भूतनैर्मल्यंवा २१ बह्वीष्वासुपूर्षुकापूस्तवप्रेष्ठेतितत्राह तासामिति २२ तत्रकारणमाह अत्रमामिति । अत्रपुरुषशरीरेभक्ति योगयुक्तायोगिनः स्वतोबाह्यमीश्वरंमामद्धाप्रत्यक्षीकर्तुंमार्गयंतिविचार्यज्ञातुंयतंते कैर्हेतुभिःसद्युक्तिभिः अनुमानतःविनिर्दोषपंचावयवलक्षणवाक्यात्मकैः किंप्रमाणकैश्चक्षुरादिनागृह्यमाणैरूपादिभि रात्मनःपरमात्मनोलिंगैर्गमकैर्ज्ञापकैर्जीवस्यदर्शनादिस्वातंत्र्यभावेनतत्कर्तान्यईश्वरोप्यस्तीत्यनुमीयतइति २३ यथाहंसंसाधयामितथामांशाधीत्युद्धववाक्यमवधारयन्नुक्तमर्थमितिहासेनसंवेदयति अत्रेति अत्रपुरुषशरीरेअहानिर्मार्गणेनसुलभइत्येतस्मिन्नर्थेअवधूतयदुसंवादरूपमितिहासंपुरावृत्तमुदाहरति अस्यैवविवरणंपुरातनमिति अमिततेजसःअनल्पबलस्य तेजोबलप्रभावेष्वज्योतिष्याँद

पुरुषत्वेचमांधीराःसांख्ययोगविशारदाः ॥ आविस्तारंप्रपश्यंतिसर्वशक्त्युपबृंहितम् २१ एकद्वित्रिचतुष्पादोबहुपादस्तथापदः ॥ बह्व्यःसंतिपुरःसृष्टास्तासांमेपौरुषीप्रिया २२ अत्रमांमार्गयंत्यद्धायुक्ताहेतुभिरीश्वरम् ॥ गृह्यमाणैरात्मलिंगैःस्वबाह्यमनुमानतः २३ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ अवधूतस्यसंवादंयदोरमिततेजसः २४ अवधूतंद्विजंकंचिच्चरंतमकुतोभयम् ॥ कविंनिरीक्ष्यनिपुणंयदुःपप्रच्छधर्मवित् २५ कुतोबुद्धिरियंब्रह्मन्नकर्तुस्तेविशारदा ॥ यामासाद्यभवाल्लोकंविद्वांश्चरतिबालवत् २६ प्रायोधर्मार्थकामेषुविवित्सायांचमानवाः ॥ हेतुनैवसमीहंतेआयुषोयशसःश्रियः २७ त्वंतुकल्पःकविर्दक्षःसुभगोमृतभाषणः ॥ नकर्तानीहसेकिंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् २८ जनेषुदह्यमानेषुकामलोभदवाग्निना ॥ नतप्यसेग्निनामुक्तोगंगांभस्थइवद्विपः २९ त्वंहिनःपृच्छतांब्रह्मन्नात्मन्यानंदकारणम् ॥ ब्रूहिस्पर्शविहीनस्यभवतःकेवलात्मनः ३० श्रीभगवानुवाच ॥ यदुनैवंमहाभागोब्रह्मण्येनसुमेधसा ॥ पृष्टःसभाजितःप्राहप्रश्रयावनतंद्विजः ३१ ब्राह्मणउवाच ॥ संतिमेगुरवोराजन्बहवोबुद्ध्युपाश्रिताः ॥ यतोबुद्धिमुपादाय मुक्तोटामीहतान्शृणु ३२ पृथिवीवायुराकाशआपोग्निश्चंद्रमारविः ॥ कपोतोऽजगरःसिंधुःपतंगोमधुकृद्गजः ३३ मधुहाहरिणोमीनःपिंगलाकुररोर्भकः ॥ कुमारीशरकृत्सर्पऊर्णनाभिःसुपेशकृत् ३४ एतेमेगुरवोराजन्चतुर्विंशतिराश्रिताः ॥ शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमहंततः ३५ यतोयदनुशिक्षामि यथावानाहुषात्मज ॥ तत्तथापुरुषव्याघ्रनिबोधकथयामिते ३६

प्रिरेतसीतिच २४ २५ अकर्तुर्निषिद्धाचरणरहितस्यअशनादिप्रवृत्तिशून्यस्यच २६ बालवत्संचरणंज्ञानसंपादनायकिंनस्यादित्याशंक्य सत्यंनायंमनुष्यधर्मः किंतु तेषांधर्मादिष्वेवप्रवर्तनंआत्मतत्त्वविवित्सायांसत्यांचेत्याह प्रायइति । प्रायोमानवाःपरमात्मतत्त्वविवित्सायासत्यांचेहधर्मादिष्वेवसमीहंतेप्रवर्तंते आयुरादिप्राप्तयेचहेतुना तत्प्राप्तिसाधनसामर्थ्येण २७ शक्त्यादिसाधनसामर्थ्य भावादेवकस्थानामितितत्राह त्वंत्विति २८ २९ स्पर्शविहीनस्यविषयभोगविहीनस्यकेवलात्मनःशरीरमात्रपरिग्रहस्य ३० ३२ बुद्ध्युपाश्रिताः बुद्ध्यासंगृहीताःयतोयेभ्यःशिक्षावृत्तिमुपादाय शरीराभिमानमुक्तःतान्गुरून् ३२ ३३ ३४ एतेषांपृथिव्यादीनांशिक्षाकरणवृत्तिभिः ३५ यतोयस्मात्पृथिव्यादेर्यद्वर्तनं शिक्षामि शिक्षेतत्तथानिबोधबोधतिःपरस्मैपदी ३६

क्षितेःशिक्षितांबुद्धिमाह भूतैरिति तद्दैवंविदंतीतितद्विदःतेषांदैवज्ञानांमार्गात् तद्विद्वानितिपाठे तस्यदैवस्यवशानुगत्वंजानन्मार्गात् सताभितिशेषः क्षितेर्व्रतमचलत्वंअतएवाचलेतिपृथिव्यानामांतरम् ३७ भूमेःशिक्षितंव्रतांतरंबुद्धिंचाह शश्वदिति सर्वदापरेषागुरुदेवादिसज्जनानांअर्थंआत्मनःसर्वेहासकलचेष्टांसंभवंवृद्धिंच । सज्जनार्थंनु यन्येतऐहिकींवृद्धिमात्मनः इत्यादेरयमेवार्थइतिशिक्षेत नियमेनेतिशेषः ३८ एवंविधज्ञानानिशिक्षमाणस्यमुनेर्वृत्तिप्रकारमाह प्राणवृत्त्येति । मुनिर्यावत्प्राणवृत्त्याशरीरयात्रयासंतुष्येत् तावत्यैवनिर्वहेत् एवकारव्यावर्त्यमाह नैवेति तत्रापिज्ञाननाशकारणानिमनोविक्षेपनिमित्तानिचद्रव्याणिनसेवेतेत्याशयेनाह ज्ञानमिति ३९ वायोःशिक्षिताकाबुद्धिरितितत्राह विषयेष्विति विषयेष्वाविशन् विषयाननुभवन्योग्यात्मायोगीजीव' गुणदोषसंबंधेननाविषज्जेत संसक्तोनभवेत् नानादिनानाधर्मेषु ४० पार्थिवेषुपृथिवीकार्येषुप्रविष्टःतद्गुणाश्रयःजन्मदुःखादिदेहधर्माश्रयः गुणैर्दुःखादिभिः ४१ नभसःशिक्षितमाह अंतरिति मुनिर्वितितस्यव्याप्तस्याकृतितः आत्मनःपरमात्मनः । नभोवदव्यवच्छेदमखंडत्वंदेहेषुअसंगत्वंभावयेच्चिंतयेत् कुत्र कथमतउक्तं स्थिरजंगमेषुचराचरात्मकेषुवस्तुषुअतरात्मभावेनअंतर्यामित्वेनअणुत्वव्याप्त्याबहिर्ब्रह्मभावेनबृहत्वेनमहत्त्वव्याप्त्याइदंकेनासिद्धमत्राह समन्वयेनेति । उपक्रमादितात्पर्ययुक्तप्रमाणेनब्रह्मणःआत्मभावेनस्वैक्येनेत्यन्यथाव्याख्यानम् । जीवांतर्यामिकोविष्णुरात्मनामासमीरितः । तस्यतुब्रह्म

भूतैराक्रम्यमाणोपिधीरोदैववशानुगैः ॥ तद्विदांनचलेन्मार्गादनुशिक्षन्क्षितेर्व्रतम् ३७ शश्वत्परार्थसर्वेहांपरार्थैकांतसंभवम् ॥ साधुःशिक्षेतभूभृत्तोनगशिष्यःपरात्मताम् ३८ प्राणवृत्त्यैवसंतुष्येन्मुनिर्नैवेंद्रियप्रियैः ॥ ज्ञानंयथाननश्येतनावकीर्येतवाङ्मनः ३९ विषयेष्वाविशन्योगीनानाधर्मेषुसर्वतः ॥ गुणदोषान्वयेनात्मानविषज्जेतवायुवत् ४० पार्थिवेष्विहदेहेषुप्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः ॥ गुणैर्नयुज्यतेयोगीगंधैर्वायुरिवात्मदृक् ४१ अंतर्बहिश्चस्थिरजंगमेषुब्रह्मात्मभावेनसमन्वयेन ॥ व्याप्त्याव्यवच्छेदमसंगमात्मनोमुनिर्नभोवद्विततस्यभावयेत् ४२ तेजोब्वन्नमयैर्भावैर्मेघाद्यैर्वायुनेरितैः ॥ नस्पृश्यतेनभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैःपुमान् ४३ स्वच्छःप्रकृतितःस्निग्धोमाधुर्यस्तीर्थभूर्नृणाम् ॥ मुनिःपुनात्यपांमित्रमीक्षणस्पर्शकीर्तनैः ४४ तेजस्वीतपसादीप्तोदुर्धर्षोदूरभाजनः ॥ सर्वभक्षोपियुक्तात्मानादत्तेपापमग्निवत् ४५

रूपत्वाद्बहिरंतस्तथैवच । पश्येदाकाशवद्व्याप्तिमसंगत्वंचानित्यशः । इतिप्रमाणविरुद्धं तस्मान्नांगीकर्तव्यःसोर्थइति ४२ असंगप्रकारमाह तेजइति यथानभोवायुनेरितैर्मेघाद्यैर्नस्पृश्यते तद्वत्तथापुमान्परःपुरुषःकालसृष्टैःतेजोब्वन्नमयैर्गुणैर्विपर्ययैर्नस्पृश्यतेइत्यन्वयः ४३ अद्भ्यःशिक्षितांबुद्धिमाह स्वच्छइति तीर्थवद्गंगादिशुद्धजलवत् । प्रकृतितः स्वभावतःस्वच्छः । प्रकृतिःपंचभूतेषुस्वभावमूलकारणहत्यभिधानम् ।ननुजीवस्यस्वच्छगुणत्वेजीवपरयोःकोविशेषइतीयमाशंका । स्वच्छत्वादयोगुणाहरेःस्वतःसिद्धाजीवस्यपेष्टव्यास्वीकर्तव्याइतिपरिहर्तव्या तदुक्तं । गुणान्जीवस्यचेष्टव्यान्सिद्धान्विष्णोर्गुणांस्तथा । तत्तद्दृष्ट्वाविचिन्वीतपृथगेवसुधीःसदेति । माधुर्यःसुखहेतुः । मधुनामसुखंविद्यान्माधुर्यंसुखहेतुना सुखेरतिर्वासंप्रोक्ताशब्दतत्त्वविचक्षणैरितिवचनात् । मुनिर्मित्रंस्वाश्रितंपुनाति ईक्षणमीक्षा ४४ अग्नेःशिक्षितांबुद्धिमाह तेजस्वीति तेजस्वीप्रभाववान् अन्यत्रार्चिष्मान् तपसाउपवासादिना अन्यत्रसंतापहेतुज्वालयादीप्तःप्रकाशनशक्तिमान्दुर्धर्षःपराभवयितुमशक्यः । पराभवोधर्षणंस्यादवज्ञानमथापिवा । नतत्सत्सुप्रदाकुर्यात्सहसाशयनंनचेतिवचनात् दूरभाजनोदूराभिषेव्यःयुक्तात्मापरमात्मानियुक्तमनाः । एवंविधोज्ञानी सर्वभक्षोपि पापंनादत्ते अपरोक्षज्ञानिनोपि सर्वभक्षणं सर्वज्ञानुमतिन्यायात्स्यैवदर्शनादित्यापाद्विषये कथं अग्निवत् ४५

क्वचिच्छन्नः दुष्टजनसन्निधौ क्वचित्स्पष्टःस्वजनसमीपे आत्मज्ञानादिलक्षणंश्रेयःइच्छतांपुंसामुपास्यः दातॄणांप्रागुत्तराशुभंदहन् सर्वत्रसर्वभुंक्ते मुन्यग्न्योःसमामिदम् ४६ अग्नेःशिक्षितंपरमात्मज्ञानमाह स्वमाययेति । स्वमाययास्वेच्छाधीनप्रकृत्यासृष्टंसदसल्लक्षणंस्थूलसूक्ष्मरूपंजगत्प्रविष्टः तत्तत्स्वरूपः तत्तत्पदार्थानुगुणरूपईयते । कथंएधसिप्रविष्टःएधोरूपोग्निरिव । अत्रजीवस्यछन्नत्वंपरमात्मनःप्रविष्टत्वंचेतिविशेषणंज्ञातव्यम् । जीवस्यछन्नतांशिक्षेत्प्रविष्टत्वंपरात्मनः । तत्तद्गुणाविडंबंचवन्हेःसर्वैषथापिवेतिवचनात् । अल्पदारौयथाल्पोग्निरेवमल्पशरीरगः । दृश्यतेपरमात्मापिस्थूलः स्थूलशरीरग इति ४७ चंद्रमसःशिक्षितांबुद्धिमाह विसर्गाद्याइति विविधाःसर्गाद्याःजननाद्याःश्मशानांताःमरणांतादेहस्यैव नात्मनोजीवस्य चंद्रस्यकलानांक्षयादिकंयथा नचंद्रस्वरूपस्य ४८ कालवेगेनप्रतिक्षणमपिदेहादीनांसूक्ष्मावुत्पत्तिनाशौस्तइतिसोदाहरणमाह कालेति कालाख्यनद्योघवेगेनभूतानांप्राणिनांआत्मनोदेहस्यनित्यावपिसदातनावपिभवाप्ययौउत्पत्तिनाशौनदृश्येतेसूक्ष्मत्वादितिशेषः । यथाग्नेरर्चिषांज्वालानांप्रवाहविशेषः यथापुरूरवसोजराअश्विभ्यामेवदृष्टेतिगीतातात्पर्यवचनंसद्भावप्रमाणं भूतानांचेतनानामात्मनःपरमात्मनःप्रभवाप्ययावित्यन्यथाव्याख्यानं । अवयव्यवयवानांचगुणानांगुणिनस्तथा । शक्तिशक्तिमतोश्चैवक्रियायास्तद्वतस्तथा । स्वरूपांशांशिनोश्चैवनित्याभेदोजनार्दने । जीवस्वरूपेषुतथातथैवप्रकृतावपि । चिद्रूपायामतोनांशाअगुणाअक्रियाअपि । हीना अवयवैश्चेतिकथ्यंतेतत्त्वभेदत. । पृथग्गुणाद्यभावाच्चनित्यत्वादुभयोरपि । विष्णोरचिंत्यशक्तेश्चसर्वंसंभवतिध्रुवं । क्रियादेरपिनित्यत्वंव्यक्त्यव्यक्तिविशेषणं।भावाभावविशेषेणव्यवहारश्चतादृशः।विशेषस्यवि

क्वचिच्छन्नःक्वचित्स्पष्टउपास्यःश्रेयइच्छताम् ॥ भुंक्तेसर्वत्रदातॄणांदहन्प्रागुत्तराशुभम् ४६ स्वमाययासृष्टमिदंसदसल्लक्षणंविभुः ॥ प्रविष्टईयतेतत्तत्स्वरूपोग्निरिवैधसि ४७ विसर्गाद्याःश्मशानांताभावादेहस्यनात्मनः ॥ कलानामिवचंद्रस्यकालेनालक्ष्यवर्त्मना ४८ कालनद्योघवेगेनभूतानांप्रभवाप्ययौ ॥ नित्यावपिनदृश्येतेआत्मनोग्नेर्यथार्चिषाम् ४९ गुणैर्गुणानुपादत्तेयथाकालंविमुंचति ॥ नतेषुसज्जतेयोगीगोभिर्गाइवगोपतिः ५० बुद्धिसंस्थेन भेदेनव्यक्तस्थइवतद्गतः ॥ लक्ष्यतेस्थूलमतिभिरात्माचांबुस्थितार्कवत् ५१

शिष्टस्याप्यभेदस्तद्वदेवतु । सर्वंवाचिंत्यशक्तित्वाद्युज्यतेपरमेश्वरे । तच्छक्त्यैवचजीवेषुचिद्रूपप्रकृतावपि । भेदाभेदौतदन्यत्रह्युभयोरपिदर्शनात् । कार्यकारणयोश्चापिनिमित्तंकारणंविनेति । प्रमाणविरुद्धत्वाज्जडस्येत्यंगीकर्तव्यं । अनंगानांचेतनानांक्रियावत्त्वंचाचिंत्यैशशक्तिनिपतत्वाद्युज्यतत्यास्मिन्नर्थे । आत्मनिचैवंविचित्राश्चहि । सर्वोपेताचतद्दर्शनात् । सर्वधर्मोपपत्तेश्च । स्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया च । यत्रासप्तऋषीन्परएकमाहुरित्यादिप्रमाणांतरंच । नचेशशक्तिर्मायामयी । विनादोषान्श्रुतप्रख्यावगम्यंतथास्मृतंपरमेसत्यरूपं । नैवासत्यंक्वचिदस्मिन्परेशेसर्वंयुक्तंपूर्णशक्तेःसदैवेतिश्रुतिविरोधात् ४९ सूर्यादनुशिक्षितांबुद्धिमाह गुणैरिति योगीयथाकालंविहितकालेगुणैरिंद्रियैःगुणान्शब्दादिविषयान्उपादत्तेविमुंचतिच तेषुविषयेषुनसज्जतेनातिसक्तोभवति । कथमिव गोपतिःसूर्यःगोभिः रश्मिभिःगाइवजलानीव ५० नकेवलंअसंगत्वमेवसूर्यात्शिक्षितमपितुजीवपरमात्मवैलक्षण्यंचेतिभावेनाह बुद्धिसंस्थेनेति तस्यजीवस्यशरीरगतःआत्मापरमात्मास्थूलमतिभिःप्रमाणज्ञानरहितैःबुद्धिसंस्थेनभेदेनबाह्यांतःकरणविषयमिथ्याज्ञानेनव्यक्तंशरीरं तत्स्थोजीवइवसादृश्येनसुखीदुःखीतिलक्ष्यतेदुःखाद्यधिकरणदेहगतत्वात्कथं अंबुस्थितार्कवत् यथापरमार्कस्वरूपानभिज्ञैर्बिंबभूतोजलप्रतिबिंबवार्कवत् अचेतनःशिरःपादादिरहितोवर्तुलश्चेतिकल्प्यतेतथेति । तस्मात्तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीतिइत्यादिश्रुतितात्पर्यवेदिभिर्निर्मलचित्तैःसूक्ष्मेक्षणैःजीवपरयोर्वैलक्षण्यंज्ञानद्भिर्योगिभिर्भाव्यमन्यथाऽसुरमतप्रवेशइति दृष्टांतप्येवमेवज्ञातव्यं बिंबप्रतिबिंबयोरिव जीवपरयोर्भेदोव्यावहारिको नतुयथार्थइतिमतं ।बुद्धिसंस्थस्त्वात्मभेदोव्यक्तस्थोजीवलक्ष्यते। तेनैवसहसंस्था

नात्पराद्यास्थूलबुद्धिभिः । जीववल्लक्ष्यतेविष्णुर्यथैवांबुस्थितार्कवत् । परमार्कःपारिमाण्याद्वर्तुलत्वादिनातथा । अर्कस्वरूपानभिज्ञैःशिरःपादादिवर्जितः अचेतनश्चकल्प्येतत्तेजोमात्रदर्शिभिः । सूर्य देहादिभिर्वर्जितेजोमंडलमेवतु । दृश्यतेस्थूलमतिभिरेवमेवज्ञानादर्दनइतिप्रमाणविरुद्धत्वादुपेक्षणीयम् ५१ मुक्तिसाधनेषुप्रथमतःआपाद्यंविरक्तिलक्षणंसाधनमितिकपोतशिक्षितांविरक्तिमाह नातिस्नेहइति

नातिस्नेहःप्रसंगोवाकर्त्तव्यःक्वापिकेनचित् ॥ कुर्वन्विंदेतसंतापंकपोतइवदीनधीः ५२ कपोतःकश्चनारण्येकृतनीडोवनस्पतौ ॥ कपोत्याभार्ययासार्धमुवासकतिचित्समाः ५३ कपोतौस्नेहगुणितहृदयौगृहधर्मिणौ ॥ दृष्टिंदृष्ट्यांगमंगेनबुद्धिंबुद्ध्याबबंधतुः ५४ शय्यासनाटनस्थानवार्त्ताक्रीडाशनादिषु ॥ मिथुनीभूयविस्रब्धौचेरतुर्वनराजिषु ५५ यद्यद्वांछतिसाराजन्तदर्थमनुकंपितः ॥ तंतंसमानयत्कामंकृच्छ्रेणाप्यजितेंद्रियः ५६ कपोतीप्रथमंगर्भंगृह्णतीकालआगते ॥ अंडानिसुषुवेनीडेस्वपत्युःसन्निधौसती ५७ तेषुकालेव्यजायंतरचितावयवाहरेः ॥ शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिःकोमलांगतनूरुहाः ५८ प्रजाःपुपुषतुःप्रीतौदंपतीपुत्रवत्सलौ ॥ शृण्वंतौकूजितंतासांरुवंतौकलभाषितैः ५९ तासांपतत्रैःसुस्पर्शैःकूजितैर्मुखचेष्टितैः ॥ प्रत्युद्गमैरदीनानांपितरौमुदमापतुः ६० स्नेहानुबद्धहृदयावन्योन्यंविष्णुमायया ॥ विमोहितौदीनधियौशिशून्पुपुषतुःप्रजाः ६१ एकदाजग्मतुस्तासामशनार्थंकुटुंबिनौ ॥ परितःकाननेतस्मिन्नर्थिनौचेरतुश्चिरम् ६२ दृष्ट्वातांल्लुब्धकःकश्चिद्यदृच्छातोवनेचरः ॥ जगृहेजालमातत्यचरतःस्वालयांतिके ६३ कपोतश्चकपोतीचप्रजापोषेसदोत्सुकौ ॥ गतौपोषणमादायस्वनीडमुपजग्मतुः ६४ कपोतीस्वात्मजान्वीक्ष्यबालकाञ्जालसंवृतान् ॥ तानभ्यधावत्क्रोशंतीक्रोशतोभृशदुःखिता ६५ सासकृत्स्नेहगुणितादीनचित्ताजमायया ॥ स्वयंचाबध्यतशिचाबद्धान्पश्यंत्यपस्मृतिः ६६ कपोतश्चात्मजान्बद्धानात्मनोप्यधिकप्रियान् ॥ भार्यांचात्मसमांदीनांविललापातिदुःखितः ६७ अहोमेपश्यतापायमल्पपुण्यस्यदुर्मतेः ॥ अतृप्तस्याकृतार्थस्यगृहास्त्रैवर्गिकाहताः ६८ अनुरूपानुकूलाचयस्यमेपतिदेवता ॥ शून्येगृहेमांसंत्यज्यपुत्रैःस्वर्यातिसाधुभिः ६९ सोहंशून्येगृहेदीनोमृतदारोमृतप्रजः ॥ जिजीविषेकिमर्थंवाविधुरोदुःखजीवितः ७० तांस्तथैवावृतांश्शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टतः ॥ स्वयंचकृपणःशिक्षुपश्यन्नप्यबुधोपतत् ७१ तंलब्ध्वालुब्धकःक्रूरःकपोतंगृहमेधिनम् ॥ कपोतकान्कपोतींचसिद्धार्थःप्रययौगृहम् ७२ एवंकुटुंब्यशांतात्माद्वंद्वारामःपतत्रिवत् ॥ पुष्णन्कुटुंबंकृपणःसानुबंधोवसीदति ७३ यःप्राप्यमानुषंलोकंमुक्तिद्वारमपावृतम् ॥ गृहेषुखगवत्सक्तस्तमारूढच्युतंविदुः ७४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेअवधूतगीतेसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥

५२ ५३ स्नेहगुणितहृदयावित्येतद्दर्शयति दृष्टिमित्यादिना ५४ शय्यासनादिषुमिथुनीभूयवर्तमानाम् ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ शिचापक्षिग्राहिजालेन ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ आरूढाद्वृक्षात्च्युतंपतितम् ७४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

नकर्तुमीहसेकिंचिदितियदुराजप्रश्नंपरिहरन्नेतत्संसारसुखंयथादुःखशिरस्कत्वेननाकांक्ष्यंनसाध्यंचतथास्वर्गसुखमित्याह सुखमिति यथैंद्रियकंसुखंपतननिश्चयात्स्वर्गेनरकेचास्तितथाश्रोत्रादींद्रियविषयशब्दादिसुखंअस्त्येवेति यत्तस्माद्बुधोदुःखशिरस्कंसुखंनेच्छेतकुतएवतत्साधनेप्रवर्ततेत्यन्वयः अनेनैहिकसुखायनप्रवर्तनीयमितिकिंवक्तव्यमित्युक्तंभवति १ तर्हिदेहयात्राकथंकारंवर्ततइत्यतोऽजगराद्गृहीतबुद्धिमाह ग्रासमिति दिष्टेन दैवेनदैवंदिष्टंभागधेयमित्यभिधानं ग्रासस्तुकवलार्थकइतिच विसृष्टंदत्तंयदृच्छयैवापतितंअतर्कितत्वेनोपपन्नं अक्रिय.यत्नरहितः अजगरोयथाग्रसेत्तथामुनिरितिशेषः २ ननुयदृच्छयापिग्रासालाभेकिंकुर्यात्तत्राह । शयीतेति अनुपक्रमःक्रियारंभरहितः यदि यदृच्छयापिग्रासोनोपनमेत् तर्हिमहाहिरिव बहून्यहानिशयीत तत्रनिमित्त दिष्टभुगिति यदृच्छाप्राप्तभोगत्वादित्यर्थः ३ ननुतर्ह्यल्पबलस्यदेहस्यान्नाभावेपतनंस्यादित्याशंक्य सत्यंबहिर्मुखस्यैतन्नयोगारूढस्यतस्यभगवद्गुणगणामृतध्यानलक्षणपानपूर्णबलवद्देहत्वादितिभावेनाह ओजइति करचरणादींद्रियशक्तिमानपियोगारूढः शरीरयात्रार्थनेहेतनचेष्टेत कीदृशःशयानः सर्वप्रवृत्तिशून्यः तर्हिनिद्रालुःस्यादत्राह वीतनिद्रइति निद्रानिरासव्यापारसद्भावादित्याह बिभ्रदिति अनन्यमनसाध्यानंलक्षयति ओजः सहोबलात्मनाब्रह्मणायुक्तंदेहंबिभ्रत्ध्यायन्अन्यत्रतादृशादृष्टानीमित्तं ईशशक्तेरचित्यत्वादित्यर्थः अतएवाकर्मकंनिश्चेष्टंउद्देश्यरहितंवा ४ समुद्राच्छिक्षितांमतिमाह मुनिरिति अनंतपारः अंतपाररहितबुद्धिःअनंतेनपारःपूर्तिस्तृप्तिलक्षणायस्यसतथेतिवा पारतीरांतरंमोक्षंपारःपूर्तिस्तथापुमानित्यभिधानं अन्यत्रानिश्चिततीरांतरः स्तिमितोदोनिश्चलजलः

ब्राह्मणउवाच ॥ सुखमैंद्रियकंराजन्स्वर्गेनरकएवच ॥ देहिनांयद्यथादुःखंतस्मान्नेच्छेततद्बुधः १ ग्रासंविसृष्टंदिष्टेनमहांतंस्तोकमेवच ॥ यदृच्छयैवापतितंग्रसेदजगरोऽक्रियः २ शयीताहानिभूरीणिनिराहारोनुपक्रमः ॥ यदिनोपनमेद्ग्रासोमहाहिरिवदिष्टभुक् ३ ओजःसहोबलयुतंबिभ्रद्देहमकर्मकम् ॥ शयानोवीतनिद्रश्चनेहेतेंद्रियवानपि ४ मुनिःप्रसन्नगंभीरोदुर्विगाह्योदुरत्ययः ॥ अनंतपारोह्यक्षोभ्यस्तिमितोदइवार्णवः ५ समृद्धकामोहीनोवानारायणपरोमुनिः ॥ नोत्सर्पेतनशुष्येतसरिद्भिरिवसागरः ६ दृष्ट्वास्त्रियंदेवमायांतद्भावैरजितेंद्रियः ॥ प्रलोभितःपतत्यंधेतमस्यग्नौपतंगवत् ७

निर्विकल्पकर्मोवा ५ समृद्धकामःसमृद्धाभीष्टार्थःनोत्सर्पेतउत्सिक्तोनभवेतहीनोवादरिद्र्योरितिशेषः नशुष्येतयथाप्रावृषिसमुद्रः समृद्धजलाभिःग्रीष्मेशुष्कजलाभि सरिद्भिः ६ शलभाच्छिक्षितांबुद्धिमाह दृष्ट्वेति । देवस्यमायांमोहकशक्तिं भावैःशृंगारचेष्टाभिः अत्र । महतांवनिताकामःपतत्यंधेतमस्यलं । अन्यत्रानिरयंयातिदुःखवान्स्याद्विपर्ययइतिवचनात् । अधःपातेविशेषोस्तीतिज्ञातव्यंमायाशब्दस्येंद्रजालार्थमंतरेणमोहकारणत्वार्थःकथमित्येतच्चोद्यं मोहकारणभूतातुमायेत्याहुर्मनीषिणः। अविद्यमानंमेत्युक्तंतज्ज्ञापयतियत्स्वय।कुत्रचिज्ज्ञानरूपंसल्लाभरूपंचभण्यते।मयंप्राचुर्यमुद्दिष्टंमायास्यात्प्रचुरेत्यपीत्यनेनपरिहर्तव्यं । तस्माद्याविवक्षितातामनुसृत्यार्थोवक्तव्यइतिज्ञायते ननुतर्हिमायाशब्दस्यानेकार्थवृत्तित्वात्कुत्रमुख्यार्थइतीयंशंका स्वतंत्रंपरमार्थाख्यंस्वतंत्रैकाहरेर्मतिः सैवमायासमुद्दिष्टामुख्यतस्तत्स्वरूपिका । इत्यनेनपरिहर्तव्या परमार्थनिष्ठस्यस्वतंत्रशब्दस्यगुणनिष्ठत्वंकथमित्येतत् । मतिमन्मतिभेदोपिनाविष्णोःक्वचिदिष्यतेइत्यनेनपरिहृत मायाया.ईशेच्छावाचित्वेजगतस्तन्मयत्वंकथमिति इदमपि पारमार्थ्येननास्त्येवतदन्यत्तद्वशंयतः।अनाद्यनंतकालेपिविद्यमानमपिध्रुवं।अतोमायामयंप्राहुःसर्वंतद्वशगंयतः।इतिअमुनापरिहृतं किंच विश्वस्यपराधीनत्वादसदादिशब्दवाच्यत्वं नत्वविद्यमानत्वात्तर्हिजगन्नास्त्येवेतिकथं अस्वतंत्रत्वादित्युत्तरं प्रवाहरूपेणानित्यत्वात्सदातनत्वंयुक्तं श्रौतत्वाद्विश्वस्यमिथ्यात्वंकिंनस्यादितिचेन्न हरेरिच्छाधीनत्वान्मायामात्रत्वात्त

१ माङ् माने इति धातोर्माशब्दस्य ज्ञानरूपत्वमुच्यते । याप्रापणे इति धातोर्याशब्दस्यप्राप्यमित्यर्थः माया चामैयाचेतिसमासेउक्तार्थः

हिंश्रुतेर्व्याकोपातिरितिचेन्नएकस्यैवपरमार्थत्वादितिसर्वप्रमाणसिद्धं स्वाधीनंसदितिप्रोक्तंपराधीनमसत्स्मृतं। अविद्यमानमेतस्माज्जगदाहुर्विपश्चितः। अनाद्यनंतकालेषुविद्यमानमपिध्रुवं। अस्वातंत्र्यात्तुना
स्त्येवेत्येवंवाच्यंजगत्सदा सदावृत्तेर्विद्यमानमितिब्रूयाद्यदिकश्चित्। तथापिनाशवद्धीदंप्रवाहाद्ध्यस्यनित्यता अतोनित्यर्थमित्याहुःप्रपंचोह्यास्तियद्यपि विष्णोरिच्छावशत्वाच्चमायामात्रमितिस्फुटं परमार्थंचै
कमेवस्वातंत्र्याद्विष्णुमव्ययं यदिकल्पयतीदंयःसएवविनिवर्तयेत् विष्णुस्तस्मात्तद्वशत्वान्नास्तीतिद्वैतमुच्यते स्वातंत्र्येणहरौज्ञातेपराधीनत्वनिश्चयात् इत्याहुरुपदेष्टारआचार्यास्तत्त्ववेदिनः यथैवराज
निज्ञातेनान्योस्तीतिस्फुटंवचः स्वातंत्र्यात्पारतंत्र्याच्चतद्भृत्यादिषुसत्स्वपि यथैकच्छत्रवांश्चैवएकवीरइतीववा तथैवसर्वप्राधान्यादद्वितीयोहरिःस्मृतः एवंमुक्ताविजानंतिसायुज्यंप्रापिताविभोः अनंतकालंप
श्यंतोजगदेतच्चराचरं तस्यैकस्यह्यविज्ञानात्केवलंभ्रांतिरूपकं जगदुक्त्वातमोयांतित्वीशितव्येशशापतः इति अनेनप्रपंचोयादिविद्येतेत्यादिश्रुतिरपिविवृतासत्यत्वार्थे पुत्रोमेयदिविद्यतेमरिष्यंत्येवतेध्रुवं य
दिराज्यंकरोत्येषनश्यत्येतदसंशयमिति धृतराष्ट्रस्यवचनाद्यदिशब्दस्यविपर्ययपर्यवसानेवस्तुत्वार्थःप्रतीयते तथात्रापि यदिशब्दस्तत्रवस्तुत्वेअस्वातंत्र्येचसंशये अवस्तुशब्दश्चाशक्तेह्यल्पशक्तौचकीर्त्यतइ

योषित्सुतल्पाभरणांबरादिद्रव्येषुमायारचितेषुमूढः ॥ प्रलोभितात्माह्युपभोगबुद्ध्यापतंगवन्नश्यतिनष्टदृष्टिः ८ स्तोकंस्तोकंग्रसेद्ग्रासंदेहोवर्तेतयावता ॥
गृहान्व्रजेत्समातिष्ठन्वृत्तिंमाधुकरींमुनिः ९ अणुभ्यश्चमहद्भ्यश्चशास्त्रेभ्यःकुशलोनरः ॥ सर्वतःसारमादद्यात्पुष्पेभ्यइवषट्पदः १० सायंतनं
श्वस्तनंवानसंगृह्णीतभिक्षितम् ॥ पाणिपात्रोदरामत्रोमक्षिकेवनसंग्रही ॥ मक्षिकाइवसंगृह्णन्सहतेनविनश्यति ११ पदापियुवतींभिक्षुर्नस्पृशेद्दारवीम
पि ॥ स्पृशन्करीवबध्येतकरिण्याअंगसंगतः १२ नाधिगच्छेत्स्त्रियंप्राज्ञःकर्हिचिन्मृत्युमात्मनः ॥ बलाधिकैःसहन्येतगजैरन्यैर्गजोयथा १३ नदेयंनो
पभोग्यंचलुब्धैर्यद्दुःखसंचितम् ॥ भुंक्तेस्वमपितन्नान्योमधुहेवार्थविन्मधु १४ सुदुःखोपार्जितैर्वित्तैराशासानांगृहाशिषः ॥ मधुहेवाग्रतोभुंक्तेयतिर्वैगृह
मेधिनाम् १५ ग्राम्यगीतंनशृणुयाद्यतिर्वनचरःक्वचित् ॥ शिक्षेतहरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात् १६

त्यनेनयदिशब्दस्यावस्तुत्वार्थोपिज्ञायते ७ प्रागुक्तश्लोकार्थमेवविवृणोति योषिदिति मायारचितेषुभगवदिच्छारचितेषुभोगसाधनेषुतल्पादिषुयोषिज्जनेषूपभोगबुद्ध्याविषयभोगसाधनबुद्ध्याप्रलोभि
तात्माविवशमनाःशलभवन्नश्यतीत्यन्वयः ८ मधुकरशिक्षितमतिमुपदिशति स्तोकमिति मधुकरस्यविद्यमानावृत्तिंसमातिष्ठन्मुनिर्गृहान्व्रजेदित्यन्वयः ९ अत्राणुत्वमहत्त्वेसख्ययोच्यतेनत्वर्थतःसारंभ
गवज्ज्ञानजननींभक्तिम् १० भिक्षितंभिक्षयालब्धमन्नसायंतनंसायंतनार्थंश्वस्तनंश्वस्तनार्थंचनसंगृह्णीत कथंतर्हिभोजनमत्राह पाणीति पाणिपात्रत्वेनोदरमात्रत्वेनवाभुंजानइतिशेषः संग्रहेकोदोषइत्यत्राह
मक्षिकाइति तेनधनेनसहविनश्यतिचोरादिनेतिशेषः ११ गजात्किमुपात्तमत्राह पदेति करिण्याअंगसंगतःस्पृशन्करीवबध्यते १२ एतदेवविवृणोति नाधिगच्छेदिति १३ मधुहनोपिकाबुद्धिराजितेति
तत्राहनदेयमिति लुब्धैर्यद्दुःखेनसंचितंनदेयं दानयोग्यंन नोपभोग्यंस्वस्योपयोग्यंचन तत् स्वंवित्तमर्थविदन्योभुंक्ते कथमिव मधुहामकरंदसंग्रहीमधुवत् १४ किमनेनात्मनोलब्धमत्राह सुखदुःखेति य
द्विर्जितेंद्रियग्रामः १५ हरिणाच्छ्रोत्रेंद्रियजयोलब्धइत्याह ग्राम्येति अहंवनचरोयतिर्ग्राम्याणांगीतंवचनंनशृणुयादितीममर्थंहरिणातशिक्षे कीदृशात् मृगयोर्गीतमोहितत्वेनबद्धात् १६

ग्राम्यंगीतंश्रवणेकाहानिरिति तत्राह नृत्येति क्रीडनकांधःक्रीडासाधनवदंधः १७ मत्स्याज्जिह्वेंद्रियजयप्रकारंकथयति जिह्वयेति अतद्बुद्धिरतत्त्वज्ञः १८ रसजयोदुष्परिहारइत्युपपादयतिइंद्रियाणीति रसनंरसनेंद्रियंअसौरसनारस्येस्वविषयेवर्धते १९ जिह्वेंद्रियजयएवेंद्रियजयो नान्यइत्याह तावदितिरसोरागः रसोरागेविषेवीर्येइतियादवः २० पिंगलायावैराग्यमुपशिक्षितमितिवक्तुमुपक्रमते पिंगलेति २१ सैकदासंकेतेवित्तसमर्पकांतमुपनेष्यतीआत्मसमीपंप्रापयंतीगृहद्वार्यभूदित्यन्वयः २२ मार्गआगच्छतःपुरुषान्वीक्ष्य तान्पुरुषान्वित्तवतःशुल्कदान्कांतान्मेने २३ अस्माद्न्योभूरिदोबहुद्रव्यप्रदःस्यादितिमत्वा २४ २५ वित्ताशयावित्तातितृष्णयाचिंतायाश्छेदनहेतिःशस्त्रम् २६ यथागीतंतथाममसकाशाच्छृणु २७ श्रोतव्यत्वेहेतुमाह निर्वेदइति यथानिशितोसिःपाशानांछेदनेहेतुर्हितःतथानिर्वेदस्तृष्णालक्षणपाशानांहियस्मात्तस्मात् अत्रापिहेत्वंतरमाह नहीति २८ विततिर्विस्तारःबालिशायेनतस्मात् २९ कथंबालिशेत्यत्राह संतमिति नित्यमविनाशिनम् ३० आत्मामनः

नृत्यवादित्रगीतानिजुषन्ग्राम्याणियोषिताम् ॥ आसांक्रीडनकांधःस्यादृष्यशृंगोमुनिर्यथा १७ जिह्वयाथप्रमाथिन्याजनोरसविमोहितः ॥ मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तुबडिशैर्यथा १८ इंद्रियाणिजयंत्याशुनिराहारामनीषिणः ॥ वर्जयित्वातुरसनमसौरस्येहिवर्धते १९ तावज्जितेंद्रियोनस्याद्विजितान्येंद्रियःपुमान् ॥ नजयेद्रसनंयावज्जितंसर्वंजितेरसे २० पिंगलानामवेश्यासीद्विदेहनगरेपुरा ॥ तस्यामेशिक्षितंकिंचिन्निबोधनृपसत्तम २१ सास्वैरिण्येकदाकांतंसंकेतउपनेष्यती ॥ अभूत्कालेगृहद्वारिबिभ्रतीरूपमुत्तमम् २२ मार्गआगच्छतोवीक्ष्यपुरुषान्पुरुषर्षभ ॥ ताञ्छुल्कदान्वित्तवतःकांतान्मेनेर्थकामुका २३ आगतेष्वपयातेषुसासंकेतोपजीविनी ॥ अथान्योवित्तवान्कोपिमामुपेष्यतिभूरिदः २४ एवंदुराशयाध्वस्तनिद्राद्वार्यवलंबिनी ॥ निर्गच्छंतीप्रविशतीनिशीथंसमपद्यत २५ तस्यावित्ताशयाशुष्यद्वक्त्रायादीनचेतसः ॥ निर्वेदःपरमोजज्ञेचिंताहेतिःसुखावहः २६ तथानिर्विण्णचित्तायागीतंशृणुयथामम २७ निर्वेदआशापाशानांपुरुषस्ययथाह्यसिः ॥ नह्यंगाजातनिर्वेदोदेहबंधंजिहासति २८ ॥ पिंगलोवाच ॥ अहोमेमोहविततिंपश्यताविजितात्मनः ॥ याकांतादसतःकामंकामयेयेनबालिशा २९ संतंसमीपेरमणंरतिप्रदंवित्तप्रदंनित्यमिमंविहाय ॥ अकामदंदुःखभयादिशोकमोहप्रदंतुच्छमहंभजेऽज्ञा ३० अहोमयात्मापरितापितोवृथासांकेत्यवृत्त्यातिविगर्ह्यवार्तया ॥ स्त्रैणान्नराद्यार्थतृषाऽनुशोच्यात्क्रीत्वाहिवित्तंरतिमात्मनेच्छती ३१ यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणंत्वचारोमनखैःपिनद्धम् ॥ क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्विण्मूत्रपूर्णंमदुपैतिकाऽन्या ३२ विदेहानांपुरेह्यस्मिन्नहमेकैवमूढधीः ॥ यान्यमिच्छंत्यतःस्वस्मादात्मदात्कांतमच्युतात् ३३

अतिगर्ह्यावार्ताकिंवदंतीयस्याःसातथातयासंकेतस्यभावःसांकेत्यं द्रव्यंतेनवृत्तिराजीविकातयायथाहंवित्तमुद्दिश्यआत्मनादेहेनअर्थतृषाविषयतृष्णयाअनुशोच्यान्स्त्रैणान्नरान्क्रीत्वा रतिमिच्छंत्यासं तथेतिशेषः ३१ यदर्थंग्राम्यमाकांक्षंतेतदीदृशंहीत्याह यदिति त्वचारोमनखैरित्येकंपदंस्थूणाःस्तंभाःमदन्याकीदृशीएतद्देहाख्यमगारंगृहमुपैतीत्यन्वयः वंशाःदीर्घदारुविशेषाःवंश्यावंशप्रोताःतिरश्चीनवेणवःअरीतिसंबंधिनवद्वाराणियस्यतत्तथाअनेनान्यकातानांहेयत्वमुक्तंभवति ३२ इतोपिहेयाइतिभावेनाह विदेहानामिति स्वस्मात्स्वकीयात्स्वस्वामिनइत्यर्थः ऋतेजगतःअतोन्यस्माद्भिन्नादित्यर्थः अतिपेक्षेपुमान्विष्णाविति यादवः यद्वाऽतोस्मात्सर्वमनोवृत्तिप्रेरकत्वेनप्रसिद्धात् ३३

योयंसुहृत्प्रेष्ठानांमिष्टःनाथतेऐश्वर्येणवर्ततइतिनाथःशरीरिणामात्मानियंताचतमात्मनाममनसैवविक्रीयानेनाच्युतेनसह इयंपिंगलासामान्यावेश्यानभवति किंतुविशिष्टाप्सरःस्वेका अन्यथा अस्या नैतादृशीबुद्धिरुत्पद्यते तदुक्तं भगवद्भार्पतायोग्याःकाश्चिदप्सरसःस्त्रियः । रमावेशात्कदाचित्स्युस्तास्वेकापिंगलाभवेत् । तदन्यासांमहादोषोभगवद्भर्तृतास्मृताविति ३४ लोकसिद्धकांतत्यागे लोकाविल क्षणकांतस्वीकारेअलंबुद्धिगोचरकामादातृत्वमाद्यंतवत्त्वंचनिमित्तमित्याह कियदिति तेनराभार्यायामेकियत्प्रियमभजन्विभजेयुरित्यन्वयः तर्हिदेवाःकांताःसंतीत्यत्राह देवाइति ३५ विश्वबं धविध्वंसिनिभगवतिप्रसन्नेकिमसुलभमितिभावेनाह नूनमिति नूनमिदानीम् ३६ समुद्भूतप्रभूतभगवद्भक्तिसुधापिंगलापुनःशब्दादिविषयनिमित्तक्लेशामाभूवन्नितिप्रार्थयते मैवमिति येनानि र्वेदेनसंसारबंधंनिर्हृत्यपरिहृत्यशमंभगवन्निष्ठालभ्यंसच्चिदानंदलक्षणंसर्वविलक्षणंब्रह्मप्राप्नोतीत्यन्वयः कुतोमाभूवन्नितिअतोवाह येनेति पुरुषोनुबंधंभगवद्भक्तिनिर्हृत्यभस्मकृत्वाशमंशमलंसुखो

सुहृत्प्रेष्ठतमोनाथआत्माचायंशरीरिणाम् ॥ तंविक्रीयात्मनैवाहंरमेऽनेनयथारमा ३४ कियत्प्रियंतेव्यभजन्कांतामेकामदानराः ॥ आद्यंतवंतोभार्याया देवावाकालविद्रुताः ३५ नूनंमेभगवान्प्रीतोविष्णुःकेनापिकर्मणा ॥ निर्वेदोयंदुराशायायन्मेजातःसुखावहः ३६ मैवंस्युर्मंदभाग्यायाःक्लेशानिर्वेदहे तवः ॥ येनानुबंधंनिर्हृत्यपुरुषःशममृच्छति ३७ तेनोपकृतमादायशिरसाग्राम्यसंगताः ॥ त्यक्त्वादुराशाःशरणंव्रजामितमधीश्वरम् ३८ संतुष्टा श्रद्दधत्येतद्यथालाभेनजीवती ॥ विहराम्यमुनैवाहमात्मनारमणेनवै ३९ संसारकूपेपतितंविषयैर्मुषितेक्षणम् ॥ ग्रस्तंकालाहिनात्मानंकोन्योस्मात्त्रातु मीश्वरः ४० आत्मैवह्यात्मनोगोप्तानिर्विद्येतयदाखिलात् ॥ अप्रमत्तइदंपश्येद्ग्रस्तंकालाहिनाजगत् ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ एवंव्यवसितमतिर्दुरा शाःकांततर्षजाः ॥ छित्त्वोपशममास्थायशय्यामुपविवेशसा ४२ आशाहिपरमंदुःखंनैराश्यंपरमंसुखम् ॥ यथासंछिद्यकांताशांसुखंसुष्वापपिंगला ॥ ४३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेपिंगलागीतेऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ परिग्रहोयंदुःखाययद्यत्प्रियतमंनृणाम् ॥ अनं तसुखमाप्नोतितद्विद्वान्यस्त्वकिंचनः १ सामिषंकुररंजघ्नुर्बलिनोयेनिरामिषाः ॥ तदामिषंपरित्यज्यससुखंसमविंदत २ नमेमानावमानौस्तोनचिंतागे हपुत्रिणाम् ॥ आत्मक्रीडआत्मरतोविचरामीहबालवत् ३ द्वावेवचिंतयामुक्तौपरमानंदआप्लुतौ ॥ योविमुग्धोजडोबालोयोगुणेभ्यःपरंगतः ४

परमंनरकमृच्छतीतिएतस्मादितिशेषः ३७ तन्निष्ठामाह तेनेति तेनहरिणाउपकृतमनुगृहीतंनिर्वेदंशिरसादायग्राम्यसंगतादुराशाःत्यक्त्वा ३८ एतदत्यंतंश्रद्दधतीश्रद्दधाना ३९ अस्मादन्यःकःआत्मा नंत्रातुं मुषितेक्षणंनष्टज्ञानम् ४० आत्मनःस्वस्यगोप्ताआत्मापरमात्मैव यदाखिलान्निर्विद्येततदेतज्जगत्कालाहिनाग्रस्तंपश्येत् ४१ कांततर्षजाःकांततृष्णाजाताः ४२ इममितिहासंश्रद्धापयाति आप्नोति ॥ ४३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांअष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ तिरश्चीनात्कुरराख्यखगात्किंविशिष्टंज्ञानंशिक्षितमत्राह परिग्रहइति नृणांप्रियतमंयद्यद्वित्तंतस्य परिग्रहःतस्यवित्तस्यावितोनाशाद्दुःखायभवति १ ततःकिंफलितमत्राह तदिति तत्तस्मात्योविद्वान्सोकिंचनोभवेदिममर्थंचित्तीकरोतीति सामिषामिति २ तज्ज्ञानफलमाह नमइति इहपुत्रवतांयावित्तै षणादिचिंतासापिनास्ति ३ ननुतर्हिकीदृशस्यचिंतानास्तीत्यत्राह द्वाविति गुणेभ्यःसत्वादिभ्यःपरंविलक्षणंईश्वरंगतोज्ञातःपरमात्मगुणामृतमनुभवन्नित्यर्थः ४

कुमार्याःशिक्षितज्ञानमाह क्वचिदिति वृण्वानान्वरणेच्छून्अर्हणमभ्यागतपूजनम् ५ शालीन्कलमान्दृषदि व्रीहिकुट्टपाषाणे शालयःकलमाद्याश्चषष्टिकाद्याश्चपुंस्यमीत्यमरः यथामहत्परिमाणं भवतितथास्वनंचक्रुरितिक्रियाविशेषणम् ६ महतीविवाहोत्सवेवर्तमानातद्योग्येत्यर्थःअभ्यागतसमयेव्रीहिताडनंदारिद्र्यसूचकमिति व्रीडितालज्जिता ७ घोषोअवघ्नंत्याइत्यसंधिकार्येणा भ्यागतैःशंखस्वनोनश्रुतइतिसूच्यते संधिश्चविवक्षावशात्क्रियतइतिवैयाकरणैरुक्तत्वाच्च निरभिनत्निरभिदत् ८ इदंकथंसंभाव्यतइत्यत्राह लोकानिति ९ एकाकित्वस्यविपक्षेबाधक माह वासइति अत्रदुर्जनैःसहवासोनिषिध्यतेनतुसाद्भिःतस्यविहितत्वात् असज्जनैस्तुसंवासोनकर्तव्यःकथंचन । यावद्यावच्चबहुभिःसज्जनैःसतुमुक्तिदइतिवचनात् १० इषुकाराच्छिक्षितमाह्रि प्रकारमाह मनइत्यादिना एकत्रपरमात्मनिब्रह्मणि ११ मनोयोजनेनकिंफलंयेनावश्यकर्तव्यस्यादत्राह यस्मिन्निति यन्मनोदुष्कर्मरेणून्मुंचति तद्बाह्यमचिन्मनोनिर्वाणंनाशमुपैति कथमिव अनिंधनंज्योतिरिवेतिलुप्तोपमं । बाह्यंमनोविलीनंस्यान्मुक्तौचिन्मात्रकंमनः । तेनैवानुभवेत्सर्वंस्वात्माभिन्नेनमुक्तिगमितिवचनात् बाह्यमेवनश्यतिनचिन्मात्रंतन्नाशेविषयानुभावोक्तिर्विरुध्येतेति

क्वचित्कुमारीत्वात्मानंवृण्वानान्गृहमागतान् ॥ स्वयंतानर्हयामासक्वापियातेषुबंधुषु ५ तेषामभ्यवहारार्थंशालीन्दृषदिपार्थिव ॥ अवघ्नंत्याःप्रकोष्ठस्था श्चक्रुःशंखाःस्वनंमहत् ६ सातंजुगुप्सितंमत्वामहतीव्रीडिताततः ॥ बभंजैकैकशःशंखान्द्वौद्वौपाण्योरशेषयत् ७ उभयोरप्यभूद्घोषोअवघ्नंत्याःस्मशंखयोः ॥ तत्राप्येकंनिरभिनदेकस्मान्नाभवद्ध्वनिः ८ अन्वशिक्षमिमंतस्याउपदेशमरिंदम ॥ लोकाननुचरन्नेतांल्लोकतत्त्वविवित्सया ९ वासोबहूनांकलहोभवेद्वार्ताद्वयो रपि ॥ एकएवचरेत्तस्मात्कुमार्याइवकंकणः १० मनएकत्रसंयुंज्याज्जितश्वासोजितासनः ॥ वैराग्याभ्यासयोगेनध्रियमाणमतंद्रितः ११ यस्मिन्मनो लब्धपदंयदेतच्छनैःशनैर्मुंचतिकर्मरेणून् ॥ सत्त्वेनवृद्धेनरजस्तमश्चविधूयनिर्वाणमुपैत्यनिंधनम् १२ तदेवमात्मन्यवरुद्धचित्तोनवेदकिंचिद्बहिरंतरंवा ॥ यथेषुकारोनृपतिंव्रजंतमिषौगतात्मानददर्शपार्श्वे १३ एकचार्यनिकेतःस्यादप्रमत्तोगुहाशयः ॥ अलक्ष्यमाणआचारैर्मुनिरेकोल्पतोषणः १४ गृहारं भोहिदुःखायविफलश्चाध्रुवात्मनः ॥ सर्पःपरकृतंवेश्मप्रविश्यसुखमेधते १५ एकोनारायणोदेवःपूर्वसृष्टंस्वमायया ॥ संहृत्यकालकलयाकल्पांतइदमी श्वरः १६ एकएवाद्वितीयोभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः ॥ कालेनात्मानुभावेनसाम्यंनीतासुशक्तिषु १७

१२ अचिन्मनोनाशानंतरं चिन्मनसाध्यानप्रकारमाह तदेवमिति अनिकेतनत्वेनएकत्वेनचसंचरणंदुःखहेतुकर्मानारंभश्चसर्पाच्छिक्षितमित्याह एकचारीति अत्रएकचारित्वादिकंविधेयंनतु विशेषणं गुहायांहृत्कमलमध्येगूढायांपरदेवतायां आशयोंतःकरणंयस्यसतथा निरंतरंभगवदुपासनापरइत्यर्थः अल्पेनाशनादिनातोषणंतृप्तिर्यस्यसतथा १४ अध्रुवात्मनःअनित्यदेहस्यजी वस्य अत्रलुप्तोपमामाह सर्पइति । अनेननिवासोपायोऽपिदर्शितइति १५ ऊर्णनाभेरुपशिक्षितमाह एकइति । एकःकेवलःनिरपेक्षःनारायणोदेवःस्वमाययास्वेच्छयाकल्पांतेकालकलयास हारकांशेनपूर्वसृष्टमिदंजगत्संहृत्यएकत्वसंख्याविशिष्टोभूत् १६ कालादीनांतदासत्त्वात् कथमिदमुपपद्यतेइतितत्राह अद्वितीयइति । एतादृशोन्योनास्तीत्येवोच्यतेनतुसर्वात्मनासर्वनिषेधेनतथा सतिसर्वस्यतेनैक्यंउपपन्नंस्यान्नचतद्युक्तम् कुतोत्राह अखिलाश्रयइति नह्याधाराधेययोरेकत्वंक्वापिदृष्टचरम् नन्वेतद्दृष्टातेनतस्याधारांतरकल्पनंस्यादत्राह आत्माधारइति नन्वेतद्युक्तिविरुद्धमत्राहई श्वरइति । एतदेवविवृणोति कालेनेति । आत्मनःस्वस्यानुभवेनतत्तत्कालोचितसृष्ट्यादिभावसूचकेनकालेनतदंतर्यामिणासत्त्वादिगुणवाच्यासुशक्तिषुसाम्यंसाम्यावस्थांनीतासुसतीषुप्रधानपु

रुषधीर्ब्रह्मतरंस्वस्योरीश्वरः आदिपुरुषः परावराणां कार्यकारणानां परमोऽग्रासरमंतरेणास्ते तर्हि किंनामेत्यत्राह कैवल्येति । समाधिकरहितइति सत्वादिगुणानां शक्तिशब्दवाच्यत्वे किंप्रमाणमित्यतेनचोद्यम् प्रकृतिश्चगुणाश्चैवशक्यत्वाच्छक्तयः स्मृताः । विष्णोःस्वरूपभूतातुशकनाच्छक्तिरुच्यते इत्यनेनपरिहृतमितिज्ञातव्यम् । कालप्रकृत्यादिप्रवर्तनोदासीनत्वाभिप्रायेणैकइतिवापुनरुक्तम् । कालप्रकृतिजीवादीनांप्रेरणत्वप्रवर्तनात् । तन्निमित्तस्यकार्यस्यविष्णुरेकइतीर्यते साहिकालादिकंसर्वंवर्तयत्यमितद्युतिरितिवचनात् १७ १८ संहारप्रकारमुक्त्वातस्मात्सृष्टिप्रकारमाह केवलेति । निरुपाधिकोजडदेहरहितः कालेनकालांतर्यामिणा आत्मनःस्वस्मात् अनुभावोजन्यव्यक्तिर्यस्यसतथा तेनस्वमायांस्वाधीनप्रकृतिंसंक्षोभयन्सृष्ट्यभिमुखींकुर्वन्तयाप्रकृत्यासूत्रप्राणंब्रह्माणंचसृजतिमायायाःस्वरूपमाह तामिति । विश्वतोमुखंसर्वदिक्षुयथासुखंभवतितथासृजतीं यस्मिन्प्रकृतिस्वरूपेयेनप्रधानेन प्रकृतौविलीनःसंसारमेतीतिश्रुतिः । कालेनसृष्ट्युपहितेननैतावतासापेक्षत्वम् । आत्मानुभावेनस्वसामर्थ्येनेतिवा १९ २० अत्रोदाहरति । यथेतिऊर्णालालांवक्त्रतोमुखेनसंतत्यविस्तृत्ययथाययेच्छम् २१ पेशस्कृतःशिक्षितांबुद्धिमाह यत्रेति । देहीयत्रयत्रस्नेहसंक्लिष्टधियामनोधारयेत्तत्तत्सरूपतांतस्यतस्यसदृशरूपतांयाति अत्रेदंतात्पर्यंस्निग्धयाधियाध्यायतिचेत्स्निग्धरूपंसुखरूपंयाति द्वेषधियाचिंतयतिचेद्द्विष्टरूपंदुःखरूपंयातीत्यादियोज्यम् । तदुक्तं भयादपिहरिंभक्त्याचिंतयंस्तत्सरूपताम् । पेशस्कारिवदायातिद्विषन्द्वेषस्वरूपतामिति । द्विषअप्रीताविति धातोःसुखरूपस्यापिहरेर्द्वेषस्यदुःखरूपत्वात्तत्स्वरूपतांयातीतियुक्तम् । सुखरूपस्यविद्वेषोदुःखरूपइतीर्यते । तस्माद्दुःखंसदायातिद्वेषवान्पुरुषोत्तमइतिच । रावणा

सत्त्वादिष्वादिपुरुषःप्रधानपुरुषेश्वरः ॥ परावराणांपरमआस्तेकैवल्यसंज्ञितः १८ केवलानुभवानंदसंदोहोनिरुपाधिकः ॥ कालेनात्मानुभावेनस्वमायां त्रिगुणात्मिकाम् १९ संक्षोभयन्सृजत्यादौतयासूत्रमरिंदम ॥ तामाहुस्त्रिगुणांव्यक्तिंसृजतींविश्वतोमुखम् ॥ यस्मिन्प्रोतमिदंविश्वंयेनसंसरतेपुमान् २० यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णांसंतत्यवक्त्रतः ॥ तयाविहृत्यभूयस्तांग्रसत्येवंमहेश्वरः २१ यत्रयत्रमनोदेहीधारयेत्सकलंधिया ॥ स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापियातितत्तत्सरूपताम् २२ कीटःपेशस्कृतंध्यायन्कुड्यांतेनप्रवेशितः ॥ यातितत्साम्यतांराजन्पूर्वरूपमसंत्यजन् २३ एवंगुरुभ्यएतेभ्यएषामेशिक्षितामतिः ॥ स्वात्मोपशिक्षितांबुद्धिंशृणुमेवदतःप्रभो २४

दीनांरामादिद्वेषाद्विदुःखानंदभगवत्स्वरूपप्राप्त्युक्त्यासुखावाप्तिरितिश्रुतेःकागतिरितिचेदुच्यते तत्ररक्षोरूपादीनांद्वेषाद्दुःखावाप्तिर्जयादीनामेवतत्स्वरूपप्रवेशेनसुखावगतिः । नृसिंहद्वेषतोदुःखंरक्षोरूपेणरावणः । अगाच्चरामविद्वेषाच्छिशुपालस्तथैवच । ततोभक्त्यापरंयातोद्वेषरूपात्तमोगतिरिति । तस्मात्सर्वगुणोद्रेकिविद्वेषात्सर्वदोषवान् भवेदितिसरूपत्वंद्वेषादेःपुरुषस्यहीतिमानात् । यथोपासनंफलानवाप्तौश्रुतिव्याकोपश्चस्यात् । तंयथायथोपासतेतदेवभवतीतितंभूरितिदेवाउपासांचक्रिरेतेबभूवुस्तस्माद्भाप्येतर्हिसुप्तोभूर्भूरित्येवप्रश्वसित्यभूतिरित्यसुरास्तेहपराबभूवुरित्यादिश्रुतेः २२ अत्रोदाहरति कीटइतिननुभवदिष्टार्थेविषममुदाहरणंद्वेषात्तत्समताप्राप्त्यवगमादुच्यतेमह्यंभोजनंदास्यतीतिस्नेहस्यबाहुल्येनक्रमेणाल्पस्यद्वेषस्यसर्वात्मनानिवर्तनेनस्नेहस्यप्रवर्धनेनचतत्समतावाप्तिरिति सत्यप्यल्पविद्वेषेभोजनंदास्यतीतितु । स्नेहबाहुल्यतःकीटःपेशस्कारिसमोभवेत् । द्वेषेसर्वात्मनानष्टेस्नेहेचैवाविवर्धते । सरूपतातदैवस्यात्कीटस्यैवंहरेरपीति किंच हरेःफलदातृत्वविशेषात्पेशस्कृतस्तदभावादल्पद्वेषोपिहरेःप्रसादाजनकइत्यनयोर्नसर्वसाम्यंलोकेचतथादर्शनात् अत्यल्पोपिहरेर्द्वेषःस्नेहस्यानुदयंकरः । सोयंविशेषोनान्यस्यफलदाताचकेशवः । नहिपेशस्कृतःकिंचित्फलदातृत्वमिष्यते स्वातंत्र्याद्धिद्विषांचैवकेशवोनसुखप्रदइतिवचनात् २३ उपसंहरति एवमिति स्वदेहाच्छिक्षितमतिमाह स्वात्मेति २४

देहोममगुरुरेवहीत्यन्वयःकुतोत्राह विरक्तीति सत्वंबन्धज्ञानसमाहारोनिधीयतेस्मिन्परमेश्वरेइतिसत्वनिधनःतं सततमतिशयेनोच्चैरुदर्करूपःज्ञानसुखरूपः इतिसततात्युदर्कोभगवांस्तंबिभ्रत्देहःविरक्ति
विवेकहेतुत्वात्सत्वनिधनस्यसततात्युदर्कस्यहरेरधिष्ठानत्वाच्चयथावत्तत्वविचारसाधनत्वाच्चगुरुत्वमित्यर्थः। तर्हिहेयत्वंकुतइतितत्राह तथापीति पारक्यंपरकीयंमातृपित्रादेरधीनमित्यवसितोनिश्चितः २५
योहरिणाकरुणयामनुष्यजन्मप्रापितेनानेनदेहेनसर्वस्मात्श्रेष्ठंविनासेवते तस्यायंवृक्षबीजमिवसंसारपरंपरारंभकबीजमित्यनर्थहेतुरित्याह जायेत्यादिना जायादीनांप्रियचिकीर्षयाकर्माणिवितन्वन्योजा
यादीन्पुष्णातिसवृक्षधर्मावृक्षसमानोंतेसुकृच्छ्राज्जायादिपोषणएवावरुद्धमनाःस्वस्यबीजमिवस्थितंस्वदेहंसृष्ट्वावसीदाति नित्यक्लेशवान्भवतीत्यन्वयःयथैकोवृक्षोबीजेनबीजांतरपरंपरारंभणहेतुस्तथायंदे
होपिप्रसङ्गजायादिपोषणलक्षणबीजैर्देहांतरपरंपरारंभकारणमित्यर्थः २६ अवसीदतीत्युक्तंविवृणोति जिह्वेति अमुंससारिणकर्मशक्तिःपाण्यादिलक्षणापूर्वादृष्टशक्तिर्वा २७ अनेनसर्वभोगायतनेभ्योविशि
ष्टज्ञानेंद्रियादिमत्त्वयापुरुषार्थोपयोगित्वेनास्यश्रैष्ठ्यादनेनरसादिविषयान्विजित्य पुरुषार्थायसाधनानुष्ठानंविधेयमन्यथानर्थपरंपरातदवस्थैवेत्युक्त तत्रसर्वस्मादस्यशरीरस्यश्रैष्ठ्यंकथंअवसीयतइतितत्रा

देहोगुरुर्ममविरक्तिविवेकहेतुर्बिभ्रत्स्मसत्वनिधनंसततात्युदर्कम् ॥ तत्त्वान्यनेनविमृशामियथातथापिपारक्यमित्यवसितोविचराम्यसंगः २५ जा
यात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान्पुष्णातियःप्रियचिकीर्षितयावितन्वन् ॥ सोंतेसुकृच्छ्रमवरुद्धमनाःस्वदेहंसृष्ट्वास्वबीजमवसीदतिवृक्षधर्मा २६ जिह्वैक
तोमुमपकर्षतिकर्हितर्षाशिश्नोन्यतस्त्वगुदरंश्रवणंकुतश्चित् ॥ घ्राणोन्यतश्चपलदृक्क्वचकर्मशक्तिर्बह्व्यःसपत्न्यइवगेहपतिंलुनंति २७ सृष्ट्वापुराणिविवि
धान्यजयात्मशक्त्यावृक्षान्सरीसृपपशून्खगदंशमत्स्यान् ॥ तैस्तैरतुष्टहृदयःपुरुषंविधायब्रह्मावबोधधिषणंमुदमापदेवः २८ लब्ध्वासुदुर्लभमिदंबहुसं
भवांतेमानुष्यमर्थदमनित्यमपीहधीरः ॥ तूर्णंयतेतनपतेदनुमृत्युयावन्निःश्रेयसायविषयःखलुसर्वतःस्यात् २९ एवंसंजातवैराग्योविज्ञानालोकआ
त्मनि ॥ विचरामिमहीमेतांमुक्तसंगोऽनहंकृतिः ३० नह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानंसुस्थिरंस्यात्सुपुष्कलम् ॥ ब्रह्मैतदद्वितीयंवैगीयतेबहुधर्षिभिः ३१ श्रीभग
वानुवाच ॥ इत्युक्त्वासयदुंविप्रस्तमामंत्र्यगंभीरधीः ॥ वंदितोभ्यर्चितोराज्ञाययौप्रीतोयथागतम् ३२

ह सृष्ट्वेति अजयाप्रकृत्याआत्मशक्त्यास्वाधीनसामर्थ्योपेतयापुराणिशरीराणिपुरुषंपुरुषशरीरंअवबोधमिएणज्ञानाश्रयम् २८ इदानींपरमपुरुषार्थायप्रयतनीयामित्यर्थतःसूचितंस्पष्टमाह लब्ध्वेति बहु
संभवांतेबहुजन्मावसानेअनुमृत्युपृष्ठतोनुयतांतकं शरीरयात्राप्रयत्नोपिनानुष्ठेयइत्याह विषयइति धीरःअनित्यमर्थदमिदशरीरंयावन्नपतेत्ततःपूर्वमेवानिःश्रेयसाययतेतेत्यन्वयः २९ निश्चितार्थमाह एवमि
तिआत्मनिविज्ञानालोकःपरमात्मविषयविज्ञानलक्षणप्रदीपःप्रकाशः ३० एकस्माद्गुरोःस्वार्थेसिद्धेवाहुल्यात्किप्रयोजनंसर्वस्माद्सगत्वादिकएवतात्पर्यार्थइत्यत्राह नहीति सुष्ठुपुष्कलपूर्णं तत्रहेतुमाह ब्रह्मे
तिबहुधागीयमानत्वादल्पबुद्धेर्निश्चयोनस्यादित्यर्थः हीत्यनेन एकस्मात्तुगुरोर्ज्ञानंजायतेनैवकस्यचित् । एकस्मादेवजायेतयोग्योब्रह्मपदस्यतु । स्वयंतूपदिशेज्ज्ञानंवैरिंचिपदयोगिनः । अनुग्रहात्ते
नचापिज्ञानंदस्याविमुक्तिदः । ज्ञानंप्राप्यबहुभ्योपिनतेमुक्तिश्चतुर्मुखात् । ज्ञानमप्राप्यतेषांतुज्ञानदोविष्णुरेवहीतिवाक्योक्तविशेषसिंहावलोकनन्यायेनसूचयति ३१ ३२

स्वेब्रह्मणिचित्तंयस्यसतथा २३ इतिश्रीभागवतेम०एकादशस्कंधेविज०टीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ मुमुक्षुणाहरेरपरोक्षज्ञानमापाद्यमितिइतिहासमुखेनोक्तंतत्साधनानिनिरूपयत्यस्मिन्नध्याये । तत्रा दौवर्णाश्रमाचाराचरणप्रकारमाह मयोदितेष्विति अकामात्माफलाभिसंधिरहितमनाःभूत्वा १ सर्वसाधनेषुवैराग्यंप्रथममापाद्यमित्याह अन्वीक्षेतेति अंतःकरणशुद्धिहेतुनावर्णाश्रमादिविहिताचा रेणविशुद्धात्मापुमान्गुणेषुशब्दादिषुतत्त्वज्ञानेनपुरुषार्थसाधनतानिश्चयज्ञानेनविषयात्मनांविषयेष्वासक्तचित्तानांदेहिनां सर्वेषां कर्मारंभाणांविपर्ययंफलवैपरीत्यंअन्वीक्षेतेत्यन्वयः अन्वीक्षणंनाम यथावस्तुदर्शनं तदेवपुरुषार्थसाधनंनान्यत् २ शुक्तिरजतादिज्ञानवन्मुमुक्षुणाहेयमिदंज्ञानमितिभावेनैतदुपपादयति सुप्तस्येति यथासुप्तस्यजाग्रत्वेनविषयाणामालोकोयथावाध्यायतोमनोरथांश्चनानात्म कत्वाद्वस्तुस्थितेरन्यथात्वाद्विफलःअतएवाविद्यमानःतथान्यधीगुणैःस्वबाह्यबुद्धिस्थगुणैः अस्वरूपैःकामक्रोधादिभिरभेदोहंक्रोध्यहंकामयितेत्यादिलक्षणोयोसौहेयइतिअर्थः । वस्तुस्थितेरन्यथात्वंनाना त्वमितिकीर्तितं । ज्ञानस्यैवतुनानात्वान्नस्यात्कामाद्यहंमतिः । कामादिषुस्वधीस्थेषुकेवलंजीवसंस्थितिः । इतिबुद्धिरभेदःस्यात्सनकार्यःकथंचन । अदुष्टकामश्चिद्रूपोजीवाभिन्नस्वरूपतः । दुष्टका मोमनोधर्मस्तस्माद्धेयःसदैवसः इतिप्रमाणेनहेयत्वंज्ञायतेइत्यर्थः ३ अकामात्मेत्युक्तंविवृणोति निवृत्तमिति फलानपेक्षणयथावस्तुज्ञानपूर्वंयत्कर्मतन्निवृत्तंतदेवसेवेतकुर्यात्अनीदृशंयत्कर्मतत्प्रवृ

अवधूतवचःश्रुत्वापूर्वेषांनःसपूर्वजः॥सर्वसंगविनिर्मुक्तःसमचित्तोबभूवह २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेअवधूतगीतंनामनवमोध्यायः ९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मयोदितेष्ववहितःस्वधर्मेषुमदाश्रयः ॥ वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मासमाचरेत् १ अन्वीक्षेतविशुद्धात्मादेहिनां विषयात्मनाम् ॥ गुणेषुतत्त्वज्ञानेनसर्वारंभविपर्ययम् २ सुप्तस्यविषयालोकोध्यायतोवामनोरथः ॥ नानात्मकत्वाद्विफलस्तथाभेदोन्यधीगुणैः ३ निवृत्तंकर्मसेवेतप्रवृत्तंमत्परस्त्यजेत् ॥ जिज्ञासायांसंप्रवृत्तोनाद्रियेत्कर्मचोदनाम् ४ यमानभीक्ष्णंसेवेतनियमान्मत्परःक्वचित् ॥ मदभिज्ञंगुरुंशांतमुपासीतमदात्मकम् ५ अमान्यमत्सरोदक्षोनिर्ममोदृढसौहृदः ॥ असत्वरोर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ६ जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु ॥ उदासीनःसमंपश्येत्सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ७

त्तंत्यजेन्नकुर्यात् अहमेवपरायस्यसमत्परःअनेनाकामात्मनोतुयस्यकर्मविधानंप्रतीतिविरुद्धमितिपरास्तं निष्कामंज्ञानपूर्वंचनिवृत्तमितिचोच्यते । निवृत्तंसेवमानस्तुब्रह्माभ्येतिसनातनमिति एतदत्रमानं ननुसकामस्यकर्मविधानात्तत्त्यागःकथमत्राह जिज्ञासायामिति जिज्ञासायांब्रह्मविचारेकर्मचोदनांकर्मविधिंब्रह्मज्ञानोत्पत्तौप्रवृत्तानांसर्वशब्दानांकर्मादिविषयत्वांगीकारेविरोधाप स्यात्कर्मानादरलक्षणत्यागोविधीयते नतुसर्वात्मनाअंतःकरणशुद्धिद्वाराज्ञानांगत्वेनांगीकार्यत्वादित्यतोनाद्रियेदित्युक्तम् ४ ननु यमादचोदनापिनादरणीयाकिं नेत्याह यमानिति यमानियमाः अहिं सासत्यमस्तेयमसंगोह्रीरसंचयः । आस्तिक्यंब्रह्मचर्यंचमौनंस्थैर्यंक्षमाभयं । शौचंजपस्तपोहोमःश्रद्धातिथ्यंमदर्चनं । तीर्थाटनंपरार्थेहातुष्टिराचार्यसेवनमितिवक्ष्यति क्वचिद्विहितकालेनिवृत्तादिवत्ज्ञानो त्पत्तौगुरूपासनमप्यंतरंगमित्याह मदभिज्ञमिति मय्येवआत्मध्यानसमर्थाबुद्धिर्यस्यसवथातं मामेवनित्यंध्यायेद्योमदात्मासंप्रकीर्तितइतिवचनात् ५ तस्यगुरुप्रसादजनकगुणानाह अमानीत्यादिना चित्तरांभ्रमप्रतीतिनिर्गमोनिर्गमोनिर्ममोनिर्गर्थकंवैष्णवचाक्रांतास्मिन् ६ सर्वेषुजायापत्यादिष्वात्मनःस्वस्यार्थमिवप्रयोजनंउभयोःसमंतुविशेषंपश्येत् इवोभयेचसादृश्येइतिचयावत्प्रयोजनंपश्येदितिवा ७

किंच जीवपरमात्मानावपिपरस्परंदेहादेश्चभिन्नत्वेनज्ञातव्यावितिसदृष्टांतमाह विलक्षणइति स्वदृक्स्वयंप्रकाशः ईक्षितास्यसर्वस्यद्रष्टा आत्मापरमात्मास्थूलसूक्ष्मदेहाद्विलक्षणोभिन्नआत्माजीवश्चहरेर्देहाच्चभिन्नइतिज्ञातव्यावितिशेषः दाह्याद्दारुणोन्यःपावकः ८ प्राप्तस्यहिप्रतिषेधइतिन्यायादनयोरभेदशंकायांकिंबीजमत्राह निरोधइति यथाजीवोनिरोधादींस्तत्कृतान्देहकृतान् गुणानाधत्ते एवंपरोपिदेहमनुप्रविष्टोदेहगुणानाधत्तइत्यन्वयः निरोधोमरणं अणुत्वंबृहत्त्वंनानात्वंसुरनरादिनानाजातिविशिष्टत्वमनयोर्वैलक्षण्याज्ञानंबीजमित्यर्थः ९ इदमेवाज्ञानंसंसारकारणमित्याह यइति योसौसत्त्वादिगुणैर्विरचितोदेहःअयंपुरुषस्यजीवस्यार्थेहियस्मादविद्यास्थितात्मनःअविद्यायांअज्ञानेस्थितमनसःपुंसोयंसंसारस्तन्निबंधः देहाभिमाननिमित्तकः १० अदेहधर्मवान्विष्णुर्देहधर्मवदीयते जीवस्त्वदेहधर्मोपिपरतोदेहधर्मवान्। स्वयंत्वनभिमानःसन्नज्ञानामेवदर्शयेत्। विष्णुर्जीवस्वाभिमानीयावन्मुक्तिपदंव्रजेदितिवचनाद्विष्णोर्देहधर्मवदाभानमज्ञानांनतुज्ञानिनांजीवस्यस्वतोदेहधर्मराहितस्यापिदेहाभिमानादितिविवेकलक्षणोविचारःकर्तव्यइत्युपसंहरति तस्मादिति उक्तप्रकारेणजिज्ञासयाआत्मस्थंदेहांतस्थितंकेवलंदुर्भगदेहिभोग्यदुःखरहितमात्मानंश्रीनारायणंपरंविलक्षणंसंगम्य ज्ञात्वास्यजीवस्यवस्तुबुद्धिंशक्तबुद्धिंनिरसेत्त्यजेत् कथंयथाक्रमंजिज्ञासयाब्रह्मादिजीवराशेःयथास्वरूपतारतम्यंविचार्यज्ञात्वापरब्रह्मभावबुद्धिंत्यजेदित्यर्थः । अवस्त्वशक्तमुद्दिष्टंशक्तंवस्त्विहभण्यते । तस्मादेकंपरंब्रह्मवस्तुशब्दोदितंसदेतिलक्षणवचनात् ११ ननुज्ञानोत्पत्त्यर्थंगुरूपास्तिःकर्तव्येत्युक्तं तत्रकथंकारंज्ञानमुत्पद्यतेयेनजीवस्यब्रह्मभावबुद्धितृणदहनंस्यादित्यतस्तत्प्रकारमाह आचा

विलक्षणःस्थूलसूक्ष्माद्देहादात्मेक्षितास्वदृक् ॥ यथाग्निर्दारुणोदाह्याद्दाहकोन्यःप्रकाशकः ८ निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वंतत्कृतान्गुणान् ॥ अनुप्रविष्टआधत्तेएवंदेहगुणान्परः ९ योसौगुणैर्विरचितोदेहोयंपुरुषस्यहि ॥ संसारस्तन्निबंधोयंपुंसोविद्यास्थितात्मनः १० तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्मस्थंकेवलंपरम् ॥ संगम्यनिरसेदस्यवस्तुबुद्धिंयथाक्रमम् ११ आचार्योरणिराद्यःस्यादंतेवास्युत्तरारणिः ॥ तत्संधानंप्रवचनंविद्यावह्निःसुखावहः १२ वैशारदीसातिविशुद्धबुद्धिर्धुनोतिमायांगुणसंप्रसूतिम् ॥ गुणांश्चसंदह्ययदात्म्यमेतत्स्वयंचशाम्यत्यसमिद्यथाग्निः १३ अथैषांकर्मकर्तॄणांभोक्तॄणांसुखदुःखयोः ॥ नानात्वमथनित्यत्वंलोककालागमात्मनाम् १४

र्यइति १२ विद्यावह्निःसुखावहत्वंनित्यदुःखहेतुजीवब्रह्मैक्यबुद्धिशुष्कतरुदाहेननित्यानंदनिदानत्वादितिभावेनाह वैशारदीति विविधंशारंसुखदुःखलक्षणंसंसारंद्यतीतिविशारदोविष्णुस्तस्याविद्यमानावैशारदीसाअतिविशुद्धाबुद्धिःअपरोक्षबुद्धिःगुणसंप्रसूतिंअयोग्यकामादिजननींमायापिशाचवत्स्थितांजीवस्वरूपाच्छादिकांनिरस्यपरमाच्छादिकांविधुनोतिउद्घाटयति अयोग्यकामादिगुणांश्चसंदह्यएतद्दुःखादिकंयदात्म्यंयस्यामायायाःस्वरूपाधीनंतादृशीं स्वयंसाबाह्यांतःकरणजाबुद्धिश्चतदंतःकरणंचदग्ध्वाअसमिन्निरिंधनोग्निरिवशाम्यति स्वरूपज्ञानेनैवस्वरूपमीश्वरादिकंचानुभवतिमुक्तइतिशेषः । पिशाचवत्स्थितामायातूच्यतेजीवगासदा । दह्यतेतद्गुणाःसर्वेसाचप्रातिस्विकीनरइतिप्रमाणवचनादुक्तंयुक्तं अनेनबाह्यांतःकरणनश्यतिस्वरूपांतःकरणजन्यज्ञानेनस्वस्वरूपेश्वरादिकंअनुभवतीत्येतत्संप्रेष्ठ्यावगतमतोन्यत्प्रमाणंवक्तव्यमितीयंशंका । बाह्यांतःकरणाज्जन्यंज्ञानंनश्यतिमुक्तिगे स्वरूपज्ञानतोभोगान्मुक्तोभुंक्तेयथेष्टतइत्यनेनपरिहर्तव्येतिज्ञातव्यं । एतच्छब्देनदुःखादिरपरोक्षतयोच्यते कांचिद्विश्वंकांचिद्ब्रह्मकार्यंविचिनितार्थेइतिवचनात् । एतच्छब्देनदुःखादिकमत्रोच्यतइतियुक्तं । तमस्तोहाद्बुनाशवत्भेदज्ञानविनाशादात्मैकत्वमेव ननानात्वमतएवतेषां नित्यत्वंचव्यावहारिकमेवेतिमद्व्याख्यानंतदुत्तरग्रंथविरुद्धत्वान्नविदुषांपरिषदिसामंजस्यंधत्ते १३ तत्कथमत्राह अथेति । एषामितिप्रत्यक्षं लोककालागमात्मनामित्यनेनभेदेप्रत्यक्षमनुमानमागमंचप्रमाणयति । लोकेकाले

आगमेवेदेचात्मामातिर्येषांतेतयातेषांलोककालवेदज्ञानामित्यर्थः अनेनज्ञानतारतम्यंचसूचितं तस्मात्पुण्यकर्मकर्तॄणांपापकर्मकर्तॄणांमिश्रकर्मकर्तॄणांअतएवसुखदुःखमिश्रभोक्तॄणांएषांनानात्वमथैषां नित्यत्वंचमन्यसेजानासि यदित्वं तस्मान्नमयाभेदसाधनेप्रयतनीयमित्यतःअत्माभेदोनुपपन्नइति । देहापेक्षमनित्यत्वंजीवानांजननंतथा। स्वतस्त्वजाश्चनित्याश्चबहवः सुखरूपिणः । उत्तमाजीवसंघास्तुनी चावैनित्यदुःखिनइत्यतश्चनित्यत्वंजननंसुखैकभोक्तृत्वंचयुज्यते इयंव्यवस्थाकस्मादितितत्राह सर्वभावानामिति यथासर्वेषांदेवासुरमनुष्यादिजातिभिन्नानांभावानांजीवानांसंस्थाव्यवस्थायोग्यताऔ त्पत्तिकीस्वाभाविकीहियस्माचस्माचचदाकृतिभेदेनदेवासुरादिशरीरभेदेनतथाजायतेजीवसंगस्तस्यधीर्ज्ञानंचयोग्यतानुसारेणभिद्यतेअनेनोत्तमयोग्यतावतांभेदज्ञानेधिकारइतरेषामुभयेषांयथासंभवम न्यत्रेत्युक्तंभवति १४ १५ ननुदृश्यमानत्वान्नित्यानामपिजन्मादिकर्मास्तुतन्मायामयमितिमाशंकतेत्याह एवमपीति एवमपिनित्यत्वेपिअत्रजननादिलक्षणसंसारेसर्वेषांदेहिनांकालावयवतःरात्रिदि नाद्यवच्छिन्नेषुकालावयवेषुदेहयोगतःदेहसंबंधेनजन्मादयोभावाःअसकृत्संति प्रवाहतःसत्याइत्यर्थः देहापेक्षमनित्यत्वंजीवानामित्येतदत्राप्यनुसंधेयम् १६ ननुसदनुविद्धत्वात्सत्यत्वंनस्वतइ त्याशंक्यार्थक्रियायोग्यत्वात्स्वाभाविकमेवेतिभावेनाह तत्रापीति । तत्रापिजन्मादिमतिजगत्यपिकर्मणाकर्तुःजातावेकवचनंअस्वातंत्र्यंकर्मफलसुखदुःखानांभोक्तुरस्वातंत्र्यंचउत्तमानामवरानियतत्व मवरजनस्योत्तमत्वंलक्ष्यतेदृश्यते। भवतेतिशेषःततःकिमत्राह कोन्विति । कोन्वर्थःपुरुषार्थःसुखलक्षणःविवशंनीचवशंपुरुषंभजेन्नकोपिपुरुषार्थः। कंपुरुषंपुरुषार्थःप्राप्नोतीत्यस्यापिइदमेवंव्याख्येयं

मन्यसेसर्वभावानांसंस्थाह्यौत्पत्तिकीतथा॥ तत्तदाकृतिभेदेनजायतेभिद्यतेचधीः १५ एवमप्यत्रसर्वेषांदेहिनांदेहयोगतः॥ कालावयवतःसंतिभावाजन्मा दयोसकृत् १६ तत्रापिकर्मणांकर्तुरस्वातंत्र्यंचलक्ष्यते॥ भोक्तुश्चसुखदुःखानांकोन्वर्थोविवशंभजेत् १७ नदेहिनांसुखंकिंचिद्विद्यतेविदुषामपि॥ तथाच दुःखंमूढानांवृथाहंकारिणांपरम् १८ यदिप्राप्तिंविघातंचजानंतिसुखदुःखयोः॥ तेप्यद्धानविदुर्योगंमृत्युर्नप्रभवेद्यथा १९ कोन्वर्थःसुखयत्येनंकामोवा मृत्युरंतिके॥ आघातंनीयमानस्यवध्यस्येवपदेपदे २० श्रुतंचदृष्टवद्दुष्टंस्पर्धासूयात्ययाव्ययैः॥ बह्वंतरायैर्विहतंह्यपिचाापिनिष्फलम् २१

विशिष्टपुरुषवशंपुरुषंभजेदिति। अत्रविशेषस्तु स्वाधिकानांवशत्वात्तुपरमंसुखमेवतु । तदन्येषांविशेषस्तुकिंसुखंतस्यभण्यतां स्वाधिकानांवशत्वंचतेषांभक्तिमतःसुखम् तदन्येषांतुदुःखायतस्माद्भक्त्य धिकोभवेदित्यनेनावगतव्यः। अनेनमुक्तावन्यनियतत्वेससारधर्मत्वात्तदर्थेनप्रयतनीयमितिशंकानिरस्ता १७ अत्रकैमुत्यमाह नेति विदुषामपिदेहिनांदेहाभिमानिनांयदासुखंनविद्यते तथातदादुःखमू ढानांअहंकारिणांचसुखंनास्तिइतिकिंपुनः पुनःशब्दः प्रस्तुतार्थेतथाशब्दउदीर्यतइतिवचनात् पुनःशब्दःतथाशब्दार्थेवर्तते दुःखमूढेभ्योप्यहंकारिणामात्मन्यविद्यमानगुणारोपवतांसुखंनास्तीतिकिं पुनस्तरामितिचयोज्यम् । यावद्देहाभिमानित्वंअधिकंतावद्दुःखित्वंचज्ञातव्यमित्यतोदेहाभिमानिनश्चदुःखमूढाइत्युक्तम् परमित्यनेनाभिमानित्वमेवप्रयोजनमिति १८ नन्वस्त्वज्ञानांदुःखादिकंतत्परिहार प्राप्त्युपायानभिज्ञानादग्निष्टोमादिनातदभिज्ञानांतोसुखप्राप्तिदुःखपरिहारौस्यातामित्येतदनूद्यपरिहरति यदीति येतुलोकेविद्वत्त्वेनप्रसिद्धाःपुरुषाःयदिसुखस्यप्राप्तिंदुःखस्यविघातंपरिहारंजानंतीतिमतंते प्यद्धासत्यंयथार्थयोगमुपायंनविदुः कुतोनविदुरत्राह मृत्युरिति यथायेनोपायेनमृत्युःसंसारोनप्रभवेन्नांगीकुर्यात्तंदेहमानित्वेबहुतरंदुःखग्रस्तत्वादित्यर्थः १९ नन्वर्थकामौतयोरुपायःस्यातामत्राह कोन्वितिअंतिकेस्थितमृत्युपेनंपुरुषम् अत्रदृष्टांतमाह आघातमिति आघातंमरणस्थानंप्रतिनीयमानस्यवध्यस्यपुंसोयथासुखंनास्तितथेति २० ननुस्वर्गकामस्यसुखहेतुत्वादन्यथातत्कर्मानुष्ठा नंव्यर्थंस्यादतःकथंकामोवान्नसुखयतीतितत्राह श्रुतंचेति कामस्यकर्मद्वारासुखहेतुत्वेपितान्नित्यंनक्षणिकत्वात् दृष्टवत्कर्मनिर्मितमंदिरादिवाद्दिश्चकर्मीयशास्त्रासिद्धत्वंत्वप्रयोजकम् नचमुक्तिवान्नित्यत्व

मितिवाच्यम् ज्ञानसाध्यत्वविशेषात् स्वर्गकामेनानुष्ठीयमानमग्निष्टोमादिकंनिश्चितफलंनस्याद्बहुंतरायविहतकृष्यादिकामवदित्याह स्पर्धेत्यादिना यथाकृषिवाणिज्यादिकंमिथःस्पर्द्धासूयादिबहुं तरायैर्विहतंभवति स्पर्धादिप्रयुक्ताभिचारिकर्मणाउन्मादादिनाप्यग्निष्टोमाद्यनुष्ठानमपिकुंठितम् अत्ययोविध्यतिक्रमणं अप्ययोंतरालेमरणम् २१ ननुसत्कृष्यादिरिवस्वनुष्ठितोग्निष्टोमादिधर्मःकर्मफलजनकःकिंनस्यादत्राह अंतरायैरिति तेनधर्मेणअर्थकामयोःसुखहेतुत्वाभावेपिस्वनुष्ठितस्यधर्मस्यतद्धेतुत्वंस्यादित्यतोवाह अंतरायैरिति २२ निजधर्माॆर्जितान् २३ देवीनामप्सरसाम् २४ सुराक्रीडेषुदेवक्रीडास्थानवनेषु २५ समाप्यतेक्षीयते २६ स्वतोसुराणांवैष्णवाचार्यैर्यज्ञंकृत्वास्वर्गंगत्वाकर्मफलंभुक्त्वामर्त्यलोकमागतानागतिमाह यादिति २७ आलभ्यहिंसित्वा २८ मनुष्ययाज्ञिकस्यस्थितिमाह कर्माणीति मर्त्यधर्मिणोमरणधर्मिणःपुरुषस्यतत्रदेहेकिंसुखंलभ्यतेनकिमपीत्यर्थः २९ नकेवलंलोकत्रयस्यानित्यफलत्वंततउपरितनानांसत्यलोकपर्यं

अंतरायैरविहतोयदिधर्मःस्वनुष्ठितः ॥ तेनापिनिर्जितंस्थानंयथागच्छातितच्छृणु २२ इष्ट्वेहदेवतायज्ञैःस्वर्लोकंयातियाज्ञिकः ॥ भुंजीतदेववत्तत्रभोगान्दिव्यान्निजार्जितान् २३ स्वपुण्योपचितेशुभ्रेविमानउपगीयते ॥ गंधर्वैर्विहरन्मध्येदेवीनांहृद्यवेषधृक् २४ स्त्रीभिःकामगयानेनकिंकिणीजालमालिना ॥ क्रीडन्नवेदात्मपातंसुराक्रीडेषुनिर्वृतः २५ तावत्प्रमोदतेस्वर्गेयावत्पुण्यंसमाप्यते ॥ क्षीणपुण्यःपतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः २६ यद्यधर्मरतःसंगादसतांवाजितेंद्रियः ॥ कामात्माकृपणोलुब्धःस्त्रैणोभूतविहिंसकः २७ पशूनविधिनालभ्यप्रेतभूतगणान्यजन् ॥ नरकानवशोजंतुर्गत्वायात्युल्बणंतमः २८ कर्माणिदुःखोदर्काणिकुर्वन्देहेनतैःपुमान् ॥ देहमाभजतेतत्रकिंसुखंमर्त्यधर्मिणः २९ लोकानांलोकपालानांमद्भयंकल्पजीविनाम् ॥ ब्रह्मणोपिभयंमत्तोद्विपरार्धपरायुषः ३० गुणाःसृजंतिकर्माणिगुणोनुसृजतेगुणान् ॥ जीवस्तुगुणसंयुक्तोभुंक्तेकर्मफलान्यसौ ३१ यावत्स्याद्गुणवैषम्यंतावन्नानात्वमात्मनः ॥ नानात्वमात्मनोयावत्पारतंत्र्यंतदैवहि ३२ यावदस्यास्वतंत्रत्वंतावदीश्वरतोभयम् ॥ यएतत्समुपासीरंस्तेमुह्यंतिशुचार्पिताः ३३ कालआत्मागमोलोकःस्वभावोधर्मएवच ॥ इतिमांबहुधाप्राहुर्गुणव्यतिकरेऽसति ३४

तानामप्येवमेवेत्याह लोकानामिति ३० एवंमनुष्यादिब्रह्मपर्यंतंलोकानांलोकपालानांचसृष्ट्यादिकर्त्रीकालाख्येनभगवतामायागुणोपादानत्वेनतत्कर्मानुगुणंप्रवर्त्यते तस्मादस्यज्ञानमेवात्यंतदुःखनिवर्तकत्वेननित्यंसुखदायीतिभावेनोपसंहरति गुणाइति गुणाःसत्वादयःप्रकृतेःकर्मफलभोक्तृत्वामितिमतंप्रत्याह जीवस्त्विति । तुशब्देनाचेतनस्यभोक्तृत्वानुपपत्तिंदर्शयति सत्वादिगुणयुक्तः ३१ एवंजीवपरभेदंप्रतिपाद्यतदभेदमतमनूद्यदूषयति यावदित्यारभ्ययावदीश्वरतोभयमित्यंतोग्रंथःपूर्वपक्षीयःयएतन्मतंउपासीरन्सेवतेतेंधतमसिमुह्यंतिदुःखोद्रेकात् ३२ ३३ तर्हिस्वसिद्धांतःकइतितत्राह कालइति गुणव्यतिकरेअसतिमुक्तिदशायांबहुधाकालादिभिर्नामभिर्मामुपासतेइतिप्राहुर्वेदादयइतिशेषः कालःसर्वगुणोद्रेकादात्मत्वादात्मनामकः । आगमोवगतेरस्यलोकोज्ञानस्वरूपतः । स्ववशत्वात्स्वभावोयंधारणाद्धर्मइत्यपि । उपासतेसदामुक्ताःपरानंदैकभागिनः । तदेतत्तत्त्वमज्ञात्वाप्राहुर्दुर्मतयःपरे । यावत्स्याद्गुणवैषम्यंतावन्नानात्वमात्मनः । भेदबुद्धिस्तुयावत्स्यात्तावदीश्वरतंत्रता यावदीश्वरतंत्रत्वंतावत्तस्माद्भयंभवेत् । उपासतेयएवंतुनित्यंशोकेपतंतिते । महातमस्यनानंदेतस्मान्नैवंविचिंतयेत् । तस्मान्नित्यतनानात्वंजीवानामीशतंत्रता । स्वाधिकानांवशत्वंचमुक्तावपिसदेष्यते

एवंज्ञात्वाविमुच्यंतेपरानंदंप्रजांतिचेतिप्रमाणात्कालादिनामानिहरेरेवमुख्यार्थानीत्यतोगुणपूर्णस्यहरेःदुःखसमुद्रमग्नेनजीवेनैक्यंदूरतोपास्तमितिभावः । कलकामधेनाविति धातोः कमनीयानांगुणानां धेनुराधारइतिकालः । सर्वेषांसर्वस्मादाप्तत्वात्श्रेष्ठत्वादात्माआगच्छतिअवगच्छति जानाति सर्वमित्यागमः । लुक्प्रकाशइतिधातोःप्रकाशपरपर्यायज्ञानस्वरूपत्वात्लोकः स्वाधीनोभावः सत्तालक्षणोयस्यसःस्वभाव स्वतंत्रइत्यर्थः धारयतिसर्वमितिधर्मः ३४ भगवदुक्त्यासम्यक्ज्ञातजीवपरमेदोप्युद्धवःस्थूलमतीनामपिनिस्तुषंविविच्यभेदज्ञापयितुंपृच्छति गुणेष्विति स्वतोऽनपावृतः । अदेहीपरमात्मादेहजेषुगुणेषुस्पर्शादिविषयेषुवर्तमानोपिगुणैर्विषयैर्नबध्यतेउतबध्यते द्वितीयेकथंबध्यतइति ३९ कोर्थइतितत्राह कथमिति । यदिबद्धस्तर्हिकेनप्रकारेणवर्तेत लोके बद्धस्यप्रवृत्त्यदर्शनात् चेष्टादिलिंगाभावेनतज्ज्ञानंचदुरापादमितिभावेनाह कैरिति । बद्धस्यापिभोगाभावेमरणंस्यादतः किंभुंजीतेति । भुंजानस्यहानोपादानेदृष्टे तत्रायंकिंजहाति बद्धःशयनाद्यन्यतमंकरोतितत्रापिकिंकरोति ३६ ब्रूहिपरिहारेणस्पष्टीकुरु एवंपृच्छतस्तवकोभिप्रायःइत्यतएकजीववादिमतमवलंब्यप्रश्नबीजमाह नित्येति कुतएतदितिचेन्नममेमोक्षोनबंधनमित्यादिपरिहारात् शिष्योपिपूर्वपक्षस्थस्त्वेवात्ममतंब्रुवन् नैवदूष्यत्यसत्येनास्थिरत्वार्थहितद्धचइतिवचनादुद्धवस्यनासत्यतादोषोपि ॥ ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीयांदशमोध्यायः ॥ १० ॥ ॥ भेदज्ञानमेवमुक्तिसाधनंतत्साधनंभक्तिस्तस्यावैराग्यंइत्येतत्सर्वमेतास्मिन्नध्यायेकथयति तत्रादौगुणेष्वित्यादिनायदुद्धवस्यचोद्यंतत्परिहरति बद्धइत्यादिना बद्धोमुक्तइतिव्याख्या जीवस्येतिशेषः

उद्धवउवाच ॥ गुणेषुवर्त्तमानोपिदेहजेष्वनपावृतः ॥ गुणैर्नबध्यतेऽदेहीबध्यतेवाकथंविभो ३५ कथंवर्त्तेतविहरेत्कैर्वाज्ञायेतलक्षणैः ॥ किंभुंजीतोतविसृजेच्छयीतासीतयातिवा ३६ एतदच्युतमेब्रूहिप्रश्नंप्रश्नविदांवर ॥ नित्यमुक्तोनित्यबद्धएकएवेतिमेमतिः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेदशमोध्यायः ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बद्धोमुक्तइतिव्याख्यागुणतोमेनवस्तुतः ॥ गुणस्यमायामूलत्वान्नमेमोक्षोनबंधनम् १ शोकमोहौसुखंदुःखंदेहापत्तिश्चमायया ॥ स्वप्नेयथात्मनःख्यातिःसंसृतिर्नतुवास्तवी २

हिशब्दएवार्थेजीवस्यैवेत्यर्थः स्वतःचिद्रूपस्यकथंघटतइत्यत्राह गुणतइति सत्वादिगुणसंबंधान्निरवयवस्यएतत्संबंधःकथमत्राह मइति गुणानांजीवस्यचममवशत्वान्मदधीनप्रवृत्तित्वाच्चदुर्घटघटकशक्तिमत्वान्ममेत्यर्थः तर्हिशैवलावृतशरीरवन्नकदाप्यस्यसुखमत्राह नवस्तुतइति वस्तुवृत्त्यानास्तितन्निवर्तकेश्वरेच्छाधीनत्वान्नमिथ्येत्यर्थ. गुणसंबंधत्वाद्बद्धएवतौकिंनस्यातामत्राह गुणस्येति जातिविवक्षयाएकवचनं गुणानांमायामूलत्वात्तत्प्रवर्तकत्वेनसंबंधः स्वतोहंनिर्गुणइत्यतोबंधमोक्षौनस्तइतिभावः । ब्रह्मणएवमायामयौबंधमोक्षौनाविद्ययानजीवस्येत्यंगीकर्तुमुचितमतीतत्वान्नाप्रमाणकोध्याहारोयुक्तइतीदंचोचं अमायत्वान्निर्गुणोहंबधमोक्षौनचापिमे मदधीनस्यजीवस्यबधमोक्षौसदैवेत्वितस्पष्टप्रमाणवचनेनपरिहृतेमितत्वन्मनोरथकल्पनामत्रनप्रकाशयेति १ जीवस्यसंसारोवास्तवोनचेत्तर्हिकस्मादयमस्येत्याशंक्याज्ञानादितिसोदाहरणमाह शोकमोहाविति । माययाअज्ञानेनयथास्वप्नेस्वप्नोयमित्यज्ञानेनात्मनःशोकमोहादिख्यातिस्तथास्वरूपाज्ञानेनशोकादिनतुस्वरूपस्यतस्यसुखात्मकत्वात्तस्मादर्थक्रियाकारित्वेनसंसृतिःसत्यपिनवास्तवीप्रतिहंतुमशक्याभवतीत्यर्थः । स्वप्नोयमित्यविज्ञानात्स्वप्नेदुःखमुपाश्नुते । निजस्वरूपानुभवराहित्याच्चद्बद्धेवतु । जाग्रद्दुःस्वप्नपिमोक्षंविष्णुतत्त्वंनपश्यतः । तस्माच्चदस्वभावत्वात्सदप्येतदवास्तवमितिवचनात् । स्वप्नदृष्टांतेनसंसारस्यनमिथ्यात्वमुच्यतइति २

अत्रमायानिष्कृतिःकिंनस्यात्तथाप्रसिद्धेरित्यतस्तन्निराकरणमाह विद्याविद्येइति । ममतनूप्रतिमावत्स्थितेकिंकार्यंइत्यत्राह शरीरिणांदेहिनांबंधमोक्षकरीआद्येअनादितोविद्यमानेमेमायथाप्रकृत्या निर्मितेममेच्छावशंगतेच साक्षात्स्वरूपत्वे विद्याविद्येममतनूप्रतिमावत्सदोदिते । सदातद्व्यतिरिक्तस्यनित्यज्ञानसुखात्मनः । मदिच्छावशगेनित्यमविद्यानिर्मितागुणाः । सत्वाद्यामदधीनत्वादविद्यापाल मेगुणाः । अविद्याचैवविद्याचगुणाःसत्वादिकाअपि । देहोत्पत्तिःसुखंदुःखंसर्वमेतन्मदिच्छया । अतोहंबंधमोक्षाभ्यांरहितोनित्यमेवतु । मुक्तशब्दोदितोबंधराहित्यान्नविमोक्षत इतिप्रमाणविरोधआपद्यते । मो क्षबंधकत्वंचाभिमानिदेवतासामर्थ्यात्तत्रश्रियाभिमतप्राकृतसत्त्वगुणजाताविद्या । दुर्गादिकृततमोगुणजातात्वविद्या । तदुक्तं श्रीस्तुविद्यासमुद्दिष्टादुर्गाविद्याप्रकीर्तिता । तेत्वनादीहरेरिच्छानियतेसर्वदै वस्थिति ३ अदेहीबध्यतेचेत्कथंबध्यतइतिपरमात्मविषयप्रश्नःमेगुणतोबंधमोक्षावितिपरिहारोपि तत्रजीवस्यैवताविति भवद्भिरुच्यते अतइदंकथंसंगच्छतइतितटस्थशंकांपरिहरन्नुपसंहराति एकस्ये वि जीवपरमात्मेतिद्विविधंतत्त्वंतयोरेकस्यैवजीवस्यबंधमोक्षौसकइत्यतोममांशस्येति सकिंस्वरूपांशइत्यतोजीवस्येति जीवोभिन्नांशइति भिन्नांशस्यैवजीवस्यबंधमोक्षौनमेकचित् । अभिन्नांशास्तु मत्स्याद्यातेजसःकालवह्निवत् । जीवाभिन्नांशकास्तत्रतेजसःप्रतिबिंबवदितिअनेनसिद्धंकिमुक्तंस्यादत्राह एवमिति एवमुक्तविधस्यजीवस्याविद्ययानादिबंधस्तयाविद्ययेतरत्मोक्षलक्षणंश्रेयःस्तइत्यर्थः अतःपरमात्माकथंबध्यतइतिप्रश्नोनोपपन्नइतिभावः ४ एकस्मिन्भोगायतनेस्थितयोर्जीवपरयोरेकस्यजीवस्यैवतौस्तइतियदुच्यतेतत्रविवेकज्ञानकथंस्यादत्राह अथेति यतोजीवस्यैवबंधमो

विद्याविद्येममतनूविद्धयुद्धवशरीरिणाम् ॥ मोक्षबंधकरीआद्येमाययामेविनिर्मिते ३ एकस्यैवममांशस्यजीवस्यैवंमहामते ॥ बंधोस्याविद्ययानादिर्वि द्यायाचतथेतरः ४ अथबद्धस्यमुक्तस्यवैलक्षण्यंवदामिते ॥ विरुद्धधर्मिणोस्तातस्थितयोरेकधर्मिणि ५ सुपर्णावेतौसदृशौसखायौयदृच्छयैतौकृतनीडौ चवृक्षे ॥ एकस्तयोःखादतिपिप्पलान्नमन्योनिरन्नोपिबलेनभूयान् ६

क्षौअथतस्माद्बद्धस्यजीवस्यमुक्तस्यविष्णोर्वैलक्षण्यंअस्वातंत्र्यादिस्वातंत्र्यादिलक्षणंतेतुभ्यंवदामीत्यन्वयःमुक्तनामत्वंचहरेरेवमुख्यं नित्यशुद्धमुक्तेत्यादिपदानांहरावेवेत्यन्वयादित्यादिपुरुषोत्तम ध्यानवचनात्सिद्धं मुक्तस्यतुनमेमोक्षोबंधाभावात्कथंचन । मुक्तइत्यपिनामैतद्दीप्यतेसौदिवाकरः । इतिवद्बंधराहित्यान्नतुवृक्षादिदीप्तिवत् । कादाचित्कतयावाच्यंबंधाभावादमोक्षतः । जीवस्य बंधमोक्षस्तुमत्प्रसादात्कदाचनेतितत्वोदयवचनाच्चोक्तार्थसिद्धिः बद्धस्यजीवस्य बद्धजीवाइमेसर्वेपूर्वबंधसमन्वयात् । नित्यमुक्तस्ततोविष्णुर्मुक्तनामासदोदितः । अबद्धत्वादमोक्षोपिदीप्यतेसौ रविर्यथेतिस्पष्टप्रमाणात्सतिवैलक्षण्येबद्धाबद्धव्यवस्थावक्तुंशक्यातदेवकथमित्यतउक्तं विरुद्धधर्मिणोरिति ५ तत्रप्रथममेकधर्मिणीत्युक्तंविवृणोति सुपर्णाविति पॄपालनपूरण योरितिधातोःसुष्ठुपालकत्वात्पूर्णत्वाद्धरिःपाल्यत्वादपूर्णत्वाच्चजीवोपि सुपर्णइत्युच्यते अयंचविरुद्धधर्मद्वंतर्भूयतेचिदानंदत्वेनसदृशौवृक्षसमानधर्मेदेहेस्थितत्वात्सखायौयदृच्छयाप्यदृष्टप्रेरकेच्छ या अथविरुद्धधर्मानाह एकइति पिप्पलंकर्मफलंजीवादन्योहरिर्निरन्नोभोगरहितोपिबलेनभूयान्पुष्टः । अदननिमित्तबलंनास्तीत्यर्थः आत्मानंस्वंअन्यंजीवंचअंधोभगवद्विषयज्ञानविधुरःबद्धोभगवदधी नः । अनेनश्लोकद्वयेनद्वासुपर्णासयुजासखायेत्यतिश्रुतिर्विवृता । अत्रानश्नन्नन्योअभिचाकशीतीत्यादौयदशनाद्यभावेनहरेरवस्थानमुच्यते । तदुःखाद्यनशनमेवनतुसुखानदनमित्यादिसर्वं अनन्तत्वंह

१ विष्णोर्मुक्तशब्दवाच्यत्वेदैवीमीमांसासूत्रंप्रमाणत्वेनोदाहरति ॥ नित्यशुद्धेति । अन्वयादित्यस्यशक्तितात्पर्यलक्षणसंबंधादित्यर्थः

रेर्दुःखानत्तृत्वादुच्यतेसदा। विषयान्विनापिपूर्णत्वात्स्वरूपानंदभोगिनः। सुखमत्त्येवहिसदासर्वत्रापिस्थितंविभुः। स्वादोरदनवद्योत्तिजीवोऽस्वाद्यपियत्सदा। अनारतंपारवश्यात्स्वाद्वत्तीतिततःश्रुतिरिति। अस्वादुस्वादुवद्योत्तिजीवोनैवंजनार्दनः। अतोनात्तीतिवचनमश्नतोपिशुभसदेति। साशनानशनत्वेननरदेवौयथोदितौ। अत्तिविनाप्यदौर्बल्यात्तथानात्तिहरेर्भुजइति। बहुप्रमाणसिद्धोयमर्थःतदेवाग्रोक्तम्। निरन्नोपिबलेनभूयानितीति। स्वयंत्वत्त्येवतथापिनादनानिबंधनंतस्यबलम् कुतः यत्रासुपर्णाअमृतस्यभागमनिमेषंविदथाभिस्वरंति। इनोविश्वस्यभुवनस्यगोपाःसमाधीरःपाकमत्राविवेश। यस्मिन्वृक्षेमध्वदःसुपर्णानिविशंतेसुवतेचाधिविश्वे। तस्येदाहुःपिप्पलंस्वाद्वग्रेतन्नोन्नशद्यःपितरंनवेदेत्यादिवाक्यशेषात्। वृक्षेस्थित्वामध्वदःसुपर्णायस्मिन्ननश्नंति सुपर्णआधिविश्वेसुपर्णाःनिविशंतेतदाधारत्वेनसुवते चतस्यैवसुपर्णस्य स्वादुपिप्पलंअन्यस्तुस्वादुवदश्नाति नस्वादुयावत्पितरंपरमात्मानंनवेदेति। सुपर्णौद्वौशरीरस्थौजीवश्चपरमस्तथा। पारवश्यादनाज्जीवस्तत्रात्तीतिश्रुतौश्रुतः। स्ववंशेनादनाद्विष्णुर्नात्तीत्यत्रापिसंश्रुतः। सएवहिशुभस्यात्ताजीवोत्तास्येववेदनादितिवचनादत्रजीवपरमात्मानावेवोच्येते नसामान्यपक्षिणाविति ज्ञायते सर्वंवाअत्तीतितददितेरदितित्वंयस्यब्रह्मचक्षत्रंचोभेभवतओदनः अत्ताचराचरग्रहणात्। अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवचेत्यादेश्चअत्तृत्वस्यलिंगत्वेनोक्तत्वाल्लिंगस्योभयसप्रतिपन्नत्वेननिर्णयहेतुत्वाद्धरेर्नसर्वात्मनानत्तृत्वमत्रोच्यते। किंतुअशुभानत्तृत्वेनानत्तृत्वश्रुतेःकृतार्थत्वेनप्रामाण्यसंभवाच्छ्रुतिशरणानामस्माकंनकापिक्षतिरिति। जीवोमुक्तोपिनोजीवान्परमात्मानमेवच। वेत्तिसर्वात्मनाविष्णुर्वेत्त्येकःपुरुषोत्तमः। तस्यप्रसादतःकिंचिद्ब्रह्माद्याअपिजानते। अन्यजीवोनपेक्ष्यैकोजानातितुचतुर्मुखः। समास्तेनतदन्येतुलेशज्ञानाःक्रमात्स्मृताइत्यनेनआत्मानमन्यंचसवेदेत्येतद्विवृतं सर्वज्ञत्वलिंगंहैयैकानिष्ठंतदुक्तं सान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतपेत्यादि मुक्तेष्वतिव्याप्तमिदंलिंगमितिचेन्न। अज्ञाजीवास्तुकथ्यंतेमुक्ताअप्यल्पवेदनात्। ज्ञइत्येवोच्यतेनित्यंसर्ववेत्तृत्वतोहरिरितिवचनात्। अनाद्यविद्ययांधत्वंजीवस्ययदियोग्यता। प्रयत्नश्चानुकूलः

आत्मानमन्यंचसवेदाविद्वानपिप्पलादोनतुपिप्पलादः॥ योविद्ययांधःसतुनित्यबद्धोविद्यामयोयःसतुनित्यमुक्तः ७ देहस्थोपिनदेहस्थोविद्वान्स्वप्राद्युत्थितः॥ अदेहस्थोपिदेहस्थःकुमतिःस्वप्नदृग्यथा। ८

स्यादंतवद्भवतिध्रुवम्। नित्यमेवान्यथांधत्वमयोग्यामानुषादयः। बद्धत्वंसर्वजीवानांनियमान्नित्यमेवतु। बद्धत्वंविष्णवधीनत्वमंधत्वंतददर्शनम्। अतःक्वचिदनित्यत्वमंधतायाभविष्यति। मुक्तस्यापितुबद्धत्वमस्तियत्सहरेर्वशः। मुक्ताख्यादुःखमोक्षात्स्याद्बद्धाख्याहर्यधीनतः। नित्यबद्धाअपिततोमुक्तादुःखविमोक्षतः। नित्यमुक्तस्त्वेकएवहरिर्नारायणःप्रभुः। तत्तंत्रत्वात्स्वतंत्रत्वंतस्यैकस्यनचापरइत्यनेनसोपपत्तिकेन योविद्ययांधःसतुनित्यबद्धोविद्यामयोयःसतुनित्यमुक्तइत्येतद्विवृतं शतंसहस्राणिचतुर्दशेहपरागतिर्जीवगणस्यदैत्य। आरोहणंतत्कृतमेवविद्धिस्थानंतथानिःशरणंचतेषामितिजीवगणस्यगतिबाहुल्यप्रवेशानिर्गमनप्रतीतेर्नित्यमुक्तत्वंहरेर्लिंगंनहरेरन्यत्रगतमतःसएवनित्यमुक्तः ननुमुक्तैःसेव्यत्वेयुक्तमुक्तंतत्कथमितिचेन्न। कृष्णोमुक्तैरिज्यतेवीतमोहैःमुक्तानांपरमागतिरितिवचनात् तर्ह्येषांकदानुमुक्ताख्येतिचेन्न सर्वात्मनापंचदशकलानांत्यागानंतरंतदाख्या तदुक्तं कलाःपंचदशत्यक्त्वाश्वेतद्वीपनिवासिनां। मुक्ताख्येतिपश्चादपिस्वतंत्राइत्यतोविष्णवधीनास्तइतितत्प्रसादात्कलामोक्षःतदधीनत्वमस्तुनान्याधीनतास्त्यतःस्वाधिकानांवशेस्थिताइति अन्याधीनत्वादधिकंदुःखंनास्तीत्यतउक्तम् नचास्मादधिकंकिंचित्सुखमस्तिहरेर्विनेति अतोनित्यमुक्तत्वंचस्वतंत्रत्वंनान्यनिष्ठमित्युपसंहरति नित्यमुक्तःसएवैकःस्वतंत्रःसंयतःसदेति ६ ७ ननुउभयोर्देहस्थत्वाविशेषादेकस्यमुक्तत्वेनदुःखानदनंइतरस्यबद्धत्वेनदुःखादनकथमित्याशंक्याविद्वत्वाविद्वत्त्वेकारणमितिभावेनाह देहस्थोपीति विद्वान्नित्यनिर्दुःखानंदानुभवःसर्वज्ञःश्रीहरिर्देहस्थोपिदेहाभिमानाभावान्नदेहस्थोपितत्पएवदुःखंनात्तीति कथंस्वप्नाद्युत्थितःपुरुषस्तद्गतदुःखादिकंनात्तितथेति कुमतिरविद्वान्जीवोदेहाभिमानित्वाद्देहादन्योपिदेहस्थोयथास्वप्नदृक्तद्गतदुःखादिकंभुंक्तेतथेति॥ ८॥

एतदेवविवृणोति इंद्रियैरिति गुणैर्हरेरप्रधानैर्जीवैः श्रोत्रादींद्रियैः गुणेष्वप्रधानेष्वर्थेषुविषयेषुगृह्यमाणेषुसत्सुयस्त्वविक्रियः कृशोहंछिन्नोहमित्यादिविकाररहितोविद्वान्परमात्मा सनाहंकुर्यादित्यन्वयः
शरीरस्थोपिविद्वत्त्वान्नविष्णुर्बद्ध्यतेकाचित् । अविद्वत्त्वात्तुतत्रैवदेहेजीवस्तुबद्ध्यते । स्वप्नदृग्वदिमेजीवाहरिःस्वप्नोत्थितोयथा । सदातमोविहीनोपिज्ञापनार्थमुदीर्यतेइत्यनेन आत्मनोवशगैर्जीवैरात्मनो
वशगेषुच। दुःखेषुगृह्यमाणेषुमनआदिभिरिंद्रियैः । अहंदुःखीतिनैवशोह्यहंकुर्यात्परःपुमान् । जीवगत्वेनतद्दुःखंविष्णुःपश्यतिसर्वदा। अतोनदुःखभाग्विष्णुःस्वातंत्र्यात्पुरुषोत्तमः । पारतंत्र्यादहदुःखीत्येवं
जीवःप्रपश्यति । तस्मात्सदुःखभागुक्तोयावदीशःप्रसीदतीति अनेनचानयोःश्लोकयोरर्थोविवृतइति जीवगचेतितद्दुःखंविष्णुःपश्यतिसर्वदेत्यनेनअभिचाकशीतीत्यस्यार्थःसूचितइति ९ जीवस्याह
स्वमतिस्वाभिमानएवानर्थप्रवाहहेतुरित्याह दैवेति दैवाधीनेस्मिन्शरीरेवर्तमानोऽबुधोऽज्ञोजीवःअस्मिन्कर्मण्यहंगुणभूतोऽस्वतंत्रईशाधीनः इतिभाव्येनभावनीयेनकर्मणाअहमेवकर्तास्मीतिमन्यमानस्त
स्मात्तेनितरांबध्यतेइति अस्वतंत्रःस्वतंत्रोस्मीत्येवंजीवःप्रभावयन् बध्यतेहीशकोपेनराजभावेनभृत्यवदितिवचनात्स्वातंत्र्यकर्तृत्वाभिमानोत्रविवक्षितइति अथाप्यस्वातंत्र्यदैवाधीनइत्यनेनसूचि
तम् १० कालोपिशरीरंशीर्णंवामीरयतीतिशरीरस्यकालाधीनत्वंवर्तहिकथंकारंनबध्यतइतितत्राह एवमिति एवंशयनादिषुस्वस्यस्वातंत्र्याभिमानेनबध्यमानस्ततएवापारदुःखमनुभुंजन्विद्वा
न्सुविरक्तःयत्रतत्रहरिःस्वातंत्र्यंविद्वांस्तत्रतत्रशरीरयात्रार्थंगुणान्विषयानाददन्स्वींकुर्वंस्तथाकर्तृत्वाभिमानीवन्नबध्यतइत्यन्वयः गुणान्पुण्यलक्षणानाददन्उपार्जयन्नितिवा भेदज्ञानिनएवबद्धत्वंनाभे

इंद्रियैरिंद्रियार्थेषुगुणैरपिगुणेषुच ॥ गृह्यमाणेष्वहंकुर्यान्नविद्वान्यस्त्वविक्रियः ९ दैवाधीनेशरीरेऽस्मिन्गुणभाव्येनकर्मणा ॥ वर्त्तमानोऽबुधस्तत्रकर्त्ता
स्मीतिनिबद्ध्यते १० एवंविरक्तःशयनआसनाटनमज्जने ॥ दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ११ नतथाबद्ध्यतेविद्वांस्तत्रतत्राददन्गुणान् ॥ प्रकृति
स्थोप्यसंसक्तोयथाखंसविताऽनिलः १२ वैशारद्येक्षयासंगशितयाच्छिन्नसंशयः ॥ प्रतिबुद्धइवस्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्तते १३ यस्यस्युर्वीतसंकल्पाःप्राणे
न्द्रियमनोधियाम् ॥ वृत्तयःसविनिर्मुक्तोदेहस्थोपिहितद्गुणैः १४ यस्यात्माहिंस्यतेहिंस्रैर्येनकिंचिद्यदृच्छया ॥ अर्च्यतेवाक्वचित्तत्रनव्यतिक्रियतेबुधः १५
नस्तुवीतनानिंदेतकुर्वतःसाध्वसाधुवा ॥ वदतोगुणदोषाभ्यांवर्जितःसमदृङ्मुनिः १६

दज्ञानिनइत्यनेनोच्यतेइतीकिंनस्यादितिचेन्न नित्यबद्धोपिजीवोयथात्मनोनित्यबद्धताम् । विष्णुनानित्यमुक्तत्वंतस्यवेत्तासमुच्यते । तदधीनत्वबंधेतुविद्यमानेप्यदुःखभाक् । देहस्थोपिनदुःखीस्याद
प्यतःकिमुमुक्तिगइतिवचनात्जीवभिन्नविष्णुज्ञानाद्बंधमोक्षइत्यस्योपपत्तेः । एतद्ध्यानफलमाह प्रकृतिस्थोपीति असंगेनवैराग्येणशितयातेजितयावैशारद्याविशारदमूलयाविष्णोरनुग्रहाद्
त्पन्नयाईक्षयाअपरोक्षज्ञानेनछिन्नसंशयोतएवासंसक्तः प्रकृतिस्थःशरीरस्थोपिज्ञानीस्वप्नात्प्रतिबुद्धइवनानात्वान्मिथ्याज्ञानान्निवर्ततइत्यन्वयः । नानात्वमितिवैमिथ्याज्ञानंकुत्रचिदुच्यते । वस्तुयाथा
त्म्यतोन्यत्वाज्ज्ञानस्योज्झोविवक्षितइतिवचनात् नानात्वशब्दस्यमिथ्याज्ञानवाचित्वस्यप्रसिद्धेःउक्तंयुक्तम् ११ १२ १३ वाय्वाकाशयोःसर्वत्रसत्वेपितन्निमित्तलेपान्वयोयथानास्तितथेतिपूर्वोक्त
जीवन्मुक्तव्यवस्थामेवविशदयति यस्येति यस्यप्राणेंद्रियमनोधियांचेष्टादिलक्षणावृत्तयःवीतसंकल्पाःफलानुसंधानरहिताःस्युः सदेहस्थोपितद्गुणैर्देहधर्मैर्निर्मुक्तोनारिकेलकपालमुक्तांतस्थनारिकेलवदित्य
न्वयः १४ यावच्छरीरापातंजीवन्मुक्तःकथंकारंतिष्ठतीत्यत्राह यस्येति आत्मादेहःमनोवाहिंस्रैर्हिंसाशीलैःप्राणिभिःयेनकिंचित्केनचिद्यदृच्छयाप्राप्तेनचंदनादिनावत्रतस्यामवस्थायांसबुधःनविक्रिय
तेइति १५ एतद्विशदयति नस्तुवीतेति कुर्वतःपुरुषान्साध्वादिवदतोवागुणदोषाभ्यांअल्पेनतुच्छेनगुणेनदोषमात्रेणचवर्जितोनतुगुणमात्रेणवर्जितइत्यर्थः दोषश्चैवगुणश्चोभावीशतंत्रौनमेवशावित्यादिवा
क्यविरोधःसर्वगुणवर्जितइतिअंगीकारइतिभावः १६

तन्मतंकथमत्राह नकुर्यादिति आत्मारामोमुनिःसाधुकुर्याद्वदेद्ध्यायेच्चअसाधुनकुर्यान्नवदेन्नध्यायेच्चशुभजीवानुद्दिश्येतिशेषः अतीतानागतज्ञानीत्रैलोक्योद्धरणक्षमइत्यादेः साधुनकुर्यादित्यर्थोनोप पद्यतेइति आत्मारामइत्यत्रऽऽत्मशब्देनपरमात्माएवोच्यतेनचीत्राधन्यतमः १७ तदेकनिष्ठेनभक्त्याधीतवेदादिशब्दराशिःफलवान्स्यादन्यथानिष्फलएवेत्याह शब्देति परेब्रह्मणिनानिष्णीया न्निष्ठितोनियतोनस्याद्यदितर्हितस्यपुंसःश्रमःवेदाध्ययनायासोभ्रमभज्ञानंतमासिपरिभ्रमणंवाफलमस्येतिभ्रमफलःस्यात् अधेनुमदोग्ध्रींगांरक्षतइवयथातथास्यतदाज्ञानपरिभ्रमएवावशिष्यते नतुजीव नफलमितिभावः यद्वाभ्रमफलःप्रयत्नफलःश्रमःकायक्लेशः ।स्थितिशब्देननियमःक्वचिज्जीवनमुच्यते । उत्थितत्वंक्वचिच्चैवक्वचिद्भातिविरोधितेति अत्रनिष्णातःनिष्णीयादितिशब्देननियमउच्यतइतिभावः अधेन्वाचरतिमाययैषवाचंशुश्रुवाँअफलामपुष्पामितिश्रुतेः १८ एतमेवार्थंदृष्टांतबाहुल्येनद्रढयति गांदुग्धेति पराधीनंपरप्रेष्यंकुर्वंतंदेहअतीर्थीकृतांविषयोपरक्तांकृष्णगोषुसपन्नक्षीरतमा सतीसासती साध्वीपतिव्रता पराद्मःपरपिंडादःपरजातःपरैधितः सोयंमनुष्यलोकःपुत्रेणजय्यः अनपत्यंपरंमन्येकदपत्याच्चकुचांपदात् । नार्थस्यधर्मैकांतस्यकामोलाभायहिस्मृतः । वाचस्तुगोविंदगुणस्तवेफलमि त्यादेः यस्त्वेवंविधंगवादिकंरक्षतिसदुःखदुःखी दुःखंयतमासिनित्यदुःखानुभवोवर्ततइत्यर्थः १९ अन्यदेवतायसंगपरदाचोरक्षणफलंकिंनस्यादत्राह यस्यामिति यस्यजगतःस्थित्युद्भवप्राणनिरोधलक्ष णंकर्म दुग्धदोहांतुगांरक्षेत्क्षीरमात्रप्रयोजनः । यथातद्वद्धरेरन्यवाचोधारणमिष्यतेइतिवचनादन्यविषयवाचानित्यानंदलक्षणमोक्षफलंनस्यादतोमुमुक्षुःतन्नकुर्यादतोतत्त्वजिज्ञासाऽनर्थकरीतिमज्जिज्ञा

नकुर्यान्नवदेत्किंचिन्नध्यायेत्साध्वसाधुवा ॥ आत्मारामोनयावृत्त्याविचरेज्जडवन्मुनिः १७ शब्दब्रह्मणिनिष्णातोननिष्णीयात्परेयदि ॥ श्रमस्तस्यश्र मफलोह्यधेनुमिवरक्षतः १८ गांदुग्धदोहामसतींचभार्यांदेहंपराधीनमसत्प्रजांच ॥ वित्तंत्वतीर्थीकृतमंगवाचंहीनांमयारक्षतिदुःखदुःखी १९ यस्यांनमे पावनमंगकर्मस्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य ॥ लीलावतारेहितकर्मवास्याद्वंध्यांगिरंतांबिभृयान्नधीरः २० एवंजिज्ञासयापोह्यनानात्वभ्रममात्मनि ॥ उपारमेतविरजंमनोमय्यर्प्यसर्वगे २१ यद्यनीशोधारयितुंमनोब्रह्मणिनिश्चलम् ॥ मयिसर्वाणिकर्माणिनिरपेक्षःसमाचर २२ श्रद्धालुर्मेकथाःशृण्वन्सु भद्रालोकपावनीः ॥ गायन्ननुस्मरन्कर्मजन्मचाभिनयन्मुहुः २३ मदर्थेधर्मकामार्थानाचरन्मदपाश्रयः ॥ लभतेनिश्चलांभक्तिंमय्युद्धवसनातने २४ स त्संगलब्धयाभक्त्यामयिमांसउपासते ॥ सवैमेदर्शितंसद्भिरंजसाविंदतेपदम् २५ उद्धवउवाच ॥ साधुस्तवउत्तमश्लोकमतःकीदृग्विधःप्रभो ॥ भक्तिस्त्व य्युपयुज्येतकीदृशीसद्भिराहता २६

सैवपुरुषार्थसाधनं तद्भूतमुद्दिश्यनकुर्यान्नवदेदितिविधीयतेतत्त्वजिज्ञासुरिति २० उपसंहरति एवमिति वस्त्वयथार्थज्ञानंनानात्वभ्रमंमेवतत्त्वजिज्ञासयापोह्यनिरस्यउपारमेतप्रवृत्तिमार्गादितिशेषः ना नात्वभ्रमोभेदभ्रमइतिमतं जीवस्येशत्वविज्ञानंजीवानामेकतावथा । ईशस्यबहुताज्ञानमीशस्यानीशतातथा ॥ जगतोऽसत्यताज्ञानंनानात्वभ्रमउच्यते ॥ इत्यनेनाविरुद्धत्वा भ्रमाद्यचतुर्भूषुभिरिति २१ नन्वस्तुजीवन्मुक्तस्यसमर्थस्यहरौनिरंतरंमनोनिधायोपास्तिस्तदितरस्यमुमुक्षोरुपासनोपायःकथमितितत्राह यदिति कृतानिमयिसमर्प्यकुर्वाणानिमद्विषयत्वेनसमाचर २२ निष्कामत्वेनमामुद्दिश्य कर्मकुर्वाणस्येत्थंभावमाह श्रद्धालुरिति २३ मत्कथाश्रवणादिनाकिंफलंस्यादित्यतउक्तं लभतइति निरंतरस्मृतिफलांभक्तिंलभते २४ सापिसत्संगलब्धाचेत्भगवत्पदपरोक्षज्ञानमुत्पद्यतेनस्वयोग्यमुक्तिम पिजमयतीत्याह सत्संगेति पदंवैकुंठादिस्थानम् २५ सद्भिरितिप्रस्तुतसल्लक्षणज्ञोप्युद्धवोलोकोपकारायतल्लक्षणंपृच्छति साधुस्तवइति साधुत्वासाधुत्वयोर्मनःशुद्ध्यशुद्धिनिमित्तत्वात्साधुत्वेनवर्तमानानां पुंसांमनःकीदृग्विधंभवतिसाधवःकिंलक्षणाइत्यर्थः कीदृशीकिंलक्षणाभक्तिस्त्वय्युपयुज्येतत्वदुत्तमप्रसादयोग्यजननीसद्भिराहतासंभाविता आहतौसादरार्चितावित्यपरः २६

एतस्सद्भक्तयोर्लक्षणम् २७ स्पष्टार्थस्यदुरवबोधत्वाद्दुष्परिहरइतिनेत्याह त्वंब्रह्मेति स्वेच्छयोपात्तंस्वीकृतंपृथग्वपुःशोभनाकारंवसुदेवादिशरीरंयेनसःस्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः शुभाकारैतनौवपुरितियादवः ॥ नित्यानंदशरीरोपिवसुदेवादिदेहगः ॥ प्रदर्शयेज्जनिंस्वस्यानित्यंदेहादिवर्जितः ॥ वसुदेवादिदेहेषुप्रवेशस्तस्यभण्यते ॥ देहोपादानमितितुनह्यन्योदेहइष्यते ॥ अन्याभिमतदेहेषुप्रविष्टःसर्वदाहरिः ॥ नान्यानभिमतोदेहोविष्णोरस्तिकदाचन ॥ अतोऽशरीरोभगवान्पुत्रताभिमतिस्तुया ॥ वसुदेवादिकानांतुसैवमिथ्यामतिर्भवेत् ॥ अन्याहंभावयुग्देहएवासौहरिरास्थितः ॥ नतदन्येषुदेहेषुक्वचित्तस्यप्रवेशनम् ॥ ममपुत्रस्त्वयमितिभ्रामणायपदाहरेः ॥ वसुदेवादिदेहेषुतनूपात्तिस्तुसागतिः ॥ अनुशात्तशरीरस्यतनूपात्तिरितीष्यते ॥ तद्देहांपितृदेहत्वेउपावृत्तेयतोहरिरितिएतदस्मिन्नर्थेमानम् २८ भगवान्सल्लक्षणंवक्तीत्याह भगवानिति सर्वदेहिनामकृतद्रोहःअनवद्यआत्मामनोयस्यसतथा २९संक्षिप्तंकिंचनमस्त्रयोग्यंधनंनविद्यतेइत्यकिंचनः सकोचेकिंचनव्यर्थेमुधेतियादवःअनीहोनिषिद्धाचरणवर्जितः वैष्णवधर्मेस्थिरःनिश्चलःअहमेवशरणंयस्यसमच्छरणःमुनिःमद्गुणमननशीलः ३० अप्रमत्तोविहिताचारेप्रमादरहितः गभीरात्माअनवगाह्यमनोगतिः आपदिधृतिमान् जिताःषट्कामादिगुणाः षाडिन्द्रियविषयावायेनसतथा अमानीआत्मन्यविद्यमानगुणाभिमानरहितःमानदःज्ञानोपदेष्टा कल्पःविहितक्रियाकरणनिपुणःकृपालुत्वंमनोधर्मः कारुणिकत्वंकायिकधर्मइतिपृथगुक्तं कविःसर्वज्ञः

एतन्मेपुरुषाध्यक्षप्रपन्नायचकथ्यताम् २७ त्वंब्रह्मपरमंव्योमपुरुषःप्रकृतेःपरः ॥ अवतीर्णोसिभगवन्स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः २८ श्रीभगवानुवाच ॥ कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुःसर्वदेहिनाम् ॥ सत्यसारोनवद्यात्मासमःसर्वोपकारकः २९ कामैरहतधीर्दांतोमृदुःशुचिरकिंचनः ॥ अनीहोमितभुक्शांतः स्थिरोमच्छरणोमुनिः ३० अप्रमत्तोगभीरात्माधृतिमान्जितषड्गुणः ॥ अमानीमानदःकल्पोमैत्रःकारुणिकःकविः ३१ आज्ञायैवगुणान्दोषान्मयादिष्टानपिस्वकान् ॥ धर्मान्संत्यज्ययःसर्वान्मांभजेत्सचसत्तमः ३२ ज्ञात्वाज्ञात्वाथयेवैमांयावान्यश्चास्मियादृशः ॥ भजंत्यनन्यभावेनतेमेभक्ततमामताः ३३ मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् ॥ परिचर्यास्तुतिप्रह्वगुणकर्मानुकीर्त्तनम् ३४ मत्कथाश्रवणेश्रद्धामदनुध्यानमुद्धव ॥ सर्वलाभोपहरणंदास्येनात्मनिवेदनम् ३५ मज्जन्मकर्मकथनंममपर्वानुमोदनम् ॥ गीततांडववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः ३६

३१ सामान्यलक्षणमुक्त्वाविशेषलक्षणमाह आज्ञायेति चशब्दएवार्थे योमयामदीयैर्व्यासादिष्टान्गुणान्दोषान्अपिआज्ञायसम्यग्ज्ञात्वैवस्वकान्स्वविहितान्धर्मान्भागवतसंज्ञान्मयिसंत्यज्यसमर्प्य मांभजेत्सएवसत्तमइत्यन्वयः ३२ भक्तेरनेकविधत्वेपिउत्तमोत्तमायाःशुश्रूषितत्वेनपृष्टत्वात्तंप्रश्नंपरिहरति ज्ञात्वेति अथसतांलक्षणकथनानंतरमात्यंतिकभक्तलक्षणमुच्यते यद्वा शास्त्रगुरूपदेशतोभगवन्माहात्म्यंज्ञात्वाथचविशेषेताज्ञात्वेतिवीप्सयामाहात्म्यज्ञानेनपुनःपुनर्विशेषंद्योतयति तदुक्तं ज्ञात्वादिममामाहात्म्यंतत्रोत्सुकतयापुनः । विशेषाच्चविशेषेणज्ञात्वामामप्सुनेधिकमितिपरिमाणतोयावानस्मिस्वरूपतोयोस्मिलक्षणतोयादृशोस्मितितत्वेनयेऽनन्यभावेनात्युत्तमभक्त्यामांचैवंभजंतितेभक्ततमाःनिरतिशयभक्तामतानानात्वेनज्ञाताइत्यन्वयः अत्रतमप्प्रत्ययेनभक्तानांबाहुविध्यप्रकाशनेनभक्तेरपितथात्वंसूचयतीति ३३ इदानींसर्वसाधारणंभक्तिलक्षणमाह मल्लिंगेति अत्रकर्तव्यपदमध्याहृत्यान्वेतव्यंविधिप्रकारत्वात् सर्वलाभोपहरणंसर्वलाभस्यद्रव्यस्योपहरणं हरावर्पणंदास्येन सहात्मनिवेदनमात्मसमर्पणं यद्वा दास्येनसहात्मनिमनसिनिवेदनं ३४ ३५ पर्वानुमोदनंउत्सवानुज्ञानंउत्सवंदृष्ट्वाहर्षोवा ३६

३७ अर्चाप्रतिमा उद्यमःकरणादौप्रयत्नःउद्यानोपवनादिकर्मण्युद्यमोवा सद्मनिसंमार्जनोपलेपाभ्यांउद्यमोवा ३८ मद्गृहशुश्रूषणंतदमायया सैकमंडलवर्तनैःएकेनमुख्येनमंडलेनसहितैःअवांतरमंडलकरणैःकर्तव्यमितिशेषः सेकमंडलवर्तनैरितिकेचित्पठंति चंदनादिजलप्रोक्षणसेकःमंडनमलंकारः वर्तनंप्रदक्षिणवर्तनं विशेषर्जीवनंप्रोक्तंवर्तनंगमनंतथेतिच ३९ मेनिवेदितंदीपावलोकंनोपयुंज्यात्स्वप्रयोजनायनस्वीकुर्यात् ४० हविराद्यर्पणेसुद्धपायमाह यद्यदिति आनंत्यायअनश्वरफलायमोक्षायेत्यर्थः अनंतंवैष्णवंकृतमितिस्मृते ४१ अधिकारिणांयोग्यतायाअनेकविधत्वेनफलविशेषायमदर्चनाधिष्ठानंचोपदिशामीत्याह सूर्यइति हेभद्र ४२ तत्तत्साधनंचार्चनार्थमाह सूर्येत्विति गोष्ठेस्थितागा यवसादिनापूजयेदितिशेषः ४३ बंधुर्जामाताऽयमिति सत्कृत्यासत्कारेण हृदिखेहृदयाकाशेध्याननिष्ठयाउत्कृष्टध्यानेन वायौमुख्यप्राणेमुख्यधियासर्वदेवोत्तमोवायुरितिज्ञानेन तदुक्तं सर्वदेवोत्तमोवायुरितिज्ञानान्नचापरं । प्रियमस्तिहरेःकिंचित्तथावायोर्हरेर्विदइति हेरुत्तमत्वविदःवायोरपीत्यर्थः । कुतः भारतीवायुलक्ष्मीनामात्मनश्चयथाक्रमं आधिक्यज्ञानतोविष्णुःसर्वतःसंप्रसीदतीतिवचनात् वायुर्भीमोभीमनादोमहौजाः इत्यनेनापिहेतुपू

यात्राबलिविधानंचसर्ववार्षिकापर्वसु ॥ वैदिकीतांत्रिकीदीक्षामदीयव्रतधारणम् ३७ ममार्चास्थापनेश्रद्धाममसद्मानिचोद्यमः ॥ उद्यानोपवनाक्रीडपुरमंदिरकर्मणि ३८ संमार्जनोपलेपाभ्यांसेकमंडलवर्तनैः ॥ गृहशुश्रूषणंमह्यंदासवद्यदमायया ३९ अमानित्वमदंभित्वंकृतस्यापरिकीर्तनम् ॥ अपिदीपावलोकंमेनोपयुंज्यान्निवेदितम् ४० यद्यदिष्टतमंलोकेयच्चातिप्रियमात्मनः ॥ तत्तन्निवेदयेन्मह्यंतदानंत्यायकल्पते ४१ सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणोगावोवैष्णवःखंमरुज्जलम् ॥ भूरात्मासर्वभूतानिभद्रपूजापदानिमे ४२ सूर्येतुविद्ययात्रय्याहविषाग्नौयजेतमाम् ॥ आतिथ्येनतुविप्राग्र्येगोष्ठेगाययवसादिना ४३ वैष्णवेबंधुसत्कृत्याहृदिखेध्याननिष्ठया ॥ वायौमुख्यधियातोयेद्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ४४ स्थंडिलेमंत्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि ॥ क्षेत्रज्ञंसर्वभूतेषुसमत्वेनयजेतमाम् ४५ धिष्ण्येष्वेतेषुमद्रूपंशंखचक्रगदांबुजैः ॥ युक्तंचतुर्भुजंशांतंध्यायन्नर्चेत्समाहितः ४६ इष्टापूर्तेनमामेवंयोयजेतसमाहितः ॥ लभतेमयिसद्भक्तिंमत्स्मृतिंसाधुसेवया ४७ प्रायेणभक्तियोगेनसत्संगेनविनोद्धव ॥ नोपायोविद्यतेसध्र्यक्प्रायणंहिसतामहम् ४८ अथैतत्परमंगुह्यंशृण्वतेयदुनंदन ॥ सुगोप्यमपिवक्ष्यामित्वंमेभृत्यःसुहृत्सखा ४९ इतिश्रीभा०महापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेएकादशोऽध्यायः ११

र्वकत्वेनवायोःसर्वदेवोत्तमत्वादुक्तएवार्थः । तस्माद्वायुरेवव्यष्टिर्वायुःसमष्टिरयंपुनःमृत्युंजयतियएवंवेदेत्यनेनचवायुज्ञानस्यापमृत्युंजयत्वोक्तेश्च । पंचभूतमनोबुद्धिरुद्राणांप्रातिदेहकं । बाह्यतश्चापिनेतृत्वाद्वायुर्व्यष्टिःसमष्टिकइतिवचनेनवायोर्व्यष्टिसमष्टिंचसम्यक्ज्ञात्वामनोयुंज्यात् द्रव्यैःपुष्पैः ४४ मंत्रहृदयैर्नमोंतैर्मंत्रैः आत्मनिस्वशरीरेमनसिवाआत्मानमंतर्यामिणं क्षेत्रज्ञंजीवांतर्यामिणंसर्वभूतेषुसमत्वेनएकप्रकारेणविकारमंतरेणस्थितंभोगैःस्रग्गंधादिधनैः भोगोराज्येधनेसौख्येइति । आत्मशब्देनात्रजीवःकिंनस्यात्तस्यपूजनस्यतंत्रेष्वविहितत्वात् । क्षेत्रज्ञःपुरुषोह्यात्मासंसारीचेतनोमतइत्याभिधानाच्चेतिचेन्न आत्मनिस्थोहरिःपूज्यआत्मनामाशनादिकैः । तत्संबंधादात्मशब्दोजीवस्याप्युपचारतइतिवचनादात्मामुख्योहरिरेवेतिज्ञायते । तत्रविधानस्यहरेरधिष्ठानत्वेनपीठार्चनवत्तदर्चनोपपत्त्यासार्थकत्वात् ४५ एतेष्वधिष्ठानेषुध्यानप्रकारमाह धिष्ण्येष्विति धिष्ण्येषुस्थानेषु ४६ पूजाफलमाह इष्टेति ४७ प्रायेणेत्यवधारणंसांख्येनयथार्थज्ञानेन सतांप्रकर्षेणायनमाश्रयः ४८ उत्तराध्यायेवक्ष्यमाणार्थप्राशस्त्यंकथयति अथेति वक्तव्येहेतुमाह भृत्यइति। ज्ञानेनभर्तुर्योग्यःसुपूजितहृन्मनोयस्यसुहृत् आपादिहितकर्तृत्वात्सखा ४९ इतिश्रीभा०म०एकादश०वि०टी०एकादशोध्यायः ११

भगवद्गुणोत्कर्षज्ञानपूर्विकाभक्तिरेवपरमपुरुषार्थांतरंगमितीममर्थंसमर्थयते तत्रादौगुणोत्कर्षज्ञानाननुरक्तयोगादीनांविवक्षितपुरुषार्थसाधनत्वंनभवतीत्याह नरोधयतीति योगोध्यानंरोधयतिवशी करोति स्यागोदानं यथामयिसंगःगुणसंप्रीतिर्भक्तिपूर्विकासर्वपूर्णगुणत्वमतिर्यथायामवरुंधेद्वशीकरोतितथायोगादयोनरोधयंति संगस्तुगुणसंप्रीतिर्गुणवत्त्वेतिनिश्चयात् । सचेद्दूरौभवेत्तेनमुच्य तेनात्रसंशयः । अपरोक्षदर्शहेतुर्भवेत्तस्याद्यदिक्षमः । अन्यथासुखभागेवमदृशिर्मोक्षकारिणमितिवचनादुक्तएवार्थंनतुमंत्रंश्रमात्रम् १ २ भगवानुक्तमर्थंप्रख्यापयति मत्संगेनेति दैत्याःप्रह्ला दादयः बहवोमत्संगेनमत्पदंप्राप्ताःत्वाष्ट्रोवृत्रःअवंतिकोऽवधूतोभिक्षुः यातुधानाःइत्याद्युक्तंशृगग्राहिकतयादर्शयितुंविभीषणइत्यादिपुनर्वचनं वणिक्तुलाधारःमयोनामाशूद्र.तेगोप्यादयोयंप्राग तान्यन्वयः ३ ४ ५ ६ साधनंविनात्वामुपागताश्चेत्सर्वेकिंनाप्नुवंतीति तत्राह मत्संगादिति गुणसंप्रीतिरपिनवेदादिभ्यउत्पन्नेत्याह नाधीतेति ७ तर्हिकेनेत्यत्राह केवलेनेति । केवलेनानिर्दोषेणभावेनभक्तियोगेनकेवलेनेतिविशेषणाद्द्वेषयुक्ताभक्तिर्मुक्तिसाधनम् । ज्ञात्वापिहारिविद्वेषीतमोयातिनसंशयइतिवचनात् । भावेनापरोक्षज्ञानोत्पादकस्वभावेनेतिविशेषणाद्विशेषरू पाज्ञानेपिमोक्षोनियतः विशेषरूपस्याज्ञोपिगुणवत्त्वेतिनिश्चयः । गुणसंप्रीतिमान्नित्यंतंदृष्ट्वामुक्तिमेष्यतीत्युक्तेः । ज्ञानोत्पत्तेःपूर्वमपिभगवल्लीलाद्यनुकारेणपरमानंदःस्यादित्यतोभावेनेति । अथवासुखभा

श्रीभगवानुवाच ॥ नरोधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मएवच ॥ नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोनेष्टापूर्तंनदक्षिणाः १ व्रतानियज्ञाश्छंदांसितीर्थानिनियमायमाः यथावरुंधेमत्संगःसर्वदुःखापहोहिमाम् २ मत्संगेनहिदैतेयायातुधानामृगाःखगाः ॥ गंधर्वाप्सरसोनागाःसिद्धाश्चारणगुह्यकाः ३ विद्याधरामनुष्येषुवैश्याःशूद्राःस्त्रियोंत्यजाः ॥ रजस्तमःप्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्युगेनघ ४ बहवोमत्पदंप्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः ॥ वृषपर्वाबलिर्बाणोमयश्चाथविभीषणः ५ सुग्रीवोहनुमानृक्षोगजोगृध्रोवणिक्पथः ॥ व्याधःकुब्जाव्रजेगोप्योयज्ञपत्न्यस्तथापरे ६ तेनाधीतश्रुतिगणानोपासितमहत्तमाः ॥ अव्रतातप्ततपसोमत्संगान्मामुपागताः ७ केवलेनहिभावेनगोप्योगावःखगामृगाः ॥ येन्येमूढधियोनागाःसिद्धामामीयुरंजसा ८ यंनयोगेनसांख्येनदानव्रततपोध्वरैः ॥ व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैःप्राप्नुयाद्यत्नवानपि ९ रामेणसार्धंमथुरांप्रणीतेश्वाफल्किनामय्यनुरक्तचित्ताः ॥ विगाढभावेननमेवियोगतीव्राधयोन्यंददृशुःसुखायताः १०

गेवस्याद्यावद्दर्शनोपगमइति स्मृतेः ८ भक्तिरहितंज्ञानमपिनमत्प्रापकंकिमुतान्यत्साधनजालमितिभावेनाह यमिति। यंमांराहुवद्यत्नवानपि । हरिसंगविहीनस्तुहरेर्दर्शनवानपि । नमुच्यतेखिलज्ञोपितमो यातिविनिश्चयात् । गुणैरन्यैर्विहीनस्तुतद्भक्तोप्यपिसक्रमात् । संगवान्सुखभागेवस्याद्गुणैर्मुक्तिमेतिवा। स्वभक्तसंगहीनस्यव्युत्क्रमात्संगिनोपिवा । स्वसंगविघ्नकृद्विष्णुस्तत्सज्जेत्तेषुतत्रचेति । अनेनभगव द्भक्तेस्तद्भक्तभक्तेरन्वयव्यतिरेकौदर्शितावितिध्वनितामित्यनेनश्लोकेनज्ञायते । गोपिकाद्यादिवंगत्वाहरिंज्ञात्वायथातथं । परंपदंययुःपूर्वंसंगादेवसुयोचिताइतिवचनाद्भक्तिजनितज्ञानेनमुक्तिमाप्नोतिनकेव लज्ञानेनेत्यभिप्रायेणनसांख्येनेत्युक्तम् । उपलक्षणमेतत् दानादिष्वप्यनुसंधेयमेतत् । श्रोतव्यंचश्रुतंचैववक्तव्यंकार्यमेवच । निवर्त्यंचहरेःपूजेत्येवंकुर्यान्नचाक्रमात् । एवकर्तातुसंन्यासीसर्वोत्सर्गाद्धरौस्मृ तः । अन्यथानैवसंन्यासीनिष्क्रियोपिशिलायथेत्येवंलक्षणवान्संन्यासीनतुशिलावन्निष्क्रियइत्यभिप्रेत्यवेणुमात्रभृत्संन्यासीनमामाप्नोतीति । किंच नाहंकर्तातुसर्वस्यकर्तैकोविष्णुरव्ययः । इतिविज्ञातुसं न्यासीनान्यथातुकथंचन । मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममोभूत्वायुद्ध्यस्वविगतज्वरइतिलक्षणांतरवानेवसंन्यासीनरक्तपटधारीत्यर्थः ९ गोपीनांमयिभक्तिरपरोक्षज्ञानांतरं गान्तरतिनिमित्तेतिप्रकटयितंवक्ति रामेणेति आगोधामत्तोन्यद्वस्तु सुखायनददृशुरित्यन्वयः १०

अत्रहेतुमाह यासामिति । ताःक्षपाः ११ आत्मानं । स्वस्वरूपम् । अदःस्वर्गमिदंजगत् तत्रदृष्टांतमाह यथेति । समाधौमुनयोनामरूपेयथानविदंति अब्धितोयेप्रविष्टानद्यश्च अनेनभक्त्यतिशयो दर्शितइति १२ तत्फलमाह मत्कामाइति मामेवैकामयंतइतिमत्कामाःअस्वरूपविदोऽबलाःजारमांरमणंमत्वासंगान्मांपरमंज्ञात्वामामापुरित्यन्वयः आसांब्रह्मज्ञानंकथंउदभूत् उच्यते संसारज रयतीतिजारःतंनित्यानंदप्रदत्वेनरमयतीतिरमणःतंसर्वतोविलक्षणस्वभावस्यास्यविष्णोःस्वरूपंविदंतीत्यस्वरूपविद इत्येवंगुणसमीतितोमाब्रह्मज्ञात्वेति गोपिकाद्यादिवंगत्वाहरिज्ञात्वायथातथामित्येत दत्रापिप्रमाणत्वेनोदाहर्तव्यमितिज्ञातव्यम् १३ यतोमुमुक्षूणामहमेवशरणमतस्त्वमपिमांशरणंव्रजेत्युपसंहरति । तस्मादिति । प्रतिकर्मचोदिताचोदनांनानाकर्मविधिमुत्सृज्यप्रवृत्त्यादिकंचमयिसमर्प्य सर्वदेहिनामात्मानंस्वामिनंयस्मिन्नकुतोभयमस्तितमेकमा सर्वात्मभावेनसर्वस्वामिबुद्धिक्रियाशरणंयाहीत्यन्वयः १४ १५ प्रथमतोवायौमुख्यधियेत्युक्ताविशेषतोगोपिकाप्रशसनंकृतमितिसंशयबी संहृदिकृत्वोद्धवश्चोदयति संशयइति भक्तेषुवायोःसर्वोत्तमत्वमुक्ताविशेषतोगोपीस्तुवतस्तववाचंशृण्वतोममात्मस्थोमनोगतःसशयोवायुरुत्तमोगोप्योवेत्येवमाकारोननिवर्तते प्रत्युतयेनवचनेनमेम नोभ्राम्यति मिर्धारितैककोटिस्थिर्वनेत्यन्वयः १६ गोपिकाअपिमामापुःकिमुवाय्वाद्याइतिगोपिकाप्रशंसनंकृतमितिपरिहारंहृदिकृत्वावायुरेवसर्वैर्गुणैःसर्वोत्तमःसएवहिरण्यगर्भश्चेतिदर्शयितुंभ

यासांक्षपाःप्रेष्ठतमेननीतामयैववृंदावनगोचरेण ॥ क्षणार्धवत्ताःपुनरंगतासांहीनामयाकल्पसमाबभूवुः ११ तानाविदन्मय्यनुसंगबद्धधियःस्वमात्मानमदस्तथेदम् ॥ यथासमाधौमुनयोऽब्धितोयेनद्यःप्रविष्टाइवनामरूपे १२ मत्कामारमणंजारमस्वरूपविदोबलाः ॥ ब्रह्ममांपरमंप्रापुःसंगाच्छतसहस्रशः १३ तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्यचोदितांप्रतिचोदनाम् ॥ प्रवृत्तंचनिवृत्तंचश्रोतव्यंश्रुतमेवच १४ मामेकमेवशरणमात्मानंसर्वदेहिनाम् ॥ याहिसर्वात्मभावेनयस्मिन्नस्यकुतोभयम् ॥ १५ ॥ उद्धवउवाच ॥ संशयःशृण्वतोवाचंतवयोगेश्वरेश्वर ॥ ननिवर्ततआत्मस्थोयेनभ्राम्यतिमेमनः ॥ १६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यएषजीवोविवरप्रसूतिःप्राणेनघोषेणगुहांप्रविष्टः ॥ मनोमयंसूक्ष्ममुपैतिरूपंमात्रास्वरोवर्णइतिस्थविष्ठम् १७ यथानलःखेऽनिलबंधुरुष्मावलेनदारुण्यधिमथ्यमानः ॥ अणुःप्रजातोहविषासमिध्यतेतथैवमेव्यक्तिरियंहिवाणी १८ एवंगतिःकर्मरतिर्विसर्गोघ्राणोरसोदृक्स्पर्शःश्रुतिश्च ॥ संकल्पविज्ञानमथाभिमानःसूत्रंरजःसत्त्वतमोविकारः ॥ १९ ॥ ॥ ॥

गवान्हिरण्यगर्भस्यसर्वोत्तमत्वंवक्ति यएषइति योविवरप्रसूतिः विशेषेणवराणामहंकाराद्यभिमानिनांप्रसूतिरुत्पत्तिः यस्मात्सतथा उत्पादकइत्यर्थः । एषजीवःजीवप्राणधारणइतिधातोःप्रकृष्टानंदलक्षणस्यहरेर्विशेषाधिष्ठानत्वात्तन्नामाब्रह्मा । प्राणेन विष्णुनाघोषेणवेदात्मिकयाप्रकृत्यालक्ष्म्याचसहगुहांरुद्रादीनांहृदयगुहांप्रविष्टःसन्मनोमयंरुद्रादीनामनसिनियंतृत्वेनस्थितमतएवसूक्ष्मंपरमाणुकल्परूपमुपैति । किंच मात्रास्वरोवर्णइतिमात्रास्वरवर्णत्रयात्मकंवेदाख्यंस्थविष्ठंरूपमुपैति १७ अनेनवेदादीनिविष्णुप्रकृतिब्रह्मणामभिव्यक्तिस्थानानीत्युक्तं तत्रप्रकृतिब्रह्मणोर्विशेषेणवेदादिकममव्यक्तिस्थानमित्याह यथेति । अनिलोबंधुर्यस्य सतथाउष्मोष्णः अनलोदारुणिस्वेनवलेनमथ्यमानोअणुत्वेनप्रजातोहविपाघृतेनयथासमिध्यतेतथेयंवेदवाणीमेव्यक्तिःव्यक्तिस्थानंवेदवाण्येवविशेषतोमत्तत्त्वव्यंजिकेत्यर्थः १८ प्रकृत्यादीनांव्यक्तिस्थानत्वेपिममश्रोत्रादीन्यपिवेदादिवद्विशेषतोव्यक्तिस्थानानीत्याह एवमिति । पदादीनिगत्यादिशब्दवाच्यानिइंद्रियेंद्रियविषययोरुभयोर्ग्रहणायैवमुक्तं संकल्पोमनः । विज्ञानंबुद्धिःअभिमानोंतःकरणवृत्तिविशेषव्यंजकंतस्यरूपांतरम् । सूत्रंवायुः । सत्त्वसहितंतमःविकारोब्रह्मांडःएतानिहरेरधिष्ठानरूपाणिभवंतीतिज्ञातव्यानि ॥ तदभिमानिन्योदेवताश्च यस्तमसितिष्ठन्श्रोत्रेतिष्ठन्नित्यादेः १९

१८

१ मनिका-नेयासाताइ०नाः१ । २ अतिप्रियतमेन मया ।

विवरप्रसूतिरित्युक्तंकारणत्वंगुहांप्रविष्टइत्युक्तव्याप्तिंचविविच्यसोदाहरणमाह अयंहीति । मांरमांचांतरेणवर्णाद्यात्मकवेदादिसर्वशब्दवाच्योयमब्जयोनिर्ब्रह्मानियामकत्वेनसर्वोत्तमस्त्राज्जीवास्त्रिवृ ज्ज्ञानानंदबलात्मकोव्यक्तःसूक्ष्मःजगतामाद्यएकएवाहंकारादिपृथिव्यंतानिस्वसृष्टानिकार्याण्यनुप्रविश्य विशेषेण श्लिष्टशक्तिरनपगतसामर्थ्यएवतत्तन्नियामकरूपैर्बहुधैवभाति तत्त्ववादिनामितिशेषः कथमिवयद्वद्यथाकलमादिबीजानियोनिंभूमिंलक्षणांप्रतिपद्यबह्वंकुराणिभवंतीति एवंपरमात्मानुगृहीतोब्रह्माहंकारादिषुबहुधाव्यक्तीभवतीति । योविवरप्रसूतियोनिद्वाराप्रसूयतेएषजीवइतिसंज्ञांलभत इत्यन्यथाव्याकुर्वतेतन्मतं सुपर्णशेषरुद्रादिप्रसूतिस्तुचतुर्मुखः । सर्वजीवोत्तमोजीवोगुणैर्ज्ञानसुखादिभिः । विष्णुभक्त्यादिभिःसर्वैर्नियमात्सार्वकालिकं । मुक्तावपिनसंदेहःसहितेदेवैर्नविष्णुना । प्राणः प्राणेनजगतामीशोनरमयातथा । वेदात्मिकयाचसहितःसूक्ष्मःसन्मनसिस्थितः । वर्णादीनांतुसर्वेषांमात्रावर्णस्वरेषुच । स्थन्त्ररूपीसदातिष्ठन्नेवंश्रोत्रादिकेषुच । सर्वेषांप्रेरकोह्येकोज्ञानानंदबलैस्त्रिवृत् । नित्यशक्तिःसर्वगःसन्बहुधेवप्रतीयते । तस्मिन्नोतमिदंसर्वंपटेलक्षणतंतुवत् । सएववायुरुद्दिष्टोवायुर्हिब्रह्मतामगात् । विशेषेणहरेर्व्यक्तिस्थानान्येतानिसर्वशः । मनआदीन्यहंकारोब्रह्मावेदात्मिकार मा । त्रिगुणात्मिकाचसैवश्रीःसैवोक्तासंविदात्मिका । तस्याअपिनियंतैकोविष्णुःसर्वेश्वरेश्वरः । यथाऽरणुसूक्ष्मःसन्मथितोग्निःप्रसिध्यते । तथावेदादिषुहरिर्मथितःसंप्रदृश्यते । व्यक्तिस्थानान्यथैवा निवेदादीनिहरेर्विदुरित्यनेनप्रमाणवाक्येननिरस्तमितिनास्माभिस्तद्दूषणायप्रयत्यते । मनसिव्यक्तितांयामितस्माद्व्यक्तिर्हिमेमनइत्येतत्स्पष्टंच २० नन्वेवंतर्हिचतुर्मुखएवजगदाकारेणविवर्ततइतिकिं नस्यादत्राह यस्मिन्निति । यस्मिन्विरिंचेतंतूनांवितानस्यपद्माद्याकारस्यसंस्थावास्थितिःपटाधारतयातंतुविरचितपद्माद्याकारस्यपटाद्यथाभेदःप्रत्यक्षसिद्धस्तथाविरिंचाधारंजगद्विरिंचाद्भिन्नंउपल

अयंहिजीवस्त्रिवृदब्जयोनिरव्यक्तएकोजगतांयथाद्यः ॥ विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेवभातिबीजानियोनिंप्रतिपद्ययद्वत् २० यस्मिन्निदंप्रोतमशेषमोतंपटोयथा तंतुवितानसंस्था ॥ यएषसंसारतरुःपुराणःकर्मात्मकःपुष्पफलेप्रसूते २१ द्वेअस्यबीजेशतमूलस्त्रिनालःपंचस्कंधःपंचरसप्रसूतिः ॥ दशैकशाखोद्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलोद्विफलःसंप्रविष्टः २२

क्षणमेतत् । विरिंचश्चश्रीश्चैवमदाधारौमाद्भिन्नाविति तदुक्तं यथैववस्त्रेदीर्घंचतिर्यग्वापिसुसंस्थिता । तंतुभिःक्रियमाणैवपद्माद्याकारसंस्थितिः । यथाजीर्णानिवस्त्राणितंत्वाधाराणिवापुनः । कंथावयव भूतानितद्वद्वेतच्चतुर्मुखे । सोपितद्वद्धरौनित्यंसंश्रिताश्रीरपिस्फुटमिति ॥ उक्तंविशिनष्टि यएषइति । यएषसंसारतरुर्जगद्वृक्षःपुष्पफलेस्वर्गमोक्षौप्रसूते साविरिंचेओतप्रोतश्चइतिशेषः २१ जगद्वृक्ष स्यब्रह्मबीजमित्युक्तंतद्विवृणोति द्वेअस्येति । जगद्वृक्षस्यबीजेद्वेब्रह्माचैवसरस्वती । मूलभूतानिकर्माणिमनोबुद्धिरहंकृतिः । नालत्वेनसमुद्दिष्टाःस्वभावाःस्कंधसंज्ञिताः । एकादशेंद्रियाण्येवशाखास्तुत्रि गुणास्त्वचः । प्रवृत्तंचनिवृत्तंचफलेअस्यप्रकीर्तिते । पुष्पमैहिकमुद्दिष्टंरसाःशब्दादयस्तथा । प्रवृत्ताश्चनिवृत्ताश्चपक्षिणस्तत्रसंस्थिताः । वृक्षस्यपृथिवीवच्छ्रीर्विष्णुराकाशवायुवत् । तस्याअपिसदाधारएवं ज्ञात्वाविमुच्यते इत्यनेनव्याख्यातोयंश्लोकः । तथापिस्पष्टत्वायकिंचिदुच्यते अस्यजगद्वृक्षस्यजलवच्चभूमिवच्चब्रह्मासरस्वत्यौद्वेबीजेव्यंजकेनतुवटबीजादिवदंकुरोत्पत्त्यनंतरंनाशशीरस्के अतएवस्वका र्यतोगुणतोरूपतश्चमहत्यौ शतमित्युपलक्षणंअनेकविधान्यसंख्यातानिकर्माणिमूलानियस्यशतमूलोजगत्तरुःत्रयोनालाअहंकारबुद्धिमनोभिमानिनोरुद्रेंद्रचंद्रायस्यसत्रिनालः । पंचाकाशादिभूतानिस्कं धावस्यसपंचस्कंधः । पंचानांरसानांशब्दादीनांप्रसूतिर्यस्मात्सपंचरसप्रसूतिः । दशएकंचेंद्रियाणिशाखायस्यसएकादशेंद्रियशाखः । द्विविधाःसुपर्णाःप्रवृत्तिमार्गस्थानिवृत्तिमार्गस्थाश्चपक्षिणः । पुण्य पापलक्षणपक्षवंतस्तेषांनीडंयस्मिन्सद्विसुपर्णनीडः त्रीणिसत्वरजस्तमोलक्षणानित्रिवल्कलानित्वचोयस्यसत्रिवल्कलः द्वेप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणेफलेयस्यसद्विफलःखंविष्ण्वाख्यमाकाशंप्रविष्टःअत्रेदंतात्प र्यं लक्ष्म्यास्तेरव्याप्यनात्वाद्यस्यवद्ब्रह्मादेरपिरूपकर्तृत्वादभिव्यक्त्याधारत्वात्सुखदत्वाच्चवायुवदवकाशदत्वाच्चव्योमवद्विष्णुः बीजभूतावपिह्यस्यब्रह्माचैवसरस्वती । नाश्येतेजगत्सृष्टौवटवृक्षादिबीजवत् । स्व

कार्यतोमहांतौचगुणतोरूपतस्तथा। पृथिव्युदकवत्तस्माद्बीजत्वंनतुबीजवत् । व्यंजकत्वाच्चचाल्पत्वान्महाक्ष्मावद्रमास्मृता। अंडोमहाक्ष्मासंप्रोक्तस्ततःपृथ्व्युदकंतथा ।जायतेनित्यशस्तस्माद्धुकंभुकंन दीयते। तत्राप्युदकवद्ब्रह्मामृद्वच्चापिसरस्वती । जलाधारायतोमृचसर्वाधाराव्यवस्थिता। अन्यथातुरजोभूतानीयंतवायुनाखिला ।अथवासर्वनाशःस्याज्जलाधारातत:स्मृता । वटादिबीजवत्तस्यपुण्या पुण्यमुदीरितं। ब्राह्मोदवच्चाग्निवच्चविष्णुरेवंप्रकीर्तितः इत्येतत्। व्रीह्यादिवत्तुमूलत्वंकर्मणांजगतःस्मृतं। उदवत्पृथिवीवच्चब्रह्मणोवाचएवच ।मूलमूवाच्छियश्चैवमूलभूरंडमुच्यते।ब्राह्मोदाग्नीरखंवत्तुविष्णो र्बीजत्वमुच्यते । इत्येतच्चप्रोक्तार्थेप्रमाणं । तत्तज्जीवदेहादिषुस्थित्वातत्तन्मनआदींद्रियगणतत्तद्योग्यतानुसारेणश्रीहरिगुणोपसंहारेप्रेरयित्वाहरिभक्त्यादिसाधनसामग्रीसंपादनेनहरेःप्रीतिसमुद्रेम श्रोब्रह्मासर्वाधिकारिभ्यउत्तमोत्तमइतिज्ञायते तदुक्तं देहेंद्रियमनश्चक्षुस्थितोभक्त्यादिसाधकः सुपर्णशेषरुद्रादेरपिब्रह्माचतुर्मुखः अतोभक्त्यादिकाःसर्वेगुणास्तस्यैवसर्वगाः। अतिरक्ताश्चसंपूर्णाःसु पर्णादेःशताधिकाः। सुपर्णादिभिरज्ञातास्तदभीमानवर्जिताः। ब्रह्मणस्तुपुनःसंतितेपांकर्ताजनार्दनः । तस्मात्सर्वाधिकोब्रह्मागुणैःसर्वैर्नसंशयः । वर्णस्थोवर्णनामासौस्वरस्थःस्वरनामकः। मनस्थश्चमनो नामातन्नामाचक्षुरादिगः। तस्यसर्वाणिनामानिमुख्यतःकवयोविदुः। तत्स्थानत्वादिंद्रियादेर्वर्णाचैश्चोपचारतः। एवमस्योपचारेणविष्णोःसाक्षात्तुमुख्यतइति । अनेनमात्रास्वरोवर्णइतिक्रमेणेत्यादि नावर्णस्वरादीनांविष्णोरनंतरंचतुर्मुखेमुख्यत्वमुक्तमितिज्ञातव्यं किंच कृष्णप्रियाम्योगोपीभ्योभक्तितोद्विगुणाधिकाः। महिष्योष्टौविनायास्ताःकथिताःकृष्णवल्लभाः । ताभ्यःसहस्रसमितायशोदानं दगोहिनी। ततोप्यभ्यधिकादेवींदेवकीभक्तितस्ततः। वसुदेवस्ततोजिष्णुस्ततोरामोमहाबलः। नवतोभ्याधिकःकश्चिद्भक्त्यादौपुरुषोत्तमे। विनाब्रह्माणमीशेशंसहिसर्वाधिकःस्मृतः। इत्यनेनसर्वाधिकारि

अदंतिचैकंफलमस्यगृध्राग्रामेचराएकमरण्यवासाः ॥ हंसायएवंबहुरूपमिष्टंमायामयंवेदसवेदवेदम् २३ एवंगुरूपासनयैकभक्त्याविद्याकुठारेणशि तेनधीरः ॥ विवृश्च्यजीवाशयमप्रमत्तःसंपद्यचात्मानमथत्यजास्त्रम् २४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भ्योब्रह्मणोधिकभक्तिमत्त्वंगोपिकादिष्वपिभक्तितारतम्यमस्तीत्युक्तं अतोरामेणसार्धमथुरांप्रणीतिश्चाफल्किनेत्यादौप्रतीयमानभक्तितारतम्याभावशंकानिरस्ता पापद्वेषादिकादोषाअवराणानसंशयः। भक्त्यादिगुणपूगस्तुपराणामाविरिंचतः। स्वातंत्र्यात्सर्वदेहेषुस्थितानामपिसर्वशः। स्पृशंतेनैवदोषैस्तेगुणदानैकमत्पराः यदुकिंचेमाःप्रजाःशोचंत्यमेवासांतद्भवतिपुण्यमैवामुंगच्छति नहवैदेवान्पापंगच्छ तीति श्रुतिस्मृतिभ्यांप्रजार्जितभक्त्यादिगुणपूगस्पर्शएवमनआदींद्रियाणांअभिमानिदेवानांनतुतदर्जितपापादिस्पर्शइतीनिर्णीतत्वान्नात्रशंकाकार्येति २२ अस्यजगद्वृक्षस्यैकंफलंप्रवृत्तकर्मफलंस्वर्गा दिलक्षणंग्रामेचराग्रधाःविषयलोलुपाःकार्मिणोऽदंति एकंनिवृत्तिलक्षणंकर्मफलंमोक्षंअरण्यवासाहंसाःश्रीनारायणाख्यक्षीरपायिनोज्ञानिनोभुंजतइति एतद्वृक्षवर्णनफलमाह यइति यःपुरुषः एवंबहुरूपंबहुविधमिष्टंभोगायतनत्वेनाभीष्टंमायामयंभगवदिच्छानिमित्तमूलप्रकृत्युपादानकर्तृकंजगद्वृक्षंवेदसपुरुषोवेदवेद यतःप्रसूताजगतःप्रसूतिरित्यादिवेदार्थवेदेति २३ एतद्विद्याफलमाह ए वमिति एवमुक्तप्रकारेणसद्गुरूपासनयाप्रधानभक्त्यानिशितेनविद्याकुठारेणप्राकृतांतःकरणजन्यज्ञानपरशुनाजीवाशयंबाह्यांतःकरणंविवृश्च्यछित्त्वानिर्मलीकृत्यप्राकृतांतःकरणजन्यज्ञानमस्त्रंससारनि रासकरंत्यज अथतज्ज्ञानत्यागानंतरंनिजज्ञानेनात्मानंपरमात्मानंसंपद्यमुक्तौयथायोग्यसुखमनुभवसिचेतिभावः। प्राकृतांतःकरणजंज्ञानमस्त्रमितिच्छिदं। तदेवतेनसंछेद्यंचित्तंप्रकृतिसंभवं। तेनैवसहसंत्य ज्यनैवपूर्वंकदाचन। ज्ञानंप्रकृतिजंवापिमूलनाशेविनश्यति। ततःपरस्वरूपेणज्ञानेनैवजनार्दनं । वेत्तिमुक्तस्तथात्मानंजीवानन्यांश्चसर्वशः। इतिवाक्यान्नज्ञानमात्रोच्छेदोविवक्षितः।।किंतुप्राकृतस्येति २४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांद्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥

संसारच्छेदकरंवाज्ञांतःकरणजंज्ञानंस्वधर्मिणमपिविनाश्यस्वयंचनश्यतीत्युक्तंतत्प्रपंचयन्भक्तेरुत्पत्तिप्रकारादिकंकथयत्यस्मिन्नध्याये तत्रसत्वादिगुणाआत्मनोबुद्धेःकिंवेतिसंशयेभगवान्निर्धारयति स त्वमिति बुद्धेरंतःकरणस्यविद्यमानाइतिशेषः नात्मनोजीवस्यतत्रसात्विकादिभेदेनांतःकरणंत्रिविधं ततःकिंतत्राह सत्वेनेति सत्वेनसत्वगुणविशिष्टेनांतःकरणेनान्यतमौराजसतामसौभावौहन्यात् सत्वंसात्विकमंतःकरणंसत्वेनतज्जनितज्ञानेनहन्यात् १ सत्वेनान्यतमौहन्यादित्येतद्विवृणोति सत्वादिति शुद्धात्सत्वात्पुंसोमद्भक्तिलक्षणोधर्मोभवेत् धर्मःकिमुद्देचयतीतितत्राह सात्विकेतितता धर्मात्पुनःसत्वोद्रेकःतस्मादुद्रिक्तसात्विकोपात्तयाबुद्ध्याभक्त्याज्ञानंवत पुनः सत्वोद्रेकःतस्मात्पुनःधर्मोद्रेकःप्रवर्तते उद्रिक्तभक्तिधर्मपूरितांतःकरणोब्रह्मार्पणबुद्ध्याधर्ममेवकरोतीत्यर्थः २ धर्मफल माह धर्मइति सधर्मोरजस्तमश्चहन्यात् पुनःकथमस्यवृत्तिरितितत्राह सत्ववृत्तिरिति सत्वेनभक्तिस्वभावेनवृत्तिर्वर्तनंभवतिभक्तिमयोवर्ततइत्यर्थः भक्तिप्रतिबंधकेऽधर्मेसतिकथंतद्वृत्तिरितितत्राह आश्विति उभयेरजसितमसिचहतेतन्मूलस्त्वधर्मआशुनश्यतीतिअतोयुक्तमुक्तमिति ३ भक्तिज्ञानसाधनान्यागमादयोत्रसत्वादिगुणकृताइत्याह आगमइति सत्वादयोगुणाएवहेतवोयेषांतेतथा अ नेनैवचसात्विकादिभेदेनत्रिविधाइत्युक्तंभवति ४ तत्तद्भेदज्ञानंकथमत्राह तत्तादिति ज्ञानवृद्धाएषामागमादीनांमध्येयद्यत्माध्वितिप्रचक्षतेतत्तत्सात्विकं यद्यन्निंदंतितत्तामसं यदुपेक्षितप्रचक्षतेतद्राजसमि तिजानीहीतिशेषः ५ किमर्थमेवंविभागवचनंयेनोपयोग्यंस्यादत्राह सात्विकानीति सत्वंसत्वस्वभावस्तद्विवृद्धयेकिंजतइतितत्राह ततइति ततः सत्वाद्भक्तिसाधनंधर्मःततोधर्मात्ज्ञानंस्यात्किंचह

श्रीभगवानुवाच ॥ सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाबुद्धेर्नचात्मनः ॥ सत्वेनान्यतमौहन्यात्सत्वंसत्वेनचैवहि १ सत्वाद्धर्मोभवेच्छुद्धात्पुंसोमद्भक्तिलक्षणः ॥ सा त्विकोपात्तयाज्ञानंततोधर्मःप्रवर्तते २ धर्मोरजस्तमोहन्यात्सत्ववृत्तिरनुत्तमा ॥ आशुनश्यतितन्मूलोह्यधर्मउभयेहते ३ आगमोयजनंदेशःकालःकर्मच जन्मच ॥ ध्यानंमंत्रोथसंस्कारोदशैतेगुणहेतवः ४ तत्तत्सात्विकमेवैषांयद्यद्वृद्धाःप्रचक्षते ॥ निंदंतितामसंतत्तद्राजसंतदुपेक्षितम् ५ सात्विकान्येवसेवे तपुमान्सत्वविवृद्धये ॥ ततोधर्मस्ततोज्ञानंवाचःस्मृतिरपोहनम् ६ वेणुसंघर्षजोवह्निर्दग्ध्वाशाम्यतितद्वनम् ॥ एवंगुणव्यत्ययजोदेहःशाम्यतितद्यथा ७ ॥ उद्धवउवाच ॥ विंदंतिमर्त्याःप्रायेणविषयान्पदमापदाम् ॥ जथापिभुंजतेकृष्णतत्कथंश्वखराजवत् ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहमित्यन्यथाबु द्धिःप्रमत्तस्ययदाहृदि ॥ उत्सर्पतिरजोघोरंततोवैकारिकंमनः ९

रिविषयावाचोहरिविषयास्मृतिरपोहनंभगवद्भिन्नत्यागःइत्येतेभवंति ६ एवमुत्पन्नवृत्तिज्ञानस्यनाशंसदृष्टांतमाह वेण्विति तन्मूलनिर्वाणंयथातथाकथयामःतथाहि यस्मिन्वनेवेणवःसंतितेषांवेणू नांसंघर्षाज्जातोवह्निस्तद्वनंदग्ध्वास्वयमपिशाम्यत्येवंगुणव्यत्ययजःसत्वादिगुणानांव्यत्ययादन्योन्यनाशात्पृथक्स्थितादुद्रिक्तात्सत्वाज्जातोवेदोवृत्तिज्ञानंस्वकारणमंतःकरणंविनाश्यनिर्मूलंस्वयंचावि नश्यतीत्यन्वयः विनिषेधेपृथग्भावइति। अतिस्यादधिकार्थोत्कौप्रशंसायामतिक्रमेइतियादवः। वेदशब्दस्यप्रसिद्धार्थंपरित्यज्याप्रसिद्धकल्पनेकिंनियामकउच्यते उपक्रमंब्रूमः मुक्ताश्चाधीयतेवेदान्जड ज्ञानविवर्जिताः। स्वरूपभूतज्ञानेनपश्यंतःसर्वमंजसेतिवाक्यंच विदज्ञानइतिधातोश्च अविनाशीवाअरेयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मेतिश्रुतेः नस्वरूपज्ञाननाशउपपन्नः स्वरूपहानिप्रसंगात् एतत्सामगायन्ना स्तेइत्यादिश्रुतिविरोधाच्चवेदोपशमोनोपपन्नइति ७ विषयाणामापदांपदत्वंजानतोपितानेवसेवंतेतत्रकिंकारणमितिनात्रेनपृच्छति विंदंतीति श्वाचखरश्चअजश्चश्वखराजाःतद्वत् ८ अकर्तर्यात्मनिअ हंकर्तेतिकर्तृत्वाभिमानमेतितन्मूलरागोत्सिक्तमनःकारकःकामःकारणमित्युत्तरमाह अहमितीति अयमर्थः यदाप्रमत्तस्यहृद्यहंकर्तेत्यन्यथाबुद्धिरुत्सर्पति उत्कर्षति तथाघोरंरजउत्सर्पतिउद्रेति ततोरागोदयादुच्छ्वसितंमनोवैकारिकंविविधविकाराकरोभवति ९

रजसाविकारस्यमनसोविविधकल्पनयायुतः संकल्पइदमित्थंकरिष्यामिइदमेकंकरिष्येइत्यादिलक्षणउदेति एवंविविधसंकल्पेनदुर्मतेरशोभनबुद्धेः गुणानांशब्दादीनांध्यानाद्दुःसहःकामःस्यादित्य
न्वयः १० कामस्यदुःसहत्वमुपपादयति करोतीति रजोवेगविमोहितत्वेनकामवशंगतःतस्मादविजितेंद्रियस्तस्मात्कर्माणिदुःखोदर्काणिसंपश्यन्नपिपुनःकर्माणिकरोतीत्यन्वयः यद्वा कामव
शत्वेनअविजितेंद्रियोभवतितेनचक्षुरादींद्रियजयाभावेनवनितादिकंपश्यन्रजोवेगेनवीर्योद्रेकेणविमोहितः विवेकज्ञानशून्यत्वेनविह्वलितांगोदुःखफलानिकर्माणिकरोति कामसौख्यायविषयान्
भुंक्तेइति ११ ननुविषयाणांसमुद्रतरंगवदावर्तमानत्वान्नसंसारादस्योत्थानंस्यात्पुरुषायुषसहस्रेणापितस्मान्मोक्षशास्त्रविधानंव्यर्थमित्याशंक्य अज्ञस्यैवं नतत्त्वज्ञस्येत्याह रजस्तमोभ्यामिति विद्व
च्छब्दविवरणंदोषदृष्टिरिति पुनःशब्दोवीप्सार्थोदोषदृष्टिरित्यनेनसंबध्यते विद्वान्यद्यपिपरजस्तमोभ्यांविक्षिप्तधीःतथाप्यतंद्रितोभूत्वाहरौमनोयुंजन्पुनर्दोषदृष्टित्वाद्विषयेषुनसज्जतेशरीर
यात्रार्थंविषयान्सेवमानोपितैःप्रतिबद्धोनभवतीति १२ एतदेवविवृणोति अप्रमत्तइति हिशब्दःसर्वशास्त्रप्रसिद्धत्वद्योतकःमनोविषयेभ्यआकृष्यशनैःशनैर्मय्यर्पयन्स्थापयन्युंजीतध्यायेत् योगःसं
हननोपायध्यानसंगतिमुक्तिष्वितियादवः मामितिशेषःअनिर्विण्णःअनालस्यःअक्रमितिबुद्धिवैराग्यशून्योवा १३ सनकादियोगींद्रयोगसंप्रदायभावान्नायंयोगःसाधीयानत्राह एतावानिति यथामनो
मय्येवचावेश्यतेतादृशोयोगःएतावान्नान्यइति सनकादिभिरादिष्टइत्यद्धासत्यं अद्धाप्रत्यक्षसत्ययोरितिच १४ लोकोपकारायमेरुशृंगोपरिस्थितौषधोपदेशवत्सनकाद्यादिष्टयोगोपदेशनमित्यश्रद्धेय

रजोयुक्तस्यमनसःसंकल्पःसविकल्पकः ॥ ततःकामोगुणध्यानाद्दुःसहःस्याद्धिदुर्मतेः १० करोतिकामवशगःकर्माण्यविजितेंद्रियः ॥ दुःखोदर्काणिसं
पश्यन्रजोवेगविमोहितः ११ रजस्तमोभ्यांयदपिविद्वान्विक्षिप्तधीःपुनः ॥ अतंद्रितोमनोयुंजन्दोषदृष्टिर्नसज्जते १२ अप्रमत्तोहियुंजीतमनोमय्यर्प
यन्शनैः ॥ अनिर्विण्णोयथाकालंजितश्वासोजितासनः १३ एतावान्योगआदिष्टोमच्छिष्यैःसनकादिभिः ॥ सर्वतोमनआकृष्यमय्यद्धावेश्यतेयथा १४
उद्धवउवाच ॥ यदात्वंसनकादिभ्योयेनरूपेणकेशव ॥ योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामिवेदितुम् १५ श्रीभगवानुवाच ॥ पुत्राहिरण्यगर्भस्यमानसाःसन
कादयः ॥ पप्रच्छुःपितरंसूक्ष्मांयोगस्यैकांतिकींगतिम् १६ सनकादयऊचुः ॥ गुणेष्वाविशतेचेतोगुणाश्चेतसिचप्रभो ॥ कथमन्योन्यसंत्यागोमुमुक्षोः
संतितीर्षतः १७ श्रीभगवानुवाच ॥ एवंपृष्टोमहान्देवःस्वयंभूर्भूतभावनः ॥ ध्यायमानःप्रश्नबीजंनाभ्यपद्यतकर्मधीः १८

मितिभावेनपृच्छति यदेति १५ दृष्टसाधनावबोधकत्वेनाप्तमूलकत्वेनवेदएवप्रमाणंइतिश्रद्धेयमित्याशयेनपरिहर्तुमितिहासमाह पुत्राइति योगस्यज्ञानस्यगतिं १६ किंज्ञानविषयोयंप्रश्नइतितत्राह
गुणेष्विति पुंसांचेतोगुणेषुशब्दादिष्वाविशते गुणाःशब्दादिविषयाश्चेतसिसंस्काररूपेणवर्तंतेतत्रसंतितीर्षोःसंसारनदींतर्तुकामस्यमुमुक्षोर्मुक्तियोग्यस्याधिकारिण.कथमन्योन्यसंत्याग.विषयेभ्यश्चेतसः
आकर्षणंचेतसःविषयाणामाकर्षणपृथक्करणमित्यर्थःतदुच्यतामितिशेषः १७ तत्रब्रह्मणाकिमुक्तमितितत्राह एवमिति प्रश्नोबीजंयस्यसःप्रश्नबीजःतंपरिहारम् अन्यमनस्कइवास्थितत्वादित्याह कर्मधी
रिति अस्यार्थःगुणानांचेतसश्चकर्मकारणमितिमन्वानःअन्यमनस्कत्वेकिंकारणमित्यस्येदमेवोत्तरम् कर्मणिसर्वकर्तरिहरौधीर्यस्यकर्मणाहारिणैवपरिहारोवक्तव्यइतिधीर्यस्यसतथाकर्मभगवंतमेवध्यायती
तिवा तदेतदुक्तं ब्रह्मापृष्टस्तुयोगींद्रैःसनकाद्यैर्मनोगतैः कारणंविषयेष्वद्धाकर्मैतिप्रत्यपद्यत हेतुरन्योपितत्रास्तीत्येवजानन्नपिप्रभुः विशेषतोमनस्तत्रनाधाज्जानन्हरेःप्रियं स्वात्मन्यपरिहारोक्तिस्त
दाह्यासीद्धरेःप्रिया अतःसतात्प्रियंजानन्नाकरोत्तद्विचारणम् तमेवाचिंतयद्देवःप्रश्ननिर्णयकारणात् भ्रमतीवमनःक्वापिब्रह्मणोविष्णुमायया सर्वज्ञस्यापियत्रात्मावक्तुमिच्छेज्जनार्दनः तज्ज्ञात्वाचिंतितं
तस्यचिंतयत्यमुमेवतु नरवयंचिंततत्यर्थंसहितद्भावितसदा अन्येत्वज्ञानसंयुक्तामोहमीयुर्यथाक्रमं तस्यमध्यंदिनेसूर्येक्षोभवत्क्षोभमात्रकं नैवाज्ञानंयथासूर्येतमोनास्तिकदाचनेतिएतस्मिन्वाक्ये १८

नन्वेवंतर्हिसनकादीनांप्रश्नोनिरर्थोबालप्रश्नवदितिशंकामाभूदितिभावेनाह समामिति प्रश्नस्यपारःपूरणंपरिहारइतियावत्तस्मिन्निश्चयोयस्यसतथातम् १९ २० २१ ज्ञानविधुरयोर्विस्वेनरंश कल्पितेण
स्वेनोक्तार्थप्रामाण्यजननायकोभवानितितत्प्रश्नंविघटयति वस्तुनइति आत्मनोवस्तुनःपरमात्मवस्तुनोभवत्पक्षेयद्यनानात्वमेकत्वंविवक्षितंतर्हि अनानात्वेएकत्वपक्षेकोभवानितीदृशःप्रश्नःकथंघटेत सि
द्धविषयत्वादिविशेषः हेविप्राःवःप्रश्नोयद्यनेकाश्रयःनानात्वाश्रयः तर्ह्यपिकोभवानितिवक्तुंकथंघटेत अनेकस्मिन्बहुत्वसंख्याविशिष्टेवस्तुनिएकत्वसंख्याविशिष्टत्वेनवक्तुमनुपपन्नत्वात् २२ सिद्धवि
षयत्वंकथमत्राह पंचात्मकेष्विति देवमनुष्यपितृगंधर्वासुरभेदेनपंचविधेषुभूतेषुजीवेषुहिरण्यगर्भावरत्वात्तद्वंद्यत्वाभावापेक्षयावस्तुतोवस्तुवृत्त्यासमानेषुसत्सुब्रह्माभिवंदितचरणारविंदंमांमुहिश्यकोभवानि
तिवाचारंभोयस्यसतथावाचारंभइत्यर्थः वःप्रश्नोनिरर्थकःनिर्विषयइति २३ कुतोनिरर्थकइतितत्राह मनसेति मनआदींद्रियैर्यद्गृह्यतेतदहंनभवाम्येवेतियस्मात्तस्मान्निर्विषयइत्यन्वयः त्वयादित्वत्प्र
सादाद्गृह्यतेनतुतस्मात्प्रश्नःकृतइतितत्राह मत्तोन्यादिति नेत्यनुषज्यतेअन्यदितिभावनिर्देशःअन्यमनआदिभिर्विचार्यमत्तोन्यत्त्वेनैवज्ञायतेतदहंनभवाम्येवेतिबुध्यध्वमितीदंअंजसातत्त्वम् अंजसात्वरितेत
त्त्वमित्यभिधानम् विचार्यनिर्णीतस्यापिपुनःसंशयकारणंपरिकल्प्यसंशयोनकर्तव्यःअतःकोभवानितिप्रश्नोनारब्धव्यःकिंतुगुणेष्वाविशतेचेतइत्येवप्रश्नआरब्धव्यइतिभावः । नयुष्माकंमयिप्रश्नोघटते
यंकथंचन । मामृतेनहिवंद्योस्तिविरिंचेःकापिकश्चन । अभिवंदितपादंमांविरिंचेनकथंपुनः । पृच्छथान्येसमायस्मादवरत्वेचतुर्मुखात् । देवामनुष्याःपितरोगंधर्वाअसुरास्तथा । इतिपंचात्मकंसर्वं
ब्रह्मणस्त्ववरंयतः । यन्मदन्यद्विचारेणगृह्यतेतन्नचास्म्यहम् । इतिजानीध्वमद्वैवमत्प्रसादाद्विमद्दृशिः । अन्यत्स्वभावतोहंश्यंममप्रेरणयैवनु । तस्माद्विवक्षितार्थेतुप्रश्नारंभोनमद्रतइतिसमाख्यानबलादु

समामाचिंतयद्देवःप्रश्नपारविनिश्चयम् ॥ तस्याहंहंसरूपेणसकाशमगमंतदा १९ दृष्ट्वामांतउपाव्रज्यकृत्वापादाभिवंदनम् ॥ ब्रह्माणमग्रतःकृत्वापप्रच्छुः
कोभवानिति २० इत्यहंमुनिभिःपृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा ॥ यदवोचमहंतेभ्यस्तदुद्धवनिबोधमे २१ वस्तुनोयद्यनानात्वमात्मनःप्रश्नईदृशः ॥ क
थंघटेतवोविप्रावक्तुंर्वानेकआश्रयः २२ पंचात्मकेषुभूतेषुसमानेषुचवस्तुतः ॥ कोभवानितिवःप्रश्नोवाचारंभोनिरर्थकः २३ मनसावचसादृष्ट्यागृह्यते
न्यैरपींद्रियैः ॥ अहमेवनमत्तोन्यदितिबुध्यध्वमंजसा २४ गुणेष्वाविशतेचेतोगुणाश्चेतसिचप्रजाः ॥ जीवस्यदेहउभयंगुणाश्चेतोमदात्मनः २५ गुणेषुचा
विशच्चित्तमभीक्ष्णंगुणसेवया ॥ गुणाश्चचित्तप्रभवामद्रूपउभयंत्यजेत् २६

क्तएवार्थोनान्यःस्वकपोलकल्पितइति किंच इदंहिविश्वंभगवानिवेतरइत्यतश्चहरेर्जगतोभेदःसिद्धइतिसकलशास्त्राणांमोक्षेहितात्पर्यंमोक्षश्चप्रकृतिप्राकृतविवेकज्ञानाद्विष्णोः तदुक्तं प्रकृतेर्व्यतिरिक्तोयः
पुरुषश्चोतिकथ्यते तंविद्वान्परमात्मानंवासुदेवेतियंविदुः प्रकृतेःप्राकृताच्चैवव्यतिरिक्तंगुणादिकं येविदुःपरमात्मानंतेयांतिपरमंपदं नैतदिच्छंतिपुरुषमेकंकुरुकुलोद्वह । बहूनांपुरुषाणांहियथैकायोनिरुच्य
ते । तथातंपुरुषंविश्वमाख्यास्यामिगुणाधिकमिति बहुप्रमाणेषु २४ इदानींसनकादीनांप्रश्नंपरिहरति गुणेष्वित्यादिना हेप्रजाःब्रह्मजत्वेनप्रकृष्टजन्मत्वात्तथासंबोधन वःचेतोगुणेष्वाविशतेगुणाश्चेतसी
ति प्रश्नस्यायंपरिहारः मय्येवआत्मामनःयस्यसमदात्मातस्यजीवस्यगुणाश्चेतश्चेत्युभयंदेहेदग्धमभवत् दहभस्मीभावइतरस्योभयपादित्वेएतद्रूपंसिद्ध्यति २५ पंचधातुवद्गुणवित्तभस्मीभावोज्ञानाग्निने
त्युक्तं तत्रसकेनप्रकारेणोदेतीत्यत्राह गुणेष्विति अभीक्ष्णंनिरंतरंगुणानांविषयाणांसेवयाचित्तंचेतोगुणेषुविषयेष्वाविशत्तदेकनिष्ठंवर्तते गुणाश्चचित्तप्रभवाः चित्तेप्रभवोयेषांतेतथा चित्तेसंस्काररूपे
णवर्तंतेहरिस्मरणमातिक्रम्यप्रतीयंतइत्यर्थः ततःकिमत्राह मद्रूपइति तत्रविद्वान्मद्रूपेममस्वरूपेचेतोगुणाश्चेत्युभयंत्यजेत्इदमुक्तंभवति मनआदींद्रियाणिमदंतर्यामिणिहरौस्थितानितदाधाराणितत्प्रेरि
तानिविषयेषुवर्तंतेविषयाश्चविष्णुस्थाविष्ण्वाधाराविष्णुप्रेरितामगभोगसाधनानीत्ययंविष्णौगुणादित्यागइति । विष्णुस्थाविषयाःसर्वेविष्णावेवमनोमम । इतिमय्यर्पितंसर्वंत्यजेत्तत्तन्ननाधतइतिवचनात्
मुमुक्षुभिरेवमेवनित्यमनुसंधेयम् २६

नन्वस्यगुणसंगस्यस्वाभाविकत्वेपुरुषायुषानंत्येनापित्यागोनसुलभइतितत्राह जाग्रादीति जाग्रदाद्यवस्थागुणतोगुणद्वारेणबुद्धिवृत्तयः । बुद्ध्याप्रकृत्यावृत्तिर्वर्तनंयासांतास्तथाप्रकृतिगुणसंबंधाज्जीवस्य जाग्रदाद्यवस्थावर्तित्वंनस्वाभाविकोगुणसंगइत्यर्थः । तात्पर्यमाह तासामिति । तासांजाग्रदाद्यवस्थानांसाक्षित्वेनवर्तमानोजीवः स्वतस्ताभ्योविलक्षणोविनिश्चितइत्यन्वयः २७ नन्वयमस्वाभाविकःस्वतएवानिवर्तनेनतत्साधनप्रयत्नापेक्षेत्याशंकांपरिहर्तुमुक्तानुवादपूर्वकंतत्साधनंकथयति यर्हीति आत्मनोजीवस्यायंसंसृतिबंधःसत्वादिगुणप्रवृत्तितः । इतियर्हियस्मात्तस्मात्तुर्येगुणत्रयातीतेमयिस्थितस्तंबंधंजह्यात्मदुपासनासमुद्रेकसमुद्भूतंज्ञानाविर्भूतमत्प्रसादेनबंधंत्यजतीत्यर्थः । कोयंबंधत्यागोनामयेनहेयत्वेनवर्ण्यतेइतितत्राह त्यागइति । विषयारूढबाह्यांतःकरणत्यागएवबंधत्यागोनामनान्यदिति २८ नन्वनेनोपायेनगुणनिमित्तबंधत्यागोस्तुअहंकारनिमित्तबंधत्यागस्यकउपायइतिमंदाशंकामहंकारकृतबंधोपिगुणहेतुकएवेत्येकएवनामांतरेणोच्यतेउपायोप्ययमेवेत्याशयेनपरिहरति अहंकारकृतमिति । अस्वरूपेप्यहंकारममकाराभ्यांरजोगुणोत्काथिताभ्यांकृतमिमंबंधमात्मनोजीवस्यार्थविपर्ययंदुःखलक्षणमर्थंविद्वान्निर्विद्यानित्यासारतांबुद्धिकृत्वातुर्येभगवतिस्थितःसंसारचिंतांत्यजेदित्यन्वयः २९ ननुकियंतंकालंसंसारानुवृत्तिरत्राह यावदिति हरेःस्वातंत्र्यादियुक्तिभिर्जीवस्यास्वातंत्र्यादियुक्तिभिरनयोर्जीवपरयोरैकत्वबुद्धिःएकस्यहरेर्भिन्नत्वबुद्धिरितिनानार्थधीर्मिथ्याज्ञानंयावन्ननिवर्ततेतावदसौजाग्रत्यपिस्वपन्निद्रालुरज्ञःसंसार्येव स्वप्नेजागरणंयथाजाग्रत्त्वबुद्धिः । भिन्नस्यत्वेकभावेनतथैकस्यचभेदतः । ज्ञाननानार्थधीःप्रोक्तानानात्वादर्थतद्धियोरितिवचनात् । उक्तएवार्थोनान्यइति ३० अभेदज्ञानस्यश्रुतियुक्तिसिद्धत्वात्तस्यैवमुक्तिहेतुत्वात्तस्यचग्राह्यत्वाच्चेतनाद्भिन्नस्यजडस्यतदेकत्वकल्पनमद्वितीयस्यात्मनोभेदकल्पनम् नानार्थधीरित्यर्थकल्पनोप

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिश्चगुणतोबुद्धिवृत्तयः ॥ तासांविलक्षणोजीवःसाक्षित्वेनविनिश्चितः २७ यर्हिसंसृतिबंधोयमात्मनोगुणवृत्तितः ॥ मयितुर्येस्थितोजह्यात्त्यागस्तद्गुणचेतसाम् २८ अहंकारकृतंबंधमात्मनोर्थविपर्ययम् ॥ विद्वान्निर्विद्यसंसारचिंतांतुर्येस्थितस्त्यजेत् २९ यावन्नानार्थधीःपुंसोननिवर्ततयुक्तिभिः ॥ जागर्त्यपिस्वपन्नज्ञःस्वप्नेजागरणंयथा ३० असत्त्वादात्मनोन्येषांभावानांतत्कृताभिदा ॥ गतयोहेतवश्चास्यमृषास्वप्नदृशोयथा ३१ योजागरेबहिरनुक्षणधर्मिणोर्थान्भुंक्तेसमस्तकरणोहृदितत्सदृक्षान् ॥ स्वप्नेसुषुप्तउपसंहरतेसएकःस्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिंद्रियेशः ३२

पत्तेरुच्यमानस्यात्मेतरस्यमिथ्यात्वेनसर्वस्योपपत्तिरितितत्राह असत्त्वादिति । आत्मनोज्ञानादिगुणपूर्णस्यहरेरन्येषांभावानांब्रह्मादिसर्वपदार्थानामसत्त्वादशक्तत्वात्तेषांसदेशक्तिमताहरिणाभिदाकिंकृताकयायुक्त्याकेनमानेनवाकृतासिद्धा केनापिनसिद्धेत्यर्थः । तत्त्वमस्यात्माद्वितीयःबोधत्वादित्यादिमानसद्भावादत्राह गतयइति । गमयंत्यवगमयंत्यभीष्टमर्थमितिगतयोवचनानि हेतवोलिंगानिचास्याभिमतानिमृषानसाधकानिस्वप्नदृशोयथास्वप्नेस्यजाग्रत्त्वज्ञानानियथाविद्यमानानिनस्वाभीष्टसाधकानिस्वमतरीत्याचैवमित्यभिप्रायः । अभिदाकिंकृतेतिभावानांपरमेश्वरे । यतोसत्त्वमशक्तत्वाद्भावानांतस्यशक्तता । ततःसत्वेसाधुभावःसत्वमित्युच्यतेबुधैः । साधुभावश्चशक्तस्यततोन्यासाधुताकुतः । अभेदेजगतोविष्णोर्यावाचोयेचहेतवः । स्वप्नजाग्रत्कल्पनवत्सर्वेतेभ्रमदर्शिनइतिवचनात् ३१ ननुपरमात्मभेदस्याप्रामत्वेनतद्भेदस्यभ्रमत्वंकथमापाद्यतइत्याशंक्यप्राप्तिमापाद्यप्रतिषेधति योजागरइति । योजीवस्यदक्षिणाक्षिस्थितोविश्वाख्योहरिर्जागरेजाग्रदवस्थायांक्षणधर्मिणः क्षणकालवर्तित्वलक्षणधर्मवतोबहुविधानर्थान्भुंक्ते अस्वतंत्रजीवस्यदर्शयति स्वप्नेवकंठस्थःसमस्तकरणःप्रत्यग्वशीकृतेंद्रियः तैजसाख्योविष्णुःहृदिमनसिसंस्काररूपेणस्थितांस्तत्सदृक्षान्जाग्रदर्थसदृशान्पदार्थान्जीवस्यदर्शयति यश्चसुप्तेसुषुप्त्यवस्थायांहार्दिस्थितःप्राज्ञाख्यःपरःउपसंहरतेइंद्रियाणीतिशेषः । विषयेभ्यइंद्रियाण्याहृत्यजीवानंदंपश्यतितंचस्वरूपानंदंभोजयतिस्वयंचविविधानंदंभुंक्तेसविश्वादित्रिरूपः एकःभेदरहितः कुतइतितत्राह स्मृत्यन्वयादिति स्मृतीत्युपलक्षणम् श्रुतिस्मृतिमानेभ्यइत्यर्थःभुंक्तइत्यस्यानुभवतीत्यर्थंपरित्यज्यदर्शयतीत्यर्थकथनेकिंनिया

मकमत्राह त्रिगुणेति त्रिगुणवृत्तीःजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीःपश्यतीतित्रिगुणवृत्तिदृक् । दक्षिणाक्षिस्थितोविष्णुर्भुंक्तेर्थान्जाग्रतिस्थितान् । कंठसंस्थस्तथास्वप्नान्जीवानंदंचसुप्तिगः । श्रुत्यन्वयात्स्मृतिभ्य श्चसएकःपरमेश्वरः । अस्वतंत्रस्यजीवस्यस्वतंत्रोजाग्रदादिदः । स्वयंस्वप्नादिहीनःसन्क्रीडतेपुरुषोत्तमइति । स्वप्नेशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीतीत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यउक्तएवार्थःअत्रहरेःसा क्षित्वंसुखैकत्वंकूटस्थंचतात्पर्यार्थः । नन्वनानंदानुभवस्तदतीतत्वात् कुतइतितत्राह इंद्रियेशइति इंद्रियप्रवृत्तिसमर्थस्यतद्भोग्यदुःखानुभवस्यानुचितत्वात् अनेनतुर्यस्यविश्वाद्यैकत्वमुक्तंभवति ३२ उक्तार्थानुवादपूर्वकमुक्तज्ञानफलंविधत्ते एवमिति एवमुक्तविधंविमृश्यालोच्य कथमित्युक्तंस्मारयति गुणतइति सत्त्वादिगुणतउद्भूतान्मननान्मनउद्दिष्टइतिमनसोजीवस्यजाग्रदाद्यवस्थामन्मा यया मदिच्छयामयिमदाधारत्वेनकृताविहिताःपर्याप्ताइतिनिश्चितार्थाः यूयमनुकूलश्रुत्यादिमानेनसतांमहतांउक्तयावचनेनतीक्ष्णेननिशितधारेणज्ञानाख्यासिनाहार्दंहृदिरूढमखिलसंशयाधिंसंछि द्यमामभजतेत्यन्वयः । अनेनमुक्तिरप्युक्ताभवतीतिज्ञातव्यम् ३३ ननुजाग्रदादिषुमवर्तकत्वेनवर्तमानस्यहरेःविश्वादिरूपाणांभेदोनास्तीत्युक्तंतत्रवृत्तिभेदेनप्रतीयमानोभेदःकथंमत्येतव्यइत्यत्रा ह ईक्षेतेति । जाग्रदादिषुप्रतीयमानमिमंपरमात्मभेदंविभ्रमज्ञानमूलंवीक्षेत । जाग्रदादिकरोदेवःपरमात्मैकएवतु । इतिविक्षितसवतंमुच्यतेसंसृतेरतइतिवचनात् । अज्ञाननिमित्तहेतुमाह मनस इति । मनसोविलासंमनोविकाररूपत्वात् एतत्कुतोत्राह दृष्टमिति । गुरूपदिष्टशास्त्रदृष्ट्यापदाविभ्रमोयमितिदृष्टस्तदैवनष्टोभवतियतस्मात् इतोपिमनोविलासइत्याह अतिलोलमिति श्रुत्यादिवि चारोक्षिप्रविनाशित्वात्अत्रदृष्टांतमाहअलातचक्रमिति अलातचक्राकारभ्रमवत्परमात्मभेदभ्रमंविद्यादित्यर्थः एवंसुरनराद्याहितत्तत्त्रियंतृभेदोपिभ्रांतइत्याशयेनाह विज्ञानमिति विज्ञानमानं

एवंविमृश्यगुणतोमनसत्र्यवस्थामन्मायया मायिकृताइतिनिश्चितार्थाः ॥ संछिद्यहार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिनाभजतमाखिलसंशयाधिम् ३३ ई क्षेतविभ्रममिमंमनसोविलासंदृष्टंविनष्टमतिलोलमलातचक्रम् ॥ विज्ञानमेकमुरुधेवविभातिमायास्वप्नेयथात्रिगुणसर्गकृतोविकल्पः ३४ दृष्टिंततःप्रति निवर्त्यनिवृत्ततर्षस्तूष्णींभवेन्निजसुखानुभवोनिरीहः ॥ संदृश्यतेक्वचयदीदमवस्तुबुद्ध्यात्यक्तंभ्रमायनभवेत्स्मृतिरानिपातात् ३५

दंब्रह्मेतिश्रुतेः । एकंस्वगतभेदशून्यंब्रह्मनानारूपमिवभाति अज्ञानामितिशेषः । यथास्वप्नएकैवगजादिमायाबहुधाप्रतीयतेतथेति मिथ्याज्ञानकारणमाह त्रिगुणेति सत्त्वादिभिस्त्रिभिर्गुणैस्तत्सर्गैस्त त्कार्यैःपापादिभिश्चकृतःपर्याप्तोविकल्पोमिथ्याज्ञानंकारणमितिविशेषः । तमआदिगुणनिमित्तपापादिदुष्कर्मदूषितांतःकरणानामज्ञानामासुरप्रकृतीनांसच्चिदानंदरूपमेकंबाहुत्वप्रतीयतइतिभावःदेह भेदेष्ववस्थासुप्रादुर्भावेषुकेवलम् । ज्ञानानंदैकसद्रूपंभ्रांत्याभिन्नंप्रपश्यति । साचभ्रांतिर्विनश्येतयदाभ्रांतित्ववेदनम् । अतिक्षिप्रंविनश्येच्चनस्थिरंदिग्भ्रमादिवत् । त्रिगुणैर्बाधिताजीवाज्ञप्तिमात्रंजानंदं नम् । पश्यंतिबहुधास्वप्नेयथैकंबहुधाक्वचित् । अभिन्नोपिविभिन्नेषुव्यवहारोयथाभवेत् । तथैवव्यवहारायशक्तत्वान्नैवदूषणं । ईशस्यतुतदन्येषामपियच्छक्तिदायकः । इत्यनेनमानेन । अशक्योप्यतिश क्योपिंविनिवर्तयितुंभ्रमः ईशस्थोगुरुसंपत्त्यायादिशुद्धमनाःपुमान् इत्यनेनमानेननिर्णीतत्वादिदमेवतात्पर्येणज्ञातव्यम् । अन्यदुःशास्त्रमितिसिद्धम् ३४ एवंविधंमिथ्याज्ञानंमोक्षार्थिनाहेयमितिभावेनाह दृष्टिमिति । यतोपापफलंमिथ्याज्ञानंततोनिवृत्ततर्षःविषयाभिलाषरहितःदृष्टिंमिथ्याज्ञानंप्रतिनिवर्त्यपरमात्मभेदादिदर्शनरहितोभूत्वातूष्णींभवेत्निरंतरध्यानमंतरेणप्रवृत्त्यंतराविधुरःस्यात् । किमनेन पाषाणवदवस्थानेनेतितत्राह निजेतिअनेनस्वरूपसुखस्यानुभवोयस्यसतथा ननुनित्यनैमित्तिकादिक्रियादर्शनात् प्रवृत्त्यंतरशून्यःकथमत्राह निरीहइति ।निषिद्धचेष्टाविधुरोभवति नतुक्रियामात्रशून्यः ननुसंसारवशात्वर्तन्मूढजनस्थितंभ्रमंदृष्ट्वास्वयंमुह्यतीतिकिंनस्यादित्यत्राह संदृश्यतइति । यदिक्वचिन्मूढजनेस्थितमिदंपरमात्मभेदज्ञानंज्ञानिनांसंदृश्यतेतथाप्यवस्तुबुद्ध्याअविद्यमानोयंभेदभ्रमइ तिज्ञानेनत्यक्तंमिथ्याज्ञानंपुनर्भ्रमाय भ्रमजननायनभवेत् तत्रनिमित्तमाह स्मृतिरानिपातादिति । न्यक्भावेनपातोयस्मिन्तन्निपातमंधंतमःमोक्षमारभ्यतावत्पर्यंतंस्मृतिर्यस्मात्ज्ञानिनोनिपातपर्यं

तस्मृतिर्ज्ञानंयस्यास्तीतियत्तस्मादित्यर्थः । ज्ञानफलंमोक्षःकर्मफलंस्वर्गएवंमिथ्यानफलमंधंतमइतिस्मरतिज्ञानीति । निन्र्यंकृभावानिकामयोरितियादवः ३५ ननुत्रिगुणसर्गकृतोविकल्पइत्यत्रात्रिगुणबद्धानां विकल्पइत्युक्तंतत्रज्ञानिनोपिदेहवत्त्वेनत्रिगुणत्वाद्विकल्पःसंभाव्यतइत्यत्राह देहंचेति । निरंतरंभगवंतंध्यायन्जीवस्वरूपमारभ्यपरमात्मपर्यंतानितत्वानितत्तत्स्वरूपंयथावदध्यगमदेहादिविलक्षण तयातारतम्येनापरोक्षीचकारेतियत्तस्माद्देहाभिमानरहितोध्यानरूढोवावस्थितमुत्थितंवादेहंनानुपश्यतिकीदृशंदेहं दैवादुपेतंप्राप्तंदैववशाद्भगवत्प्रेरितकर्मवशात्वियुक्तंचमदिरामदांधःमद्यपानजातम दविस्मृतात्मज्ञानःपुरुषःपरिधृतंआच्छादितंवासोयथादृढीकरणादियत्नंनकरोतीत्यतःत्रिगुणकृतदेहाभिमानाभावात्तत्कृतविकल्पोनास्तीतिभावः ३६ दैवादुपेतमित्येतत्स्पष्टयति देहोपीति । ननुस्वयंदेहपोषणादिमयत्नोदासीनश्चेत्कथंतिष्ठतइत्यतोवाह देहइति । दैववशगःस्वादृष्टप्रेकरश्रीहर्यधीनोदेहोपितावत्प्रतिसमीक्षतेप्रतीक्ष्यावतिष्ठते । कार्यस्यजडरयकारणावस्थानमंतरेणावस्थानं कथमत्राह सासुरिति प्राणवृत्तिसहितत्वात् । कियंतंकालमत्राह कर्मेति । यावत्स्वारंभकंस्वोत्पादकादृष्टलक्षणंकर्मास्तितत्समाप्तौपततीत्येवार्थेखलुशब्दःतथाप्यभिमानोभवत्यवेत्यत्राह तमिति । अधिरूढसमाधियोगअसंप्रज्ञातसमाधिस्थः । सप्रपंचंतंदेहंपुनर्नभजेत् पूर्वंयथातथाहतंनकरोतीत्यन्वयः । आदरोभजनंभक्तिर्बहुमानंचसेवनं । पर्यायवाचकाःसर्वेस्मृतिस्तज्जन्यकर्मचेतिवचनात् ।

देहंचनश्वरमवस्थितमुत्थितंवासिद्धोनपश्यतियतोध्यगमत्स्वरूपम् ॥ दैवादुपेतमुतदैववशादपेतंवासोयथापरिकृतंमदिरामदांधः ३६ देहोपिदैववशगः खलुकर्मयावत्स्वारंभकंप्रतिसमीक्षतएवसासुः ॥ तंसप्रपंचमधिरूढसमाधियोगःस्वाप्नंपुनर्नभजतेप्रतिबुद्धवस्तुः ३७ मयैतदुक्तंवोविप्रागुह्यंयत्सांख्ययोगयोः ॥ जानीतमागतंयज्ञंयुष्मद्धर्मविवक्षया ३८ अहंयोगस्यसांख्यस्यसत्यस्यर्तस्यतेजसः ॥ परायणंद्विजश्रेष्ठाःश्रियःकीर्तेर्दमस्यच ३९ मांभजंति गुणाःसर्वेनिर्गुणंनिरपेक्षकम् ॥ सुहृदंप्रियमात्मानंसाम्यासंगादयोगुणाः ४० इतितेछिन्नसंदेहामुनयःसनकादयः ॥ सभाजयित्वापरयाभक्त्यागृणतसंस्तवैः ४१ तैरहंपूजितःसम्यक्संस्तुतःपरमर्षिभिः ॥ प्रतीयायस्वकंधामपश्यतःपरमेष्ठिनः॥ ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेत्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ उद्धवउवाच ॥ वदंतिकृष्णश्रेयांसिबहूनिब्रह्मवादिनः ॥ तेषांविकल्पःप्राधान्यमुताहोएकमुख्यता १

कथमिवप्रतिबुद्धवत् यथास्वप्नादुत्थितःस्वाप्नंस्वप्नदृष्टंदेहंनभजेत्तथेति ३७ इतिहासंगमयति मयैतदिति ३८ कर्मयोगस्यसांख्यस्ययथार्थज्ञानस्यसत्यस्ययथार्थभाषणस्यऋतस्यभूतहितोपदेशिवेदस्यतेजसोबलस्यब्रह्मवर्चसस्यवाश्रियःसंपदः ३९ सर्वेगुणाअसंपूर्णगुणरूपाअप्रधानाः ब्रह्मादिदेवाएवंविधंमांभजंति किंगुणाश्चमांभजंति कीदृशं निर्गुणंप्रकृतिगुणवर्जितंआत्मानंसंपूर्णगुणरूपकंअतएवनिरपेक्षकं अपूर्णगुणस्यहिगुणापेक्षानचसास्वास्तीतिअतएवसुहृदंअनिमित्तबंधुंअतएवाहमेवसेव्यइत्युक्तं प्रियंतदेतत्प्रेयतइतिश्रुतेः । अपूर्णगुणरूपास्तुसंपूर्णगुणरूपकं । भजंतिपरंब्रह्मदेवास्त्रिगुणवर्जितमितिवचनात् । केअगुणाइतितत्राह साम्यासंगादयइति ज्ञानादिगुणानांतारतम्येपिसर्वसामान्यादनभिधानं साम्यादीनांप्रदभावाद्विशेषोक्तिरितिज्ञातव्यम् ४० सनकादीनांभगवदुक्त्याछिन्नसंदेहत्वस्यकिंलक्षणमित्यत्राह इतीति । इतीत्यनेनसमाप्तिः ४१ पूजितःसम्यक्संस्तुतः इत्येताभ्यांचछिन्नसंशयत्वंलक्षयति ४२ ॥ इतिश्रीमहाभाग०वि०कृतटीकायां एकादशस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥भगवत्साक्षात्कारायसर्वस्मादुत्तमसाधनंभक्तिरेवतद्वताचेत्थंध्येयोहरिरितिद्वयमस्मिन्नध्यायेविवच्ये । तत्रोद्धवप्रश्नपूर्वकंविद्याम्नायंकथयति वदंतीति । श्रेयांसिप्रशस्तानिसाधनानितेषांसाधनानांपवाग्वापयसावोतिवादिदंभवतीदंवेतिविकल्पोवासंभूयसर्वेषांप्राधान्यमुतैकस्यमुख्यता अन्येषांचतदुपसर्जनत्वंचेति १

भवतानपेक्षितःअन्यापेक्षारहितोखिलसाधनोत्तमोभक्तियोगउदाहृतःतथापित्रह्मवादिमतानांकागतिरितिशेषः । येनभक्तियोगेन २ वेदमूलान्येवश्रेयांसितत्रमत्प्रीतिसाधनंभक्तिलक्षणोधर्मःश्रेयस्त्वमुत्तमइतिदर्शयितुंश्रद्धाजननायवेदोक्तपरंपरामाह कालेनेत्यादिना । कालेनकालशक्त्या मदात्मकोमद्विषयः ३ मनवेस्वायंभुवायकीदृशोयंतद्धितप्रत्यय.इत्येतत्स्पष्टयति पुत्रायेति । स्वयंभुवःपुत्रत्वात्स्वायंभुवइत्यर्थः । अत्रमनोःपूर्वजत्वंरुद्रेंद्रकुमारान्विनेतिग्राह्यं । रुद्रामिंद्रंकुमारंचविनैवान्याग्रजोमनुः ब्रह्मपुत्रेष्वादिसृष्टावन्यथात्वंपुनर्जनेरितिवचनात् । आदिसृष्टौपूर्वजायेतेधिकाःसर्वतोमुखैः । अनाद्यनंतकालेषुमुक्तावपियथाक्रममितिच ४ ५ रजःसत्वतमोभुवइतिपाठः ६ याभिःप्रकृतिभिःभूतानांअतिभेदेपिवेदस्यैकत्वेनतदर्थोप्येकविधएवेतितत्राह यथाप्रकृतीति । वेदवाचःभिन्नाःसर्वविधर्माविशेषार्थप्रतिपादकावाचः स्वमनीषार्थंप्रमाणवन्प्रतिभांतीत्यर्थः ७ ततःकिंतत्राह एवमिति । यथाप्रकृतिवैचित्र्याद्वेदवागर्थप्रतीतिवैचित्र्यमेवंमतयोपिविचित्राः । ननुश्रुतिमूलत्वेनगुरुपरंपरागतत्वेनसर्वेषामपिमतानांप्रामाण्यमवगतंस्यादत्राह पारंपर्येणेति । अनेनमदुक्तपारंपर्येणागतानिकेषांचिद्देवादीनामेवतानिप्रमाणान्यन्यानिराजसादीनीत्यर्थः । विरक्तत्वापेक्षया

भवतोदाहृतःस्वामिन्भक्तियोगोनपेक्षितः ॥ निरस्यसर्वतःसंगंयेनत्वय्याविशेन्मनः २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कालेननष्टाप्रलयेवाणीयंवेदसंज्ञिता ॥ मयादौब्रह्मणेप्रोक्ताधर्मोयस्यांमदात्मकः ३ तेनप्रोक्ताचपुत्रायमनवेपूर्वजायसा ॥ ततोभृग्वादयोगृह्णन्छब्दब्रह्ममहर्षयः ४ तेभ्यःपितृभ्यस्तत्पुत्रादेवदानवगुह्यकाः ॥ मनुष्याःसिद्धगंधर्वाःसविद्याधरचारणाः ५ किंदेवाःकिन्नरानागारक्षःकिंपुरुषादयः ॥ बह्वयस्तेषांप्रकृतयोरजःसत्वतमोभुवः ६ याभिर्भूतानिभिद्यंतेभूतानांमतयस्तथा ॥ यथाप्रकृतिसर्वेषांचित्रावाचःस्रवंतिहि ७ एवंप्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यंतेमतयोनृणाम् ॥ पारंपर्येणकेषांचित्पाखंडमतयोऽपरे ८ मन्मायामोहितधियःपुरुषाःपुरुषर्षभ ॥ श्रेयोवदंत्यनेकांतंयथाकर्मयथारुचि ९ धर्ममेकेयशश्चान्येकामंसत्यंदमंशमम् ॥ अन्येवदंतिस्वार्थंवैऐश्वर्यंत्यागभोजने ॥ केचिद्यज्ञंतपोदानंव्रतानिनियमान्यमान् १० आद्यंतवंतएवैषांलोकाःकर्मविनिर्मिताः ॥ दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाःक्षुद्रानंदाःशुचार्पिताः ११ मय्यर्पितात्मनःसभ्यनिरपेक्षस्यसर्वतः ॥ मदात्मकंसुखंयत्तत्कुतःस्याद्विषयात्मनाम् १२ अकिंचनस्यदांतस्यशांतस्यसमचेतसः ॥ मयासंतुष्टमनसःसर्वाःसुखमयादिशः १३

केषांचिदित्युक्तंवामशैवादीनितामसत्वेनपाखंडानीत्याह । पाखंडेति ८ अत्रनानामतत्वेमुख्यकारणंकिमिति तत्राह । मन्मायेति । अनेकांतंनानाविधं यथारुचियथेच्छम् ९ एतदेवविशदयतिधर्ममेकइति त्यागोभिमानत्यागः । भोजनंवाप्यादेः १० एतत्साधनसाध्यान्लोकानाह आद्यंतवंतइति । एषांकर्मनिर्मितालोकास्तेषामाद्यंतवत्त्वेपियावल्लोकंसुखमस्तिकिंनेत्याह दुःखोदर्कइति । तमोनिष्ठाः अंधकारप्रचुराः । मद्भक्तिवर्जितंश्रेयोयेमन्यंतेदुराशयाः । तेषांमंतेतमोघोरमनंतंप्राप्यतेध्रुवमितिवचनात् असन्मतनिष्ठानांतमएव । बृहस्पत्युक्तत्वेपिहरिभक्तिराहित्यात् । अल्पानंदत्वेशुचार्पितत्वंहेतुः ११ भगवद्धर्मसाध्यलोकसुखवत्तल्लोकसुखमपिनिर्दुष्टंकिंनस्यादविशेषादत्राह मयीति । अहमात्माप्रापकोयस्यतन्मदात्मकंमय्यर्पितआत्मामनोयस्यसस्येसाधुगुणपूर्णेममात्मास्वभावोयस्यतथाविवा यथाहंनिर्दोषस्वभावः तथेदमपीत्यनयोक्त्याविशेषोदर्शितः इतीतरानुमानस्यतर्काभावेनदौर्बल्यान्नैत्थातुमलमित्यर्थः १२ एवंविधस्यमदर्पितात्मनोनकेवलममुत्रसुखित्वं इहापिसुखित्वंस्यादित्याह अकिंचनस्येति अकिंचनस्येत्यत्रएकैकोपिसुखित्वेहेतुःकिमुतसमुदिताइतिभावेनोक्तं सर्वाःसुखमयाइति १३

स्वय्यर्पितात्मनोपिपारमेष्ठ्याद्याकांक्षायांतत्पदानांदुःखमिश्रसुखरूपत्वात्सर्वत्रसुखित्वंकथमित्याशंक्याह नपारमेष्ठ्यमिति । मय्यर्पितात्मामामेवसुखमिच्छति मदन्यत्किमपिनेच्छतीतियतस्तस्मात्तस्यनिराकांक्षत्वेनसर्वत्रसुखमेवेतिभावः १४ अत्रभक्तेषुप्रीतिविशेषोस्तीतिदर्शयितुंभक्तेःकर्तव्यत्वंचनिदर्शयन्निवउद्धवंअतिस्तौति नतथेति अनेनमनुष्यादिभक्तेषुभिक्षान्नप्रदानवत्कृपानिमित्तप्रीतिर्लक्ष्म्यादिषुप्रियापुत्रादिप्रीतिवत्सार्वकालिक्यांतराप्रीतिरस्तीतिसूचितम् । कृपानिमित्तायाप्रीतिर्नीचभक्तेषुसाधिका । आंतरैवतुयाप्रीतिःसातूच्चेषुयथाक्रमं यथाकश्चित्स्वमात्मानंप्रियांपुत्रमथापिवा । अतिहायकृपायुक्तोभिक्षवेन्नंददात्यपि । कदाचिदेवनपुनःस्वात्मादेःसार्वकालिकं । योगक्षेमवहत्वंचानित्यंस्वात्मादिषुस्फुटं । एवमेवपरेशस्यभक्तेषुश्रियजादिषुइतिवचनात् । यादवेभ्यस्तुसर्वेभ्यउद्धवोभ्यधिकप्रियः । उद्धवाच्चप्रियतमःप्रद्युम्नस्तुमहारथः । तस्मादपिप्रियतमोरामःकृष्णस्यसर्वदा । नैवतस्मात्प्रियतमोविनैवैकंचतुर्मुखं । सर्वेभ्योपिप्रियतमाहरेःश्रीरेववल्लभा । नैवतस्याःप्रियतमोविनास्वात्मानमेवात्वित्यतोपिसर्वयादवेभ्योविशिष्टभक्तउद्धवइतिप्रकटनायविशिष्यस्तुतउद्धवइतिभावः १५ ननुप्रतीतार्थंपरित्यज्यान्यार्थविशेषकल्पनेकोहेतुरित्याशंक्यातिदेशोहेतुरितिभावेनाह निरपेक्षमिति स्वांघ्रिरेणुभिर्मांपूयेयशोधयामीत्यनुव्रजामि । अनुगच्छतोममपादधूल्योवायुनापुरतोगच्छंतिभक्तेनिपतंत्योतितरांशोधयंतीदंसजलभूमिपादविक्रमेसिद्धंभवतीतिततःपूयेय शुद्धोभवानीत्यमर्थेनयुक्तः । यत्सेवयामाहात्म्यमाप्तः । सहरिस्तदनुगमनेनतत्पादरेणुसंपर्केणशुद्धोभवतीतिनयुज्यतेसदोषस्यशुद्धिप्रार्थनंदृष्टंनिर्दोषस्यनघटतइत्युक्तएवार्थः । अनुगच्छतिविष्णुस्तुस्वभक्त

नपारमेष्ठ्यंनमहेंद्रधिष्ण्यंनसार्वभौमंनरसाधिपत्यम् ॥ नयोगसिद्धीरपुनर्भवंवामय्यर्पितात्मेच्छतिमद्विनान्यत् १४ नतथामेप्रियतमआत्मयोनिर्नशंकरः ॥ नचसंकर्षणोनश्रीर्नैवात्माचयथाभवान् १५ निरपेक्षंमुनिंशांतंनिर्वैरंसमदर्शनम् ॥ अनुव्रजाम्यहंनित्यंपूयेयस्वांघ्रिरेणुभिः १६ निष्किंचनामय्यनुरक्तचेतसःशांतामहांतोखिलजीववत्सलाः ॥ कामैरनालब्धधियोजुषोयेतेनैरपेक्ष्यंहिविदुःसुखंमम १७ बाध्यमानोपिमद्भक्तोविषयैरजितेंद्रियः ॥ प्रशस्तयापिमद्भक्त्याविषयैर्नाभिभूयते १८ यथाग्निःसुसमिद्धार्चिःकरोत्येधांसिभस्मसात् ॥ तथामद्विषयाभक्तिरुद्धवैनांसिकृत्स्नशः १९ नसाधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मउद्धव ॥ नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोयथाभक्तिर्ममोर्जिता २०

स्यशुद्धये । तस्यांघ्रिरेणुभिर्यांतिनीतैरग्रेसरःशुचिः । अग्रतोगमनेविष्णोःपादस्पृष्टंरजोभवेत् । अतःस्वभक्तंपूयेयेत्यनुव्रजातिकेशव इतिवचनात् । अनेननिष्कामत्वादिगुणसंपन्नत्वेनसेवमानेषुभक्तेषुत्वय्यतिशयितप्रीतिरस्तीत्युक्तंभवति १६ एवंभजतांनिर्दुःखानंदानुभवोभविष्यतीत्यत्रकिमानमित्याशंक्यब्रह्मादिज्ञानिप्रत्यक्षंप्रमाणमितिनिदर्शयति निष्किंचनाइति । येनिष्किंचनाःनिष्किंचनत्वादिगुणपूर्णाःकामैर्विषयैरनालब्धधियोप्रतिहतबुद्धयःअजुषश्चविषयानसेवमानाश्चतेममसकाशान्नैरपेक्ष्यंविषयानपेक्षंस्वरूपसुखंस्यादितिविदुर्हीत्यन्वयः । ननुबिंबभूतस्यविष्णोःस्वरूपसुखसद्भावेमानमस्तिचेत्प्रतिबिंबजीवस्वरूपसुखाविर्भावेभक्त्यादिसाधनसामग्रीसंपादनयत्नोनितरांसफलःस्यात्तत्रकिमानमित्यत्रापीदमुत्तरंभवतीत्याह निष्किंचनाइतिममनैरपेक्ष्यंसुखमस्तीतिविदुरित्यन्वयः । हिशब्दएभयत्रापिप्रमाणमस्तीतिसूचयतिज्ञानिप्रत्यक्षलक्षणप्रमाणसद्भावाद्भक्त्यादिसाधनमवश्यमापादनीयमितिभावः १७ ननुत्वद्भक्तस्यापिविषयग्राहग्रस्ततयाभक्तिलोपेनाधःपातःसंभाव्यतइतिभक्तिविधानंव्यर्थमितितत्राह बाध्यमानइति विषयैर्बाध्यमानत्वेनाजितेंद्रियोपिप्रशस्तयामद्भक्त्याविषयैर्नाभिभूयते । विषयानिषेवयाप्राप्तदोषेणाधोनपततीत्यन्वयः १८ कथमिवेतितत्राह यथेति एनांसि पापानि १९ भक्त्यानुपहितबुद्धिनानुष्ठितधर्मादयोमदपरोक्षंनजनयंतीत्याह नेति २०

१ श्रीश्चाजश्चश्रियजौतावादियेंषांतेश्रियजादयःतेषुअत्रेहयइछांदसः ।

भक्तिप्रधानधर्मादीनांतत्साधनवद्भक्तेरपितत्साहित्यापाएवतत्साधनत्वमत्राह भक्त्येति । भक्तेःप्राधान्येगुणादर्शनात्कथंतदुन्नतिरुच्यतेइतितत्राह भक्तिरिति । संभवाज्जननादिरूपसंसारात् यद्वा सोत्पत्त्यनंतरमेवपुनातिनतुकालक्षेपेण २१ भक्तिनायकहीनानांधर्मादीनामप्रयोजकत्वमर्थादुक्तं अधुनातत्प्रकाशयति धर्मइति । हिशब्दोनायमात्माप्रवचनेनलभ्यइतिश्रुतिंसूचयति २२ यद्यपिमहांतोवैष्णवसिद्धांताचलनत्वादिनैवैनास्यभक्तिरस्तीतिजानंतेतथापिबाह्यानांसुबोधायभक्तेःप्रत्यक्षलक्षणान्याह कथमिति २३ समीचीनभक्तियुक्तःपुरुषोपिसर्वंपुनातिकिंपुनर्भक्ति रित्याशयेनाह वाग्गद्गदेति । अत्र चित्तद्रवस्तथाधैर्यप्रसादोभक्तिलक्षणः आधिक्येनतुतत्रापिस्थैर्यमेवविशेषतः । दंभस्यचलभक्तेश्चयस्माद्भयादिकंभवेत् । दंभादिपरिहारार्थंनिगूह्यापाच्चधीरधीः । अतश्चाध्यात्मिकैःक्लेशैराधिभूताधिदैवतैः । वाक्यैश्चवेदतंत्राद्यैरुपदेशैश्चतादृशैः । बलवच्छासनैर्वापियस्यभक्तिर्नचाल्यते । सएवपरमोभक्तोविष्णोर्हृदयवल्लभइतिविशेषाश्चग्राह्याः २४ भक्तिःपुनातीत्युक्तंतत्रशुद्धिप्रकारंसदृष्टांतमाह यथेति । अग्निनासुखवायुसंयोगेनोज्ज्वलितेनध्मातंदाहविशेषंप्राप्तंहेममलंअष्टादशदोषलक्षणंस्वरूपंनिर्दोषभास्वरलक्षणं आत्मासत्स्वभावोजीवोनाद्यविद्याकामकर्मलिंगकर्मानुशयमंतःकरणंभक्तियोगेनविधूयनिर्मलीकृत्यअथोमंगलमूर्तिंमांभजतइत्यन्वयः २५ द्वित्रादिगुणाधिक ध्मातहेमवत्भक्तियोगोद्रेकक्रमेणशुद्धमात्मामनःभगवत्सूक्ष्मत

भक्त्याहमेकयाग्राह्यःश्रद्धयात्माप्रियःसताम् ॥ भक्तिःपुनातिमन्निष्ठाश्वपाकानपिसंभवात् २१ धर्मःसत्यदयोपेतोविद्यावातपसान्विता ॥ मद्भक्त्यपेतमात्मानंनसम्यक्प्रपुनातिहि २२ कथंविनारोमहर्षंद्रवताचेतसाविना ॥ विनानंदाश्रुकलयाशुध्येद्भक्त्याविनाशयः २३ वाग्गद्गदाद्रवतेयस्यचित्तंरुदत्यभीक्ष्णंहसतिक्वचिच्च ॥ विलज्जउद्गायतिनृत्यतेचमद्भक्तियुक्तोभुवनंपुनाति २४ यथाग्निनाहेममलंजहातिध्मातंपुनःस्वंभजतेचरूपम् ॥ आत्माचकर्मानुशयंविधूयमद्भक्तियोगेनभजत्यथोमाम् २५ यथायथात्मापरिमृज्यतेसौमत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः ॥ तथातथापश्यतिसूक्ष्मतत्त्वंचक्षुर्यथैवांजनसंप्रयुक्तम् २६ विषयान्ध्यायतश्चित्तंविषयेषुविषज्जते ॥ मामनुस्मरतश्चित्तंमय्येवप्रविलीयते २७ तस्मादसदभिध्यानंयथास्वप्नमनोरथम् ॥ हित्वामयिसमाधत्स्वमनोमद्भावभावितम् २८ स्त्रीसंगसंगिनासंगंत्यक्त्वादूरतआत्मवान् ॥ क्षेमेविविक्तआसीनश्चिंतयेन्मामतंद्रितः २९

त्त्वंपश्यतीत्याह यथेति । परिमृज्यतेशोध्यतेतत्त्वंसूक्ष्मंसूक्ष्मतत्त्वं अत्रदृष्टांतांतरंचाह चक्षुरिति २६ कर्मसाचिव्यराहित्येनभक्तिपूर्वकध्यानमात्रेणचित्तंकथंत्वयिनिरंतरंविलग्नंभवतीत्यत्राह विषयानिति आत्मानुभवएवात्रमानंनमानांतरमन्वीक्षणीयमितिभावेनविषयनिदर्शनमुक्तम् । चित्तंस्वरूपचैतन्यमित्यर्थः २७ प्रार्थितमाह तस्मादिति यथास्वप्नमनोरथंस्वप्नवन्मनोरथवच्चासदभिध्यानंअशुभंविषयध्यानंहित्वा । नन्वेवंतर्हित्वदासक्तिवच्चित्तस्यविषयासक्तिरपिग्राह्याकिमित्यतोवा[illegible]शंकांपरिहरन्नुपसंहरति तस्मादिति । अज्ञानामपिबुद्ध्यवतारार्थंविषयसक्तिनिदर्शनमुक्त नतुग्राह्यार्थत्वेनेतिच तस्माद्भावोभक्तिःमयिभक्त्याभावितंतन्मयीकृतं २८ स्वरूपबाह्यांतःकरणभोग्यत्वभेदेनद्विविधाविषयाःतत्रपूर्वेमुक्तावपेक्षणीयाद्वितीयाःसांसारिकाःअनर्थजनकत्वान्मुमुक्षुणाअवश्यंहेयास्तथाहितत्सेवातिरेकेणेश्वरोहमित्यादिलक्षणाकेशवेन्यथाबुद्धिर्जायते । जन्मप्रभृतिपुरुषेणसहवर्तमानत्वात् । सुखक्षयहेतुत्वेनस्त्र्यादिशब्दवाच्याः रीङ्क्षयइतिधातोः तस्याःसंगोयेषांते स्त्रीसंगाःतत्संगानांसंगोयेषामितिस्त्रीसंगसंगिनःतेषांसंगंदूरतःपरिहृत्यमत्सेवैवकर्तव्येश्वरोममस्वामीतत्किंकरोहमित्यादिलक्षणेतिभावेनविषयास्त्यक्तव्याइत्याशयेनाह स्त्रीसंगेति अनेनस्त्रीरागिणांसंगोपिपरिहर्तव्यइत्युक्तंभवति । केशवेत्वन्यथाबुद्धिःसैवस्त्रीसंप्रकीर्तितेत्यादिवाक्यमत्रप्रमाणं क्षेमेमंगलस्थले २९

नन्वन्येषुहत्यादिषुअधःपातहेतुषुहेयेषुसत्सुकिंविशेषणस्त्रीसंगसंगिसंगोदूरतस्त्याज्यइत्युच्यतइत्यतआह नतथेति । यथास्यपुंसःयोषित्संगाद्विषयाभिजुष्टत्वाद्योषिच्छब्दवाच्यायाईश्वरोहमित्याद्यनेक विधान्यथाबुद्धेरधिकरणलक्षणसंगाद्यथातत्संगिसंगतःमिथ्याज्ञानिसेवालक्षणसंगात्क्लेशोबंधश्चांधंतमोलक्षणश्चभवेत् । तथान्यप्रसंगतःपिपीलिकादिवधलक्षणान्नभवेदित्यन्वयः अत्रपातकविशेषास्तत्फलानिच । परदारदर्शिप्रोक्ताक्षुद्रपातकसंज्ञिताः । उपपातकतद्गत्निश्चवर्णबाह्येषुपातकम् । महापातकसंज्ञंतुपित्रादेर्दारधर्षणम् । दारदृष्टिःस्वोत्तमानांमानुषाणांस्वभावतः । सुमहापातकंप्रोक्तंतद्गतिस्तुमहत्तमः । ऋषिदारेषुमनसोगतिरेवततोधिकम् । देवदाराभिकामानांसंगिसंगस्ततोधिकः । किमुविष्णोस्ततोयोषित्संगस्यव्यत्ययास्थिते । नसमंपातकंक्वापिनहिस्वव्ययाभिकामिनः । अवज्ञातामाधवादेस्तस्माच्चदूरतस्त्यजेत् । मानुषेषुतुदुःखित्वंक्षुद्रपापफलंस्मृतं । पापंतुवर्णबाह्यत्वंतिर्यग्योनिगतिस्तथा । सहस्रवर्षंनरकंक्षुद्रपातकजंफलम् । तथोपपातकाच्चापिनरकंयुगमात्रकं । चतुर्युगावसानंतुपातकस्यफलंस्मृतं । महापातकजन्यंचकल्पावधिसमीरितं । सुमहापातकाच्चापियावद्ब्रह्मलयोभवेत् । तत्पराणांपातकानांफलमंधंतमःस्मृतं । अधोधोदुःखमतुलंविष्णुदाराभिमर्शनात् । वधादपिहिदाराणांधर्षणंकोपकारणं । तस्माद्देव्यःसदावंद्याअभिवन्द्याभिकामतइति । धर्ममतस्ववचनाद्विशेषःपातकानांफलानांचद्रष्टव्यः ३० ध्यायेन्मामतंद्रितइत्यत्रोक्तंध्यानप्रकारंपृच्छ

नतथास्यभवेत्क्लेशोबंधश्चान्यप्रसंगतः ॥ योषित्संगाद्यथापुंसोयथातत्संगिसंगतः ३० ॥ उद्धवउवाच ॥ यथात्वामरविंदाक्षयादृशंवायदात्मकम् ॥ ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मेध्यानंत्वंवक्तुमर्हसि ३१ श्रीभगवानुवाच ॥ समआसनआसीनःसमकायोयथासुखम् ॥ हस्तावुत्संगआधायस्वनासाग्रकृतेक्षणः ३२ प्राणस्यशोधयेन्मार्गंपूरकुंभकरेचकैः ॥ विपर्ययेणापिशनैरभ्यसेन्निर्जितेंद्रियः ३३ हृद्यविच्छिन्नमोंकारंघंटानादंबिसोर्णवत् ॥ प्राणेनोदीर्यतत्राथपुनःसंवेशयेत्स्वरम् ३४ एवंप्रणवसंयुक्तंप्राणसंयममभ्यसेत् ॥ दशकृत्वस्त्रिषवणंमासादर्वाग्जितानिलः ३५ हृत्पुंडरीकमंतस्थमूर्ध्वनालमधोमुखम् ॥ ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रंसकर्णिकम् ३६ कर्णिकायांन्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरम् ॥ वह्निमध्येस्मरेद्रूपंममैतद्ध्यानमंगलम् ३७ समंप्रशांतंसुमुखंदीर्घचारुचतुर्भुजम् ॥ सुचारुसुंदरग्रीवंसुकपोलंशुचिस्मितम् ३८ समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलम् ॥ हेमांबरंघनश्यामंश्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ३९ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितम् ॥ नूपुरैर्विलसत्पादंकौस्तुभप्रभयायुतम् ४०

ति यथेति । यादृशंकीदृशंयदात्मकंकिमात्मकम् ३१ समाहितेनमनसाध्यानंकर्तव्यं एतदुपायंप्रथमतोवक्ति समआसनइत्यादिना ३२ विपर्ययेणरेचकादिक्रमेण ३३ अत्रप्राणशब्दोद्विरावर्त्तनीयः हृदिनिरंतरंप्राणेनोच्चार्यमाणंओंकारंघंटानादवत्कर्णरमणीयंबिसोर्णवत्पद्मनालतंतुवदविच्छिन्नंवायुद्वाराप्रेर्यमाणंप्राणशक्त्योदीर्यउच्चार्याथतत्रस्वहृदि स्थितेप्राणेस्वरमुदात्तलक्षणंपुनर्व्यावृत्तंयथातथा संवेशयेत्समीचीनंकुर्यादित्यन्वयः । ऊर्णाभ्रूमध्यमावर्तैतंतौमेषादिलोमार्स्वितियादवः । पुनरप्रथमेप्रश्नेऽप्यावृत्तावधारणइति ३४ प्रणवेनसंयुक्तंप्राणसंयमंप्राणायामं मासादर्वाक्मासात्पूर्वमेवानिलोजितःप्राणप्रसादंप्राप्तइत्यर्थः उपास्यप्राणतोनुज्ञांहृदिस्थात्प्राप्यसेवकः । अनुज्ञानंतरंमासाद्वशेप्राणोभविष्यति । प्रसादभाक्त्वंसंप्रोक्तंप्राणविष्णवोर्जयास्त्विति । नहिसर्वैविजेतारौविजेयौकेनचित्क्वचित् अपेक्षितंफलंतेनदीयतेतज्जितंत्विति । यथाजितावसुमतीयथामोक्षपदंजितमितिप्रभंजनप्रमाणवचनादुक्तम् ३५ कथंस्थितंत्वामितिप्रश्नंपरिहरति । हृत्पुंडरीकेति ३६ यादृशमितिप्रश्नंपरिहरति वह्निमध्यइति ३७ यदात्मकमित्यस्यपरिहारःप्रशांतमित्यनेनसूचितः । निर्दोषप्रकृष्टानंदस्वभावमित्यर्थः ३८ ३९ ४०

४१ विषयपाशाकृष्टत्वेनाविशेंद्रियैर्ध्यानंकथमुपपद्यतइत्यतस्तदुपायमाह इंद्रियाणीति तस्मिन्ध्येयएवास्थितमनाः ४२ सर्वव्यापकंसर्वांगविषयंचित्तमाकृष्यैकत्रएकस्मिन्मुखाद्यवयवेरूर्वाविश्वरूपस्वाप्ता स्वावेकस्मिन्नवयवेधारयेदित्यर्थः ४३ तत्रमुखादौलब्धपदमाकृष्यव्योम्निसर्वांगेषुधारयेदित्यर्थः । व्योमेतिव्याप्तशब्दःस्याद्विशेषादोततांयतइतिवचनात् विशेषादोतत्त्वमवयवाना।मित्यर्थः । मय्येवम नसआरोहोयस्यसमदारोहःपुरुषः । तच्चधारणलक्षणंध्यानंतयन्क्वास्वतएवमनसस्तत्रैवसमाहितत्त्वादयत्नेनजकरधौगंगाप्रवाहगमनवच्चिंतयेन् । तदुक्तं यावत्समग्रस्मरणमचलंकेशवेभवेत् । समग्रांचित येचावधधातुविचलेत्ततः । प्रत्यंगधारणंकुर्यान्मनोयावत्समग्रगं । प्रत्यंगाभ्यासतोयावत्समग्रेपुस्थिरंमनः । तदापुनःसमग्रंतुधारयेद्यततोबुधः । यथातुधारणोत्साहंविनातत्राचलंमनः । तिष्ठेत्त्यक्ता समुद्योगंशंखचक्रांबुजांकिते । आरूढचेताःपरमेशृंगाराद्येकधामनि । नैवान्यच्चिंतयेत्तस्मात्पूर्णानंदाच्चतुर्भुजात् ततोन्यस्मरणेतस्मान्मनश्चलतिसुस्थिरम् । धारणार्थंप्रयत्नेनतस्मात्तद्भयंत्यजेत् । यावत्स्वारूढचेताःस्याद्विष्णोरूपेचतुर्भुजइति ४४ उपासनाफलमाह एवमिति एवंनिरंतराभ्यासरतंप्रतिदिनंप्रवृद्धप्रेम्णामय्येवसमाहितमतिस्तत्परिपाकेसत्यात्मनिदेहेआत्मानंज्ञानाद्यभीष्टदातृत्वेनस्वा मिनंमामेवविचष्टेजीवात्पृथक्स्थितंपश्यति विनिषेधेपृथक्भावइतियादवः सर्वात्मन्सर्वस्वामिनिज्योतिषिज्योतिर्मयेमयिसंयुतंमदाधारतयास्थितं तस्माज्जातंतस्मिन्नेवोतमितिज्योतिर्जीवचपश्य

द्युमत्किरीटकटककटिसूत्रांगदैर्युतम् ॥ सर्वांगसुंदरंहृद्यंप्रसादसुमुखेक्षणम् ॥ सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वांगेषुमनोदधत् ४१ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योमनसा कृष्यतन्मनाः ॥ बुद्ध्यासारथिनाधीरःप्रणयेन्मयिसर्वतः ४२ तत्सर्वव्यापकंचित्तमाकृष्यैकत्रधारयेत् ॥ नान्यानिचिंतयेद्भूयःसुस्मितंभावयेन्मुखम् ४३ तत्रलब्धपदंचित्तमाकृष्यव्योम्निधारयेत् ॥ तच्चत्यक्त्वामदारोहोनकिंचिदपिचिंतयेत् ४४ एवंसमाहितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि ॥ विचष्टेमयिस र्वात्मन्ज्योतिर्ज्योतिषिसंयुतम् ४५ ध्यानेनेत्थंसुतीव्रेणयुंजतोयोगिनोमनः ॥ संयास्यत्याशुनिर्वाणंद्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ४६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुरा णेएकादशस्कंधेचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ छ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ जितेंद्रियस्ययुक्तस्यजितश्वासस्ययोगिनः ॥ मयिधारयतश्चेतउपतिष्ठंतिसिद्धयः १ ॥ उद्धवउवाच ॥ कयाधारणयाकास्वित्कथंवासिद्धिरच्युत ॥ कतिवासिद्धयोब्रूहियोगिनांसिद्धिदोभवान् २

ति । तारतम्येनाबिंबभावेनास्थितास्तत्स्वाभिमानिनोदेवताहष्टाःसर्वाधारंमामंतेपश्यतीतिभावः । समाधियोगेसंपूर्णंहृदिपश्यतिकेशवम् । जीवंतत्प्रतिबिंबंचतेनैवसहसंस्थितं । तदाधारंतदंतःस्थंतेनैवस हवांसदा । आनंदज्ञानशक्त्याद्यैःसदातदवरंगुणैः । जीवन्मुक्तौचमुक्तौवासततंतद्वशेस्थितमित्येतदत्रमानम् । स्वयंप्रकाशरूपत्वाज्जीवोपिज्योतिरुच्यतइतिच ४५ दर्शनफलमाह ध्यानेनेति सुती व्रेणनिशितेनइत्थमुत्पन्नध्यानेनानिदिध्यासेनदर्शनेनयुंजतः सर्वस्मात्प्रेष्ठोयमितिध्यायतोयोगिनोज्ञानिनोद्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः मदीयोयमितिदेहविषयेज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियविषयेचभ्रमतीतिभ्रमरूपप्राकृ तमनोनिर्वाणंनाशंआशुसंयास्यतियातीत्यन्वयः ४६ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ ७ ॥ परंज्ञानफलममृतमेवनाकित्वणिमादिसि द्धिरप्यैहिकीत्येतदस्मिन्नध्यायेनिरूपयति तत्रादौ नापृष्टःकस्यचिद्ब्रूयादित्यतः प्रश्नबीजमुत्थापयति जितेंद्रियस्येति १ सिद्धयइतिशुश्रुगनुद्धवःकीदृश्याधारणयाकासिद्धिः ताश्चकतिसं ख्याताःसंतीतिपृच्छति कयेति २

१ वेञ्तंतुसंतानेदिवादिः ऊयते व्याप्नोति इति ओवस्तस्यभावः ओतता

कतिवेतिप्रश्नंपरिहरति सिद्धयइति। धारणायोगपारगैःधारणाख्ययोगपारंगतैरत्रोत्पन्नज्ञानस्यापितत्तयो गसिद्धयेतत्तदधिष्ठानगततत्तद्भगवद्रूपविशेषानुस्मरणंधारणेत्युच्यते ।तस्मात्सिद्धीनांमुख्यतो ज्ञानफलत्वेपिधारणाफलत्वमुपचारोन्यथानुत्पन्नज्ञानस्यापिधारणमात्रेणतत्सिद्धिप्रसंगइति ।असुराणांतुभगवत्प्रमायाहेतवइतिचतासामष्टादशसिद्धीनांमूलभूताअष्टौसिद्धयोमय्येवप्रध ानामुख्याअन्ये पुदेवेषूपचरिताइतिमत्प्रधानाः। सर्वाधिकाअणिमाद्याविष्णोर्नान्यस्यकस्यचित् ।स्वाभाविकाविरिंचस्यमत्प्रसादात्पराधिकाइति। स्वाभा०पेण्डिविवचनात्   ताएवअष्टैवगुणभूतानामनूर्मिमत्त्वाद्या नामपिहेतवः। निःसीमाष्टगुणाभावात्सिद्धयोष्टादशस्मृताः ।देवेभ्योन्यत्रदेवानांसिद्धयोष्टैवसंमताइति ३ कास्ताअष्टेतितत्राह ।अणिमेत्यादिना। मूर्तेःस्वरूपस्याणिमादिसिद्धिः इंद्रियैरन्यैंद्रियैर्विषय प्राप्तिःश्रुतेषुदृष्टेषुवस्तुषुप्राकाश्यपशक्तिप्रेरणमेवेशितृत्वम् गुणेष्वसंगएववशित्वम्। यस्मिन्कामोयस्यसयत्कामस्तत्काममवाप्स्यतिइतियत्प्राकाम्यम्। यादृशानंदकामःस्यात्तादृशानंदसंभवःभोगान्विनैव प्राकाम्यमणिमादेःपृथग्यंतइतिवचनात् ४ ५ इदानीमष्टादशसिद्धीरुद्दिशति अनूर्मिमत्त्वमित्यादिना। अणिमामहिमालघिमाप्राप्तिःप्राकाश्योशितावशिताप्रा काम्यमित्यष्टमहासिद्धयः अनूर्मिमत्त्वम् दूरश्रवणम् दूरदर्शनम्। मनोजवःकामरूपंपरकायप्रवेशनं स्वच्छंदमृत्युर्देवानांसहक्रीडानुदर्शनम्। यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहतागतिः। अद्वंद्वं त्रिकालज्ञत्वम् परचित्ताद्यभिज्ञता अग्निस्तंभः अर्कस्तंभः। जलस्तंभोविषादिस्तंभः। अत्रादिशब्देनशस्त्रास्त्रनखदंतताडनशापादिभिरप्रतिहतिर्गृहीता इयंसंभूयसप्तदशीसिद्धिः अपराजयइत्यष्टादशसिद्धयःअणिमाद्यष्टसिद्धिभ्योजाताः एवमुभये संभूयपंचविंशःगरिम्णासहषड्विंशाःअर्थांतर्भावभेदेनाष्टसिद्धीनामष्टादशसिद्धयइतिकेषांचित्पक्षः । तथाहि अनूर्मिमत्त्वस्यप्राकाम्यांतर्गतत्वेनतेउभेएका दूरश्रवणदूरदर्शनत्रिकालज्ञत्वपरचित्ताद्यभिज्ञता

श्रीभगवानुवाच ॥ सिद्धयोष्टादशप्रोक्ताधारणायोगपारगैः ॥ तासामष्टौमत्प्रधानाताएवगुणहेतवः ३ अणिमामहिमामूर्तेर्लघिमाप्राप्तिरिंद्रियैः ॥ प्राका श्यंश्रुतदृष्टेषुशक्तेःप्रेरणमीशिता ४ गुणेष्वसंगोवशितायत्कामस्तदवाप्स्यति ॥ एतामेसिद्धयःसौम्यअष्टावौत्पत्तिकामताः ५ अनूर्मिमत्त्वंदेहेस्मिन्दूरश्र वणदर्शनम् ॥ मनोजवःकामरूपंपरकायप्रवेशनम् ६

नांप्राकाश्यांतर्भावेनचतत्एकाकामरूपत्वस्याणिमामहिमालघिमांतर्भावेनैका । अग्निस्तंभार्कस्तंभजलस्तंभविषस्तंभशस्त्रास्त्रशापादिस्तंभानांईशित्ववशित्वांतर्भावेपंच अपराजयोपिईशित्वांर्गतइति षट् मनोजवकामरूपपरकायप्रवेशस्वच्छंदमृत्युतादेवैःसहिततत्क्रीडानुदर्शनाज्ञाप्रतिहतानांप्राप्त्यंतर्भावेनषट् अत्रकामरूपत्वस्यद्विवारोक्तिः रूपभेदेननविरुध्यते । गारिम्णःसैवहेतुःस्यान्महिमाहे तुधारणात्। प्रायोष्टसिद्धिकथनेष्वतानपृथगुच्यतइति। प्राप्तिःप्रकाश्ययोश्चापिधारणेकापिसंभवेत्। अतऐक्येनताउक्तागरिमाणपृथक्क्वचित्इति। मूलभूतास्तुसिद्धीनांदेवानामष्टसिद्धयः। सर्वसिद्धि प्रधानास्तास्तज्जाअष्टादशस्मृताः। अष्टस्वंतर्गतास्तास्तुतदपेक्षतयाल्पकाइति। अनूर्मिमत्त्वसिद्धिस्तुप्राकाम्यांतर्गतास्मृता। दूरश्रुतिर्दूरदृष्टिस्त्रिकालज्ञत्वमेवच। परचित्ताद्यभिज्ञानंप्राकाश्यांतर्गतानिच अणिमादित्रयांतश्चकामरूपत्वमिष्यते। अग्न्यर्काम्बुविषादीनांप्रतिष्टंभोवशित्वगः। मनोजवःकामरूपंपरकायप्रवेशनम्। स्वच्छंदमृत्युतादेवैःसहक्रीडेष्टसाधनम्। प्राप्त्यंतर्गतान्याहुराज्ञाप्रतिहतिस्तथा। अग्निस्तंभोरविस्तंभउदकस्तंभएवच। विषस्तंभस्तथाशस्त्रशापादिस्तंभएवच। ईशित्वांतर्गतान्याहुरपराजयमेवच। एवमष्टादशाष्टभ्योजायंतेसिद्धयःक्रमात् ।अष्टादशाभ्यश्चान्यास्तुजायंतेसिद्धयोमि ताः। अनूर्मिमत्त्वंदुःखस्याभावमात्रमुदाहृतम्। यथेष्टानंदसंप्राप्तिःप्राकाम्यमितिकीर्त्यते । दुःखाभावोपिप्राकाम्येनेतरसुखितेष्यते। प्राकाश्यंसर्ववेदादिज्ञानमेवविदोविदुः। सहस्रयोजनांतंतुदूरदर्शन मिष्यते। दूरश्रवणमप्येवंतस्मिन्नेवयुगेस्थिते। वेदादिकंविनाप्रोक्तात्रिकालज्ञातिताबुधैः । शरीरस्थंविनादेहेपरचित्ताद्यभिज्ञता। अन्येंद्रियैर्दर्शनादियथासंकल्पवेगिता। प्राप्तिरित्युच्यतेसद्भिःस्वमनः समवेगिता। मनोजवइतिप्रोक्तःप्रव्याद्याकारतातथा । कामरूपत्वमुद्दिष्टंस्वदेहत्यागतःपरे। परकायप्रवेशःस्यात्तुगादर्वाक्तनःस्मृतः। स्वच्छंदमृत्युतादेवैःक्रीडाचेंद्रादिभिर्विना । यथासंकल्पसिद्धिश्च

प्यन्नपानसुखादिषु । चक्षुर्हृदयेष्वणुत्वंतु अणिमासंप्रकीर्तिता । महिमाचापिसंप्रोक्तात्रिलोकांतरपूरणात् । चक्षुर्हृदयेपिबाह्यत्वंलघिमासंप्रकीर्तिता । त्रिलोकसमभारस्तुगरिमाचापिकीर्तिता । पूर्वशक्तेः कोटिगुणचक्रपुद्रकस्तथेशिता । भुविस्थैःप्राणिभिःप्रोक्तकरणंचापिकीर्त्यते । आज्ञाप्रतिहतिर्ब्रह्मादर्वागस्त्रनिपातनम् । विनामहातपस्वींश्चशापाप्रतिहतिःस्मृता । अपराजयोमनुष्येभ्योवशित्वंचाप्यलो भक्ता । दाहादिसहनंचापिप्रतिष्टंभइतीर्यते । इतिषड्विंशतिप्रोक्तागरिम्णासहसप्तवा । विंशतिस्तुसुरेभ्योन्यदेवेष्वष्टैवासिद्धयः । यतोनिःसीमकास्तेषांदेवानामष्टसिद्धयः अतोष्टादशसिद्धीनांतदंतर्भावइष्यते । ईर्ष्यद्वेष्टभयाद्युध्योविष्णूनामुत्तरोत्तरम् । सिद्धयःपरिपूर्णास्तुविष्णोरेकस्यनान्यगाइति । श्रुतेषुतुयथायोगंक्षिप्रग्रहणमेवतु । उक्तंप्राकाश्यमन्येषांदेवानामश्रुतेष्वपि । ऋषीणांमिश्रभावेनभासतांकिंचि दश्रुतम् । विषयेभ्योधिकसुखव्यक्तिःप्राकाम्यमेवतु । इतरेषांसुराणांतुनिःसीमानंदभोजनम् । एवमेवतुनिःसीमादेवानामष्टसिद्धयः । उत्तरोत्तरमत्रापियावद्विष्णुःसुपूर्णभुगिति । अग्न्यादिशक्तिसंस्तंभश्चा ग्निसंस्तंभइष्यतेइति । एकस्मात्सिद्धयोविष्णोःस्थानभेदात्पृथग्विधाः । एकस्थानगतायाःस्युःसुस्थिरोपासनायदीनि । नानाकोशगतवाक्यबलादुक्ताएवांतर्भावाःसंख्याश्चनान्याःशुकतीर्थाद्युक्ताविधाइ ति अप्रतिहताआसमंताद्गतिर्यस्याआज्ञायाःसातथाआज्ञाअप्रतिहतागतिः ६ ७ ८ मनोयोगेनयद्धारणंध्यानं तेनजायमानाःसिद्धयोयोगधारणासिद्धयः संख्याविषयंप्रश्नंपरिहृत्यइदानींकयाधारणया इत्यादिप्रश्नंपरिहरति यथेति ९ तत्रतावत्प्रथमोद्दिष्टाणिमासिद्धिप्रापकंध्यानप्रकारमाह भूतसूक्ष्मेति । भूतसूक्ष्माणांपार्थिवादिपरमाणूनामात्मनिनियामकेपरमाणुषुस्थितेमयितन्मात्रापरिमितत्वेनमनो धारयन्ध्यायन्नणिमानमेवाप्नोति अनेनयद्वस्तूपमितंरूपंस्वयमपितत्परिमितोभवतीत्युक्तंभवति तन्मात्रावयवेसूक्ष्मेपरमाण्वभिधानके । प्रत्येकमणुरूपंतुविष्णुंध्यायन्नणुर्भवेदितिवचनात् प्रकारां

स्वच्छंदमृत्युर्देवानांसहक्रीडानुदर्शनम् ॥ यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहतागतिः ७ त्रिकालज्ञत्वमद्वंद्वंपरचित्ताद्यभिज्ञता ॥ अग्न्यर्कांबुविषादीनांप्रतिस्तं भोपराजयः ८ एताश्चोद्देशतःप्रोक्तायोगधारणसिद्धयः ॥ ययाधारणयायास्याद्यथावास्यान्निबोधमे ९ भूतसूक्ष्मात्मनिमयितन्मात्रंधारयन्मनः ॥ अणि मानमवाप्नोतितन्मात्रोपासकोमम १० महत्यात्मन्मयिपरेयथासंस्थंमनोदधत् ॥ महिमानमवाप्नोतिभूतानांचपृथक्पृथक् ११ परमाणुमयेचित्तंभूतानाम यिरंजयन् ॥ कालसूक्ष्मात्मकेयोगीलघिमानमवाप्नुयात् १२ धारयन्मय्यहंतत्त्वेमनोवैकारिकेऽखिलम् ॥ सर्वेंद्रियाणामात्मत्वंप्राप्तिंप्राप्नोतिमन्मनाः १३

तरेणाणुत्वप्राप्तिप्रतिपत्तिमाह तन्मात्रेति । ममतन्मात्रोपासकःतस्याकाशादिगुणस्यशब्दादेर्यत्सूक्ष्ममात्रंपरिमाणंतत्परिमाणस्यममस्वरूपस्योपासकोपितत्परिमितरूपोभवतीत्यर्थः । आकाशवत्सू क्ष्मतांयोव्यापित्वेनैवमन्यते । तन्मात्रव्यापिनंविष्णुंचिंतयन्सतथाभवेदितिवचनात् । अणुत्वंच । चक्षुर्हृदयेष्वणुत्वंतु अणिमासंप्रकीर्तिताइत्युक्तविधंच १० व्याप्तस्यहरेरेकैकावयवध्यानंपरिच्छिन्नवस्तु महत्त्वकारणमाह महतीति । महतिव्याप्तेआत्मन्आत्मनिस्वामिनिमयियथासंस्थंयथावस्तुपरिमाण तथास्थितेमनोदधत्पुरुषोमहिमानंमहत्त्वमवाप्नोतितदेवविशिनष्टि भूतानामिति । अस्मात् स्थूलतांप्राप्नुयानीत्यपेक्षायांतस्मात्स्थूलतांप्राप्नोति । ततोन्यस्मान्महत्त्वमाप्नुयानीत्यपेक्षायांतस्मादितिपृथक्पृथक्भूतानांसकाशान्महत्त्वमाप्नोतीत्यर्थःपरेपरमात्मनि । सर्वनामसंज्ञाविकल्पात् ना स्त्यस्य ११ लघिमासिद्धिप्रापिणींप्रतिपत्तिमाह परमाणुमयइति । कालसूक्ष्माणां कालपरमाणूनांआत्मकेआत्मनिव्यापके तत्स्वरूपंविशिनष्टि परमाणुमयेभूतानांसकाशादतिशयेनाणुस्वरूपेम यिचित्तंरंजयन्अनुरक्तंकुर्वन्तदेकनिष्ठत्वेनकुर्वन्लघिमानमाप्नोति १२ प्राप्तिसिद्ध्यापादकधारणामाह धारयन्निति । वैकारिके अहंतत्त्वेव्यापारेमयिमनोधारयन्नखिलंनिवृत्तबाहिर्वृत्तियथातथाधारय न्सर्वेंद्रियाणांआत्मत्वंस्वामित्वेनस्वेच्छानियतत्वमाप्नोति ततःकिमत्राह प्राप्तिमिति । अन्यैंद्रियैर्विषयदर्शनादिलक्षणप्राप्तिमाप्नोति । अन्येंद्रियैर्दर्शनादियथासंकल्पयोगिता । प्राप्तिरित्युच्यतेसाद्भिरिति च । मन्मनाइत्यनेनांतरालेअन्यमनस्कत्वंनिवारयति १३

प्राकाश्यप्राप्तिप्रकारंकथयति महतीति महतिमहत्तत्त्वेसूत्रेमुख्यप्राणेवात्मनिव्याप्तेमयिमानसंधारयन्नव्यक्तजन्मनः अव्यक्तस्याविविकरलक्षणस्थूलत्वापादनकर्तुर्मेप्रसादात्पारमेष्ठ्यंपरमेष्ठिनोब्रह्मणःप्रसादलभ्यंप्राणभारत्योःप्रसादाच्चसर्ववेदादिज्ञानश्रेष्ठ्यापादकंप्राकाश्यंविंदतइत्यन्वयः । प्राकाश्यंसर्ववेदादिज्ञानमेवविदोविदुः । सर्वेगुणास्तुप्राणस्यपरमात्मप्रसादतः । प्राणविष्णोःप्रसादनभारत्याःसंप्रकीर्तिताः । प्रसादात्तुत्रयाणांचाप्यानंदादिःसदागुणइति १४ ईशित्वप्राप्तिप्रकारमाह विष्णाविति । परमाण्वादिरूपःकालोविग्रहःप्रतिमायस्यसकालविग्रहःतस्मिन्नधीश्वरेअधीश्वरत्वगुणविशिष्टे । अनेनयोयोगुणउपासकस्याभिलषितःतंतंगुणंतस्मिन्नुपसंहृत्योपासनंकर्तव्यमित्युक्तंभवति । सर्वत्राधीश्वरत्वादौविद्यमानेपीत्यादिविष्णावव्याप्तेमयिचित्तंधारयन्नीशित्वमवाप्नोति । कीदृशंक्षेत्रंशरीरस्थावरादिपदार्थसमूहोवा क्षेत्रज्ञाजीवाएषांचोदनंनियमनंयस्मात्तत्क्षेत्रज्ञचोदनं भुविस्थितैःप्राणिभिरुक्तकारकत्वंपूर्वशक्तेःकोटिगुणशक्त्युद्रेकश्चेत्युक्तमनेन १५ वशितावाप्त्युपायमाह नारायणइति । नारायणेतुर्याख्येभगवच्छब्दशब्दितऐश्वर्यादिषड्गुणानुपसंहृत्यमयिमनआदधद्योगीवशितामियादवाप्नोति असंगत्वादिलक्षणोममधर्मोयस्यसमद्धर्मः १६ प्राकाम्यसिद्धिकारणमाह निर्गुणइति । यत्रयस्मिन्नानंदेप्राप्तकामोन्येच्छावसीयतेसमाप्तोभवति । कामःकाम्यःकमनीयोविषयोनास्तीतिवा । यथेष्टानंदसंप्राप्तिःप्राकाम्यमितिकीर्त्यतेइतिच । प्रगतमासमतात्काम्यंयस्मात्तत्तथा । अत्रनिर्गुणत्वब्रह्मत्वगुणावुपसंहार्यौ १७ अनूर्मिमत्त्वसमाधिमाह श्वेतद्वीपपताविति । शुद्धोनिर्दुःखेधर्ममयेधर्मफलदातरिश्वेतद्वीपपतौमयिमनोधारयन्श्वेततांयातिनिर्दुःखत्वमाप्नोति । शुद्धःश्वेतःसुखीश्वेतःश्वेतवर्णःक्वचिद्भवेत्इति ॥

महत्यात्मनियःसूत्रेधारयन्मयिमानसम् ॥ प्राकाश्यंपारमेष्ठ्यंमेविंदतेव्यक्तजन्मनः १४ विष्णौचाधीश्वरेचित्तंधारयन्कालविग्रहे ॥ सईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनम् १५ नारायणेतुरीयाख्येभगवच्छब्दशब्दिते ॥ मनोमय्यादधद्योगीमद्धर्मावशितामियात् १६ निर्गुणेब्रह्मणिमयिधारयन्विशदंमनः ॥ परमानंदमाप्नोतियत्रकामोवसीयते १७ श्वेतद्वीपपतौचित्तंशुद्धेधर्ममयेमयि ॥ धारयन्श्वेततांयातिषडूर्मिरहितोनरः १८ मय्याकाशात्मनिप्राणेमनसाघोषमुद्वहन् ॥ तत्रोपलब्धाभूतानांहंसोवाचःशृणोत्यसौ १९ चक्षुस्त्वष्टरिसंयोज्यत्वष्टारमपिचक्षुषि ॥ मांतत्रमनसाध्यायन्विश्वंपश्यतिसूक्ष्मदृक् २० मनोमनासिसंयोज्यदेहंतदनुवायुना ॥ मद्धारणानुभावेनतत्रात्मायत्रवैमनः २१ यदामनउपादाययद्यद्रूपंबुभूषति ॥ तत्तद्भवेन्मनोरूपंमद्योगबलमाश्रितः २२

कथंनिर्दुःखत्वमाप्तंस्यादत्राह षडिति षडूर्मिराहित्यंविवृतममरइत्यनेनअनूर्मिमत्त्वंदुःखस्याभावमात्रमुदाहृतमिति १८ दूरश्रवणसिद्ध्युपायमाह मयीति । आकाशात्मनिआकाशव्यापिनिप्राणेस्थितेमयिमनसाघोषंशब्दमुद्वहन्नाकाशस्थप्राणस्थोहरिःशब्दप्रवर्तकस्तस्याधारश्चेतिध्यायन् हंसःशरीराभिमानविधुरोजीवोसौ तत्राकाशेउपलब्धानामासमतात्स्थितानांभूतानांवाचःशृणोतीत्यन्वयः । त्यागात्पूर्वशरीराणांनवानांसंचयेनच । जीवंहंसइतिप्राहुस्तद्धेतुत्वाद्धरिंपरमित्यतोवाहंसोजीवः १९ दूरदर्शनोपायमाह चक्षुरिति । त्वष्टासूर्यश्चक्षुर्नियामकःआश्रयश्च तत्रचक्षुषिसूर्येचस्थितंमां । सहस्रयोजनांतंतुदूरदर्शनमिष्यते । दूरश्रवणमप्येवंतस्मिन्नेवयुगेस्थितेइतिविशेषः २० मनोजवप्रापकधारणप्रकारमाह मनइति । यदायोगिनोमनोवेगेनगंतुमिच्छातदामनोमनसिमनस्तत्त्वेवायुनासंयोज्यतदनुमनोनुदेहमपिवायुनासंयोज्यमद्धारणानुभावेनमनस्तत्त्वांतर्यामिणोममध्यानसामर्थ्येनयत्रमनस्तत्रात्माशरीरमनुगच्छतीत्यन्वयः । स्वमनःसमवेगितामनोजवइतिप्रोक्तइतिच २१ कामरूपावाप्त्युपायमाह यदेति । यदामनउपादायस्थिरीकृत्ययद्यद्रूपंगजादिरूपंबुभूषतिभवितुमिच्छतिगजादिरूपःस्यामितितदागजाद्याकारस्यगजाद्यंतर्यामिणोममयोगबलंध्यानबलंआश्रितोयोगीतत्तन्मनोगतगजादिरूपंभजेदित्यन्वयः । गजादिरूपमाकांक्षन्गजादिस्थितमीश्वरं । ध्यायन्गजादिरूपःस्यात्पश्वाद्याकारतातथा । कामरूपत्वमुद्दिष्टंइतिच २२

परकायप्रवेशोपायमाह परकायमित्यस्यायमर्थः परकायंविशन्सिद्धआत्मानंस्वांतस्थंहरिंतत्रपरकायेभावयेदेवंभाविनःप्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्रणयनकर्तृत्वाच्चप्राणः। परमात्मावायुभूतोवायौभूतोवाय्वंतर्गतः। पिंडंहित्वाइतरदृष्ट्या स्वदृष्ट्यानत्यक्तायोगिनसमादायपरकायेप्रविशेदित्यन्वयः। स्वदेहात्यागतःपरेपरकायप्रवेशःस्यादिति परकायस्थितंहरिं ध्यायन्विशेत्परेकायेवाय्वतरगत.पुमान् । प्राणनामा हरिःप्रोक्तस्तस्मिन्व यु.समाश्रितः ॥ वाय्वंतर्गतोजीवोदेहाद्देहंप्रयास्यतीतिच २३ स्वच्छंदमृत्युताप्रकारमाह पाष्ण्र्येति प्राणंहृदुरःकंठमूर्द्धस्वारोप्यषडाधारस्थितंविष्णुंध्यायन्ब्रह्मरंध्रेणतनुमुत्सृजेन मार्गंब्रह्मणिनीत्वाप्राणनामानंबहिस्थेब्रह्मनाम्निस्मृत्वेत्यर्थः। युगादर्वोक्तनास्मृतास्वच्छंदमृत्युतेति षडाधारस्थितंविष्णुंध्यायन्नायु क्षयंविना। यदिमृत्युमभीप्सीतत थाप्राप्नोत्यसंशयम् । प्राणस्थप्राणना मानंबाहिस्थेब्रह्मनामके । विष्णुंविष्णावनुस्मृत्यविसृजेद्देहमंजसेति । अनेकस्यहरेर्नीतिस्तद्गतस्यहरेःस्मृतिः । नहिनेय'क्वचिन्क्वापिकेनचित्स्ववशत्वतःइतिच २४ देवसहितक्रीडानुदर्शनसिद्धिधारणामाह विहरिष्यन्निति सुराणामाक्रीडेविहरिष्यन्विहर्तुकामोयोगीसत्वगुणंमत्स्थंविभावयेत् सुरस्त्रियोविमानेनसत्ववृत्तिमुपतिष्ठंतिसमीपमाप्नुवतीत्यन्वयः देवैःक्रीडार्थेंद्राद्दिभिर्विनोति २५ यथासंकल्पसिद्धि ध्यानमाह यथेति । सत्येसंकल्पेमयिमनोयुंजानोयथायथामत्परःपुमान्बुद्ध्यासंकल्पयेत् । यंयंगुणमुपसंहृत्यमामुपास्तेतथातथातत्काम्यमाप्नोतीत्यन्वयः । यथासकल्पसिद्धिश्चाप्यन्नपानसुतादिषुइति

परकायंविशन्सिद्धआत्मानंतत्रभावयेत् ॥ पिंडंहित्वाविशेत्प्राणोवायुभूतःषडंघ्रिवत् २३ पाष्ण्याॅपीड्यगुदंप्राणंहृदुरःकंठमूर्द्धसु ॥ आरोप्यब्रह्मरंध्रेण ब्रह्मनीत्वोत्सृजेत्तनुम् २४ विहरिष्यन्सुराक्रीडेमत्स्थंसत्वंविभावयेत् ॥ विमानेनोपतिष्ठंतिसत्ववृत्तिंसुरस्त्रियः २५ यथासंकल्पयेद्बुद्ध्यायथावामत्परःपु मान् ॥ मयिसत्येमनोयुंजंस्तथातत्समुपाश्नुते २६ योवैमद्भावमापन्नईशितुर्वशितुःपुमान् ॥ कुतश्चिन्नविहन्येततस्यचाज्ञायथामम २७ मद्भक्त्याशु द्धसत्वस्ययोगिनोधारणाविदः ॥ तस्यत्रैकालिकीबुद्धिर्जन्ममृत्यूपबृंहिता २८ अग्न्यादिभिर्नहन्येतमुनेर्योगमयंवपुः ॥ मद्योगश्रांतचित्तस्ययाद सामुदकंयथा २९ मद्विभूतीरभिध्यायन्श्रीवत्सास्त्रविभूषिताः ॥ ध्वजातपत्रव्यजनैःसभवेदपराजितः ३० उपासकस्यमामेवंयोगधारणयापुनः ॥ सिद्धयःपूर्वकथिताउपतिष्ठंत्यशेषतः ३१

२६ आज्ञाप्रतिहतिसिद्धिधारणाप्रकारंदर्शयति यइति । यःपुमानीशितु'र्वशितुःमदितिपंचमीषष्ठ्यर्थे ममभावंभावनामीशितृत्ववशितृत्वादिगुणोपसंहारलक्षणांभक्तिसेवामापन्नःतस्यपुंसः आज्ञाकुत श्चनहेतोर्नविहन्येत चशब्दएवार्थेयथाममाज्ञा वैप्रसिद्धं । आज्ञाप्रतिहतिर्ब्रह्मादर्वाग्तत्रविघातनम् । विनामहातपस्वीश्चशापप्रतिहतिःस्मृतेरत्येतत्त्वशब्दतोवागृहीतं भावोमनश्चभक्तिश्चक्वचिदभ्यासइष्य तइतिच २७ त्रिकालज्ञत्वसिद्धिसाधनमाह मद्भक्त्येति धारणाविदः त्रिकालांतर्यामिहरिस्मरणप्रकारज्ञस्यजन्ममृत्यूपबृंहितासृष्टिसंहारविषयिणीबुद्धिर्ज्ञानंस्यादितिशेषः वेदादिकंविनाप्रोक्तात्रिकालज्ञा निवाबुधैरिति त्रिकालप्रेरकंविष्णुंध्यातुःकालत्रयज्ञतोक्तिच २८ अग्न्यादिस्तंभोपास्तिप्रकारमाह अग्न्यादिभिरिति योगमयंध्यानमयं एतदेवविशिनष्टि मद्योगश्रांतचित्तस्येति अग्न्यादीनांऔष्ण्यादि शक्तिस्तंभकाह्लादकत्वादिगुणार्णवस्यममध्यानंमद्योगः । तेनश्रांतंतदेकनिष्ठचित्तंयस्यसतथातस्य । अग्न्यादिशक्तितस्तंभअग्निसंस्तंभइष्य.इ.ति । यादसांवपुः । अग्न्यादिषुहरिंध्यायस्तत्प्रतिस्तंभको भवेदितिच२९अपराजितसिद्ध्युपायमाह मद्विभूतीरिति मद्विभूतीःममविविधभूतीःअपराजितःमनुष्यैरितिशेषः ३० उक्तानामनुक्तानाचसिद्धीनामवरोधोऽपरोक्षीकृततत्त्वस्यतत्सिद्धीराकाक्षमाण स्यममोपासकस्योक्तविधयातत्तत्सिद्धिप्राप्तियोग्यगुणोपास्तिंकुर्वतएवेत्याह उपासकस्येति उपासनयापरोक्षीकृततत्त्वस्यपुनरुपासनकार्यकालेकुर्वतःकार्यसिद्धिःस्यादित्यतोयोगधारणयापुनरित्युक्तं । योगधारणयासिद्ध्युपायध्यानेन ३१

निरंतरध्यानरतस्यपुंसःसिद्धीनैंक्षणमात्रेणभवतिनाचिरध्यानापेक्षास्तीत्याशयेनाह जितेंद्रियस्येति । दांतस्योपरतस्यजितश्वासस्यप्राप्तवायुप्रसादस्यजितात्मनः प्राप्तमनोजयस्य । उपास्यवा युंप्रथमंवायोसुष्ठुपरोक्षितो। अनुज्ञातस्ततस्तद्वतत्रतत्रहरिंस्मरेत्। कृत्वाऽपरोक्षंतंचापिकालेकालेस्मरेत्पुनः।अभीष्टकार्यसिद्धिःस्यात्तस्यनास्त्यत्रसंशयः। अकामोयदिवायुंचध्यात्वादृष्ट्वाहरिंतथा। नाकिंचि त्कामयेत्पश्चात्साक्षिप्रमुक्तिमेष्यतीति ३२ भगवद्ध्यानेनाणिमादिसिद्धीनांसौलभ्येपितदर्थोपास्तिर्नप्रशस्तेत्याह अंतरायानिति । एतान्सिद्धिविशेषानुत्तमंयोगंमुक्तियोग्यंध्यानंयुंजतःकुर्वतःसंपद्यमा नस्य मत्प्रसादमाप्तुकामस्यकुतोंतरायाइतितत्राह कालेति । यदियोगफलंभुंक्तेपुनःकाममपास्यतु । तेनैवक्रमयोगेनवायुंदृष्ट्वाहरिंतथा । एष्टव्यामुक्तिपदवीनान्यथातुकथंचन । पूर्वदृष्टिर्हिकामार्थेपश्चा न्मोक्षार्थमिष्यते । येषांतुजन्मतःसिद्धिस्तेषांदोषोनतुकश्चिदिति ३३ जन्मादिभ्योयोगएवसाधनोत्तमइत्याह जन्मौषधीति । यावतीर्यावंत्यःयोगेनध्यानेन एतादृशोयोगोविशिष्टदेवताभिरेवसुलभ्यो नसर्वैरित्याह यैर्यैरिति । यैर्यैःकैश्चित्कैश्चिदेवजन्मादिभिर्योगगतिंव्रजेत्। कुतइतितत्राह सर्वासामिति मृदोघटकारणत्वेपिनतत्स्वामित्वंकिंतुकुलालस्यैवेत्यतउक्तं पतिरिति। कुलालस्वामित्वंयावद्द्रव्यग तीत्यतःप्रभुरिति समर्थेनमयाविशिष्टाएवास्मिन्योगेधिकृताःस्युरितिसंकल्पितत्वात्युक्तमित्यर्थः।जन्मादिभिःकैश्चिदेवप्राप्यतेयोगजंफलम्।योगेनसर्वैःप्राप्येत योगेयत्नंततःकुरु।कश्चिदर्थेपियच्छब्दःप्रश्नार्थे पिक्वचिद्भवेत्।कश्चित्परामर्शवाचीकश्चिदापेक्षवाचकः।इतिवचनाद्यैरितियच्छब्देनकश्चिदर्थउच्यते ३४ नकेवलंसिद्धीनामेवहेतुःकिंतुयोगादीनामपीतिभावेनाह अहमिति ब्रह्मवादिनांवेदांतानामित्यर्थः ३५

जितेंद्रियस्यदांतस्यजितश्वासात्मनोमुनेः ॥ मद्धारणांधारयतःकानुसिद्धिःसुदुर्लभा ३२ अंतरायान्वदंत्येतान्युंजतोयोगमुत्तमम् ॥ मयासंपद्यमानस्य कालक्षपणहेतवः ३३ जन्मौषधितपोमंत्रैर्यावतीरिहसिद्धयः ॥ योगेनाप्नोतिताःसर्वायैर्यैर्योगगतिंव्रजेत् ॥ सर्वासामपिसिद्धीनांहेतुःपतिरहंप्रभुः ३४ अ हंयोगस्यसांख्यस्यधर्मस्यब्रह्मवादिनाम् ३५ अहमात्मांतरोबाह्योनावृतःसर्वदेहिनाम् ॥ यथाभूतानिभूतेषुबहिरंतस्त्वहंतथा ॥ ३६ ॥ इतिश्रीभागव तेमहापुराणेएकादशस्कंधेपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ उद्धवउवाच ॥ त्वंब्रह्मपरमंसाक्षादनाद्यंतमपावृतम् ॥ सर्वेषामपिभावानांप्राणःस्थित्यप्ययोद्भवः १ उच्चावचेषुभूतेषुदुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः ॥ उपासतेत्वांभगवन्याथातथ्येनब्राह्मणाः २ येषुयेषुचभावेषुभक्त्यात्वांपरमर्षयः ॥ उपासीनाःप्रपद्यंतेसंसिद्धितद्वद स्वमे ३ गूढश्चरसिभूतेषुभूतात्माभूतभावनः ॥ नत्वांपश्यंतिभूतानिपश्यंतंमोहितानिते ४

कीदृशस्त्वमितितत्राह अहमितिअहंसर्वदेहिनामात्मापेष्ठःस्वामीअंतर्यामिरूपेणांतरः । अंतःस्थित्वारतिकृत् अनेनप्रेष्ठत्वंविवृत ब्रह्मरूपेणबाह्योबहिष्ठःबहिष्ठस्यापि ब्रह्मांडस्येवान्येनावृतोस्तीत्यतोना वृतइति अज्ञजनंविश्वंभापितुदृष्टांतयाति यथेति पंचमहाभूतानिभूतेषुजीवादिवस्तुषुअंतर्बहिश्चव्याप्नोतीति ॥ ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेवि०टीकायांपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ अधिकारिणामनेकविधत्वेनयोग्यतायाउपास्तेःफलस्यतथाविधत्वात्तदानुकूल्येनतत्तदुपासनार्थंतत्तद्गुणोपसंहारायस्वभूतीरुपदिशत्यस्मिन्नध्याये । तत्रोद्धवःस्वप्रश्नप्रवचनेतात्पर्यजननायप्रवक्तारंकृष्णं वेदांतवेद्यंब्रह्मत्वदनुग्रहेणमयाज्ञातमितिभावेनवक्ति । त्वंब्रह्मेत्यादिना । साक्षात्परमंब्रह्मत्वंतथैवअन्येषाममुख्यमितिभावेनोक्तंअनाद्यंतमिति । प्रकृतेःकथंचिदुक्तविशेषणसंभवेपिविकारित्वादमुख्यमिति भावेनोक्तमपावृतमिति एवंविधस्यव्यावर्तकलक्षणमाह सर्वेषामिति । अपिरेवार्थेत्वमेवसर्वेषांभावानांप्राणश्रेष्ठकःस्थित्यप्ययोद्भवश्चसृष्टिस्थितिसंहारकर्ता । सत्तायाअपित्वदेकाधीनत्वात्तत्त्वोक्तिः १ जन्मादिकर्तृत्वविशिष्टत्वेनोपास्योपित्वमेवेत्याह उच्चावचेष्विति । ब्राह्मणामुनयोयाथातथ्येनानिर्दुःखानंदानुभवरूपत्वेनास्थितत्वात् २ नन्वेवमुक्तानुवादोस्तुतत्रापेक्षिताशःकइतितत्राह येष्विति येषुयेषु केषुकेषु यथाकथंतदुपासनं भासनोपसंभाषज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषुवदइत्यतोवदस्वेत्यात्मनेपदम् ३ बहुगुणत्वतोपिममत्वत्स्वरूपज्ञानंदुःसाधनमितिभावेनाह गूढइति । तेत्वया ४

स्वप्रश्नंविशिनष्टि याःकाश्चेति । महाविभूतेःब्रह्मादिदेवाद्यचिंत्यैश्वर्यस्यत्वत्सन्निधानविशेषात्स्वजात्युत्तमाःयास्ताविभूतीराख्याहीत्यन्वयः । तेत्वयानुभाविताःनिश्चिताः । यद्वा हेतवदिभूतीःअनुभावि ताःउपासिताःमहाद्भिरितिशेषः हेतीर्थपद ५ परिहरति एवमिति युयुत्सुनायोद्धुकामेन विशसनेयुद्धे ६ किमभिप्रायेणपृच्छतीतितत्राह ज्ञात्वेति । ततोयुद्धात्कीदृशःअहहताअयंहतइतिनिश्चयतो किंक्रोवाहिंजनस्वभावोऽज्ञइत्यर्थः ७ ८ आत्मासर्वगुणईश्वरोहममीषाम् भूतानांसुहृन् अनुपकृतबंधुःकुतइतितत्राह अहमिति । ननुइयमुक्तिरैक्यात्किंतत्राह तेषामिति । सृष्टिस्थित्यादिहे तुत्वाद्भूतानिहारिरुच्यते । ननुभूतस्वरूपत्वात्साहिसर्वेश्वरेश्वर इतिवस्तुतत्वेएतस्मात्प्रमाणात्सृष्ट्यादिहेतुत्वात्तदधीनत्वादैक्योक्तिर्नस्वरूपैक्यादितिभावः ९ विभूतीराह अहंगतिरिति । गतिमताज्ञानव तांगतिर्ज्ञानमहंज्ञानंज्ञानवतामहमिति तद्वत्सुनित्यसन्निहितमित्यर्थः कलयतांसंहरतांकालःकालाभिमानी । स्वस्वजात्युत्तमत्वंतुभवेद्यद्रूपसान्निधे । विभूतिरूपंतत्प्रोक्तमिंदिरादिषुसंस्थितम् । त थाविहिंस्यतद्रूपंविभूतीत्येवशब्दितम् । सर्वसाधारणंरूपमंतर्यामीतिचोच्यते । यथाकृष्णात्मनादुष्टहंताव्यासात्मनासमः । असमोप्येकरूपोपिसामर्थ्यात्पुरुषोत्तमः । इत्यनेनविभूतीनाभगवद्रूपसान्नि ध्यानात्स्वजात्युत्तमत्वादिकंनिर्णीतं । ब्रह्मरुद्रेंद्रजीवेभ्यःपृथगेवव्यवस्थितम् । विभूतिरूपंविष्णोस्तुतद्गश्रेष्ठैककारणम् । तदेवब्रह्मरुद्रादिनामामिवाच्यमंजसा । तदेवदेवेष्विंद्रोस्मितथारुद्रेषुशंकरः । इत्या दिनोक्तंकृष्णेनेंद्राद्याजीवसंचयाः । इत्यनेनब्रह्मादिभ्योभिन्नंतन्नामकत्वेनोच्यतइतिविभूतीरितिज्ञातव्यम् । प्रधानोज्ञानिनांब्रह्माज्ञानमानीहृदिस्थितः । सएवकालमानीतुसंहर्तॄणांप्रभुःस्मृत इतिवचना

याःकाश्चभूमौदिविवैरसायांविभूतयोदिक्षुमहाविभूतेः ॥ तामह्यमाख्याह्यनुभावितास्तेनमामितेतीर्थपदांघ्रिपद्मम् ५ श्रीभगवानुवाच ॥ एवमेतदहंपृ ष्टःप्रश्नंप्रश्नविदांवर ॥ युयुत्सुनाविशसनेसपत्नैरर्जुनेनवै ६ ज्ञात्वाज्ञातिवधंगर्ह्यमधर्मंराज्यहेतुकम् ॥ ततोनिवृत्तोहंताहंहतोयमितिलौकिकः ७ सतदा पुरुषव्याघ्रोयुक्त्यामेप्रतिबोधितः ॥ अभ्यभाषतमामेवंयथात्वंरणमूर्धनि ८ अहमात्मोद्धवामीषांभूतानांसुहृदीश्वरः ॥ अहंसर्वाणिभूतानितेषांस्थित्युद्भ वाप्ययः ९ अहंगतिर्गतिमतांकालःकलयतामहम् ॥ गुणानांचाप्यहंसौम्यंगुणिन्यौत्पत्तिकोगुणः १० गुणिनामप्यहंसूत्रंमहतांचमहानहम् ॥ सूक्ष्मा णामप्यहंजीवोदुर्जयानामहंमनः ११ हिरण्यगर्भोदेवानांमंत्राणांप्रणवस्त्रिवृत् ॥ अक्षराणामकारोस्मिपदानिच्छंदसामहम् १२

त्युक्तं गुणानांमध्येसौम्यमहम् । उमेनानं दानुभवेनसहितःसोमस्तस्यभावःसौम्यं सर्वगुणाधिकोयं । आनंदानुभवस्तूत्तमउत्कृष्टस्तुभवात्स्मृतः । तद्युक्तत्वंतथासौम्यंगुणानामधिकंहितत् । भक्त्यादिगुणपूगोपिदुःखहेतुत्वभावनात् । निष्फलोभवतिह्यद्धा प्रीतस्यसफलोभवेत् । तस्मादानंदमानंतुगुणेषूत्कृष्टमुच्यते । यस्याभिमानीब्रह्मैकोभक्तिज्ञानादिकस्यच । श्रद्धाभिमानिनीदेवीतथैवतुसरस्वती । तदन्येषांगुणानांतुतदन्येविबुधाःस्मृताः गुणानांतुप्रभुर्ब्रह्मा तस्मादेकश्चतुर्मुखइत्युक्तेः । आनंदमानंहरिरानंदइतिज्ञानमित्यर्थः । गुणिनांमध्येगुणिनिस्थितोयऔत्पत्तिकोगुणः । सूत्रवायुःसोहमित्यर्थः अपिशब्दःसूत्रस्यौत्पत्तिकगुणाभिमानित्वंसमुच्चिनोति । तदुक्तं औत्पत्तिकगुणोनामशुभप्राप्त्यैकयोग्यता । तस्याभिमानीप्राणस्तुसाहिसर्वगुणाधिकइति । गुणानांगुणयोग्यत्वंयत्सर्वगुणिषुस्थितं । वायुस्तदभिमान्येकःसर्वगुण्यधिकस्ततइतिचमहतांस्थूलानांमहान्महत्त त्वम् १० ११ त्रिवृत्अकारउकारमकारात्मकःछंदसांवेदानांपदानिपद्यंतइतिवाच्यानिवेदानांमुख्यार्थः । उक्तंच स्वयूथानामथाधिक्येस्वजातीनामथापिवा । यत्कारणविभूत्याख्यंविष्णोस्तद्रूपमुच्यतेइति वर्णाज्ञानिपदान्याहुःपादाश्चापितदीश्वराः । पादानामीश्वरार्धर्चास्तदीशाऋचएवतु । ऋचामधीशावर्गाश्चतेषांसूक्तमधीश्वरं । सूक्ताधीशास्तथाध्यायास्तेषामीशास्तथाष्टकाः । तदधीशास्तथाशाखावेदाश्चापित दीश्वराः । वेदानामीश्वरावाच्यावाच्यानामीश्वरोहरिः । नहरेरीश्वरःकश्चित्कदाचित्क्वापिविद्यतइति । पदंपदसहस्रेणयश्चरंत्नापराध्यतइतिवत् । पदतुवाचकंप्रोक्तंक्वाचिद्वाच्यमपीष्यतइतिअत्रेदंतात्पर्यमव गंतव्यं । सर्ववेदाभिमानिन्योदेव्योलक्ष्मीस्ततोधिका । वेदाभिमानिनीसाक्षात्सविष्णोर्दूरवर्तिस्थिता । यज्ञाख्यासैवविष्णोस्तुपतूरस्थलमाश्रिता । हरिणारतियोगस्थादक्षिणाख्यापिसैवतु । उत्तरोत्तरतः

सापिविशिष्टादक्षिणामुखे । एवंवेदाभिमानिभ्योदेवेभ्यःसर्वएवतु । तदर्थरूपाःपतयस्तस्यास्तस्यास्तथोत्तमाः शच्याइंद्रस्ततश्चोमातस्यारुद्रस्ततोवरः । भारतीप्राणएवास्यास्ततःश्रीस्तद्वरोहरिरिति
१२इंद्रोरुद्रादीन्विनासर्वदेवानामुत्तमः। ऋतेरुद्रादिकानिंद्रःसर्वदेवाधिकस्ततः। ऋतेभीमंफाल्गुनश्चपांडवेभ्योधिकस्ततः।तथाशुक्रःकविर्गस्तुबृहस्पत्यादिकानृते। यमःसंयमतामीशः शंकरादीन्विनैवतुइति
१३ १४ १५ १६ द्युमतांप्रकाशवताम् १७ धातूनांगैरिकाणाम् १८ गार्हस्थ्यंचयतित्वंचदेवेष्वेकत्वमागतम् ।। प्राधान्योक्तिर्यतित्वस्यगार्हस्थ्यस्यक्वचित्क्वचिदितिच तुर्यश्चतुर्थोयत्याश्रमः १९ स्रो
तसांनदीनांतीर्थानांशुद्धजलानाम् रूपांतरविवक्षयात्रिपुरघ्नइत्यादि २० गहनानांगभीराणाम् २१ वसिष्ठोभ्यधिकस्तेषांमनुष्याणांपुरोधसांइत्युक्तेः मनुष्याणांपुरोधसांअधिकोवसिष्ठःब्रह्मिष्ठानांवैदिका
नांसेनान्यांसेनापतीनाअग्रण्यांश्रेष्ठानांअजःब्रह्मा २२ ब्रह्मयज्ञःस्वाध्याययज्ञःवाय्वग्न्यर्कौवुवाचात्मानियामकःशुचीनांशुद्धिकराणांशुचिःशुचिकरः२३ योगानामात्मसरोधःमनोरोधःमंत्रोगुह्योक्तिः
मंत्रणादिषुगुह्योक्तिरितियादवःकौशलानांशुभहेतूनांआन्वीक्षिकीतत्त्वविद्या । ख्यातिवादिनांज्ञानवादिनांमध्येविकल्पोविशिष्टकल्पोजीवेशादिभेदवादी जीवेशादिविशेषंयोयथार्थेनप्रकल्पयेत् । कलिमार

इंद्रोहंसर्वदेवानांवसूनामस्मिहव्यवाट् ॥ आदित्यानामहंविष्णूरुद्राणांनीललोहितः १३ ब्रह्मर्षीणांभृगुरहंराजर्षीणामहंमनुः ॥ देवर्षीणांनारदोहंहवि
र्धान्यस्मिधेनुषु १४ सिद्धेश्वराणांकपिलःसुपर्णोहंपतत्रिणाम् ॥ प्रजापतीनांदक्षोहंपितृणामहमर्यमा १५ मांविद्धयुद्धवदैत्यानांप्रह्लादमसुरेश्वरम् ॥
सोमंनक्षत्रौषधीनांधनेशंयक्षरक्षसाम् १६ ऐरावतंगजेंद्राणांयादसांवरुणंप्रभुम् ॥ तपतांद्युमतांसूर्यंमनुष्याणांचभूपतिम् १७ उच्चैःश्रवास्तुरगाणांधातू
नामस्मिकांचनम् ॥ यमःसंयमतांचाहंसर्पाणामस्मिवासुकिः १८ नागेंद्राणामनंतोहंमृगेंद्रःशृंगिदंष्ट्रिणाम् ॥ आश्रमाणामहंतुर्योवर्णानांप्रथमोनघ
१९ तीर्थानांस्रोतसांगंगासमुद्रःसरसामहम् ॥ आयुधानांधनुरहंत्रिपुरघ्नोधनुष्मताम् २० गिरीणामस्म्यहंमेरुर्गहनानांहिमालयः ॥ वनस्पतीनामश्व
त्थओषधीनामहंयवः २१ पुरोधसांवसिष्ठोहंब्रह्मिष्ठानांबृहस्पतिः ॥ स्कंदोहंसर्वसेनान्यामग्रण्यांभगवानजः २२ यज्ञानांब्रह्मयज्ञोहंव्रतानामविहिंस
नम् ॥ वाय्वग्न्यर्कौवुवागात्माशुचीनामप्यहंशुचिः २३ योगानामात्मसंरोधोमंत्रोस्मिविजिगीषताम् ॥ आन्वीक्षिकीकौशलानांविकल्पःख्यातिवादि
नाम् २४ स्त्रीणांतुशतरूपाहंपुंसांस्वायंभुवोमनुः ॥ नारायणोमुनीनांचकुमारोब्रह्मचारिणाम् २५ धर्माणामस्मिसंन्यासःक्षेमाणामबहिर्मतिः ॥ गुह्या
नांसततंमौनंमिथुनानांप्रमानहम् २६ संवत्सरोस्म्यनिमिषामृतूनांमधुमाधवौ ॥ मासानांमार्गशीर्षोहंनक्षत्राणांतथाभिजित् २७अहंयुगानांचकृतंधीराणां
देवलोसितः ॥ द्वैपायनोस्मिव्यासानांकवीनांकाव्यआत्मवान् २८ वासुदेवोभगवतांत्वंतुभागवतेष्वहम् ॥ किंपुरुषाणांचहनूमान्विद्याध्राणांसुदर्शनः २९

भ्यवाविष्णोराधिक्यादुत्तरोत्तरं । नियमेनैवकेनापिनहेयःसर्वकल्पकः। सर्वज्ञानिविशेषेभ्यःसज्ञानीसर्वथाधिकः।इतिवचनात् उक्तएवार्थः अत्रापिभेददृष्ट्याभिमानेनचेत्युक्तंविद्यात्मानीभिदाबोधइतिचवक्ष्य
ति २४ शतरूपावरास्त्रीणांपुंसामभ्यधिकोमनुः । तयोरभ्यधिकौनित्यमिंद्राणींद्रौशुभैर्गुणैरिति ॥ नारायणऋष्यवतारः २५ धर्माणांसुकृतानांक्षेमाणांप्राप्तरक्षाणां अबहिर्मतिःप्रत्यगात्मज्ञानगुह्या
नांगोप्यानांमौनंवाचंयमत्वं असंप्रज्ञातसमाधिस्थत्वंवा २६ अनिमिषांकालावयवानाम् २७ धीराणांगंभीराणां व्यासानांवेदविभागंकुर्वाणानां कवीनांवाग्मिनाम् २८ भगवतामैश्वर्यादिषड्गुणवतां
देवानां ऐश्वर्यादिगुणैःषड्भिःसामग्र्यात्सर्वदेवताः । भगवच्छब्दवाच्याश्चसाक्षात्तुभगवान्हरिः। निरपेक्षंतुसामग्र्यंतस्यसर्वाधिकंयतइतिवचनात् । त्वंतुभागवतेष्वहमित्यत्रतात्पर्यार्थोयं सर्वभागवताधी
शउद्धवोभगवत्प्रियः। तस्मादभ्यधिकोजिष्णुःप्रियत्वेभक्तितोहरेः। तस्मादभ्यधिकोरामःकृष्णात्वभ्यधिकाततः। तस्याभ्यधिकोभीमोनतुतत्सदृश क्वचिदितिस्मृतिप्रामाणिकः तुरयाद्वेदेवधारणेइतिच२९

पेशसांमुकुलानांमध्ये ३० कितवानांदीव्यताम् । छलग्रहोद्यूतम् ३१ सहोबलवतामोजःओजोस्मि ओजोवष्टंभबलयोरितिप्रमाणं सात्वतांभागवतानांकर्माहमितिविद्धि सात्वतांपांचरा त्रिकाणांश्रियादिनवमूर्तीनांआदि स्वकीयमूर्तिरहं कीदृश्यस्ताः पुरापूर्वकालेप्रथमतःपूज्याइत्यर्थः । विष्णोःश्रियोब्रह्मणश्चवायोःसंकर्षणस्यच । सुपर्णस्यचसंप्रोक्ताःप्रत्येकंनवमूर्तयः । पूज्याःसात्वतंत्रेषुतत्राद्यामूर्तयोहरेः । प्रधानास्ताहिसर्वासांमूर्तीनांहरिमूर्तयः । अभेदादेवमूर्तीनामेकमूर्तिश्चसास्मृतेतिमानम् । किंच स्वरूपतश्चगुणतोनविशेषःकथंचन ।विष्णोस्तुनवमूर्तीनांपूजाचनवधेष्यतइतिवच नादासांस्वरूपत्वंसिद्धम् । नारायणःपरंब्रह्मवासुदेवादिकास्तथा । नरसिंहवराहौचपरंज्योतिर्हरेर्नव इंदिराचरमालक्ष्मीर्हिरण्यागगनातथा रक्तारक्ततरामूर्तिर्विभूतिश्चाश्रियोनव ब्रह्माचतुर्मुखोधाताविधा ताविधिरेवच । कर्ताविरिंचोभूतेशःशतानंदश्चतानव । धनंजयमृतेचैववायोश्चनवमूर्तयः । शेषोनंतोनरश्चैवलक्ष्मणोबलएवच । संकर्षणोनीलवासाजगद्रक्षोजलेशयः । सुपर्णोगरुडश्चैववैनतेयोमहाशनः । नववर्णःपंचवर्णःपन्नगाशोमृताकरः ।तथैवसर्ववेदात्मासुपर्णोनवधास्मृतइतिवचनान्मूर्तिभेदोज्ञातव्यः ३२ गंधर्वाणांविश्वावसुःअप्सरसांपूर्वचित्तिः अहमस्मि गंधमात्रगंधाख्यविषयः ३३ तेजिष्ठानांआ विष्णताम् ३४ प्रतिसंक्रमःसंहारः ३५ गतिःपादविषयः उक्तिर्वागिंद्रियविषयः उत्सर्गोपानस्य ह्युपादानंहस्तयोः आनंदउपस्थस्य स्पर्शस्त्वगिंद्रियस्याहमितिशेषः आस्वादोजिह्वाकर्म श्रु तिःकर्णयोःअवघ्राणंघ्राणेंद्रियस्यसर्वेंद्रियाणामिंद्रियंइंद्रियशक्तिप्रदः ३६ विकारोत्रब्रह्मांडं पुरुषोब्रह्मांडांतःस्थितः अव्यक्तंअचेतनप्रकृतिःरजआदिकमप्यहंरजआदिस्थत्वात् रजआदिनामा सत्त्व

रत्नानांपद्मरागोस्मिपद्मकोशस्तुपेशसाम् ॥ कुशोस्मिदर्भजातीनांगव्यमाज्यंहविःष्वहम् ३० व्यवसायिनामहंलक्ष्मीःकितवानांछलग्रहः ॥ तितिक्षा स्मितितिक्षूणांसत्वंसत्ववतामहम् ३१ ओजःसहोबलवतांकर्माहंविद्धिसात्वताम् ॥ सात्वतांनवमूर्तीनामादिमूर्तिरहंपुरा ३२ विश्वावसुःपूर्वचित्तिर्गंध र्वाप्सरसामहम् ॥ भूधराणामहंस्थैर्यंगंधमात्रमहंभुवः ३३ अपांरसश्चपरमस्तेजिष्ठानांविभावसुः ॥ प्रभासूर्येंदुताराणांशब्दोहंनभसःपरः ३४ ब्रह्म ण्यानांबलिरहंवीराणामहमर्जुनः ॥ भूतानांस्थितिरुत्पत्तिरहंवैप्रतिसंक्रमः ३५ गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शलक्षणम् ॥ आस्वादश्रुत्यवघ्राणम हंसर्वेंद्रियेंद्रियम् ३६ पृथिवीवायुराकाशआपोज्योतिरहंमहान् ॥ विकारःपुरुषोव्यक्तंरजःसत्वंतमःपरः ॥ अहमेतत्प्रसंख्यानंज्ञानंतत्त्वविनिश्चयम् ३७ मयेश्वरेणजीवेनगुणेनगुणिनाविना ॥ सर्वात्मनापिसर्वेणनभावोविद्यतेक्वचित् ३८

दिनामविष्णोस्तुसत्वादिस्थस्यकेवलं। जीवस्यस्यचतन्नामजीवादेरुपचारतइत्यादिवचनात् गत्यादितमःपर्यंताःपदार्थाःतत्स्वरूपंकिंनेत्याह परइति । परोविलक्षणोभिन्नः तन्नियंतृत्वात्तत्त्वोपदेशः य स्ययस्यस्वभावोयस्तत्तन्नामाहरिःपरः। नियामकःस्वभावस्यतत्तच्छब्दादिनामवान् । वैशेषाख्याविभूतिश्चविभूतिश्चस्वभावजा।द्विधाविभूतिर्विज्ञेयाविष्णोस्तुपरमात्मनइतिवचनात्एतत्प्रसंख्यानंएतेषाम व्यक्तादीनांतत्त्वानांप्रकृष्टसंख्यानंगणनंयस्मात्तत्तथाज्ञानंवाहं भगवदविषयत्वादिदमश्रद्धेयमितिनेत्याह तत्त्वेति हरेरनारोपितंस्वरूपंयेनिश्चयतीतितत्त्वनिश्चयम् ३७ ननुगतिर्गतिमतामित्याद्युक्तषष्ठ्यर्थेन पृथक्कृताःपदार्थास्तेषुतवव्याप्तिर्नास्तीत्यायातं । तथाच पुरुषेणेदंव्याप्तमित्यादिश्रुतिविरोधःप्राप्तइतितत्राह मयेति। मयाविनाक्वचिदपिभावःपदार्थोनाविद्यतइत्यन्वयःषण्णवत्यंगुलादिलक्षणपरिच्छि न्नपुरुषाकारेणत्वयाविनाकथंनास्तीत्युच्यतइतितत्राह सर्वेणेति सर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्वइतिस्मृतेःसर्वंव्याप्यातिष्ठना । ननुबहिरेवव्याप्तोनत्वंतरितिमंदाशंकांपरिहरति सर्वात्मनेति । सर्वेषामंतश्चव्या प्तेनननुसर्वव्याप्तस्यापिव्याप्तेःकोविशेषइत्यतोवाह सर्वात्मनेति सर्वनियामकेन ननुज्ञानादिगुणरहितस्यनियंतृत्वंकथंयुज्यतोनिर्गुणश्चेतिश्रुतेरत्राह गुणिनेति यःसर्वज्ञइतिश्रुतिः ननुकदाचिद्दंडिनोयथादं डाभावेनादंडित्वंतथास्यापिस्तंभाव्यतेत्यत्राह गुणेनेति विज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतेःनकेवलंगुणानामेवतदभिन्नत्व माणधारकत्वादिक्रियाणामपीतिभावेनाह जीवेनेतिननुगुणीचेन्नगुणःसचेन्नगुणीतियुक्ते

विरोधइतितत्राहईश्वरेणेति अघटितघटकेन अनेनवैशेष्याख्यास्वभावजेतिद्विधाविभूतिरुक्तेतिज्ञातव्यं। वैशेषाख्याविभूतिस्तुविभूतिश्चस्वभावजा। द्विधाविभूतिर्विज्ञेयाविष्णोस्तुपरमात्मनइतिवचनात् ३८ एवंविभूतीनांअनंतत्वमुक्तस्पष्टयति संख्यानामिति कालेनसर्वगुणात्मकेनमयाअसंख्यत्वात्तथानाक्रियतेनाविज्ञानात् अनतमितिवेत्तीशस्त्वनंतंत्वंतवत्तथा। अनंतस्याहिसंख्यानेनतुसर्वज्ञताभवेत्। अनंतम पिवेत्तीशःप्रत्येकंदविशेषतः। सर्वज्ञत्वान्नसंख्यानमनंतस्यकुतोहिसेतिवचनात् ३९ स्वभावजविभूतवैशेषाख्याकीदृशीत्यत्राह तेजइति। यत्रयत्रयस्मिन्यस्मिन्पुरुषेतेजआदयोगुणाविशिष्टाः संतिसमेंशकः वैशिष्ट्यापादकमदंशयोगी। सौभगंशुभैकमात्रिवं। भगऐश्वर्यादिकःत्यागोनिर्षिद्धत्यागः ४० उपसंहरति एताइति यथान्यैर्वाचाजीवादीनांनामादिकमग्निमित्रइत्यस्यनामदेवदत्त स्याभिधानंइत्यादिप्रकारेणसंकीर्तिरवेनाक्रियते तथान्यपदार्थेष्वेतेसर्वेशब्दामनोविकाराःमनसावाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरतीतिश्रुतेः मनःसंकल्पविषयानतुमुख्यवाचकाइत्यर्थः ४१ विभूति ज्ञानस्यफलितार्थमाह वाचमिति। यतःसर्वशब्दोमय्येवस्वतोमुख्यस्तस्मादितरविषयत्वंविहायवागादिकंमय्येवकुर्वित्यर्थः। प्राणंसर्वचेष्टांमद्विषयांतद्वारेणेंद्रियाणिमद्विषयाणिकृत्वाआत्मनाप्रयत्ने नात्मानंपरमात्मानलक्ष्यत्वेनात्मानजीवमपिसर्वात्मनायच्छ नियम्यनियामकलक्षणसंबंधचरस्त्वंपुनःसंसाराध्वनेनकल्पसइत्यन्वयः ४२ वागादीनास्वविषयाकरणेबाधकमाह योवाइति यतिःप्र

संख्यानंपरमाणूनांकालेनक्रियतेमया ॥ नतथामेविभूतीनांसृजतोंडानिकोटिशः ३९ तेजःश्रीःकीर्तिरैश्वर्यंह्रीस्त्यागःसौभगंभगः ॥ वीर्यंतितिक्षावि ज्ञानंयत्रयत्रसमेंशकः ४० एतास्तेकीर्तिताःसर्वाःसंक्षेपेणविभूतयः ॥ मनोविकाराएवैतेतथावाचाभिधीयते ४१ वाचंयच्छमनोयच्छप्राणंयच्छेंद्रि याणिच ॥ आत्मानमात्मनायच्छनभूयःकल्पसेध्वने ४२ योवैवाङ्मनसीसम्यक्नसंयच्छेद्धियायतिः ॥ तस्यव्रतंतपोज्ञानंस्रवत्यामघटांबुवत् ४३ त स्माद्वचोमनःप्राणान्नियच्छेन्मत्परायणः ॥ मद्भक्तियुक्तयाबुद्ध्याततःपरिसमाप्यते ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेषोडशोऽध्यायः ॥१६॥ उद्धवउवाच ॥ यस्त्वयाभिहितःपूर्वंधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ॥ वर्णाश्रमाचारवतांसर्वेषांद्विपदामपि १ यथानुष्ठीयमानेनत्वयिभक्तिर्नृणांभवेत् ॥ स्वध र्मेणारविंदाक्षतन्ममाख्यातुमर्हसि २ पुराकिलमहाबाहोधर्मंपरमकंभवान् ॥ यमाहत्वयिभक्तेभ्योब्राह्मणेभ्यश्चमाधव ३ सइदानींसुमहताकालेना मित्रकर्शन ॥ प्रायोंतर्भवितामर्त्यलोकेप्रागनुशासितः ४

यत्नवान् स्रवतिनिष्फलंभवति ४३ मत्सर्वोत्तमज्ञानमेवमुक्तिसाधनमित्युपसंहरति तस्मादिति ततःज्ञानसामग्र्यनंतरंसमाप्यतेसंसारइतिशेषः वाङ्मनःप्राणबुद्ध्यादिनियच्छेत्केशवेपरे। सर्वश ब्दाभिधेयत्वंतस्यज्ञात्वाविशेषतः। मुख्यवृत्त्याभिधेयत्वमन्येशांमनसोभ्रमात्। तस्मात्तथाचिंतयतःस्रवेज्ज्ञानंयथातथा। तस्मान्मनोवचःप्राणान्माधवैकपरायणान्। कुर्याद्धितत्तपोह्यग्र्यंमहाधर्मोत्तमश्चसइति यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मानि। ज्ञानमात्मानिमहतिनियच्छेच्छांतआत्मनीतिवाक्यद्वयंतूक्तार्थेप्रमाणम् ४४ ॥ इतिश्रीभाग०महा०विज०टी०एकदशस्कंधेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ तच्च वर्णादिभिरनुष्ठीयमानेनस्वधर्मेणभगवद्भक्तिर्भवतीत्यतस्तद्वर्णविभागंतत्तत्स्वधर्मनिरूपयस्यस्मिन्नध्यायद्वये तत्रोद्धवउक्तार्थमनूद्यज्ञातव्यांशंपृच्छति यस्त्वयेति पूर्वंत्वयायस्त्वद्भक्तिलक्षणःत्वद्भक्तिरेवलक्षण संपद्यस्यसतथाभिहितः १ तेनस्वधर्मेणानुष्ठीयमानेनवर्णाश्रमाचारवतांनृणांयथात्वयिभक्तिर्भवेत्तत्तथाख्यातुमर्हसीत्यन्वयः द्विपदामपिवर्णादिहीनानामपियोधर्मस्तेनापीतियोज्यम् २ ननुमयोक्तो धर्मस्त्वयाज्ञातश्चेत्पुनःकिमितिवक्तव्यइतितत्राह पुरेति ३ सधर्मइदानींप्रायोंतर्भवितातिरोभूतः ४

अस्यधर्मस्यवक्तात्वदन्योनास्तीत्याह वक्तेति तेतवधर्मस्यविरिंचोस्त्विइत्यत्राह सभायामिति त्वत्प्रसादंविनाविरिंचोपिनवक्ष्यतीत्यपिपदार्थः विनाप्रसादंविष्णोर्नधर्मंब्रह्मापिवक्ष्यति । तत्प्रसादेनव कुंकुमाशात्पतिनापरइतिवचनात् यत्रसभायांकलाः प्राणाद्यामूर्तिधराःअंगोपांगाद्यवयववंत्यः सप्राणमसृजतप्राणाच्छ्रद्धांखंवायुर्ज्योतिरापः । पृथिवींद्रियंमनोन्नमन्नाद्वीर्यंतपोमंत्राःकर्मलोकेषुनाम चताइमाःषोडशकलाःपुरुषायणाइत्यादिश्रुतेः ५ यदाब्रह्मसभायामपित्वदृतेन्योनास्तिकिमुतभूतलइतिभावेनाह कर्त्रेति भवतात्यक्तेमहीतलेविनष्टंधर्मंकःपुरुषःप्रवक्ष्यतीत्यन्वयः कर्तेतिपाठयोभवा न्धर्मस्यकर्ताविनभवता ६ ततःकिमत्राह त्वमिति यतोन्योनास्ति अतस्त्वद्भक्तिलक्षणोधर्मोयस्ययथाविधीयेततथामेवर्णयेत्यन्वयः ७ ८ धर्मःधर्मविषयः ९ नृणांवर्णोहंसइति हं साभिधानः कृतयुगम् पर्याप्तयुगम् १० अग्रेकृतेप्रकृष्टेनवोभगवद्गुणा नामेनसप्रणवओंकारस्तद्रूपस्तद्व्याख्यानरूपोवेदएकएवनऋगादिभेदेनाविभक्तः ओमित्येतदक्षरमिदंसर्वंतस्योपव्याख्यानभूतंभवद्भ विष्यदितिसर्वमोंकारएवेतिश्रुतिः तस्यविषयःकइत्यतउक्तं धर्मइति सकइत्यतोहमिति किंविशिष्टःवृषरूपधृक् चत्वारिशृंगात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्येत्यादिश्रुतिः एवंविधंत्वामपिकिं प्रमाणमत्राह उपासतइति हंसाइत्यस्यविवरणंमुक्तकिल्बिषाइति ११ अधुनात्रेतायुगेवेदादिप्रवर्तनप्रकारमाह त्रेतामुखइति त्रेतामुखेत्रेतारंभेमेममहृदयात् प्रेष्ठादनासरस्वतीत्यस्याःप्रकृष्टो

वक्ताकर्तावितानान्योधर्मस्याच्युततेभुवि ॥ सभायामपिवैरिंच्यांयत्रमूर्तिधराःकलाः ५ कर्त्राविन्राप्रवक्त्राचभवतामधुसूदन ॥ त्यक्तेमहीतलेदेवविनष्टं कःप्रवक्ष्यति ६ त्वमतःसर्वधर्मज्ञधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ॥ यथायस्यविधीयेततथावर्णयमेच्युत ७ ॥ बादरायणिरुवाच ॥ इत्थंतुभृत्यमुख्येनपृष्टःसभग वान्हरिः ॥ प्रीतःक्षेमायमर्त्यानांधर्मानाहसनातनान् ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ धर्मएषतवप्रश्नोनैःश्रेयसकरोनृणाम् ॥ वर्णाश्रमाचारवतांतमुद्धवनिबोध मे ९ आदौकृतयुगेवर्णोनृणांहंसइतिस्मृतः ॥ कृतकृत्याःप्रजाजात्यातस्मात्कृतयुगंविदुः १० वेदःप्रणवएवाग्रेधर्मोहंवृषरूपधृक् ॥ उपासतेतपोनिष्ठाहंसा मांमुक्तकिल्बिषाः ११ त्रेतामुखेमहाभागप्राणान्मेहृदयात्त्रयी ॥ विद्याप्रादुरभूत्तस्याअहमासंत्रिवृन्मुखः १२ विप्रक्षत्रियविट्शूद्रामुखबाहूरुपादजाः ॥ वैराजात्पुरुषाज्जाताय आत्माचारलक्षणाः १३ गृहाश्रमोजघनतोब्रह्मचर्यंहृदोमम ॥ वक्षस्थलाद्वनेवासोन्यासःशीर्षण्यवस्थितः १४ वर्णानामाश्रमा णांचजन्मभूम्यनुसारतः ॥ आसन्प्रकृतयोनृणांनीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः १५ शमोदमस्तपःशौचंसंतोषःक्षांतिरार्जवम् ॥ मद्भक्तिश्चदयासत्यंब्रह्मप्रकृतय स्त्विमाः १६ तेजोबलंधृतिःशौर्यंतितिक्षौदार्यमुद्यमः ॥ स्थैर्यंब्रह्मण्यमैश्वर्यंक्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः १७

विरिंचःतस्मात्प्राणाच्चयीविद्यात्रित्वसंख्याविशिष्टत्वेनवेदविद्याप्रादुरभूत् त्रीन्वेदान्वृणतइतित्रिवृतोब्राह्मणास्तएवमुखंद्वारंयस्यसतथा अहंतस्याविद्यायाआसंविप्रद्वारात्रय्याअभिव्यक्तोहमित्यर्थः विप्राणांतस्योपदेष्टृत्वात् १२ तत्रविप्रमुखत्वंकिंविशेष्योच्यतेक्षत्रादिमुखत्वंकिंनस्यादित्याशंक्यप्रमसर्वावयवेभ्योमुखस्यमुख्यत्वाद्भागाधिकरणत्वात्तत्त्वज्ञापनस्ययागाधिकारत्वाच्चेतिभावेनाह वि प्रेति सवकस्माद्रूपविशेषाद्विप्राद्युत्पत्तिरत्राह वैराजादिति वैराजात्ब्रह्मांतर्यामिणःयेआत्माचारलक्षणाःस्वस्वविहिताचारएवलक्षणंयेषांतेतथा १३ इदानीमाश्रमोत्पत्तिस्थानमाह गृहाश्रमइति व नेवासःवानप्रस्थः १४ प्रभावयवानांविशेषाभावेपिमंदमतिमपेक्ष्यजन्मस्थानमनुसृत्यवर्णादीनांस्वभावविशेषोस्तीत्याह वर्णानामिति प्रकृतयःस्वभावाःस्वभावभेदानीचादिशब्दवाच्याश्चेत्याह नीचैरि ति नीचप्रकृतिःशूद्रःनीचोत्तमोवैश्यःउत्तमःक्षत्रियःउत्तमोत्तमःविप्रःनीचनीचोंतेवसायी १५ नीचैरित्यादेविप्रादिक्रमविपर्ययंनिवारयितुंविप्रादिस्वभावलक्षणमाह शमइत्यादिना १६ तेजःप्रभावःबल शक्तिः । अर्थहानौचबंधूनांवियोगेष्वपिसंपादि तयोःप्राप्तौचसर्वस्यचित्तस्यस्थापनंधृतिः १७

धर्मार्थेषुविश्वासोयस्तदास्तिक्यमुच्यते ।न्यायार्जितंधनंधान्यमन्यद्वापरमदीयते । अर्थिभ्यःश्रद्धयायुक्तंदानमेतदुदाहृतं।अर्थोपचये अर्थार्जने अतुष्टिरलंबुद्ध्यभावः १८ १९ शौचंतुद्विविधंप्रोक्तंबा ह्यमाभ्यंतरंतथा मृज्जलाभ्यांतथाबाह्यमनःशुद्धिरथापरं इत्येतद्विपरीतमशौचं अनृतंअयथार्थभाषणं जीवब्रह्मैक्यभाषणमित्यर्थः कर्मणामनसावाचापरद्रव्येषुनिःस्पृहः । अस्तेयमितिसंप्रोक्तमृषिभिस्त त्वदर्शिभिः इत्येतदन्यत्स्तेयपरकीयब्रह्मत्वमात्मीयत्वेनवचनमित्यर्थः शुष्कविग्रहःनिष्फलकलहःशुक्तिरजतांनिदर्शनीकृत्यजगान्मिथ्येतिकथालक्षणःकामोनिषिद्धविषयाभिलाषः लक्ष्मीपतिरहमित्या द्यभिलाषलक्षणइत्यर्थःक्रोधस्तत्त्वोक्तावसहिष्णुता तर्षोऽनलंबुद्धिःब्रह्मगणदूषणोक्तावित्यर्थः २० साधारणधर्ममाह अहिंसेति कर्मणामनसावाचासर्वभूतेषुसर्वदा । अक्लेशजननंप्रोक्तमहिंसात्विहयोगि भिः। सत्यभूतंहितंप्रोक्तंनयथार्थाभिभाषणं ।असत्यमपितत्सत्यमुत्तमानांहियद्वचः ।विष्णुवैष्णवविषयेद्रव्यत्यागे लोभाभावःअन्यत्रगुणः २१ आनुपूर्व्यात् अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिश्रुत्याविहित प्रकारेणेत्यर्थः उपनयनलक्षणंद्वितीयंजन्मप्राप्यब्रह्मत्रयीसंज्ञंदांतउपरतोविष्णुभक्तइत्यर्थः वाग्यतोमितभाषणः २२ मेखलादीन्वासआर्द्रश्चदधत् २३ स्नानादिषुवाग्यतःकाष्ठमौनवान्जपेउच्चारेमूत्रो

आस्तिक्यंदाननिष्ठाचअदंभोविप्रसेवनम् ॥ अतुष्टिरर्थोपचयेवैश्यप्रकृतयस्त्विमाः १८ शुश्रूषणंद्विजगवांदेवानांचाप्यमायया ॥ तत्रलब्धेनसंतोषःशूद्र प्रकृतयस्त्विमाः १९ अशौचमनृतंस्तेयंनास्तिक्यंशुष्कविग्रहः ॥ कामःक्रोधश्चतर्षश्चस्वभावोऽन्तेवसायिनाम् २० अहिंसासत्यमस्तेयमकामक्रोधलो भता ॥ भूतप्रियहितेहाचधर्मोयंसार्ववर्णिकः २१ द्वितीयंप्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनंद्विजः ॥ वसन्गुरुकुलेदांतोब्रह्माधीयीतवाग्यतः २२ मेखलाजि नदंडाक्षब्रह्मसूत्रकमंडलून् ॥ जटिलोधौतदंतश्चवासःपीठकुशान्दधत् २३ स्नानभोजनहोमेषुजपोच्चारेचवाग्यतः ॥ नच्छिंद्यान्नखरोमाणिकक्षोपस्थग तान्यपि २४ रेतोनावकिरेज्जातुब्रह्मव्रतधरःस्वयम् ॥ अवकीर्णेवगाह्याप्सुयतासुस्त्रिपदींजपेत् २५ अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुरान्नमेत् ॥ समाहितउ पासीतसंध्येचयतवाग्जपेत् २६ आचार्यंमांविजानीयान्नावमन्येतकर्हिचित् ॥ नमर्त्यबुद्ध्यासूयेतसर्वदेवमयोगुरुः २७ सायंप्रातरुपानीयभैक्षंतस्मैनिवे दयेत् ॥ यच्चान्यदप्यनुज्ञातउपभुंजीतसंयतः २८ शुश्रूषमाणआचार्यंसदोपासीतनीचवत् ॥ यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरेकृतांजलिः २९ एवंवृत्तोगुरुकु लेवसेद्भोगविवर्जितः ॥ विद्यासमाप्यतेयावद्बिभ्रद्व्रतमखंडितम् ३० यद्यसौछंदसांलोकमारोक्ष्यन्ब्रह्मविष्टपम् ॥ गुरवेविन्यसेद्देहंस्वाध्यायार्थंबृहद्व्रतः ३१

त्सर्गेपुरीषोत्सर्जनेच गुरुणाचोपदिष्टोपिवेदबाह्यविवर्जितः । विधिनोक्तेनमार्गेणमंत्राभ्यासोजपःस्मृतः। अधीत्यवेदसूत्रेवापुराणेसेतिहासके। यदेध्यध्यपनंतच्चतदभ्यासोजपःस्मृतः २४ नावकिरेन्नउत्सृ जेत् प्रसक्तगुरुणापूर्वमुपदिष्टोभ्यनुज्ञया । धर्मार्थमात्मसिद्ध्यर्थमुपायग्रहणंव्रतं । प्राणापानसमायोगःप्राणायामउदीरितः । ब्रह्मव्रतधरःब्रह्मचर्यव्रतधरः । कर्मणामनसावाचासर्वावस्थासुसर्वदा । सर्वत्रमै थुनत्यागंब्रह्मचर्यंप्रचक्षते । स्वप्नेसुंदर्यादिदर्शनेयदृच्छयारेतोवकीर्यअप्स्ववगाह्यनिमज्ज्ययतासुःप्राणायामोपेतस्त्रिपदींगायत्रींजपेदित्यन्वयः स्वप्नेपिरेतस्स्खलनेप्रायश्चित्तंविधीयतइतिस्मृतेः २५ अतोदेवाअ वंतुनःइत्यादेरपिअग्न्यर्कव्यतिरिक्तसुराअपिप्रणंतव्याइत्यर्थः २६ २७ २८ २९ स्रक्चंदनादिभोगवर्जितःएवंवृत्तइत्येकंपदं उक्तमदाचारानिरतइत्यर्थःकियंतंकालमेवंवासइतितत्राह विद्येति ३० असौबृहद्व्रतःब्रह्मचारीयदिछंदसांवेदानांलोकमारोक्ष्यन्आरोढुकामोभवतिस्वाध्यायार्थंस्वाध्यायैकप्रयोजनंदेहंगुरवेविन्यसेत्गुरुशुश्रूषांकुर्यादित्यर्थः कीदृशंब्रह्मणाधिकृतंविष्टंप्रविष्टंपातिरक्षतीतिब्र ह्मविष्टपंसत्यलोकमित्यर्थः ३१

कश्चिच्चित्तविक्षेपेत्वदुपासनमत्राह अग्नाविति आत्मनिसूर्येहृदयेवा अग्नावित्यादिसप्तम्याभेदेनिर्धारितेपि सर्वथैक्येनोपास्तिर्नकर्तव्येतिनिश्चयार्थमाह अपृथग्धीरितिअयथावस्तुज्ञानंपृथग्धीःयस्यनास्तिसोऽपृथग्धीःअन्यथाचैक्याविषयमिथ्याज्ञानराहितइत्यर्थःदृष्टफलमाह ब्रह्मवर्चस्वीति ३२ अप्रतिपक्षस्यानुमानस्येवाविहितोपासनस्याभीष्टसाध्यासिद्धौसामर्थ्यस्यादित्यतःप्रतिपक्षंप्रतिक्षिपति स्त्रीणामिति क्ष्वेलनंजिह्वास्फोटःनर्मवचनंवास्मरणादिकमादिशब्दगृहीतं अगृहस्थःब्रह्मचारी अग्रतःप्रथमतः ३३ सर्वाश्रमसाधारणधर्ममाह शौचमित्यादिना ३४ सर्वभूतेषुमद्भावःममव्याप्तिलक्षणसत्ता ३५ ब्रह्मचर्यानुष्ठानफलमाह एवमिति तीव्रतप सादग्धःकर्माशयःबाह्यांतःकरणंयस्यसतथा अतएवामलःसंसारमलमुक्तोभवाति ३६ अथेति प्रमेयांतरारंभविषय'ब्रह्मचर्याश्रमानंतरअवेक्ष्यन्गृहस्थाश्रमंप्रवेष्टुकामःस्नायात्स्नातकोभवेत् ३७ द्विजोत्तमेनानाश्रमतयानस्थेयमित्याह गृहमिति ३८ गृहार्थीचेत्कीदृशींमुद्वहेदत्राह गृहार्थीति यांसवर्णांअनुक्रमादितिपाठः ३९ द्विजन्मनांब्राह्म

अग्नौगुरावात्मनिचसर्वभूतेषुमांपरम् ॥ अपृथक्धीरुपासीतब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ३२ स्त्रीणांनिरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकम् ॥ प्राणिनोमिथुनीभूतानगृहस्थोग्रतस्त्यजेत् ३३ शौचमाचमनंस्नानंसंध्योपासनमार्जवम् ॥ तीर्थसेवाजपोस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनम् ३४ सर्वाश्रमप्रयुक्तोयंनियमःकुलनंदन ॥ मद्भावःसर्वभूतेषुमनोवाक्कायसंयमः ३५ एवंब्रह्मव्रतधरोब्राह्मणोग्निरिवज्वलन् ॥ मद्भक्तस्तीव्रतपसादग्धकर्माशयोमलः ३६ अथानंतरमावेक्ष्यान्यथाजिज्ञासितागमः ॥ गुरवेदक्षिणांदत्वास्नायाद्गुर्वनुमोदितः ३७ गृहंवनंचोपविशेत्प्रव्रजेद्वाद्विजोत्तमः ॥ आश्रमादाश्रमंगच्छेन्नान्यथामत्परश्चरेत् ३८ गृहार्थीसदृशींभार्यामुद्वहेदजुगुप्सिताम् ॥ यवीयसींतुवयसायासवर्णाद्यनुक्रमात् ३९ इज्याध्ययनदानानिसर्वेषांचद्विजन्मनाम् ॥ प्रतिग्रहोध्यापनंचब्राह्मणस्यैवयाजनम् ४० प्रतिग्रहंमन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम् ॥ अन्याभ्यांचैवजीवेतशिलैर्वादोषदृक्तयोः ४१ ब्राह्मणस्यहिदेहोयंक्षुद्रकामायनेष्यते ॥ कृच्छ्रायतपसेचेहप्रेत्यानंतसुखायच ४२ शिलोंछवृत्त्यापरितुष्टचित्तोधर्ममहांतंविरजंजुषाणः ॥ मय्यर्पितात्मागृहएवतिष्ठन्नातिप्रसक्तःसमुपैतिशांतिम् ४३ समुद्धरंतियेविप्रंसीदंतंमत्परायणम् ॥ तानुद्धरिष्येनाचिरादापदोनौरिवार्णवात् ४४ सर्वाःसमुद्धरेद्राजापितेवव्यसनात्प्रजाः ॥ आत्मानमात्मनाधीरोयथागजपतिर्गजान् ४५ एवंविधोनरपतिर्विमानेनार्कवर्चसा ॥ विधूयेहाशुभंकृत्स्नमिंद्रेणसहमोदते ४६ सीदन्विप्रोवणिग्वृत्त्यापण्यैरेवापदंतरेत् ॥ खड्गेनवापदाक्रांतोनश्ववृत्त्याकथंचन ४७ वैश्यवृत्त्यातुराजन्योजीवेन्मृगययापदि ॥ चरेद्वाविप्ररूपेणनश्ववृत्त्याकथंचन ४८

णक्षत्रियवैश्यानां इज्यायजनम् ४० प्रतिग्रहंतपस्तेजोयशोनुदंमन्यमानःपुरुषःअन्याभ्यांयाजनाध्यापनाभ्यांजीवेतेत्यन्वयः तयोर्याजनाध्यापनयोर्दोषदृक्शीलैःशिलोंछवृत्त्यावाजीवेत् ४१ शिलोंछवृत्तेःक्लेशरूपत्वात्किमितिसाप्रशस्तेतिविधीयतेइत्यत्राह ब्राह्मणस्येति क्षुद्रकामायाल्पभोगाय ४२ शिलोंछवृत्तेःसुखसाधनत्वात्सैवनिषेव्येतिभावेनाह शिलोंछेति शांतिंमोक्षं ४३ अपदःपदहीनात्आपद्भ्योवा ४४ ४५ ४६ आपद्धर्ममाह सीदन्निति दारिद्र्येणसीदन्नश्यन् वणिजांवृत्त्याकथमापत्तरणमत्राह पण्यैरिति आपदाक्रांतः खड्गेनवाक्षत्रधर्मेणेत्यर्थः श्ववृत्त्यानीचसेवया ४७ वैश्यवृत्त्यागोरक्षणादिलक्षणया ४८

कारुकक्रियांकटादिक्रियांसंपादिनैवेत्याह कृच्छ्रादिति ४९ गृहस्थधर्ममाह वेदेत्यादिनायथोदयंसंपदामितिशेषः। मद्रूपाणिमत्प्रतिमास्थानीयानि। प्रतिमावद्धरे रूपंतिर्यङ्नरसुरादयः। साक्षाद्रूपाणिमत्स्यादीन्यभिन्नान्येवसर्वदेतिवचनात् ५० शुक्लेनशुद्धेन ५१ भयजनतात्पर्येइदमेवप्रथमसाधनमित्याह कुटुंबेष्विति। अदृष्टंस्वर्गादिकंदृष्टवद्गृहादिकवन्नश्वरंपश्येत् ५२ कुटुंबेष्वसंगतयाप्रवर्तनोपायमाह पुत्रेत्यादिना। पांथसंगमइतिलुप्तोपमा। पांथानांसंगमइवपुत्रादीनांसंगमइति । एतेपुत्रादयोदेहमनुभवंत्येवअरुच्याहष्टांतांतरमाह स्वप्नइति । पांथसंगमःक्वचिद्भवतिक्वचिन्न नतथास्वप्नःअपितुनिद्रामनुगतएव ५३ मयिमनसायुक्तः ५४ आश्रमादाश्रमंगच्छेदित्ययंविधिःकाल्पनिकइत्याह कर्मभिरिति ५५ एवंमुक्तिसाधनमुक्त्वेदानींसंसारप्राप्तिंततोनर्थंचवक्ति यस्त्विति। ममाहमित्यन्य

शूद्रवृत्तिंभजेद्वैश्यःशूद्रोवैकारुकक्रियाम् ॥ कृच्छ्रान्मुक्तोनगर्ह्येणवृत्तिंलिप्सेतकर्मणा ४९ वेदाध्यायीस्वधास्वाहाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयम् ॥ देवर्षिपितृभूतानिमद्रूपाण्यन्वहंयजेत् ५०यदृच्छयोपपन्नेनशुक्लेनोपार्जितेनवा ॥ धनेनापीडयन्भृत्यान्न्यायेनैवाहरेत्क्रतून् ५१ कुटुंबेषुनसज्जेतनप्रमाद्येत्कुटुंब्यपि ॥ विपश्चिन्नश्वरंपश्येददृष्टमपिदृष्टवत् ५२ पुत्रदाराप्तबंधूनांसंगमःपांथसंगमः ॥ अनुदेहंवियंत्येतेस्वप्नोनिद्रानुगोयथा ५३ इत्थंपरिमृशन्मुक्तोगृहेष्वतिथिवद्वसेत् ॥ नगृहैरनुबध्येतनिर्ममोनिरहंकृतिः ५४ कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्ट्वामामेवभक्तिमान् ॥ तिष्ठेद्वनंवोपविशेत्प्रजावान्वापरिव्रजेत् ५५ यस्त्वासक्तमतिर्गेहेपुत्रवित्तैषणातुरः ॥ स्त्रैणःकृपणधीर्मूढोममाहमितिबध्यते ५६ अहोमेपितरौवृद्धौभार्याबालात्मजासती ॥ अनाथामामृतेदीनाःकथंजीवंतिदुःखिताः ५७ एवंगृहाशयाक्षिप्तहृदयोमूढधीरयम् ॥ अतृप्तस्ताननुध्यायन्मृतोंऽधंविशतेतमः ५८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेवर्णाश्रमविभागयोगोनामसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वनंविविक्षुःपुत्रेषुभार्यांन्यस्यसहैववा ॥ वनमेववसेच्छांतस्तृतीयंभागमायुषः १ कंदमूलफलैर्वन्यैर्मेध्यैर्वृत्तिंप्रकल्पयेत् ॥ वसीतवल्कलंवासस्तृणपर्णाजिनानिच २ केशलोमनखश्मश्रुमलानिबिभृयाद्दती ॥ नधावेदप्सुमज्जेतत्रिकालंस्थंडिलेशयः ३ ग्रीष्मेतप्येतपंचाग्नीन्वर्षास्वासारषाड्जले ॥ आकंठमग्नःशिशिरएवंवृत्तस्तपश्चरेत् ४ अग्निपक्वंसमश्नीयात्कालपक्वमथापिवा ॥ उलूखलाश्मकुट्टोवादंतोलूखलएवच ५ स्वयंसंचिनुयात्सर्वमात्मनोवृत्तिकारणम् ॥ देशकालबलाभिज्ञोनाददीतान्यदाहृतम् ६ वन्यैश्चरुपुरोडाशान्निर्वपेत्कालचोदितान् ॥ नतुश्रौतेनपशुनामांयजेतवनाश्रमी ७ अग्निहोत्रंचदर्शंचपूर्णमासंचपूर्ववत् ॥ चातुर्मास्यानिचमुनेराख्यातानिचनैगमैः ८

थाज्ञानेन ५६ ५७ गृहाशयागृहेष्वतितृष्णया आशादिगतितृष्णयोरीति ५८ इतिश्री०एकादशस्कंधेवि०टीकायांसप्तदशोऽध्यायः॥१७॥वनेचोपविशेदित्युक्तवानप्रस्थस्यप्रवृत्तिप्रकारमाह वनमित्यादिना। तृतीयभागमायुषश्चतुर्मासाधिकंत्रयोविंशद्वर्षपरिमितम् १ वन्यैर्वनभवैः २ व्रतीवानप्रस्थव्रतवान् धावनंपलायनम् तेजनंवा ३ वर्षासुवर्षतैआसारषाड्वेगवर्षमपिसहतइति ४ कालपक्वंकदलीफलादिउलूखलीउलूखलावहतनीवारादिनावर्तमानःअश्मकुट्टःअश्मनाचूर्णितपिष्टादिवृत्तिः । दंताएवोलूखलोयस्यसतथादंतचूर्णितभोज्यइत्यर्थः । गजदंतनिर्मितोलूखलोवा ५ संचिनुयात्संग्रहंकुर्यात् अन्यदाहृतमन्येनानीतम् ६ कालचोदितान्अस्मिन्कालइदमितिविहितान् ७ पूर्ववत्गृहस्थाश्रमेयथा तथावनेअग्निहोत्रादिकंकुर्यादितिशेषः। नैगमैःकल्पशास्त्रज्ञैः ८

तपोमयंज्ञानरूपंऋषीणांलोकान्प्राप्नोतीति ९ एवंकृच्छ्रतश्चीर्णंतपोमदपरोक्षायनियोक्तव्यंअन्यथायुंजानःसर्वहास्यइत्याह यस्त्विति । निःश्रेयसंमदपरोक्षलक्षणंपुरुषार्थसाधनं १० स्वाश्रमविहि
तकर्मकरणासमर्थश्चेत्किंकुर्यादित्राह यदेति ११ क्रमप्राप्तंप्रव्रजनपूर्वकंयतिधर्ममाह यदेति । धर्मविपाकेषुधर्मफलेषुदुःखत्वाभिरयात्मसुनरकसमानरूपेषु १२ प्रव्रजनेइत्थंभावमाह इष्ट्वेति प्राणेअं
तर्यामिणि १३ देवान्सम्यक्संपूज्यतेभ्योनुज्ञामादायैवसंन्यासःकार्योन्यथातेदारादिषुसन्निधायविघ्नंविधायाधःपातयंतीत्याशयेनाह विप्रस्येति । वैइत्यनेन असंपूज्यन्यासिष्णुंतंदेवावै
पातयंत्यधः । सुसंपूज्यन्यसिष्णुंतंदेवाएवानुजानतेइतिवाक्यंसूचयति हिशब्देन अथवालब्धशोवृद्धश्चैविघ्नंतीवपुनःपुनः । तात्पर्याद्विघ्नितोदेवैर्नोत्थातुंशक्नुयात्कांचिदिति । मानसूचयति १४ मौनेनवा
ग्दंडः अनीहयानिषिद्धाचरणत्यागेनदेहदंडः अनिलायामेनचेतोदंडः १५ १६ १७ १८ १९ आत्मनापरमात्मनाक्रीडायस्यसतथा आत्मनोरतंसुखंयस्यसतथा आत्मवान्वशीकृत
मनाः विविक्तक्षेमंक्षेत्रंशरणंयस्यसतथा यद्वा पुरुषार्थोत्तममोक्षशरणः मद्भावेनमद्भक्त्याविमलाशयःविशुद्धबुद्धिः २० तस्योपास्तिप्रकारमाह आत्मानमिति मुनिर्यतिरात्मानंपरमात्मानमेकंप्रधानं

एवंचीर्णेनतपसामुनिर्धमनिसंततः ॥ मांतपोमयमाराध्यऋषिलोकादुपैतिमाम् ९ यस्त्वेवंकृच्छ्रतश्चीर्णंतपोनिःश्रेयसंमहत् ॥ कामायाल्पीयसेयुंज्या
द्बालिशःकोपरस्ततः १० यदासौनियमेऽकल्पोजरयाजातवेपथुः ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्यमच्चित्तोग्निंसमाविशेत् ११ यदाधर्मविपाकेषुलोकेषुनि
र्यात्मसु ॥ विरागोजायतेसम्यङ्न्यस्ताग्निःप्रव्रजेत्ततः १२ इष्ट्वायथोपदेशंमांदत्त्वासर्वस्वमृत्विजे ॥ अग्नीन्स्वप्राणआवेश्यनिरपेक्षःपरिव्रजेत् १३
विप्रस्यवैसंन्यसतोदेवादारादिरूपिणः ॥ विघ्नंकुर्वंत्ययंह्यस्मानाक्रम्यसमियात्परम् १४ बिभृयाच्चेन्मुनिर्वासःकौपीनाच्छादनंपरम् ॥ त्यक्तंनदंडपा
त्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि १५ दृष्टिपूतंन्यसेत्पादंवस्त्रपूतंपिबेज्जलम् ॥ सत्यपूतंवदेद्वाक्यंमनःपूतंसमाचरेत् १६ मौनानीहानिलायामदंडोवाग्देह
चेतसाम् ॥ नह्येतेयस्यसंत्यंगवेणुभिर्नभवेद्यतिः १७ भिक्षांचतुर्षुवर्णेषुविगर्ह्यान्वर्जयंश्चरेत् ॥ सप्तागारानसंकॢप्तांस्तुष्येल्लब्धेनतावता १८
बहिर्जलाशयंगत्वातत्रोपस्पृश्यवाग्यतः ॥विभज्यपावितंशेषंभुंजीताशेषमाहृतम् १९एकश्चरेन्महीमेतांनिःसंगःसंयतेंद्रियः ॥ आत्मक्रीडआत्मरतआत्मवा
न्समदर्शनः ॥ विविक्तक्षेमशरणोमद्भावविमलाशयः २० आत्मानंचिंतयेदेकमभेदेनमयामुनिः २१ अन्वीक्षेतात्मनोबंधंमोक्षंचज्ञाननिष्ठया ॥ बंधइंद्रि
यविक्षेपोमोक्षएषांचसंयमः २२

सर्वोत्तमंचिंतयेत् किंच मयाअभेदेन उपलक्षणमेतत् मत्स्याद्यवताराभिन्नत्वेनस्वगतभेदराहित्येनमयालक्ष्म्यासहेतिवाअत्राकिंमानमत्राप्युत्तरंमयेति पूर्णमदःपूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यतेइतिश्रुति
प्रमाणेनक्षेत्रज्ञःपुरुषोज्ञात्मेतिमयासिद्धमात्मानंस्वंअभेदेनांचिंतयेत् किंतुएकमभ्यर्चिंतयेत् एकेमुख्यान्यकेवलाइति अन्यमीशमस्यमहिमानमितिवीतशोकइतिमयाहेतुना यद्वाआत्मावाइदमेकएवा
ग्रआसीदितिश्रुत्यामयासिद्धमात्मानंएकंमुख्यंचिंतयेत् अभेदेनजीवैनैक्यंनचिंतयेदित्यर्थः सत्यंभिदासत्यंभिदेतिश्रुत्याख्यमयासिद्धत्वात् लक्ष्मीप्रमाणयोर्मास्यान्निषेधेचाधिकीत्यंतेइत्यभिधानम् २१
भगवदुपास्त्याविदमंतरंगमित्याह अन्वीक्षेतेति ज्ञाननिष्ठयात्मनःस्वस्यबंधंमोक्षंचात्मनोहरेःसकाशादन्वीक्षेत नन्वयंहरिरस्यबंधमोक्षौकथमापादयतीतितत्राह बंधइति इंद्रियाणांविषयेषुविक्षेपः
प्रसारणंचबंधःस्यादेषामिंद्रियाणांसंयमोनिग्रहोविषयेभ्यःआहृत्यमयिस्थापनलक्षणोमोक्षइति २२

एतएवंतस्मादित्यंविधेयमित्याह तस्मादिति कर्मेंद्रियाणामैक्येनमनसासहषड्ज्ञानेंद्रियाणिआत्मनिभाविमहत्सुखंलब्ध्वातुच्छकामेभ्योविरक्तोभूत्वाविषयेनिरपेक्षत्वेनात्मनिसुखंलब्ध्वेतिवा २३ पुण्यशब्दःदेशादिभिःप्रत्येकंसंबध्यते २४ पदंस्थानं अभीक्ष्णमित्यनेनपुरादिषुविकल्पइतिज्ञायते वानप्रस्थाश्रमस्थेपुनित्यंभैक्षाचरणस्याकिंक्षिप्रफलमित्यतआह संसिध्यतीति शिलांधसा शिलाविहितान्नेनशुद्धंसत्वंअंतःकरणंयस्यसतथा असंमोहोमिथ्याज्ञानरहितःआशुसंसिध्यतिअपरोक्षज्ञानंप्राप्नोति २५ संसिद्धस्यदर्शनप्रकारंविधत्ते नेति एतज्जगद्वस्तुतयापरब्रह्मत्वेन अत्र हेतुः विनश्वरंदृश्यमानमिति एवंपश्यतावैराग्यानुसंधानंकर्तव्यमित्याह असक्तेति इहामुत्रासक्तचित्तःस्यात् ततःकिमत्राह विरमेदिति चिकीर्षितात्कर्तुमिष्टात्कर्मादेर्विरमेत्कृतकृत्योभवेदित्यन्वयः २६ एतदेवस्पष्टयति यदेतदिति मनोवाक्प्राणैःसमृतंसंपन्नंआत्मनिहरौस्थितं ऋचोअक्षरेपरमेव्योमन्नित्यादिश्रुतेः यदेतत्प्रत्यक्षंजगत्सर्वंमायेतितर्केणाचेतनप्रकृतिकृतत्वेन अनुष्ठिता नुगुणमायातीत्यायःफलं । तन्मानेतिमाशब्दोनिषेधार्थः । तथाचमायेतिनिष्फलमुच्यते । मायमितिवक्तव्येमायेतिस्त्रीलिंगत्वेनवचनमत्यंतास्वातंत्र्यप्रकटनायेत्यतोस्यज्ञानेन प्रयोजनाभावान्नैतत्सुखायस्यादितित्यक्त्वास्वतंत्रत्वात्स्वोविष्णुरन्यसंवादराहित्येनमुक्तिफलप्रदत्वात् तत्स्थःतदेकशरणोभूत्वातज्जगन्नस्मरेद्विष्णुमेवप्रयोजकंस्मरेदित्यन्वयः यदिविष्णुःस्वतंत्रोनस्यात्तर्हितज्जगत्प्रतिपत्तंनस्यात्तत्तन्नित्यसुखंस्यान्नचैवंतस्मात्सएवतथैवेत्यादितर्केण विश्वंमिथ्यादृश्यत्वादित्यादितर्केणमायामयत्वंप्रपंचस्योच्यतइत्येतत्पूर्वोत्तरग्रंथविरोधात् विश्वंसत्यमित्यादिश्रुतिप्रामाण्याद

तस्मान्नियम्यषड्वर्गंमद्भावेनचरेन्मुनिः ॥ विरक्तःक्षुल्लकामेभ्योलब्ध्वात्मनिसुखंमहत् २३ पुरग्रामव्रजान्सार्थान्भिक्षार्थंप्रविशंश्चरेत् ॥ पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतींमहीम् २४ वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णंभैक्ष्यमाचरेत् ॥ संसिध्यत्याश्वसंमोहःशुद्धसत्वःशिलांधसा २५ नैतद्वस्तुतयापश्येद्दृश्यमानंविनश्वरम् ॥ असक्तचित्तोविरमेदिहामुत्रचिकीर्षितात् २६ यदेतदात्मनिजगन्मनोवाक्प्राणसंभृतम् ॥ सर्वंमायेतितर्केणस्वस्थस्त्यक्त्वानतत्स्मरेत्२७ ज्ञाननिष्ठोविरक्तोवामद्भक्तोवानपेक्षकः ॥ सलिंगानाश्रमान्मुक्त्वाचरेदविधिगोचरः २८ बुधोबालकवत्क्रीडेत्कुशलोजडवच्चरेत् ॥ वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्यांनैगमश्चरेत् २९ वेदवादरतोनस्यान्नपाखंडीनहैतुकी ॥ शुष्कवादविवादेनकंचित्पक्षंनसंश्रयेत् ३०

स्मदुक्तार्थे त्रिगुणाप्रकृतिर्मायातज्जत्वाद्विश्वमीदृशं । अनाद्यनंतकालेषुमायेत्याहुर्विपश्चितः । अचेतनत्वान्नैवैतत्प्रयोजकतयास्मरेत् । चेतनत्वंस्वतंत्रत्वंसचैकोविष्णुरेवतु । आयस्तुफलमादिष्टंप्रोक्तंमायेतिनिष्फलं । फलाल्पत्वात्तुमाधैषासंप्रोक्तात्रिगुणात्मिका । महाफलप्रदत्वात्तुविष्णुरायइतीरितइतिप्रमाणसद्भावाच्चेत्युपेक्षणीयम् २७ ज्ञानपरिपाकंप्राप्तस्ययतेर्वृत्तिप्रकारंविधत्ते ज्ञाननिष्ठइतिज्ञानस्यनिष्ठोत्कर्षोयस्यसतथा वाशब्दौसमुच्चयार्थौनविकल्पार्थौअन्योन्यनियमार्थौवाअनपेक्षकःशिष्यसंग्रहाद्यनिच्छुःसलिंगान्दंडादिलक्षणसहितान्मुक्त्वाविधेरगोचरः अयंयतिरयंव्रतीत्यादिरूपव्यवहारागोचरश्चरेद्विविक्तेअरण्येवर्ततएवइत्यर्थः यद्वा वेदोक्तविधिचकितत्वेनसंध्योपासनादिनकरोतिकिंतुजलस्रोतोवत्स्वतएवकरोति २८ तंप्रकारंवक्ति बुधइति गोचर्यागोवच्चर्याअज्ञवच्चरणमित्यर्थः नैगमःवेदोक्तविधिनावर्तमानःइत्यनेनाविधिगोचरइत्यत्रविध्यतिक्रमोनार्थइतिनिरणायि २९ नैगमइत्युक्तंविशदयति वेदेति वेदेनसहवादोविवादः विप्रतिपत्तिस्तत्ररतोनस्यात् कुतर्केणवेदस्यजीवब्रह्मणोरेकत्वार्थकथनपरोनस्यादित्यर्थः वेदेनसहवादोयोवेदवादइतीरितः । तर्केणवेदस्यान्यार्थंकल्पनंतद्विदोविदुः । तन्नकुर्यात्कदाचिच्चतत्कुर्वन्वेदहाभवेदितिवचनादुक्तएवार्थः वेदविचारविधुरइत्यर्थोनैव ।किंच पाखंडीपाशुपतादिदर्शनाभिमानीचनस्यात् हैतुकी अक्षपादादिदर्शनाभिमानीचनस्यात् शुष्कवादविवादेनप्रसंगतःप्राप्तनिरर्थवादकलहेन योगसांख्यकणादाक्षपादावैहेतुवादिनः । पंचैतेशाक्तबुद्धाद्याःपाखंडाइतिकीर्तिताः इतिवचनाच्च ३०

नोद्विजेद्बहुजेनाच्चोद्विग्नःस्यात् ३१ ३१ वैराकरणेकिंनिमित्तमत्राह एकइति परःसर्वोत्तमः आत्मापरमात्माएकएवभूतेषुचराचरसंज्ञेषुआत्मनिस्वस्मिंश्चावस्थितोहियस्मात्तस्मादधिष्ठानत्वाद्वैरंनकु र्यात्तदाभिपत्स्यादित्यर्थः एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढइतिश्रुतेः अत्रदृष्टांतमाह खंयद्वदिति यद्वद्यथाआकाशउदपात्रेषुघटादिषुएकएवस्थितस्तथेत्यत्र विशेषस्तु घटादिषुमहाकाशोनिर्विशेषश्चसंततः। घटावयवरूपस्तुतथैवान्योघटानुगः। घटनाशेथनाशःसन्मध्यमाकाशइष्यते। एकदेशाभिमानित्वादिन्याकाशात्रयःस्मृताः। महाकाशोभिन्नगजोविन्नास्तत्रतुमध्यमाः। क्षुद्रविन्नास्ततोदित्ररएवमाःगात्रि भास्मृताः। महाखवत्परस्त्वात्मजीवामध्यखवत्स्मृताः। घटानुगखवत्प्रोक्ताअसुरानित्यदुःखिनः। महाकाशवशाःसर्वेआकाशाइतरेस्मृताः। परमात्मवशेतद्वज्जीवाःसर्वेपिसंस्थिताः। एवंविष्णवात्मक मिदंजगत्पश्यतोनातिःसदेत्यस्मान्मानादवगंतव्यः केवलंनाकाशवत्भूतानांपरमात्मनश्चव्याप्यव्यापकसंबंधोपिनुतस्माद्विशेषोप्यस्तीत्याह भूतानीति। एकःपरमात्माएवात्माव्यापकश्चादातायेषांतानी मान्येकात्मकानि कथंतथयः स्वार्थविशिनष्टि भूतानामेकएवात्मार्थकोभूतेषुसंवतः। एकोभूतानिचादत्तेतस्मादेकात्मकानित्विवितिवचनात् ३३ अशनसिद्धयसिद्धयोरपिमद्भक्तिर्न्हासेनकर्तव्यइतिभावेना ह अलब्ध्वेति देवस्यममतंत्रितंअधीनम् ३४ ननुतर्हिप्रयत्नोपितदर्थनकर्तव्यइतितत्राह आहारार्थमिति ननु नाहारंचिंतयेत्प्राज्ञइतिनिषेधःकथमत्राह युक्तमिति यावत्प्राणधारणार्थमपिचिंतनं विहितत्वाद्युक्तम् नवाआजीविष्यामिमानस्वादचितिश्रुतेः अशनालाभेदेहस्यप्राणवियोगस्तेनदेहस्यपंचत्वंरागादीनास्वस्वकारणसंपत्तिस्तत्रपुरुषार्थोपयोपयोगितत्त्वविमर्शोनसंभाव्यतेऽतःपुरुषा

नोद्विजेतजनाद्धीरोजनंचोद्वेजयेन्नतु ॥ अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकंचन ३१ देहमुद्दिश्यपशुवद्वैरंकुर्यान्नकेनचित् ३२ एकएवपरोह्यात्माभूतेष्वात्मन्यवस्थितः ॥ खंयद्वदुदपात्रेषुभूतान्येकात्मकानिच ३३ अलब्ध्वानविषीदेतकालेकालेऽशनंक्वचित् ॥ लब्ध्वानहृष्येद्धृतिमानुभयंदैवतंत्रितम् ३४ आहारार्थंसमीहेतयुक्तंतत्प्राणधारणम् ॥ तत्त्वंविमृश्यतेतेनतद्विज्ञायविमुच्यते ३५ यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतापरम् ॥ तथावासस्तथाशय्यांप्राप्तंप्राप्तंभजेन्मुनिः ३६ शौचमाचमनंस्नानंनतुचोदनयाचरेत् ॥ अन्यांश्चनियमान्ज्ञानीयथाहंलीलयेश्वरः ३७ नहितस्यविकल्पाख्याक्रियामद्वीक्षयाहता ॥ आदेहांतंक्वचित्ख्यातिस्ततःसंपद्यतेमया ३८ दुःखोदर्केषुकामेषुजातनिर्वेदआत्मवान् ॥ अजिज्ञासितमद्धर्मोगुरुंमुनिमुपाव्रजेत् ३९ तावत्परिचरेद्भक्तःश्रद्धावाननसूयकः ॥ यावद्ब्रह्मविजानीयान्मामेवगुरुमादृतः ४०

र्थानुदयोतोदेहयात्रार्थमशनाचिंतनमावश्यकमित्याशयेनाह तत्त्वमिति तेनदेहेनतत्त्वंविमृश्यते तत्त्वं ३५ फलितमाह यदृच्छयेति ३६ शौचादिकर्माणिस्वभावतएवकुर्यान्नतुविधिचकित त्वेनेत्याशयेनाह शौचमिति ज्ञानीपतिः स्वभावतोधर्मपरोनविधेश्चकितश्चरेत्। अल्पंफलंहिचाकितेस्वभावेफलमुत्तमामितिवचनात् ३७ अत्रहेतुमाह नहीति तस्यज्ञानिनोविकल्पाख्याश्रौतस्मार्तविरु द्धकल्पनाख्याक्रियान हियस्मादतोज्ञानीविधिंविहायस्वतएवश्रौतादिक्रियांकुर्यादित्यन्वयः ज्ञानिनोपियावद्देहंनिषिद्धेपिमनोगमनात्कथंनास्तीत्यत्राह मद्वीक्षयेतिआदेहांतंप्रारब्धकर्मनिबद्धदेहपातप र्यंतं ज्ञानिनोपिक्वचिन्निषिद्धविषयेख्यातिर्मनोगतिलक्षणप्रतीतिःस्यात्सापिमद्वीक्षयाज्ञानप्रपन्नमत्कटाक्षनिरीक्षणेनहतास्वभक्तिमुद्बोधयितुमसमर्थःस्यादितिशेषः ततःप्रारब्धकर्ममूलदेहपातादनंतरं मयासंपद्यतेमत्प्रसादेनाविर्भूतस्वरूपानंदोभवतीत्यर्थः निषिद्धंमनसाकल्प्यभीतोविहितमाचरेत्। अज्ञोज्ञस्यतुसंकल्पःस्वभावाद्विहितानुगः। शरीरधर्मिणःक्वापिनिषिद्धेपिमनोव्रजेत्। तथापितस्यनानर्थो मोक्षेनैवान्यथाव्रजेदितिस्मृतेः ३८ एवंविधज्ञानप्राप्तावुपायमाह दुःखोदर्केष्विति उपाव्रजेदित्युपसर्गेणमुक्तिपर्यंतंगुरुनिकटेनिवासःकर्तव्यइतिज्ञायते ३९ शुश्रूषेत्सहितस्तावद्यावज्ज्ञानोदयो गुरुं। ततःपरंचशुश्रूषेद्यथातस्याप्रियंभवेदितिस्मृत्यर्थंस्पष्टमाह तावदिति यावद्ब्रह्ममांविजानीयात्तावद्गुरुमेवपरिचरेदित्यन्वयः आदृतइत्यनेनज्ञानोदयानंतरमपिगुरुशुश्रूषाकर्तव्येतिज्ञायते ४०

वेषमात्रधारिणोयतयःपूज्याइत्यास्मिन्पक्षेबाधकमित्याह यस्त्विति प्रचंडेंद्रियाणांसारथिर्मनोयस्यसतथा त्रिदंडीत्रिवेणुलक्षणम् ४१ सुरानात्मस्थंस्वांतर्यामिणमात्मानंप्रेष्ठंमांचनिह्नुतेनिराकरोति सोस्माल्लोकादमुष्मात्स्वर्गादेश्चविहीयतेअधःपततीत्यर्थः ४२ यत्यादीनांविशेषतःकर्तव्यधर्ममाह भिक्षोरिति यतेःशमाहिंसेधर्मौ वानप्रस्थानांतपईक्षाआलोचनचधर्मः गृहस्थानाम आदिनाप्राणिरक्षेज्यायागश्च द्विजस्यब्रह्मचारिणः आचार्यसेवनंगुरुकुलवासः ४३ गृहस्थस्याग्रतःआदौगंतुरवगंतुस्तत्त्वादेरीतिशेषः ४४ एतैर्धर्मैःसाध्यमाह इतीति ४५ मत्प्राप्तौभक्तिरेवप्रयोजिकेत्याह भक्त्येति ४६ स्वविहितधर्मेणनिर्णिक्तंधौतंसत्वमंतःकरणंयस्यसतथानिर्णीतत्वेनज्ञातमद्गतिः ४७ भक्तिरेवममपरमप्रीतिसाधनं वर्णादिविहितधर्मोपिभक्तिसंवलितएवेतिभावेनाह वर्णेति ४८ उपसंहरति एतदिति चशब्दएवार्थेयथामांसमियात्तथैवाभिहितम् ४९ ॥ इतिश्रीभा०म०एकादश०वि०टीकायामष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ हरेःप्रसादजनकज्ञानमेवतस्यभक्तिस्तस्याःयमादयःक्रमोब्रह्मेतियच्चज्ञानतत्सर्वमस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तत्रप्रथमतःउत्पद्यमानंतदेवंविधंप्रसादसंपादकमितिभावेनवाक्ति योविद्योति योविद्यायाः वेदांतादिलक्षणाया श्रुतेनश्रवणेनसपन्नउत्पन्नज्ञानआनुमानि

यस्त्वसंयतषड्वर्गःप्रचंडेंद्रियसारथिः ॥ ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति ४१ सुरानात्मानमात्मस्थंनिह्नुतेमांचधर्महा ॥ अविपक्वकषायोस्मादमुष्माच्चविहीयते ४२ भिक्षोर्धर्मःशमोहिंसातपईक्षावनौकसः ॥ गृहिणोभूतरक्षेज्याद्विजस्याचार्यसेवनम् ४३ ब्रह्मचर्यंतपःशौचंसंतोषोभूतसौहृदम् ॥ गृहस्थस्याप्यृतौगंतुःसर्वेषांमदुपासनम् ४४ इतिमांयःस्वधर्मेणभजेन्नित्यमनन्यभाक् ॥ सर्वभूतेषुमद्भावोमद्भक्तिंविंदतेचिरात् ४५ भक्त्योद्धवानपायिन्यासर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सर्वोत्पत्त्यप्ययंब्रह्मकारणंमोपयातिसः ४६ इतिस्वधर्मनिर्णिक्तसत्वोनिर्ज्ञातमद्गतिः ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नोविरक्तःसमुपैतिमाम् ४७ वर्णाश्रमवतांधर्मएषआचारलक्षणः ॥ सएवमद्भक्तियुतोनिःश्रेयसकरःपरः ४८ एतत्तेभिहितंसाधोभवान्पृच्छतियच्चमाम् ॥ यथास्वधर्मसंयुक्तोभक्तोमांसमियात्परम् ४९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेवर्णाश्रमविभागयोगोनामअष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ योविद्याश्रुतसंपन्नआत्मवानानुमानिकः ॥ मायामात्रमिदंज्ञात्वाज्ञानंचमयिसंन्यसेत् १ ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टःस्वार्थोहेतुश्चसंमतः ॥ स्वर्गश्चैवापवर्गश्चनान्योर्थोमदृतेप्रियः २ ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाःपदंश्रेष्ठंविदुर्मम ॥ ज्ञानीप्रियतमोतोमेज्ञानेनासौबिभर्तिमाम् ३ तपस्तीर्थंजपोदानंपवित्राणीतराणिच ॥ नालंकुर्वंतितांसिद्धिंयाज्ञानकलयाकृता ४

कल्पकमादियुक्त्यानिर्धूतसंशयविपर्ययश्चआत्मवान्ममात्मास्वामीईश्वरइतिनिश्चितहरितत्त्वोमामपरोक्षीकृत्यमद्भिन्नमिदंजगत्मायामात्रमादेश्छोद्बोधितोपादानप्रकृतिनिर्मितत्वात्तन्मात्रंज्ञात्वातज्ज्ञानंचममेदंज्ञानंहरिपूजालक्षणंतत्प्रसादेनोत्पन्नंतदधीनंचेति मयिसंन्यसेत्सम्यगर्पयेदित्यन्वयः त्रिगुणाप्रकृतिर्मायापश्येत्तन्मात्रकंजगत् निर्मिमीतेजगत्सर्वमतोमायेतिसास्मृता इतिवचनात् इदंज्ञानंहरेःपूजाहरेवोविर्तसदा । हर्षैवीनेचसर्वैश्वेत्येवंन्यासोहरौस्मृतइतिवचनात् उक्तप्रकारएवहरौज्ञानन्यासोनप्रकारांतरः १ कस्मात्तथाविज्ञानमंन्यासइत्यतस्तन्निमित्तमाह ज्ञानिनइति तुशब्दस्तारतम्यद्योतकःस्वार्थआनंदलक्षणोयस्मात्सतथाहेतुर्ज्ञानोत्पादकःसमतोज्ञातःइतोपीत्याहस्वर्गश्चेति २ स्वार्थप्राप्तिप्रकारमाह ज्ञानेति विदुर्लभते निगमयति ज्ञानीति प्रियतमत्वेनिमित्तमाह ज्ञानेनेति ३ तपआदिनोप्यशुद्धिमतस्तवप्रियत्वेनज्ञानंविशेष्यकिंस्तौषीतितत्राह तपइति याशुद्धिर्ज्ञानलेशेनकृतातांशुद्धिंतपआदीनिअलंसम्यक्ननकुर्वंतीत्यन्वयः ४

यतःसर्वश्रेयःसाधकैज्ञानस्योत्तमसाधनत्वमतःत्वयापीदमेवसंपादनीयमित्याह ज्ञानेति स्वात्मानंपरमात्मानं तंवाएतमभिवदंतिस्वात्मेति श्रुतिः ५ कस्येदंदृष्टफलंयेनविश्रभ्यभजनीयंस्यादत्राह ज्ञानेति आत्मनिहृदये समीचीनासिद्धिर्मुक्तिर्यस्मात्सतथातं ६ ननुतवापिदेहित्वेनजन्मादिनादुःखादिसंभवात्कथंत्वत्प्राप्तिर्मुक्तिःस्यादित्याशंक्यस्वतश्चिदानंदरूपस्यममजन्मादिर्नास्ति सदेहस्यैव ममतु तादृशोदेहएवनास्तिनिर्गुणत्वात्कुतोजन्मादिःअतोनित्यनिर्दुःखानंदानुभवस्यममप्राप्तिरेवमुक्तिरितिभावेनाह त्वयीति हेउद्धवयस्त्रिविधोजन्मस्थितिसंहारलक्षणोविकारस्त्वय्याश्रयतिसंप्रतिवर्ततेस मायानिर्मितोनतुस्वाभाविकः अन्यस्यंनिर्मितंजीवेजन्मादिहरिणापतः । तस्मान्मायेतितत्प्राहुर्मायानिर्माणमुच्यते । नहिजीवस्यजन्मादिःस्वतोनित्यस्यसंभवेत् । सृष्टेःप्राक्प्रलयेचैवयतोजन्मादि नास्यहि । तस्मान्मध्येपिनास्त्यास्तिदेहादिस्थंतुविष्णुना। कर्मभिर्निर्मितंजीवेप्रलयेयन्नजीवगं । यत्नविद्येताहलयेयन्नविद्यंतमुक्तिगे । जीवस्यनस्वभावोसौप्रायेणेतिविनिश्चितमिति प्रकाशिकाया किंच मा येनकर्मभिस्तुयतोजन्मादिनिर्मितं । देहादिकंपरेशेनमायाजन्मादितेनातित्यस्माच्च अतर्कितोपपन्नवदागतत्वान्नस्वाभाविकइत्याह अंतरेति योजन्मादिरंतरासृष्टिकालेआपततिकर्मवशादागच्छति आद्यन्तयोर्नप्रलयमुक्त्योर्नविद्यते । यत्नविद्येतविलयेयत्नविद्येतमुक्तिगे । जीवस्यनस्वभावोसावित्युक्तत्वाच्च उक्तोर्थोयंतवाप्यनुभवसिद्धइत्याशयेनाह जन्मादयइति तस्यपरिणामरूपस्यदेहस्यदृश्यम्

ज्ञानविज्ञानसाहितंज्ञात्वास्वात्मानमुद्धव ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नोभजमांभक्तिभावितः ५ ज्ञानविज्ञानयज्ञेनमामिष्ट्वात्मानमात्मनि ॥ सर्वयज्ञपतिंमांवैसं सिद्धिंमुनयोन्वगुः ६ त्वय्युद्धवाश्रयतियस्त्रिविधोविकारोमायांतरापततिनाद्यपवर्गयोर्यः ॥ जन्मादयोस्यवदमांतवतस्यकिंस्युराद्यंतयोर्यदसतोस्तित देवमध्ये ७ ॥ उद्धवउवाच ॥ ज्ञानंविशुद्धंविपुलंयथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतंपुराणम् ॥ आख्याहिविश्वेश्वरविश्वमूर्तेत्वद्भक्तियोगंचमहद्विमृग्यम् ८ तापत्र येणाभिहतस्यघोरेसंतप्यमानस्यभवाध्वनीश ॥ पश्यामिनान्यच्छरणंतवांघ्रिद्वंद्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ९ दष्टंजनंसंपतितंबिलेस्मिन्कालाहिनाक्षुद्रसु खोरुतर्षम् ॥ समुद्धरैनंकृपयापवर्ग्यैर्वचोभिरासिंचमहानुभाव १० श्रीभगवानुवाच ॥ इत्थमेतत्पुराराजाभीष्मंधर्मभृतांवरम् ॥ अजातशत्रुःपप्रच्छस र्वेषामनुशृण्वताम् ११ निवृत्तेभारतेयुद्धेसुहृन्निधनविह्वलः ॥ श्रुत्वाधर्मान्बहून्भीष्मंमोक्षधर्मानपृच्छत १२ तानहंतेभिधास्यामिदेवव्रतमुखाच्छ्रु तान् ॥ ज्ञानविज्ञानवैराग्यश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान् १३ नवैकादशपंचत्रीन्भावान्भूतेषुयेनवै ॥ ईक्षेताथैकमप्येषुतज्ज्ञानंममनिश्चितम् १४

नजन्मोदयोस्यचिदानंदस्वरूपस्यतवस्युः किंमाप्रतिवद बलमानंदओजश्चसहोज्ञानमनाकुलइत्यादेः उपसंहरति आद्यंतयोरिति । असतइतिहेतुगर्भविशेषणं अस्वतंत्रत्वादवस्तुनोजगतःआद्यंतयोः प्रलयेमुक्तौचयच्चजीवस्यास्तिचिदानंदस्वरूपंतदेवमध्येसृष्टिकालेपिस्वरूपंतस्मादाभिमानिकःसंसारोयदपरोक्षज्ञानेननिवर्ततइतिभावः । ज्ञानिनोमनुष्योहंइत्यनुभवतःसुखैकरूपामुक्तिःकथंसेत्स्यति अन्यस्यअन्यात्मत्वानुपपत्तेरित्याशंक्यकालत्रयेपिजीवस्यैकरूपत्वेनाभिमानिकआगंतुकःसंसारोमत्प्रसादेननिवर्ततेइत्यतोवाह त्वयीति । आद्यंतयोरनुगमादाद्यंतरचितस्यतु । आद्यंतेभाविनोम ध्येकथमन्यादृशंवपुरित्यतःसिद्धं किंच अनित्यत्वात्तुदेहस्यतस्यजन्मादिकंभवेत् । मुक्तिप्रलयसंबंधेकथंजीवेतादृण्यतेइति अनित्यस्यगुणामध्येभवेयुःस्वतएवतु । नतुस्वतस्तुनित्यस्यकादाचित्कगुणैर्यु तमिति ७ एतत्ज्ञानं यथास्यात्तथाख्याहि ८ ९ १० ११ १२ ज्ञानंदृष्टंतस्यउत्तरत्वेनधर्माणाकथनंकथंसंगच्छतइत्यतउक्तं ज्ञानेति १३ येनज्ञानेनभूतेषुजीवेषुस्थितान्नवैकादशपंचत्रीन्भावान् अष्टाविंशतितत्त्वान्यन्वीक्षेततल्लक्षणंतत्तच्छक्तिस्वरूपपूर्वकंपश्यतिएषुतत्त्वेषुतन्नियामकतयास्थितमेकंतत्त्वेभ्यःप्रधानंतत्रतत्स्वपतिंहरिमपिपश्यति । तन्ममनिश्चितंज्ञानम् पिपृथिव्यादिपंचभूतबुद्ध्यहंका रचित्तमूलप्रकृतयोनव मनसासहश्रोत्रादींद्रियाण्येकादश त्रयःसत्वादयोगुणाःशब्दादयःपंच ज्ञात्वातत्वानितेष्वीशंसर्वतत्त्वेश्वरंप्रभुं जानन्ज्ञानीभवेत्-इति ॥१४॥

नन्विदंज्ञानंचेद्विज्ञानंतर्हिकिंतत्राह एतदेवेति हिशब्दोविशेषद्योतकः स्वस्यपाद्विश्लेषतोयोग्यंज्ञानंतद्विषयस्यबिंबस्यज्ञानेनसहितमेतदेवज्ञानंविज्ञानंविद्धीतिशेषः स्वस्ययोग्यंज्ञानंविशेषतः पूर्वोक्तमेवयोज्ञा
नन्सर्वविज्ञानीभवत्युतेतिवचनमप्रमानं तस्यापितत्वेशविषयत्वात्कथंविज्ञानंनेतितत्राह नतथेति यद्यपितत्त्वंतदीश्वरविषयंतथापितथैवपूर्वोक्तप्रकारेणतत्वानिज्ञात्वासर्वतत्वेश्वरंविषयीकुर्वन्ज्ञानंविज्ञा
नंनभवति स्वयोग्यपुरुषार्थसाधनत्वात्तस्मात्स्वबिंबज्ञानविशिष्टमेवविज्ञानमित्यर्थः हरेस्तत्वेष्वेकत्वात्प्राधान्यंकुतइत्यतआह एकेनेति नोस्माकंतत्वानांमध्येएकेनान्यनिरपेक्षेणतत्वेनयद्यत्रास्थित्वा
यदाधारत्वेनत्रिगुणात्मनांसत्वादिगुणनिर्मितदेहानांभावानांस्थित्युत्पत्त्यप्ययाःस्युः १५ यच्चतत्वमादावंतेसृष्टेःप्राक्प्रलयादूर्ध्वंमध्येस्थितिकालेचसर्वज्ञं पुनस्तत्प्रतिसंक्रामेतस्यसृष्टस्यसंहारेचसृज्यजंग
दन्वयात्प्रविशति यच्चाशिष्येतअवशिष्टमविनाशितदेवसत्स्वतंत्रं सत्वंस्वातंत्र्यमुद्दिष्टंतच्चकृष्णेनचापरे । अस्वातंत्र्यात्तदन्येषामसत्त्वंविद्धिभारतेतिवचनाद्धरेरेवतत्वेषुप्रधानंतत्वमितिभावः १६ अत्रकिं
प्रमाणामितितत्राह श्रुतिरिति नैकमेवोक्तार्थेसर्वोत्तमत्वेहरेःप्रमाणमपितुश्रुत्यादिचतुष्टयमपि ऐतिह्यमागमभेदः प्रयोजनमाह प्रमाणेष्विति एवंवेदादिप्रमाणैर्विदिताशेषतत्वतदीशविशेषतयाज्ञानविज्ञानस
पन्नःपुरुषोविकल्पाद्विरुद्धकल्पनाज्जीवस्वातंत्र्यज्ञानादिलक्षणाद्विरज्यतेविरक्तोभवति मिथ्याज्ञानरहितोभवतीत्यर्थःसोपिप्रामाणिकश्चेत्कथमित्यतउक्तं प्रमाणेष्विति श्रुत्यादिप्रमाणेषुअन्यप्राधान्यस्या

एतदेवहिविज्ञानंनतथैकेनयेनयत् ॥ स्थित्युत्पत्त्यप्ययानस्युर्भावानांत्रिगुणात्मनाम् १५ आदावंतेचमध्येचयज्ञंसृज्यंयदन्वयात् ॥ पुनस्तत्प्रतिसंक्रामेयच्छिष्येततदेवसत् १६ श्रुतिःप्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानंचतुष्टयम् ॥ प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्सविरज्यते १७ कर्मणांफलरूपत्वादाविरिंचादमंगलम् ॥ विपश्चिन्नश्वरंपश्येददृष्टमपिदृष्टवत् १८ भक्तियोगःपुरैवोक्तःप्रीयमाणायतेऽनघ ॥ पुनश्चकथयिष्यामिमद्भक्तेःकारणंपरम् १९ श्रद्धामृतकथायांमेशश्वन्मदनुकीर्तनम् ॥ परिनिष्ठाचपूजायांस्तुतिभिःस्तवनंमम २० आदरःपरिचर्यायांसर्वांगैरभिवंदनम् ॥ मद्भक्तपूजाभ्यधिकासर्वभूतेषुमन्मतिः २१ मदर्थेष्वंगचेष्टाचवचसामद्गुणेरणम् ॥ मय्यर्पणंचमनसःसर्वकामविवर्जनम् २२ मदर्थेचपरित्यागोभोगस्यचसुखस्यच ॥ इष्टंदत्तंहुतंजप्तंमदर्थंयद्व्रतंतपः २३ एवंधर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् ॥ मयिसंजायतेभक्तिःकोन्योर्थोस्यावशिष्यते २४ यदात्मन्यर्पितंचित्तंशांतंसत्वोपबृंहितम् ॥ धर्मंज्ञानंसवैराग्यमैश्वर्यंचाभिपद्यते २५ यदर्पितंतद्विकल्पइंद्रियैःपरिधावति ॥ रजस्वलमसन्निष्ठंचित्तंविद्धिविपर्ययम् २६

नवस्थानाच्चात्पर्यार्थज्ञानेस्थित्यभावात्चोरवत्पलायमानत्वादित्यर्थः प्रमाणानांनानात्वप्रतीयमानानांतात्पर्यार्थापरिज्ञानतःउत्पन्नाद्वा १७ वैराग्यंविशिनष्टि कर्मणामिति आविरिंचान्मनुष्यमारभ्याविरिं
चपर्यंतंजगत्अमंगलंअसारंअतएवनश्वरंपश्येत् अदृष्टस्वर्गादिकमपिदृष्टवत्गृहादिवत्पश्येत् कर्मणांफलरूपत्वात् १८ विरक्तोमयिभक्तिंकुर्यादितिभावेनाह भक्तियोगइति १९ निरतिशयभक्त्युत्पत्तौकारण
वक्तिश्रद्धेति अमृतवज्जरामरणहारिण्यांहरिकथायांपरिनिष्ठाआस्थाअत्यापद्यपिनेमंनियमंमुंचामीतिनिश्चयः २० अभिवंदनंप्रणामः मन्मतिःसंनिहितइतिमत्स्मरणं २१ मदर्थेषुअहमेवार्थोयेषांतेतथा
तेषुपरमभागवतेषुअंगचेष्टाशरीरावयवैःनृत्यलक्षणचेष्टा २२ मदर्थंमत्प्रीत्यर्थं २३ निर्योस्वहस्तप्राप्तेकारणंवराटकेनाकिमित्याह कोन्यइति अस्यपुरुषस्य २४ यदासत्वगुणेनोपबृंहितंसंबंधितंअतएव
शांतंचित्तंमय्यर्पितंभवतितदाधर्मादिकमाप्नोतीत्यनेनधर्माद्यर्थोविशिष्टोस्तीत्येतत्परिहृतम् २५ विपक्षेबाधकमाह यदीति यदितच्चित्तंविकल्पोर्पितमिंद्रियैरापानादितेषुविषयेषुधावति तर्हितच्चित्तंरजस्वलं
रजोदूषितंराजसमसन्निष्ठंतामसंचविपर्ययंदुःखकारणंचविद्धि २६

धर्मादिकमपिपत्वतइत्युक्तंतद्विशिनष्टि धर्मइति ऐकात्म्यदर्शनमित्येतत् एकःप्रधानउद्दिष्टोविष्णोःप्राधान्यदर्शनं । ऐकात्म्यदर्शनंप्रोक्तंसर्वज्ञानोत्तमंचतादित्यनेनव्याख्यातम् २७ तत्रतत्रभक्तिसाधना नियमादयःकथ्यंते तत्स्वरूपविवित्सयात्रोद्धवःपृच्छति यमइत्यादिना २८ २९ श्रीमन्बलोकिंस्वित् ३० ३१ ३२ विपरीतमुक्तेभ्योन्यदोषः ३३ ३४ ३५ दुहंतिफलानीतिशेषः ३६ ३७ दंड न्यासःअशास्त्रविहितदंडत्यागः दंडत्यागइतिवापाठः स्वभावविजयःस्वमनोजयः समदर्शनंयथावस्तुदर्शनम् ३८ कर्मस्वसंगःनाहंकर्तेति ३९ इष्टंधनंधर्मःभगवत्तमोहं यज्ञःयज्ञेनइज्यइत्यर्थः ज्ञानसंदे शःज्ञानोपदेशःदक्षिणा ४० ऐश्वरोभावोममैश्वरत्वभावनंभगः आत्मनिभिदाबोधःसर्वतःविलक्षणोहरिरितिज्ञानंविद्या ४१ दुःखात्ययात्सुखमोक्षलक्षणंसुखं कामानांविषयाणांसुखापेक्षादुःखं ४२ दे

धर्मोमद्भक्तिकृत्प्रोक्तोज्ञानंचैकात्म्यदर्शनम् ॥ गुणेष्वसंगोवैराग्यमैश्वर्यंचाणिमादयः २७ ॥ उद्धवउवाच ॥ यमःकतिविधःप्रोक्तोनियमोवारिकर्शन ॥ कः शमःकोदमःकृष्णकातितिक्षाधृतिःप्रभो २८ किंदानंकिंतपःशौर्यंकिंसत्यंकमलेक्षण ॥ किमन्नंतृप्तिजननंकिंचशौचंजनार्दन २९ कस्त्यागःकिंधनंश्रेष्ठं कोयज्ञःकाचदक्षिणा ॥ पुंसःकिंस्विद्बलंश्रीमद्भगोलाभश्चकेशव ३० काविद्याह्रीःपराकाश्रीःकिंसुखंदुःखमेवच ॥ कःपंडितःकश्चमूर्खःकःपंथाउत्पथ श्चकः ३१ कःस्वर्गोनरकःकःस्वित्कोबंधुरुतकिंगृहम् ॥ कआढ्यःकोदरिद्रोवाकृपणःकःकईश्वरः ३२ एतान्प्रश्नान्ममब्रूहिविपरीतंचसत्पते ॥ ३३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहिंसासत्यमस्तेयमसंगोह्रीरसंचयः ॥ आस्तिक्यंब्रह्मचर्यंचमौनंस्थैर्यंक्षमाभयम् ३४ शौचंजपस्तपोहोमःश्रद्धातिथ्यंमदर्चनम् तीर्थाटनंपरार्थेहातुष्टिराचार्यसेवनम् ३५ एतेयमाःसनियमाउभयोर्द्वादशस्मृताः ॥ पुंसामुपासितास्तातयथाकामंदुहंतिहि ३६ शमोमन्निष्ठताबुद्धेर्द मइंद्रियसंयमः ॥ तितिक्षादुःखसंमर्दोजिह्वोपस्थजयोधृतिः ३७ दंडन्यासःपरंदानंकामत्यागस्तपःस्मृतम् ॥ स्वभावविजयःशौर्यंसत्त्वंचसमदर्शनम् ३८ ऋतंचसूनृतावाणीकविभिःपरिकीर्तिता ॥ कर्मस्वसंगमःशौचंत्यागःसंन्यासउच्यते ३९ धर्मइष्टंधनंनृणांयज्ञोहंभगवत्तमः ॥ दक्षिणाज्ञानसंदेशः प्राणायामःपरंबलम् ४० भगोमऐश्वरोभावोलाभोमद्भक्तिरुत्तमः ॥ विद्यात्मनिभिदाबाधोजुगुप्साह्रीर्विकर्मसु ४१ श्रीर्गुणानैरपेक्षाद्याःसुखंदुःखात्य यात्सुखम् ॥ दुःखंकामसुखापेक्षापंडितोबंधमोक्षवित् ४२ मूर्खोदेहाद्यहंबुद्धिःपंथामन्निगमःस्मृतः ॥ उत्पथश्चित्तविक्षेपःस्वर्गःसत्वगुणोदयः ४३ नरक स्तमउन्नाहोबंधुर्गुरुरहंसखे ॥ गृहंशरीरंमानुष्यंगुणाढ्योह्याढ्यउच्यते ४४ दरिद्रोयस्त्वसंतुष्टःकृपणोयोजितेंद्रियः ॥ गुणेष्वसक्तधीरीशोगुणसंगी विपर्ययः ४५

हादावहंबुद्धिर्यस्यसतथा मन्निगमःमद्विषयोवेदः । सत्वगुणोदयःसत्वगुणाभिवृद्धिःस्वर्गः ४३ तमउन्नाहःअज्ञानोन्नतिःनरकः । भक्त्यादिगुणाढ्यः ४४ असंतुष्टोविषयासंतोषवान्दरिद्रः । विषये दोषबुद्धिःसोमिंद्रियाणांवशेस्थितः । कृपणःसतुसंप्रोक्तोगुणबुद्धिविपर्ययइति । गुणेषुविषयेषुअसक्तधीःस्वतंत्रःईश्वरःगुणसंगी दरिद्रादिपदसंगी विपर्ययोविपरीतःज्ञेयः । पुरुषार्थप्राप्तिर्यस्याविषयेष्व पिवेहिनः । विपरीतःसतुज्ञेयःस्वात्मनोविपरीतगइतिवचनात् वित्तासंतोषमात्राद्दरिद्रः सर्वविषयसंगीविपरीतः ४५

निरूपितांपरिहृत्याःशास्त्रतात्पर्यार्थंकथयति किंवर्णितेनेति गुणदोषयोर्लक्षणमुद्दिश्यबहुनावर्णितेनकिं विहितकरणाद्गुणःनिषिद्धकरणाद्दोषःइतिगुणदोषदृष्टिर्दोषःभगवत्प्रियत्वाप्रियत्वमंतरेणेतिशेषःउभयवर्जनंगुणःउभयोर्गुणदोषयोर्भेददर्शनत्यागोगुणइत्यर्थः अत्रहरेर्यत्प्रियंसगुणः यदप्रियंसदोषः इतिसतामतमितितात्पर्यं यद्वा बहुनावर्णितेनकिंगुणदोषयोर्लक्षणंस्वरूपंदुर्ज्ञानमितिशेषः कथमत्राह गुणेति गुणदोषयोरन्योन्यदृष्टिर्दोषःउभयवर्जनंगुणःअत्रापिहरिप्रियत्वादिप्रयोजनमिति ४६ ४७ इतिश्रीभा०म०एकादशस्कंधे०वि०टी०एकोनविंशोध्यायः ॥१९॥ अधिकारिणामनेकविधत्वेनसाधनानामपितथात्वात्केषांचिदंतर्भावविवक्षयाकर्मयोगादिभेदेनत्रिधाविभज्यतत्स्वरूपंकथयत्यस्मिन्नध्याये । तत्रभगवत्प्रियएवगुणस्तदप्रियोदोषइतिभगवदभिप्रायज्ञोप्युद्धवोविविच्यज्ञापनायपृच्छति विधिश्चेत्यादिना । हेअरविंदाक्ष ईश्वरस्यतेतवविधिश्चप्रतिषेधश्चविधिनिषेधलक्षणोनिगमोवेदः कर्मणांगुणंदोषंचापेक्षते विहितकरणाद्गुणोनिषिद्धकरणाद्दोषइतिवक्तीत्यर्थः १ तदधिकारापादकवर्णाश्रमाणांविकल्पंभेदंचप्रतिलोमजोनधिकार्यनुलोमजोधिकारीतिप्रतिलोमानुलोमजंच अत्रापिविशिष्टमातापितृजातोविशिष्टाधिकारीतिच धर्मार्जितंद्रव्यं कुरुक्षेत्रादिदेशं जातःपुत्रःकृष्णकेशइत्यादिलक्षणंवयश्चवसंतादिकालंचेतिद्रव्यदेशवयःकालाःतथापुण्यफलंस्वर्गंपापफलंनरकंचापेक्षतइतिसर्वत्रयोज्यम् २ संशयबीजमुत्थापयति गुणेति । तववचस्तुगुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणवर्तते विहितप्रतिषिद्धकर्मणांगुणदोषभेददर्शनंविहायगुणदोषयोर्भेदो नास्तीत्येवंविधं तत्रनिषेधविधिलक्षणंविहितनिषिद्धकरणहेतुगुणदोषभेददर्शिवेदवचनकथंतुनिःश्रेयसपुरुषार्थपर्यवसायिस्या

एतेउद्धवतेप्रश्नाःसर्वेसाधुनिरूपिताः ॥ किंवर्णितेनबहुनालक्षणंगुणदोषयोः ४६ गुणदोषदृशिर्दोषोगुणस्तूभयवर्जनम् ॥ ४७ ॥ इतिश्रीभागवतेएकादशस्कंधेएकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ उद्धवउवाच ॥ विधिश्चप्रतिषेधश्चनिगमोहीश्वरस्यते ॥ अवेक्षतेऽरविंदाक्षगुणदोषंचकर्मणाम् १ वर्णाश्रमविकल्पंचप्रतिलोमानुलोमजम् ॥ द्रव्यदेशवयःकालान्स्वर्गंनरकमेवच २ गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणवचस्तव ॥ निःश्रेयसंकथंनुस्यान्निषेधविधिलक्षणम् ३ पितृदेवमनुष्याणांवेदश्चक्षुस्तवेश्वर ॥ श्रेयस्त्वनुपलब्धेर्थेसाध्यसाधनयोरपि ४ गुणदोषभिदादृष्टिर्नियमात्तेनहिस्वतः ॥ नियमेनापवादश्चभिदायाइतिहिभ्रमः ५ श्रीभगवानुवाच ॥ योगास्त्रयोमयाप्रोक्तानृणांश्रेयोविधित्सया ॥ ज्ञानंकर्मचभक्तिश्चनोपायोन्योस्तिकुत्रचित् ६

त् तदर्थमेवमवृत्तस्यतदनुचितम् ३ कुतोत्राह पितृदेवेति । हेईश्वरतववेदोनुपलब्धेर्थेअप्रत्यक्षेस्वर्गधर्मादिविषये साध्येसुखादौसाधनेकर्मादावपिपित्रादीनांश्रेयश्चक्षुर्दिव्यमेवचक्षुरित्यन्वयः ४ लौकिकंपूर्वप्रश्नमुपसंहरति गुणेति । यतोवेदउत्तमंचक्षुस्तेनकारणेननियमाद्गुणदोषभेददृष्टिःस्वतोहिस्वाभाविक्येव ननुतर्हीत्थंनिश्चितवतस्तवकिमितिभ्रमइतितत्राह नियमेनेति । चशब्दएवार्थे भवताभिधायाःगुणदोषयोर्भेदस्यनियमेनैवापवादउच्यतेइतियस्माच्चस्मात्भ्रमःसंजातइत्यतोनिश्चयंभवंतंपृच्छामीतिभावः ५ स्वतःसर्वगुणात्मातुविष्णुरेकःसनातनः । अन्यत्सर्वंतत्प्रियत्वाद्गुणोदोषस्तथाप्रियम् एवंज्ञानवतांदृष्टिरन्नस्तत्त्वावगच्छति । कालदेशविशेषेतुप्रीतिभेदमपेक्ष्यतु । अविज्ञातवतस्तस्यमर्यादावेदतःकृता । गुणदोषभिदानास्तिभगवत्प्रियमंतरा । गुणदोषदृशेर्दोषोह्यन्यत्रभगवत्प्रियात् । गुणायदोषताप्रीयुर्दोषाश्चगुणतांक्वचित् । अतोदोषोनदोषःस्यान्नगुणोपिगुणोभवेत् । भगवत्प्रीतिविज्ञानाद्गुणदोषभिदायदि । पश्येत्तत्तद्गुणायैवविपर्यासंनकारयेत् । गुणदोषभिदाक्वापिस्वातंत्र्येणनहिक्वचित् । इत्यनेनास्यतात्पर्यार्थोविज्ञायते । यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिर्नियमात्तेतवमतेस्वतोनहिप्रत्युतगुणदोषभिदायाःअपवादोपि अतोभ्रमइतिगुणदोषयोर्विहिताविहितकर्मानुष्ठानपरिनिष्ठितत्वंवेदोवक्तीतिवदवादितत्तात्पर्यार्थोनकिंतुमत्प्रियाप्रियविवेकाज्ञानपरिनिष्ठाविषयःस्वतस्तुगुणदोषत्वदृशेर्भेदेनवस्तुना । दोषोपिगुणएवस्याद्भगवत्प्रीतितोगुणः । दोषस्तुतद्वैपरीत्यादितिदृष्टयाभवेद्गुणः । कालदेशविशेषेणप्रीत्यज्ञानाज्जगत्स्थितेः । मर्यादागुणदोषाणांकृतावेदेषुसर्वशइत्येतदेव । स्वेस्वेधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः । विपर्ययस्तुदोषःस्यादुभयोरेषनिर्णयइत्यादिनावक्ष्यते । अतःविहि

तावत्नुष्ठानपरिनिष्ठितत्वेन गुणदोषभेदनियमोक्तिर्मत्प्रियादिविवेकाज्ञानविषयेतिभावेन भगवानुद्धवप्रश्नंपरिहरिष्यंस्त्रिवेनक्के डी कृत्यमुक्त्युपायानाह योगास्त्रयइति । योगाउपयान्नृणामर्थःसमर्थोविद्वानि तिगुणविशिष्टानां नृनयईतथातोः तन्निर्दिशति ज्ञानमिति अन्ययोगव्यवच्छिनत्ति नेति ६ तत्रज्ञानयोगाधिकारिणआह निर्विण्णानामिति इहकर्मसुनिर्विण्णानांन्यासिनासनकादीनांइतिशेषः सन काद्याज्ञानयोगाभक्तियोगाश्चदेवताः। मानुषाःकर्मयोगाश्चात्रिधैतेयोगिनःस्मृताः । सर्वेषांसर्वयोगैश्चमाप्यामुक्तिनसंशयः । तथापितुविशेषेणसतेषामभिधीयतेइतिवचनमत्रमानं ज्ञानादिगुणानांत्रिषुसत्वे पिसामान्यविशेषविवक्षयाविभागोयुज्यतेप्रमाणानांसत्त्वात् कर्मयोगाधिकारिणआह तेष्विति ज्ञानभक्तियोगिनोपेक्ष्यज्ञानभक्त्योरल्पत्वात्कर्मयोगिनइति ७ भक्तियोगाधिकारिणआह यदृच्छयेति तुशब्दोविशेषंसूचयति यःपुमानिति जातावेकवचनं यदृच्छयास्वादृष्टोद्बोधितभगवदिच्छयाजातश्रद्धामत्कथादौविशिष्टश्रद्धावत नर्निर्विण्णाःनित्योत्पन्नसंसारासारज्ञानत्वान्नकादाचित्कनिर्वेदाः नाति सक्ताःनित्यसपूर्णभोगत्वान्नकादाचित्कविषयाःनातिसक्तायेपुरुषाः अस्यैत्येषांभक्तियोगोमुख्यभक्तित्वान्मुख्यसिद्धिदइत्यन्वयः उक्तमेतल्लक्षणंदेवानामेवेतिदेवाएवभक्तियोगिनइत्यर्थः भगवद्गुणानुसारे णवेदार्थोनीयतेहियैः। भक्तियोगास्तुतेप्रोक्तास्तादृशाहिसुराःसदा। अगानुसारिवेदार्थज्ञात्वातदनुसारतः।भगवद्गुणायैर्नीयंतेतेप्रोक्ताज्ञानयोगिनः। कर्माणिशास्त्रतोज्ञात्वातत्प्राधान्यानुसारतः । विज्ञाता यैर्गुणाविष्णोर्ज्ञेयास्तेकर्मयोगिनः । भक्तिर्ज्ञानंचकिंचित्तुपश्चात्तेष्वपिजायते । तथापिकर्मयोगास्तेकर्मपूर्वत्वकारणात् । भगवद्गुणानुरागित्वमधिकंभक्तियोगिनां। तस्मात्तेप्यधिकाह्येषुदेवाएवविशेषतः।

निर्विण्णानांज्ञानयोगोन्यासिनामिहकर्मसु ॥ तेष्वनिर्विण्णचित्तानांकर्मयोगस्तुकर्मिणाम् ७ यदृच्छयामत्कथादौजातश्रद्धस्तुयःपुमान् ॥ नानिर्वि ण्णोनातिसक्तोभक्तियोगोस्यसिद्धिदः ८ तावत्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता ॥ मत्कथाश्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजायते ९ स्वधर्मस्थोयजन्यज्ञैरनाशीः कामउद्धव ॥ नयातिस्वर्गनरकौयद्यन्यन्नसमाचरेत् १० अस्मिँल्लोकेवर्तमानःस्वधर्मस्थोनघःशुचिः ॥ ज्ञानंविशुद्धमाप्नोतिमद्भक्तिंवायदृच्छया ११ स्व र्गिणोप्येतमिच्छंतिलोकंनिरयिणस्तथा ॥ साधकंज्ञानभक्तिभ्यामुभयंतदसाधकम् १२ ननरःस्वर्गतिंकांक्षेन्नारकींचविचक्षणः ॥ नेमंलोकंचकांक्षेतदेहा वेशात्प्रमाद्यति १३

ईषद्वैराग्यमल्पंतुपूर्वंदेवेषुजायते । पश्चाद्विरागोप्यधिकोदेवानांनात्रसंशयः । ज्ञानाधिक्यंतुदेवानांभक्त्याधिक्यंतथैवच । विरागोभ्यधिकस्तेषांसदैवसनकादिना। ज्ञानाधिक्यान्मनुष्येभ्योप्रण्यंतेज्ञानयो गिनः।नतुज्ञानादिकास्तेवैदेवेभ्यस्तुकथंचन। देवानामपिकर्मित्वविद्यतेयद्यपिस्फुट। तथापिप्रस्त्यवायित्वान्मनुष्याःकर्मयोगिनः । त्रियोगाभ्यधिकोब्रह्मासर्वेभ्यःपरमोविभुः। महायोगेश्वरेशेशस्तस्माद्ब्रह्मा चतुर्मुखइतिवचनात्समस्तंयुक्तम् ८ ज्ञानभक्तियोगिनामपिज्ञानभक्त्युदयात्पूर्वंज्ञानभक्तिसाधनत्वादंतःकरणशुद्धिद्वाराकर्मयोग कर्तव्यतामर्हतीत्याह तावदिति देवादित्वयोग्यानांमनुष्याणांइदंज्ञातव्य यद्वा कर्मयोगिनमेवविशिनष्टि तावदिति ९ कर्मणांबंधकत्वेनज्ञानभक्तिद्वाराश्रेयःकारणत्वंकथमित्याशंकापरिहरन्तत्करणप्रकारमाह स्वधर्मस्थइति ज्ञानयोगीनिरागीनिष्कामःअन्यान्निषिद्धनकरोति चेत् १० विहितकर्मणास्वर्गादिकमप्राप्यंचेत्किंतर्हिलभ्यमत्राह अस्मिन्निति वाशब्दउपमानेसमुच्चयेवा यथाज्ञानमाप्नोतितथाभक्तियोगंमद्भक्तिंच कर्मयोगीचशुद्धज्ञानभक्ती ११ ज्ञानभक्तिसाधनत्वा न्मनुष्यशरीरमुत्तममित्याह स्वर्गिणइति । लोकंदेहंनिरयिणःनारकाःज्ञानभक्तिभ्यांपुरुषार्थसाधकतदुभयंस्वर्गनरकस्थशरीरंज्ञानभक्त्योरसाधकंफलरूपत्वात्तस्मान्मानुषमुत्तममित्यर्थः १२ बुभुक्षु णानरकस्वर्गमनुष्यगतयःसदुःखत्वात्प्रमादहेतुत्वाच्चनाकांक्ष्याइत्याह ननरइति इमंमनुष्यलोकंदेहप्रवेशात्प्रमाद्यतिप्रमादवान्भवति १३

१ तथाचत्वसमानाधिकरणगुणानांमध्येज्ञानादीनामाधिक्यविवक्षयाज्ञानयोगित्वाद्युक्तिः ।

नन्वस्तुनिराकांक्षस्तदुत्तरंकार्यंकिमत्राह एवमिति । पुरोक्तप्रकारेणस्वर्गादीनांदुःखादिमत्त्वाद्विद्वानिदंमनुष्यशरीरंमर्त्यमप्यर्थसिद्धिदंज्ञात्वामृत्योरभावायसंसारस्योन्मूलनायघटेतेत्यन्वयः १४ किं घातइत्यत्राह छिद्यमानमिति । खैरिंद्रियैर्गच्छतिजानातिविषयानितिखगोजीवः कालावयवैस्त्रुटिलवादिलक्षणैश्छिद्यमानंस्वदेहउत्सृज्यक्षेमंमोक्षंयाति अलंपटोविरक्तोज्ञानसामग्रीमान् कथमिव खे गच्छतीतिखगःपक्षीकलच्छेदनइतिधातोः कालावयवैःपरश्वधादिनिशिताग्रैःछिद्यमानमात्मनाकृतनीडंवनस्पतिंविहायक्षेमंप्राप्तरक्षामिव अलंपटउत्पतनसमर्थःपटगतावितिधातुः १५ उ त्क्रमेवविशदयति अहोरात्रैरिति परंपरमात्मानंसंसारादुपशाम्यति परंवृक्षांतरंउपगम्यशाम्यतिशांतदुःखोभवति निरीहःनिर्णीतहरिचेष्टः १६ मानुषत्वमवाप्यसंसारसमुद्रतरीस्वभक्तिमकु र्वतःपुंसोधःपातएवेत्याह नृदेहमिति । सुष्ठुकल्पंवृक्षवदभीष्टसाधनंप्लवसंसारनदीतरणतरीं गुरुरेवकर्णधारोयस्यसतथातं मयानुकूलेननभस्वतावायुनेरितंनृदेहंप्राप्ययःपुमान्भवाब्धिंमध्यंनतरेत् समार्गेणइतिलुप्तोपमा वेगाख्यसंस्कारनाशेशरवत्शरीरनाशेअधःपततीत्यन्वयः । मद्भक्तिगुणत्वाभावान्नरकभूमिंप्राप्नोतीत्यर्थः १७ उपास्तिप्रकारमाह यदेति यौपरमात्मनिरक्तोनुरक्तोतिस्नि ग्धोतएवसंयतेंद्रियोयोगीयदारंभेषुकर्मोपक्रमेषुनिर्विण्णोआत्मनोभ्यासेनपुनःपुनःप्रयत्नेनमनोचलंधारयेत् १८ शश्वद्विषयोपरक्तमनसोचलत्वेनधारणंदुष्करमपिप्रयत्नेनभाव्यमितिभावेनाह धार्यम

एवंविद्वान्पुरामृत्योरभावायघटेतसः ॥ अप्रमत्तइदंज्ञात्वामर्त्यमप्यर्थसिद्धिदम् १४ छिद्यमानंकालावयवैःकृतनीडंवनस्पतिम् ॥ खगःस्वदेहमुत्सृज्य क्षेमंयातिह्यलंपटः १५ अहोरात्रैश्छिद्यमानंबुद्ध्वायुर्भयवेपथुः ॥ मुक्तसंगःपरंबुद्ध्वानिरीहउपशाम्यति १६ नृदेहमाद्यंसुलभंसुदुर्लभंप्लवंसुकल्पंगुरुकर्ण धारम् ॥ मयानुकूलेननभस्वतेरितंपुमान्भवाब्धिंनतरेत्सआत्महा १७ यदारंभेषुनिर्विण्णोविरक्तःसंयतेंद्रियः ॥ अभ्यासेनात्मनोयोगीधारयेदचलंमनः १८ धार्यमाणंमनोयर्हिभ्राम्यदाश्वनवस्थितम् ॥ अतंद्रितोनुरोधेनमार्गेणात्मवशंनयेत् १९ मनोगतिंनविसृजेज्जितप्राणोजितेंद्रियः ॥ सत्त्वसंपन्नयाबु द्ध्यामनआत्मवशंनयेत् २० एषवैपरमोयोगोमनसःसंग्रहःस्मृतः ॥ हृदयज्ञत्वमन्विच्छन्दम्यस्येवार्वतोमुहुः २१ सांख्येनसर्वभावानांप्रतिलोमानु लोमतः ॥ भवाप्ययावनुध्यायेन्मनोयावत्प्रसीदति २२ निर्विण्णस्यविरक्तस्यपुरुषस्योक्तवेदिनः ॥ मनस्त्यजतिदौरात्म्यंचिंतितस्यानुचिंतया २३

णमिति । यर्हियदाधार्यमाणमपि आशुविषयेषुभ्राम्यल्लक्ष्येनावस्थितंतदाप्यतंद्रितोनिरालस्योभूत्वानुरोधेनानुकूलेनमार्गेणमनआत्मवशंनयेदित्यन्वयः १९ दार्ढ्यार्थंपुनरुक्तमाह मनइति । अगतिं विरुद्धगतिंविषयगतिंप्रति नाभावान्यविरोधेष्वितियादवः सत्त्वगुणसंपन्नया २० सर्वस्मान्मनसःसंयमनप्रधानमित्युपसंहरति एषइति अभ्यासेनतुकौंतेयवैराग्येणचगृह्यतइति एतस्यसंवादमाह वाइत्यनेनयोगउपायःसंग्रहःसंयमःमनःसंग्रहेणकिंस्यादत्राह हृदयेति हृदयज्ञत्वंमत्प्रियत्वंअन्विच्छन्मनोयच्छेदितिशेषः ततःकिमत्राह दम्यस्येति मत्प्रियत्वमिच्छतःपुंसःमत्प्रसादेनतदिंद्रि यनिग्रहश्चभवतीतिशेषःमुहुरित्यनेनक्षणमपिविषयानुगतंनस्यादितिध्वनयति २१ अस्तुमनोवशंनयेदितितत्केनप्रकारेणस्यादितितत्राह सांख्येनेति यावन्मनःप्रसीदतितावत्सर्वभावानां ब्रह्मादिसर्वपदार्थानांसांख्येनतत्त्वज्ञानेनप्रतिलोमानुलोमतः भवाप्ययौअनुक्रमतःसृष्टिंव्युत्क्रमतःसंहारमनुध्यायेद्धरेरितिशेषः २२ अनेनयोगेनमनःप्रसन्नंस्यात्किमत्राह निर्विण्णस्येति । निर्विण्ण स्यस्वर्गादिभोगोऽनित्यइतिज्ञानवतोऽतएवतस्मिन्विरक्तस्यशोभनाध्यासबुद्धिरहितस्यात्मवेदिनः । आत्मानात्मविवेकज्ञस्यदौरात्म्यंकामकश्मलादिचिंतितस्यध्यानविषयस्यहरेरनुचिंतयापुनःपुनर्नि रंतरस्मरणेनमनस्त्यजतीत्यन्वयः २३

स्मरणात्पूर्वंभाविनोयमादयोप्यावश्यकाइतिभावेनाह यमादिभिरिति प्रयत्नसाध्ययमादिभ्यःसुखसाध्योपायांतरमाह ममार्चेति । अर्चाप्रतिमाहरेः सन्निधानस्यमुख्याधिष्ठानत्वात्प्रतिमेतिसतोप्यत्रवि
वक्षिताइतिज्ञातव्यं तत्राप्यशक्तानांस्थावरंचग्राह्यम् । पुनरपिविकल्पोस्तिकिंनेत्याह नेति एतैरुक्तैरुपायैर्विनान्यैरुपायैश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणंयोगंमनोनस्मरेदित्यर्थः २४ योगिनःप्रामादिकपापप
रिहारोपायप्रकारमाह यदीति योगेनध्यानेन अन्यंयत्नंनकुर्यादितिशेषः यंत्रामितिपाठेअन्यत्साधनंनास्तीत्यर्थः २५ विहिताविहितकरणयोर्गुणदोषत्वाभावेकयोर्भगवत्प्रियाप्रियनिबंधनत्वेन
गुणदोषत्वेइत्युद्धवप्रश्नंपरिहरति स्वेस्वेइति उभयोर्गुणदोषयोरेषनिर्णयइत्यन्वयः विधिनिषेधबद्धदेवादिजनंप्रतिमयायमधिकारस्तुभ्यदत्तोयमधिकारस्त्वेति यथायथोपदिष्टंतथातथास्वेधिकारेविहि
तकर्मणियानिष्ठाव्रतंनियमःसगुणःमत्प्रीतिजनकत्वात्परिकीर्तितोमयेतिशेषः विपर्ययोऽनधिकारेअविहितेकर्मणियानिष्ठासदोषःपरिकीर्तितोमदप्रीतिहेतुत्वात्तुशब्देननिषिद्धस्यवृत्रहत्यादेः गुण
त्वंविहितस्याप्यसुरादिकृतस्यदोषत्वंचवक्ति इंद्रोवैवृत्रंहत्वामहानात यईशृणोत्यलकंशृणोतीत्यादिवचनात् २६ विहिताविहितकरणगुणदोषनियमोक्तिर्भगवत्प्रियाप्रियविषयेत्याशयेनाह कर्मणामि
ति विधिनिषेधात्मकोवेदोजात्यशुद्धानांस्वतःअशुद्धानांकर्मणांनियमेनगुणदोषभेदमपेक्षतइतियोनियमस्त्वयोक्तः सनियमोमदिष्टोगुणोमदनिष्टोदोषइति विवेकमजानतांपुंसा नतुविदुषांपक्षइ
तिविहितकरणेनगुणोनिषिद्धकरणेनदोषइत्यनेनगुणदोषविधानेनांहसात्याजनेच्छयानियमोमयाकृतः । स्वतोऽशुद्धानांगुणत्वंकथंस्यादित्यतउक्तंस्विति विध्यनुसारेणानुष्ठानेगुणत्वमेवस्यादि

यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्याचविद्यया ॥ ममार्चोपासनाभिर्वानान्यैर्योग्यंस्मरेन्मनः २४ यदिकुर्यात्प्रमादेनयोगीकर्मविगर्हितम् ॥ योगेनैवदहेदंहोनान्यंयत्नंकदाचन २५ स्वेस्वेधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः ॥ विपर्ययस्तुदोषःस्यादुभयोरेषनिर्णयः २६ कर्मणांजात्यशुद्धानामनेनानियमःकृतः ॥ गुणदोषविधानेनांहसांत्याजनेच्छया २७ जातश्रद्धोमत्कथासुनिर्विण्णःसर्वकर्मसु ॥ वेददुःखात्मकान्कामान्परित्यागेप्यनीश्वरः २८ ततोभजेतमांप्रीतःश्रद्धालुर्दृढनिश्चयः ॥ जुषमाणश्चतान्कामान्दुःखोदर्कांश्चगर्हयन् २९

त्यर्थः । विध्यनुसारित्वंचमत्प्रियोपहितत्वमित्यपिविशेषंतुशब्दएववक्ति । भगवत्प्रियाप्रियत्वेगुणदोषयोःकारणत्वंचेद्वेदेतद्विधानंकिमर्थंक्रियतइत्यतोवाह कर्मणामिति । गुडजिह्विकान्यायेनांहसां
त्याजनेच्छयास्वतोऽशुद्धानांकर्मणां अनेनगुणदोषविधानेननियमःकृतोनतुप्रियाप्रियत्वनिषेधेन कर्मबहिर्मुखानांकर्मणिप्रबुद्धयवतारार्थशाखाचंद्रन्यायवदन्यथाजात्यशुद्धानांशुद्धत्वंनस्यादतोमत्प्रियाप्रि
यत्वेगुणदोषयोःकारणं अनेवंवित्महत्पुण्यंकर्मकरोतितद्धास्यांततःक्षीयतएवेतिश्रुतेरित्यर्थःगुणदोषयोःकारणंभगवत्प्रियाप्रियत्वनियमःकस्मादित्यतोवाह कर्मणामिति अंहसात्यागेच्छयाजात्यशुद्धा
नांकर्मणामनेनगुणदोषविधानेनमत्प्रियत्वाप्रियत्वनियमःकषायेपरिचूर्णवदन्यथाजात्यशुद्धानांपापहरणसामर्थ्यानुदयादचिकित्सितौषधवत् यथापकेनपंकांभइतिवत्स्यादतोमत्प्रियत्वेनमदर्पणेनकर्मक
र्यमितिभावः २७ मत्प्रियाप्रियविवेकज्ञानेनगुणदोषविदोभक्तियोगिनोदेवाइत्याशयेनभक्तियोगिनांस्थितिविदधानोनिगमयति जातश्रद्धइति यतोमत्प्रियाप्रियनिबंधौगुणदोषौततोमाभजेतेत्यन्वयः
कीदृशोभक्तियोगीप्रारब्धादृष्टाद्विषयपरित्यागेनीश्वरोपिशास्त्रज्ञानेनमत्कथासुजातश्रद्धत्वेनसर्वकर्मसुनिर्विण्णोयःकामान्विषयान्दुःखानाप्रापकान्वेद २८ यश्चप्रीतःश्रद्धालुःमेत्यापिभगवदुपास्तिनमुंच
तीत्यर्थःअतएवदृढनिश्चयोभजन्विरोधिनःकामान्जुषमाणश्च दुःखोदर्कान्निषिद्धान्कामान्गर्हयंश्चसइत्यर्थः २९

---

१ यदिप्रभवत्प्रीतिकरएवधर्मःतदप्रीतिकरएवाधर्मःसचवेदविहितोस्तुमावा तर्हिवेदविधानस्यवैयर्थ्यमित्यतोज्ञानवतांदेवानामनेयंव्यवस्था अज्ञानामानुषादीनांवेदविधिरपेक्षितएवेत्याशयेनभक्तियोगिनोदेवाइत्युक्तम्॥

विषयसेविनोयोगिनः कर्दमगर्तेपतत्पर्णवत्ततः कदाप्युत्थानं नस्यादित्यत स्तद्भजनफलमाह प्रोक्तेनेति । उक्तलक्षणेनभक्तियोगेनासकृत्सदानिरंतरं मांभजतोमुनेरपरोक्षज्ञानिनोभक्तियोगिनोहृदिस्थिता अनभीष्टाःकामाःसर्वेनिर्मूलतयानश्यंति कदा मयिहृदिस्थितेप्रकाशमानेसतीति ३० एतदेवविवृणोति भिद्यतइति हृदयग्रंथिःप्राकृतांतःकरणाख्योबंधःलिंगशरीरलक्षणः अखिलात्मनिसर्वगतेमयिदृष्टे अपरोक्षितेसतीतिशेषः ३१ यस्मात्पूर्वकर्मणांविनाशेनाकिंचिद्भक्त्योपमर्दैनउ तरस्य अश्लेषो गमाके योगिनः सर्वपुरुषार्थोत नः तस्मादिहजीवराशौमदात्मनोमदेकचित्तस्यमद्भक्तियुक्तस्ययोगिनोदेवजा तेर्ज्ञानाच्छ्रेयोनभवेत्वैराग्याच्चतस्मादित्यन्वय. । नन्वेवंतर्हिज्ञानवैराग्याभ्यांश्रेयउक्तिःकथमित्यतउक्तं प्रायइति भक्त्यनुसारिज्ञानवैराग्येविनाअन्यस्माज्ज्ञानाद्वैराग्याच्चश्रेयोनिषिध्यते देवानांरागित्वे पिमुक्तिसंभवात् । रागिणोपिविमुच्यंतेदेवानास्त्यत्रसंशयः । रागापनोदनार्थंचज्ञानंसाध्यंयतीश्वरैरितिवचनात् किंच स्मर्तव्याविषयेदोषा यतिभिर्नतुदैवतैः । हरिरेवसदापूज्यइत्यर्थेदैवतैरपीतिच ३२ कर्मादिनाभाव्यंयच्छ्रेयोनतत्त्वद्भक्त्यास्यादित्याशंकामाभूदित्याह यत्कर्मभिरिति यद्दिवाछतितर्हिलभतेनतत्रेतरापेक्षास्तीत्यर्थः योगेनप्राणायामलक्षणेनध्यानेनवा ३३ ३४ ननुपदीतिव्यर्थरा गिणांतेषांसर्वाभिलाषसंभवादितितत्राह नार्किंचिदिति रागिणोपितेभक्तिफलबुद्ध्यानार्किंचिद्वांछंति ३५ सुखंनवांछतिचेत्तेदुःखयोग्याःकिंनेत्याह नैरपेक्ष्यमितिनैरपेक्ष्यमकल्मषंनिष्पापंपरंपूर्णंनिःश्रे यसंप्राहुरितियस्मात्तस्मात् । त्वदेकपरायणानांतेषांत्वत्तःकिंसुखलक्षणंफलंअन्यथापाषाणत्वमपिश्रेयःस्यादित्याशंकांपरिहरन्नुपसंहरति तस्मादिति निराशिषःसंसारविषयनिर्मुक्तस्यमेसकाशा

प्रोक्तेनभक्तियोगेनभजतोमासकृन्मुनेः ॥ कामाहृदिस्थानश्यंतिसर्वेमयिहृदिस्थिते ३० भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः ॥ क्षीयंतेचास्यकर्माणिम यिदृष्टेखिलात्मनि ३१ तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः ॥ नज्ञानान्नचवैराग्यात्प्रायःश्रेयोभवेदिह ३२ यत्कर्मभिर्यत्तपसाज्ञानवैराग्य तश्चयत् ॥ योगेनदानधर्मेणश्रेयोभिरितरैरपि ३३ सर्वंमद्भक्तियोगेनमद्भक्तोलभतेंजसा ॥ स्वर्गापवर्गंमद्धामकथंचिद्यदिवांछति ३४ नर्किंचित्सा धवोधीराभक्ताह्येकांतिनोमम ॥ वांछंत्यपिमयादत्तंकैवल्यमपुनर्भवम् ३५ नैरपेक्ष्यंपरंप्राहुर्निःश्रेयसमकल्मषम् ॥ तस्मान्निराशिषोभक्तिर्निरपेक्षस्यमे भवेत् ३६ नमय्येकांतभक्तानांगुणदोषोद्भवागुणाः ॥ साधूनांसमचित्तानांबुद्धेःपारमुपेयुषाम् ३७ एवमेतान्मयादिष्टाननुतिष्ठंतिमेपथः ॥ क्षेमंविंदंति मत्स्थानंयद्ब्रह्मपरमंविदुः ॥ ३८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविंशोध्यायः ॥ २० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

न्निरपेक्षस्यतस्यभक्तिरानंदरूपिणीभवेदित्यन्वयः । यतोभक्तिविषयेणभक्तायफलंदेयमतइति । यदिदद्याद्भक्तियोगफलंमोक्षमपीश्वरः । भक्तियोगफलत्वेनतच्चद्भक्तिर्युरेवते । इत्यस्माद्वाक्यात्मुक्ति फलाद्भक्तिलक्षणसाधनस्याधिकानंदबुद्ध्येत्यर्थः ३६ भक्तियोगिनोरागिणश्चेत्तेषांविषयागुणदोषोद्भावकाःस्युरितितत्राह नेति । कामित्वेपितेषांभक्तिफलात्मनाविषयभोगाभावाद्गुणा विषयागुणदो षोद्भावकाःनभवंति । कुतःसमचित्तानांसमत्वेनमत्प्रियविहितकरणान्मदप्रियनिषिद्धवर्जनाच्च एतदपिकुतइत्यतउक्तं बुद्धेरिति बुद्धेःप्रकृतेःपारमाप्तकामानां मदेकहितकरणत्वस्ययुक्तत्वादित्यर्थः । अ नेनैषांवैराग्यमपिअधिकमित्युक्तंभवति तदुक्तं कामिनोपिस्वयंकामान्भुंजतेनफलात्मना । तस्माद्विरागेप्यधिकाःस्व.एवंहितादृशाइति ३७ त्रयाणामपियोगिनांफलमाह एवमेतानिति कर्मयोगिनः क्षेमंविंदंति ज्ञानयोगिनोवैकुंठादेमत्स्थानं भक्तियोगिनोब्रह्म तत्रापिमुख्यभक्तिभाक्ब्रह्मापरमब्रह्माविंदतीति । उत्तमोभक्तियोगस्तुज्ञानयोगस्तुमध्यमः । अधमःकर्मयोगश्चब्रह्मैकोमुख्यभक्तिभाक् । ज्ञानमप्यधिकंतेपांनियतंभक्तियोगिनां । उदितभगवद्भक्त्यातद्वत्ज्ञानयोगिनः । भक्त्यंशकंयतोज्ञानंज्ञानस्नेहात्मिकाहिसा । तथापिज्ञानयोगित्वंमानुषज्ञानतोधिकं । भक्तियोगेततोयत्नःकार्योविद्वद्भिरं जसा । इत्यतःफलतारतम्यमवगंतव्यम् ३८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांविंशोध्यायः ॥ २० ॥

कर्मयोगेनांभगवत्प्रियत्वेनद्रव्यदेशादिशुद्धिकथनपूर्वंकंकर्मकरणप्रकारंवक्तुमस्मिन्नध्याये । तत्रकथितानांत्रयाणामप्येकमननुतिष्ठतांगतिमाह यएतामिति भक्तिज्ञानक्रियात्मिकांभक्तिज्ञानकर्मयोग
विषयाम् १ यथागुणदोषौमत्प्रियाप्रियोपहितविहिताविहितकरणनिबंधनौ । एवंगुणदोषमूलेपुण्यपापनिबंधनेशुद्ध्यशुद्धीअपिमत्सन्निधानविशेषतदभावकृतेनब्राह्मणजात्यधिकृतेइतिपू
र्वोक्तानुवादपूर्वंशुद्ध्यशुद्धिव्यवस्थामाह स्वेस्वेइति उक्तार्थोयम् २ पंचभूतात्मकत्वेनसमानेष्वपिवस्तुषु द्रव्यस्यशुद्धिःअशुद्धिःगुणदोषौशुभाशुभौचमत्सन्निधानविशेषतदभावकृतत्वेनविधीय
ते । किमर्थमनुक्तं । विचिकित्सार्थंशुद्ध्यशुद्धीविवेकज्ञानेनपुण्याधिक्येनसुखाधिक्यंभवतिइतिज्ञापनार्थमिति पंचभूतात्मकत्वेनसमतासर्ववस्तुषु । हरिसन्निधिवैशेष्याद्विशेषश्चमहान्सदेतिवचनात् ३
एतदेवविवृणोति धर्मार्थमिति । सुकृतादिप्रयोजनमुद्दिश्यधर्म्यंधर्मसाधनंधुरमुद्वहतामया यात्रार्थंशरीरयापनार्थं ४ शुद्ध्यशुद्धीइत्युक्तमेवविवृणोति भूमीति । स्थावरादीनांआब्रह्मपर्यंतानांजीवानां
आत्मनासंयुताःशारीराःभूम्यादयःपंचधातवोमहाभूतानि ५ पंचभूतात्मकत्वेनसमानेष्वपिस्थावरादिब्रह्मांतेषुधातुःपरमेश्वरः यउत्रिधातुपृथिवीमितिश्रुतिः तस्यसन्निधानविशेषाच्छुद्ध्यैतदसंनिधानविशे
षादशुद्ध्यैचभेदेनतारतम्यलक्षणेनविषमाणिनामरूपाणिविकल्प्यंतेविविधत्वेनकल्प्यंतेव्यवहारयोग्यायोग्यानिक्रियंते विद्वद्भिर्मयाचेतिशेषः । किमर्थमेतेषांदेहित्वेनप्रत्यक्षलक्षणानांजीवानांस्वार्थसिद्ध
येस्वयोग्येपुरुषार्थसिद्धयेइति । आब्रह्मस्थावरादीनांआस्मृतिलक्षणज्ञानयोग्यानामित्यर्थःवाक्यस्मरणयोराङितिवचनात् । यद्यद्धरेःसन्निहितंतत्तच्छुद्धितरंमतम् । स्वतःशुचितमोविष्णुःसान्निध्यं

श्रीभगवानुवाच ॥ यएतांमत्कथांहित्वाभक्तिज्ञानक्रियात्मिकाम् ॥ क्षुद्रान्कामान्बलैःप्राणैर्जुषंतःसंसरंतिते १ स्वेस्वेधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः ॥ विपर्ययस्तुदोषःस्यादुभयोरेषनिश्चयः २ शुद्ध्यशुद्धीविधीयेतेसमानेष्वपिवस्तुषु ॥ द्रव्यस्यविचिकित्सार्थंगुणदोषौशुभाशुभौ ३ धर्मार्थव्यवसायार्थंयात्रार्थमितिवानघ ॥ दर्शितोयंमयाचारोधर्म्यमुद्वहताधुरम् ४ भूम्यंब्वग्न्यनिलाकाशाभूतानांपंचधातवः ॥ आब्रह्मस्थावरादीनांशारीराआत्मसंयुताः ५ भेदेननामरूपाणिविषमाणिसमेष्वपि ॥ धातुशुद्ध्यैविकल्प्यंतएतेषांस्वार्थसिद्धये ६ देशकालादिभावानांवचनान्ममसत्तम ॥ गुणदोषौविधीयेतेनियमार्थंहिकर्मणाम् ७ कृष्णसारोथदेशानांब्राह्मणानांशुचिर्भवेत् ॥ कृष्णसारोप्यसौवीरकीकटासंस्कृतेरिणः ८ कर्मण्योगुणवान्कालोद्रव्यतःस्वतएववा ॥ यतोनिवर्ततेकर्मसदोषोकर्मकःस्मृतः ९

चस्वभावतइतिवचनात् ६ देशादीनांश्रुतिस्मृतिलक्षणंममसुखोद्गतंवचनमेवगुणदोषयोर्विवेकमित्याह देशेति अयंदेशोयंकालएतद्द्रव्यमितिइमानिकर्मयोग्यानिनेतराणीतिममवचनाद्देशादीनांगुण
दोषौविधीयेते कर्मणांनियमार्थंफलसाधनार्थम् ७ कीदृशादेशाःशुचयइत्यतस्तानाह कृष्णसारइति । ब्राह्मणानांकर्मकरणायकृष्णसारोनाममृगोदेशानांशुचिःशुद्धिकरोभवेत् कृष्णसारोयंदेश
मधिवसतिसदेशःशुचिरित्यर्थः अथशब्देनकृष्णसारविधुरोपिदेशःशुचिरितिसूचयति नदीसमुद्रागिरयआश्रमाश्चवनानिच । नगराणिचदिव्यानिशालग्रामादयस्तथा । तेषांसमीपगाश्चैवदेशायोजनमा
त्रतः । कर्मण्यास्तुसमाख्यातास्तदन्येकीकटाःस्मृताः । तदन्येपितुयेदेशाःकृष्णसारोषिताःस्वतः । कर्मण्याएवतेज्ञेयाइतिवचनात् । उक्तस्यापवादमाह कृष्णसारोपीति कृष्णसारोपिसौवीरकीकटासं
स्कृतेरिणेभ्योन्यदेशस्यशुचिहेतुः एषास्ववासोपशुचिकरोनेत्यर्थः खर्पराशुचितोदेशोऽसंस्कृतइत्युच्यतेतदुक्तं यदिनाध्युषिताःखलैरिति तत्रापिविशेषोस्तीत्युक्तं खलैरध्युषिताश्चापियदिसद्भिरधिष्ठि
ताः । कर्मण्याइतिविज्ञेयाविष्णुलिंगानियत्रवइति ईरणदेशःलावणिकऊषरद्वीपादिकः ८ देशानिरूप्यकर्मयोग्यंकालमाह कर्मण्यइति विज्ञेयाइत्यादिप्रमाणसिद्धोयमर्थइतिप्रकटनाय कर्मण्यइति
स्मृत्युक्तशब्दानुवादः गुणवान्वृत्तिमान् कालःकर्मण्यःयज्ञादिकर्मयोग्यःसद्विविधःद्रव्यतःस्वतइति वाशब्देनद्वावपियोग्यावितिवक्ति एवशब्देनतृतीयोनास्तीतिनिश्चीयते द्रव्यतः कर्मण्योवसंतादि

लक्षणः स्वतःकर्मण्यः संध्यादिलक्षणः । कालस्यगुणवत्त्वंनामकिं येनकर्मावर्ततेइतितंविविनक्ति यतइति । यतोयस्मिन्कालेनिषिद्धात्कर्मनिवर्ततेनक्रियतेसकालःसदोषोनिषिद्धोकर्मकःकर्मानहा निशीथादिलक्षणःस्मृत । निशीथोमध्यमारात्रीराक्षसानांतुगोचरः इत्यादिना यतोदोषात्कर्मनिवर्ततेतेनदोषेणयुक्तः कालःसदोरत्वादकर्मकः९ द्रव्यस्यशुद्ध्यशुद्धिप्रकारोपिबहुविधइत्याह द्रव्यस्येत्यादि ना ताम्रादेर्द्रव्यस्याम्लादिद्रव्यसंयोगेनशुद्धिः भांडादिद्रव्यस्यतूच्छिष्टामेध्यसुरादिसंयोगेनाशुद्धिः महतांवचनेनचशुद्ध्यशुद्धीस्तः तद्यथा अभक्ष्यत्वयतिपात्रत्वंचालाबुनोदृष्टं केषांचित्प्रक्षालनादि संस्कारेणशुद्धिः असंस्कारेणाशुद्धि गर्दभयानमसंस्कृतवाणीत्यादेः केषांचिदयोग्यापहृतगृहादिद्रव्यविशेषाणांकालतःशुद्धिःअन्नादीनाकालेनाशुद्धिःअन्नादीनांमहत्त्वेश्वादिस्पर्शेपृष्टाशत्यागेनशिष्ट स्यशुद्धिःअथवान्नस्याल्पतयाल्पत्वेनशुनास्पृष्टस्यतस्याशुद्धिः अल्पस्यापिपापस्यपिपीलिकाहननादेरशुचित्वंन । महतोद्रव्यस्यवधादशुद्धिः १० शक्त्याशुद्धिः शक्तस्यपुंसःतीर्थयात्रादिनाब्राह्मणपात्र त्यादिनावाशुद्धिः अशक्तस्यज्वरादिरोगपीडितस्यदेवार्चनादिलक्षणेननित्यकर्मानुष्ठानेनशुद्धिः अशुद्धस्यापिमहतांवाचाशुद्धिःशुद्धस्यापिबहूनांवाचात्वशुद्धिः बुद्धिरपिशुद्ध्यशुद्धिहेतुस्तथाहिसुरा पानादिपापानिश्चयेअशुद्धिः हरिकथाश्रवणादिपुण्यनिश्चयेशुद्धिःतथाहिसमृद्धिःसंपदात्मनःशुद्ध्यशुद्ध्योःकारण सत्पात्रदानादिसद्व्ययेनशुद्धि.असत्पात्रप्रदानगणिकादिभोगविपयादशुद्धिः अन्येमां सविशेषाः सोमादिद्रव्यविशेषाश्चदेशावस्थानुसारतःशुध्यंत्यशुध्यंतिहि तथाहि मांसविशेषाविंध्यादुत्तरदेशेशुद्धाःदक्षिणदेशेत्वशुद्धाःतथासोमादिद्रव्यविशेषायज्ञकर्मांचवस्थायामेवशुद्धाःनान्यदा ११

द्रव्यस्यशुद्ध्यशुद्धीचद्रव्येणवचनेनवा ॥ संस्कारेणाथकालेनमहत्त्वाल्पतयाथवा १० शक्त्याशक्त्याचवाग्बुद्ध्यासमृद्ध्याचतथात्मनः ॥ अन्येशुद्ध्यंति हितथादेशावस्थानुसारतः ११ धान्यदार्वस्थितंतूनांरसतैजसचर्मणाम् ॥ कालवाय्वग्निमृत्तोयैःपार्थिवानांयुतायुतैः १२ अमेध्यलिप्तंयद्येनगंधलेपं व्यपोहति ॥ भजतेप्रकृतिंतस्यतच्छौचमुपदिश्यते १३ स्नानदानतपोवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः ॥ मदभ्यासान्मनःशौचंकृत्वाकर्माचरेद्द्विजः १४ मंत्रस्यचपरिज्ञानंकर्मशुद्धिर्मदर्पणम् ॥ धर्मःसंपाद्यतेसद्भिरधर्मस्तुविपर्ययैः १५

पार्थिवानांपृथिवीविकाराणांधान्यादीनांयुतायुतैःकालादिभिःशुद्धिः धान्यानामामयुतेनैकेनकालेनदारुपात्राणामस्थ्नांशंखादीनांचयुताभ्यांमृत्तोयाभ्यांतंतूनामयुतेनकेवलेनतोयेनआज्यादिरसानांतै जसानांकांस्यादीनांचायुतेनाग्निना चर्मणांयुताभ्यामृत्तोयाभ्यांशुद्धिरित्यर्थः १२ यदमेध्यलिप्तंयेनगंधलेपंचव्यपोहतितेनतस्यप्रकृतिभजते तस्यवस्तुनस्तच्छौचशुद्धिरुपादिश्यते १३ कर्मांगशु द्धिप्रकारमाह स्नानेति अवस्थायौवनादिलक्षणा वीर्यंमाहात्म्यंशक्तिर्वा सस्कारउर्ध्वपुंड्रादिधारणं कर्मनित्यसंध्यावंदनादिमत्पूजावसानं एभिर्मनःशौचंचमनसःशुद्धिंकृत्वाभीक्ष्णंकर्माचरेत् म दभ्यासान्ममध्यानाभ्यासाच्च १४ ऋष्याद्युपेतस्यमंत्रस्यपरिज्ञानमापादनीयमितिशेषः कर्मगःशुद्धिःकथमित्यतउक्तं कर्मेति मदर्पणंब्रह्मार्पणमस्त्विति एतैःसाध्यंकिमत्राह धर्मइति धर्मोमद्भ क्तिलक्षणःसंपाद्यते तत्राधिकारिणआह सद्भिरिति विपर्ययैर्मदर्पणमकुर्वाणैरसद्भिरेतैरधर्मःपापलक्षणःसपाद्यतइत्यन्वयः आतर.सन्निधिर्विष्णोर्बाह्यःसन्निधिरेवच । द्विविधःसन्निधिःप्रोक्तः.कृत्रिमोवा ह्यउच्यते । स्वाभाविकस्त्वांतरःस्यात्प्रतिमाजीवगोयथेतिवचनेनसन्निधानार्थंब्रह्मार्पणंकर्तव्यमितिज्ञायते १५

१ अयोग्यामोक्षानधिकारिणः ।

इतोऽपि भगवदर्पणं कर्तव्यमन्यथा कृतहान्यकृताभ्यागमौ स्यातामिति भावेनाह क्वचिदिति क्वचित्कर्मणि विहितत्वे न गुणोऽपि दोषः स्यात् मदभक्तेनानर्पितत्वेनानुष्ठितत्वादंतवदिति शेषः । अपि विधिना ब्राह्मणोऽपि न हंतव्य इति निषेधविधिना दोषोऽपि गुणः स्यात् यथेंद्रस्य वृत्रहत्या ऋषिनारायणप्रीतिजनकत्वात् ननु गुणदोषविधाननियमः कथमत्राह गुणेति गुणदोषाभ्यामर्थनियमः स्वर्गनरकादिफलानियमस्तौ गुणदोषौ विदंति जानंतीति तद्विदः मनुष्यादयस्तेषामेव बाधतं क्लेशकरो भवति प्रयत्नसाध्यत्वात् एवशब्देन तिर्यगादयो व्यावर्त्यंते श्रुतेर्ग्रहणशक्त्यभावात्तेषामतो मनुष्यादीन्प्रति विधीयमानौ गुणदोषौ भगवदर्पणाभावे स्वर्गनरकादिफलं दत्त इत्युक्तं तद्विधानं तद्विदामित्यनेन मनुष्यादिष्वपि शुभाशुभज्ञानयोग्यवयसां तदजानतां महानज्ञानजो दोषो मूर्खाणां तिर्यगादीनां तदभावश्चेति सूच्यते । वर्षाच्चतुर्दशादूर्ध्वं येन विज्ञं शुभाशुभं । तेषामज्ञानजो दोषः सुमहान्कर्मजादपीति । तिरश्चामिंद्रियाशक्तेर्न दोषोऽज्ञानजो भवेत् । गुणोऽपि नैव कश्चित्स्याद्यतोऽज्ञानबहिष्कृता इति वचनात् १६ गुणदोषनिमित्तबाधायथानस्या संप्रकारं वक्ति समानेति अपतितानां विप्रादीनां समानकर्माचरणे मदर्पणेनात्मयोग्यकर्माचरणे पातकं न स्यात् तथा पूर्वमपतिता विप्रादयो येन कर्मणा पतंति तेषां तत्समानकर्माचरणे तत्प्रसुरापानतप्तस्त्रीमूर्त्यालिंगनादिके देहत्यागे वदोषलक्षणं तत्कर्म पातकं च न भवति तथा शयानः शूद्रश्च ब्राह्मणादिपातित्यहेतुभिः लशुनभक्षणादिभिरधो न पतति अध इति विशेषणात्सुरापानादिभिरेव पतति कुतो न पतत्वित्यत उक्तं औत्पत्तिक इति तस्य शूद्रस्य लशुनभक्षणादिलक्षणैर्गुणैरमुख्यैः कर्मभिः संगः औत्पत्तिकः स्वभाविको यतस्तस्मात्स्वायोग्य एव कर्मणि पततीत्यर्थः । त्रैवर्णिकाः संचरंतो वेदकर्मप्रवर्तनात् । शयानः शूद्र उद्दिष्टो वेदकर्माप्रवर्तनात् । न तस्याभक्ष्यजो दोषः शुश्रूषायां प्रवर्ततः । यथा सुवर्णस्य मलं शुक्रं ताम्रस्य नैव तत् । एवं विप्रादिदोषैस्तु न शूद्रो दोषतामियात् । मलं तु तस्यापि मलं यथैवं शूद्रजन्मनः । स्वधर्मप्रतिरूपस्य च

क्वचिद्गुणोऽपि दोषः स्याद्दोषोऽपि विधिना गुणः ॥ गुणदोषार्थनियमस्तद्भिदामेव बाधते १६ समानकर्माचरणे पतितानां न पातकम् ॥ औत्पत्तिको गुणैः संगो न शयानः पतत्यधः १७ यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः ॥ एष धर्मो नृणां क्षेमः शोकमोहभयापहः १८ विषयेषु गुणध्यानात्पुंसः संगस्ततो भवेत् ॥ संगात्तत्र भवेत्कामः कामादेव कलिर्नृणाम् १९ कलेर्दुर्विषहः क्रोधस्तमस्तदनुवर्तते ॥ तमसा ग्रस्यते पुंसश्चेतना व्यापिनी ततः २० तया विरहितः साधो जंतुः शून्याय कल्पते ॥ ततोऽस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्छितस्य मृतस्य च २१

रणं दोषवर्जमतामिति वचनात् १७ किं बहुनोक्तेन सर्वतोऽप्यभिमानपरित्यागेन श्रीनारायणसमर्पणमेव समस्तदोषनाशकरमित्याह यतो यत इति यतः यतः कर्मणो नाहं कर्तेति निवर्तेत अहंकारराहित्येन यच्च स्वकर्म परमेश्वरार्पणबुद्ध्या करोति ततस्ततः कर्मणो विमुच्येत तत्तत्कर्म बंधकं न स्यादित्यर्थः तत्कर्तव्यतायामनुद्धव्यवतारार्थं स्तौति एष इति एषः परमेश्वरसमर्पणलक्षणो धर्मः क्षेमः संसारमुक्तिहेतुः मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसेत्यादेः १८ विपक्षे बाधकमनर्थलक्षणमाह विषयेष्विति अयमर्थः भगवदर्पणबुद्धिराहित्येन क्रियमाणं कर्म शब्दादिविषयेषु गुणबुद्धिं जनयति मृगतृष्णिकापयःपूरमतीव तत्र तु निरंकुशस्य पुंसो विषयेषु गुणध्यानात् सुखसाधनत्वध्यानात्तेषु स्नेहलक्षणः संगः स्यात् ततस्तेषु कामः इच्छा स्यादिच्छातः कलिः कडुद्रावण इति धातोः चेतनधर्मज्ञानद्रावणहेतुरधर्मो ज्ञानात्मा विशति १९ कलेरावेशात्स्वाभीष्टपरिपंथिषु सत्सु दुर्विषहः क्रोधः स्याच्च तदनु द्वेषानंतरं तमो वर्तते ततस्तमसि मग्नस्य पुंसः व्यापिनी इंद्रियसंतता चेतना सुखानुभवशक्तिस्तमसा दुःखोद्रेकेण ग्रस्यते नष्टा भवति २० तया अनुभवशक्त्या रहितो जंतुरासुरो जीवः शून्याय सुखनाशाय कल्पते नित्यत्वाच्चेतनस्य न स्वरूपेण नाशः किंतु सर्वात्मना सुखनाश एवेत्याह ततइति । चशब्द एवार्थे ततो मृतस्य अंधं तमः पतनानंतरं अस्य मूर्छितस्य दुःखसमुद्राभिभूतत्वेन निःसंज्ञस्य । स्वार्थस्य सुखस्य विभ्रंशः स्वरूपतो हानिर्भवति २१

---

१ तद्विदामेवेत्यनेनावधारणेन गुणदोषपरिज्ञानशून्यानां गुणदोषार्थनियमो न बाधत इत्युच्यते इति भाति अतस्तदनुवादेन तात्पर्यमनुव्याख्याति तद्विद इति । २ शसु हिंसायां ऊनं शूनं तस्य भावः शून्यं तस्मै दुःखायेत्यर्थः पृषोदरादित्वात्साधु ।

नकेवलं सर्वात्मनासुखनाशःतस्यनिरतिशयदुःखमपिभवतीत्याह विषयेति।विषसाम्यंयातीतिविषयोदुःखंतस्याभिनिवेशेनसमुद्रेकेणात्मानंनवेद अपरंप्रतियोगिनंचनवेत्ति स्वानुभवमंतरेणनांकिंचिद्वेत्ती त्यर्थः स्वपरविषयज्ञानंनास्तिचेच्छून्यवादप्रवेशआपन्नइतितत्राह वृक्षेति भगवद्भागवतप्रद्वेषातिशयेननित्यंतमःपतितोनिरंतरंदुःखमेवानुभवन्यमकिंकरैरविरतंवृश्च्यमानत्वेनवृक्षजीविकयावृक्षजीवनवद्व्यर्थंजीवन् निष्प्रयोजनोग्रस्तवयाः दुःखपरीतायुःइतिवच्छ्वसन्नास्ते इत्यन्वयः दोषिणोगुणवत्त्वेनश्रूयंतेविषयाःसदा। असतांसंगतस्तेषुदोषाःश्रोतुंदुर्लभाः।अतोनित्यगुणध्यानात्तद्गुणेप्रीतिमान्भवेत्। अतस्तत्रभवेत्कामःकामिनंकलिराविशेत्। अधर्माज्ञानरूपेणकलिनाविष्टदेहिनः। सत्सुक्रोधोदुर्विषहस्ततस्तमसिपात्यते। अंधेतमसिमग्नस्यचेतनेंद्रियसंगता। सुखानुभवशक्तिर्यासाविनश्यतिसर्वदा। तदाग्रमूनभावेनशून्यइत्युच्यतेनरः। सर्वात्मनातुशंभ्रंशस्तस्यदुःखविवर्धनः। अमूर्छितस्यचभवेत्मृत्यनंतरमेवच। दुःखाख्यविषयावेशान्नात्मानंपरमेवच। यथावद्वेत्तिपतितस्तमस्यंधेकदाचन। वृक्षवद्वृश्च्यतेनित्यंनिष्प्रयोजनजीवनः। नित्यदुःखपरीतायुर्दीर्घंतिवत्प्रश्वासित्यपि। इतिवचनादासुरजनविषयोयमितिज्ञायते २२ श्रुतिविहितत्वात्स्वर्गादिविषयेच्छासतांस्यादित्याशंक्यैतद्विषयदृष्टिंनस्वर्गादिविषयस्यानित्यसुखहेतुत्वेननतत्रेच्छाकार्या श्रुतिर्भैषज्यरोचनार्थमिक्षुदंडदानवत्स्वर्गादिवादिनीमुख्यतोमुक्तिपरेत्याह फलश्रुतिरिति इयंफलश्रुतिः मोक्षफलश्रवणत्वेनचरितार्थत्वात् नस्वर्गादिकुसुमश्रुतिस्तथात्वेवेदस्यानर्थहेतुत्वंस्यात्नतद्युक्तम्। स्वर्गादिकामनायुक्तस्त्वैहिकेष्वपिसज्जते। तत्रापिदेवकामेभ्योविशेषंचाभिवांछति। ततस्तमसिपातःस्यादतोवेदःकथंहितान्।

विषयाभिनिवेशेननात्मानंवेदनापरम् ॥ वृक्षजीविकयाजीवन्व्यर्थंग्रस्तवयाःश्वसन् २२ फलश्रुतिरियंनृणांनःश्रेयोरोचनंपरम् ॥ श्रोतुर्विवक्षयाप्रोक्तंयथाभैषज्यरोचनम् २३ उत्पत्त्यैवहिकामेषुप्राणेषुस्वजनेषुच ॥ आसक्तमनसोमर्त्याआत्मनोनर्थहेतुषु २४ नतानविदुषःस्वार्थंभ्राम्यतोवृजिनाध्वनि ॥ कथंयुंज्यात्पुनस्तेषुतांस्तमोविशतोबुधः २५ एवंव्यवसितंकेचिदविज्ञायकुबुद्धयः ॥ फलश्रुतिंकुसुमितामवेदज्ञावदंतिहि २६ कामिनःकृपणालुब्धाःपुष्पेषुफलबुद्धयः ॥ अग्निमुग्धाधूमितांताःस्वलोकंनविदंतिते २७

काम्यत्वेनाभिचर्कीतसर्वंजानन्स्वयंसदेतिवचनात् तदुपपादयति नइति नोस्माकंसकाशाच्छ्रेयोमोक्षाख्यंतदेवरोचयतिकामयति स्वर्गादेरनित्यतादिदोषज्ञानान्मोक्षस्यादोषताज्ञानाच्चेति भैषज्यरोचनेप्रतीक्षुदंडंददातीति यथातथाईषदुत्तमस्यमंदाधिकारिणःश्रोतुर्विवक्षयाभिमुखीकरणायप्रोक्तं नतुतत्रतात्पर्यविवक्षया मंदाधिकारिणानित्यंतपसैवप्रतीक्षितुं। मोक्षोनशक्यतेधैर्यात्ततःस्वर्गादिकंवदेत्। स्वर्गादिष्वल्पफलतांज्ञापयित्वापिमोक्षदं। वेदंवकुंतूत्तमानांनित्योवेदःप्रवर्तते। इक्षुदंडंददातीतियथाभैषज्यरोचनं। एवंमंदेषूत्तमेषुमोक्षमाहात्म्यमुच्यते। नह्यल्पफलभाग्वेदोवासुदेवैकसंश्रयइतिवचनात् २३ फलश्रुतेर्मोक्षैकार्थत्वेयुक्तिमाह उत्पत्त्येति उत्पत्त्यास्वभावतएवात्मनोनर्थत्वेहेतुषुकामादिष्वासक्तमनसोयेमर्त्यास्तान्वृजिनाध्वनिसंसारेभ्राम्यतांतएवस्वार्थमविदुषोजनास्तेषांस्वार्थोपायबुधोजानन्वेदस्तेषुनियुंज्यात् नियुंजानश्चेदुन्मत्तवाक्यवदप्रमाणंस्यादित्याशयेनाह कथमिति विषयाभिनिवेशेनतमोविशतस्तान्पुनस्तेषुविषयेषुवेदःकथंयुज्यान्नकथमपियुनक्तिउन्मत्तवाक्यसाम्यप्राप्तिप्रसादितिशेषः कामादिपुनतान्प्रसान्इतिवापदच्छेदः तथाचैक्यवाक्यंप्राप्नोति २४ २५ स्वमतंप्रदर्श्यासुरमतंप्रदर्शयति एवमिति केचिदसुरपक्षीयाःवेदस्यैवमुख्यंव्यवसितंनिश्चयमविज्ञायफलश्रुतिफलंमोक्षस्तद्विषयांश्रुतिंकुसुमितांस्वर्गविषयांवदंति अतएवावेदज्ञाइति २६ एतदेवोपपादयति कामिनइति कामिनोनिषिद्धकामिनः नतुयोग्यकामवंतोनिषेध्याः अयोग्यभार्यापुत्रादिकामितानर्थसाधिनी। योग्यकामाद्धरेःप्रीतिरतोब्रह्मादयोमलाःभार्यापुत्रादिसंयुक्तावासुदेवमुपासतइतिप्रमाणात् । एवंविधाअसुराइत्यभिप्रेत्यकृपणादिशब्दाः प्रयुक्ताः। ननुस्वर्गकामइतिश्रुतेः

१ नृणांइतिसामानाधिकरण्यनान्वयेकृष्णोपिमनुष्येषुकश्चनेतिभातीत्यतोतःसकाशादितिपदमध्याहार्यंतात्पर्यमनुसृत्य। २ अयोग्यकामवंतः।

स्वर्गादिष्वेवस्पष्टार्थत्वात्कथंपुष्पेषुफलबुद्धयइतिनिंदाक्रियतेइतितत्राह अग्निमुग्धाइति । मामविज्ञायाग्निरेवेज्यतेइतिमुग्धाःमिथ्याज्ञानिनःप्रत्यक्षफलमाह धूमेति । मिथ्याज्ञानित्वंकथमत्राह स्व
लोकमिति स्वलोकंस्वाश्रयंपरमात्मानंनविदंति अनेनस्वर्गकामाःस्वर्गकामशब्दार्थमपिनविदंतीतिज्ञापितं । नित्यानंदोहरेर्भक्तिज्ञानाद्याःस्वर्गशब्दिताः । पुत्रभार्यापशुवित्ताद्याःसर्वमोक्षगतंफलं । उद्दिश्य
स्वर्गकामस्ययजनंश्रुतिचोदितं । तदविज्ञायपुण्याख्यमनित्यंस्वर्गमिच्छवः । यजंतिमंदमतयोवेदवादपरायणाइतिमानेनस्वर्गशब्दविवरणात् स्त्रीभिर्यानैर्वाइत्यादिचात्रमानम् २७ कोसावाश्रयइतित
आह नतइति । येउक्थेनप्राणेनशाःशासनंयेषांतेउक्थशासःअंधेतमसिपातयित्वाप्राणेनदंडयाअसुतृपःकेवलेंद्रियारामास्तेयइदंव्याप्तोयतश्चेदंजातंहृदिस्थंमांनजानंतीत्यन्वयः विष्णवभक्तान्सदावायुः
शासयेत्तमसिक्षिपन् । विष्णुभक्तान्विमोक्षायप्रापयित्वासुखंनयेदितिच अज्ञानंनिदर्शयति यथेति यथानीहारचक्षुषःनीहारावृतदृष्टयःपदार्थान्यथावन्नविदति २८तथा तेमेमतमविज्ञाय । मोक्षाख्यंफलमे
वाहस्वर्गादिवचनंतुयत् ।असुराणामयंस्वर्गशब्दःपुष्पात्मकंवदेत् । देवानांहरिसंप्राप्तिंवेदोविष्णुपरोयतः । इत्येतत्सिद्धंअविदित्वा ततःकिमत्राह परोक्षेति परोक्षमंधंतमःतद्विषयःतत्प्राप्तियोग्यः आत्मा
स्वरूपंयेषांतेतथा अंधंतमःपरोक्षंचपंचकष्टंतथोच्यते । इतिवाक्यसिद्धं कामिनःकृपणाइत्यादिनैवंविधाअसुराइत्यर्थतउक्ताःइदानींस्पष्टयति हिंसायामिति अयंभावः येकामिनःतेषामसुराणांयदियदा
हिंसायांकामः तदायज्ञएवनचोदना । यद्यदात्मनोहिंसनमिष्टंतत्तद्विहितमितिकुतर्कैःप्रतिपाद्ययज्ञंप्रापयंति आसुरोविहितांहिंसांविहितत्वेनवर्णयेत् । आसुरायाज्ञिकाःसर्वेनारायणपराङ्मुखाइति

नतेमामंगजानंतिहृदिस्थंयइदंयतः ॥ उक्थशासोह्यसुतृपोयथानीहारचक्षुषः २८ तेमेमतमविज्ञायपरोक्षविषयात्मकाः ॥ "वृथोपशून्विनिघ्नंतिहिंस्यंते
प्रेत्यतैस्तुते ॥" हिंसायायदिकामःस्याद्यज्ञएवनचोदना २९ हिंसाविहाराह्यालब्धैःपशुभिःस्वसुखेच्छया ॥ यजंतेदेवतायज्ञैःपितॄन्भूतपतीन्खलाः
३० स्वप्नोपमममुंलोकमसंतंश्रवणप्रियम् ॥ आशिषोहृदिसंकल्प्यत्यजंत्यर्थान्यथावणिक् ३१ रजःसत्वतमोनिष्ठारजःसत्वतमोजुषः ॥ उपासतेइंद्रमु
ख्यान्देवादीन्नतथैवमाम् ३२ इष्ट्वेहदेवतायज्ञैर्गत्वारंस्यामहेदिवि ॥ तस्यांतइहभूयास्ममहाशालामहाकुलाः ३३

वचनात् २९ एषांप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्यासुरत्वंस्पष्टमित्याह हिंसाविहाराइति आलब्धैःहिंसितैः ३० अमुंलोकमुद्दिश्यअसंतमनित्यं अर्थहानिरेवैषांनस्वाभीष्टप्राप्तिरित्याह आशिषइति हृदिस्व
र्गाशिषः संकल्प्ययास्यामइतिनिरूप्यवणिग्यथातथाअर्थांस्त्यजति ३१ संतुवापितृभूतपतीनांयष्टारोसुराः इंद्रादिदेवतार्चकाःकथमित्याशंक्यायथावत्तदर्चनाभावादित्याह रजइति एवंविधायाज्ञि
कास्तामसाः कुतः विष्णुंविहाययेदेवान्पितॄन्भूतेशमेवच । साम्येनवापूजयंतितेज्ञेयाआसुरागणाइतिस्मृतेः तेष्वपिविशेषोस्ति तामससात्विकास्तामसराजसास्तामसतामसाइति तत्रतेसर्वेइंद्रमुख्या
न्देवादीन्मांचयथोपासतेरजःसत्वतमोनिष्ठाःरजःसत्वतमोजुषोभवंति कथं तामससात्विकव्रताः किंचित्स्वर्गादिसुखोपेतानिरयदुःखोद्रिक्तान्लोकान्जुषंते तामसराजसव्रताःकेवलंनिरयदुःखाकुल
लोकान् तामसतामसव्रताः अंधंतमोदुःखाविलान्लोकान्सेवंतइत्यन्वयः तामसेषुतुयेसत्वानिरयप्रचुरास्तुते । ईषत्स्वर्गादिसंयुक्तास्तमोनिष्ठास्तुतेस्मृताः । केवलंनिरयेनिष्ठायेतेतामसराजसाः । अंधेतम
सियेनिष्ठास्तेवैतामसतामसाः । एवंत्रिभेदयुक्तास्तुयाज्ञिकाविष्णुवर्जिताः । इत्यनेनत्रैविध्यंप्रामाणिकं निष्ठोत्कर्षव्यवस्थापांनाशेतेव्रतयाच्चयोरितिवचनात् रजआदिव्रतयुक्तारजआदिलोकाश्चप्रायेधं
तइत्यर्थः ३२ तत्प्रार्थनाप्रकारमाह इष्ट्वेति रंस्यामहेरंतुमिच्छामः इहभूमौ अनेनायथोपासनंचदर्शितंनित्यानंदलक्षणमोक्षाकांक्षानुगुणगुणोपसंहाराभावात् ३३

१ इदमर्धंप्रक्षिप्तमितितात्पर्यदीपिकाश्रीनिवासतीर्थीयेत्यादिग्रंथविमर्शनेकृतेसतिभाति क्वचित्मूलकोशेष्वनुपलंभाच्च । २ अत्रमनुष्याधमाःतामससात्विकाः । प्रधानदैत्यानुगाःतामसराजसाःकल्पादिप्रधानदैत्याः
तामसतामसाइतिविवेकोगीतातात्पर्यानुसारेणमंतव्यः

अथयोपायनैर्निमित्तमाह एवमिति पुष्पितयास्वर्गादिपुष्पविषयया वाचाव्याक्षिप्तंमनोयेषांतेतथातेषां मानिनांअतिस्तब्धानामितिविशेषणद्वयेन मनःसमीचीनत्वजनकतत्त्वज्ञगुर्वादिसेवापिदूरीभूतेतिप्यमयाति ३४ स्वर्गादिपरस्यवेदस्यमुक्तिपरत्वंकथंघटतइत्यत्राहवेदाइति स्वतएवपूर्णस्वरूपत्वात् ब्रह्मात्माविष्णुःसएवविषयोयेषांतेब्रह्मात्मविषयावेदाः नारायणपरावेदाइत्यादेः ब्रह्मत्वंपूर्णताप्रोक्तातचस्यस्वतएवतु । सब्रह्मात्मासमुद्दिष्टोवासुदेवःसनातनइतिच अनेनब्रह्मात्मप्राप्तिलक्षणमोक्षपरत्वमविनाभूतवेदस्येतिज्ञायते उक्तशंकायाःपरिहारःकथमायातइत्यतउक्तं त्रिकांडविषयाअपीति यद्यपि ब्रह्मदेवकर्मकांडविषयाअधिकारिभेदेनप्रतीयंतेतथाप्युत्तमाधिकारिणांकांडद्वयपरत्वंविहायब्रह्मगुणप्रतिपादनद्वारामोक्षपरत्वंस्पष्टमितिभावः सर्ववेदानांब्रह्मात्मपरत्वंसत्यंचेन्मुखतःकिमितिमतीत्यभावइतितत्राह परोक्षेति किमनेनप्रयोजनमत्राह परोक्षमिति परोक्षप्रियाइवहिदेवाइतिश्रुतिः चशब्दान्मद्भक्तानांदेवादीनांप्रियमित्यर्थोवगम्यते ३५ परोक्षत्वान्ममप्रसादांविनावेदार्थोंदुरवबोधइत्याह शब्दब्रह्मेति तर्हिनिरधिकारित्वात्डिवित्थडित्थादिशब्दवद्धेयोवेदइत्यतउक्त प्राणेति अत्रप्राणादिशब्दैर्ब्रह्मादयोविवक्ष्यंते प्राणेंद्रियमनोभिःमयितेज्ञायतइतिप्राणेंद्रियमनोमयं मेयत्वान्मयउद्दिष्टोवेदःप्राणादिभिःसदेतिवाक्यात्वाक्यत्वेपौरुषेयत्वेनचलौकिकवाक्यवदनित्यंपारिमितंचनेत्याह अनंतेति अंतोविनाशउद्दिष्टःपारःपारिमितिस्तथा । अनंतपारोवेदोयंताभ्यांसहितोयतइत्येवचनमत्रोदाहृत्यार्थोवक्तव्यः समुद्रवदित्यल्पाधिकारिणोपेक्ष्योक्तंनतूत्तमाधिकारिणइति ३६ वेदस्यप्रतीयमानोर्थोनचेद्व्याख्याभावेनवैयर्थ्यमापन्नमत्राह मयेति अनंतगुणपूर्णत्वाद्भूम्नाब्रह्मादिशब्दवाच्येनमयोपबृंहितंमत्प्रतिपादकत्वेनपूर्णार्थीपितं किमत्रप्रमाणमत्राह भूतेष्वितिभूतेषुघोषरूपेणलक्ष्यतेकथमिवाबिसेषूर्णेवशब्दब्रह्मेतिशेषः ३७ प्राणादिभिर्मीयतइत्यु

एवंपुष्पितयावाचाव्याक्षिप्तमनसांनृणाम् ॥ मानिनांचातिस्तब्धानांमद्वार्तापिनरोचते ३४ वेदाब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषयाअपि ॥ परोक्षवादोवेदोयंपरोक्षंममचप्रियम् ३५ शब्दब्रह्मसुदुर्बोधंप्राणेंद्रियमनोमयम् ॥ अनंतपारंगंभीरंदुर्विगाह्यंसमुद्रवत् ३६ मयोपबृंहितंभूम्नाब्रह्मणानंतशक्तिना ॥ भूतेषुघोषरूपेणविसेषूर्णेवलक्ष्यते ३७ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वहतेमुखात् ॥ आकाशाद्घोषवान्प्राणोमनसास्पर्शरूपिणा ३८

क्तंतंप्रकारमाह यथेति यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्धृत्यमुखादुद्वहतेनिष्कासयतिपुनर्ग्रसतिच एवंघोषवानाकाशगुणशब्दव्यक्तिमान्छंदांसिमयितेनेनेतिछंदोमयोमृतमयोमत्प्रसादेनमोक्षदःप्राणःआस्पर्शोविष्णुःतंरूपयतीत्यास्पर्शरूपिप्राणस्यमनस्तेनस्वमनसासहस्रदवींमदनंतरूपविषयांओंकारेषुत्रिमात्राचनंतमात्रावसानप्रणवेष्वंजितांस्पष्टव्यक्तांतद्व्याख्यानरूपांस्पर्शादिवर्णैरलंकृतांगुह्यदर्शनादिभेदेनविचित्राभिर्नानाविधाभिरेकाशीतिसंख्याताभिर्भाषाभिर्विततां चतुरुत्तरैश्चतुर्वर्णैरधिकोष्णिग्युक्तैर्गायत्र्यादिच्छंदोभिश्चवितताअनंतपारांविनाशपरिमाणरहितांबृहतींश्रुतिंहृदयाकाशादुद्धृत्यस्वजातिउच्चारयतिरुद्रादिभ्यउपदिशतिपुनःकल्पांतेस्वस्मिन्नेवाक्षिपतेविदधातीत्यन्वयः चतुरुत्तरत्वनियमोजगत्यंतानामेवगायत्र्याउष्णिक्चतुर्वर्णाधिकेत्यादिचतुरुत्तरैःजगत्यंतानामेवचतुरुत्तरत्वानियमः भुंक्तेयदाखिलान्स्पर्शानास्पर्शोविष्णुरुच्यते । तस्यप्रकाशकंनित्यंनमस्येप्राणमेकलं । प्राणस्यैवमनोनित्यंवासुदेवंप्रकाशयेदितिच । मीयंतेनेनछंदांसिप्राणश्छंदोमयस्ततइतिच त्रिमात्रमादितःकृत्वायावच्चानंतमात्रकाः । प्रणवास्तेपिभेदेनह्यनंताःपरिकीर्तिताः । एकमात्रोत्तराःसर्वेवासुदेवाभिधायकाः । तेषांव्याख्यानरूपाहिसर्ववेदाःप्रकीर्तिताः । ओंकारेणान्विताःस्तस्मात्सदोच्चार्योहरेःप्रियैरिति उक्तार्थेप्रमाणं गुह्यदर्शनभाषेचभाषाचैवसमाधिका । तिस्रस्तुमूलभाषाःस्युरेकैकाचत्रिधापुनः । गुह्यदर्शनसंज्ञाचगुह्यगुह्यातथापरा । एवमादिक्रमेणैवत्वेकाशीतिविभेदिताः । भाषास्त्वत्रचगुह्याचप्रसिद्धार्थैर्ध्वनन्विता।गुह्यार्थैतत्परैर्वाधोमेणिमित्यादिकाचसा।दर्शनान्यवलंब्येवगद्युत्पत्यादिनांतुया। बहुश्रुतिविरुद्धंतुवदेत्सादर्शनात्मिका।अंतेनिषेधसंयुक्ताभस्मस्नानादिकाचसा।यथाप्रदृश्य

१ ओंकारस्यैकत्वेनोंकारेष्वितिबहुवचनायोगादित्यतःओंकाराणांबहुत्वाद्बहुवचनमित्यत्रप्रमाणमाह ॥ त्रिमात्रेति ॥ ओंकारेव्यंजितामितिपाठःकाल्पनिकः । २ अधोमणिमविंददित्यादिका प्रतीतार्थे योग्यता। मात्वात्पनन्ज्ञानेनांधःगुरूपदेशादिनामणिज्ञानोत्तमलब्धवानितिगोप्योर्थः मणिर्मूर्खप्रधानंचेत्युत्तमस्यवचोभवेदित्यभिधानम् ॥

मानार्थं समाधिःसाप्रकीर्तिता । विष्णुःपरमइत्यःयासाचविद्भिरीरितेतिवचनात् संप्रदायज्ञैर्गुरुचरणशरणैरेवपुरुषैर्ज्ञेयोयमर्थ इति भस्मस्नानविधानंतुश्रुत्युक्तंदर्शनानुगं।भस्मस्नानंततोब्राह्मंविधानंतुनृसिंह गोइतिवाक्यादेतेनिषेधयुक्तत्वात्भस्मस्नानानादरोपिकर्तव्यइति ३८ ३९ ४० गायत्र्यादिच्छंदसांक्रमोपिछंदोवैचित्र्यायुक्तोविधइत्याशयवानाह गायत्रीति छंदस्तुनवपादंयज्जगादित्युच्यतेबुधैरितिवचना ज्जगत्याख्यछंदोनवपादात्मकमित्यर्थः ४१ मुख्यप्राणोपिमत्प्रसादादेववेदार्थंजानाति मुख्यतःसर्वंवेदार्थतत्त्वमहमेवजानामीत्याशयवानाह किंविधत्तइति विकल्पयेत्विविधरूपत्वेनकल्पयेत् लोकेवि द्वज्जनमध्येमदन्यःकःपुरुषःइत्यस्याःश्रुतेःहृदयंतात्पर्यार्थंवेदकोपिनवेदचेत्कोवायुर्मत्प्रसादाद्वेत्तीत्यर्थः४२ संध्यामुपासीतेत्यादेःसंध्योपासनादिविधिलक्षणमर्थमंतरेणान्यमर्थंभगवान्कथंवेत्तीतितत्राह मामिति संध्यामुपासीतेत्यादिविधिलक्षणोवेदोमामुद्दिश्यविधत्तेसंध्यावंदनादेर्मद्विषयत्वात् ध्येयःसदासवितृमंडलमध्यवर्तीत्यादेःयदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलमित्यादेश्च सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मे त्यादिसत्यत्वादिगुणवाचकोवेदः सत्यत्वादिगुणविशिष्टंमामभिधत्ते चत्वारिवागित्यादिषुवेदादिवाच्यत्वाद्वागाख्यंमांवागित्यनूद्यचत्वारीतिमांविविधंकल्पयित्वावासुदेवसंकर्षणादिरूपविशिष्टत्वेनध्येय इति नसुरांपिबेत्ब्राह्मणोनहंतव्यइत्याद्यपोहभागोसुरऐश्वर्यंइतिधातोःसुराणामैश्वर्यादिमद्गुणानांपानंममस्यादितिविचिंतनं वेदैकवेद्यत्वेनब्राह्मणोविष्णुर्नास्तीतिविचिंतनमित्यादिमदप्रियमपोह्यनिषिध्या त्मानमेवलोकमुपासीतेत्यादिमद्विषयोपासनंवेदतात्पर्यार्थइत्यस्याःश्रुतेःहृदयमेववेदेतिगतेनान्वयः । विधिभागेहरेःपूजैश्राभिधानेचतद्गुणाः । विकल्पेतद्बहुत्वंचाप्यपोहेतुतदप्रियं । उच्यतेसर्ववेदेषुतच्चवे

छंदोमयोमृतमयःसहस्रपदवींप्रभुः ॥ ओंकारेव्यंजितांस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूषिताम् ३९ विचित्रभाषाविततांछंदोभिश्चतुरुत्तरैः ॥ अनंतपारांबृहतींसृजत्या क्षिपतेस्वयम् ४० गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चबृहतीपंक्तिरेवच ॥ त्रिष्टुप्जगत्यतिच्छंदोह्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट् ४१ किंविधत्तेकिमाचष्टेकिमनूद्यविकल्पयेत् ॥ इत्यस्याहृदयंलोकेनान्योमद्वेदकश्चन ४२ मांविधत्तेभिधत्तेमांविकल्प्यापोह्यइत्यहम् ४३ एतावान्सर्ववेदार्थःशब्दआस्थायमांऽभिदाम् ॥ मायामात्रमनू द्यांतेप्रतिषिध्यप्रशाम्यति ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा०एकादशस्कंधेएकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥ उद्धवउवाच ॥ कतितत्त्वानिविश्वेशसंख्यातान्यृषि भिःप्रभो ॥ नवैकादशपंचत्रीण्यात्थत्वमिहशुश्रुम १

दसएवहीतिवचनात् सुराहरेर्गुणाःप्रोक्तास्तेमेस्युरितिचिंतनं । सुरापानामितिप्रोक्तंतन्नकुर्यात्कथंचन । ब्राह्मणोविष्णुरुद्दिष्टःसनास्तीत्यभिचिंतनं। ब्रह्महत्यासमुद्दिष्टातांनकुर्यात्कथंचन। इत्याद्यपोहवाक्या र्थश्चेत्योविष्णुर्बुधैर्जनैरितिवचनाच्च ४३ नकेवलंकतिपयवाक्यार्थःसर्ववेदार्थोप्येवमेवेतिभावेनोपसंहरति एतावानिति कदानुवेदस्यविश्रमइतितत्राह शब्दइति निर्दोषःशब्दोवेदः अभिदांमामास्थाय सर्वावतारेषुभेदरहितोविष्णुरितिप्रतिष्ठाप्यमायामात्रंमदिच्छोद्बुद्धादृष्टनिर्मितंशरीरादिकंबंधमनूद्यानिरूप्यतस्यप्रतिषेधार्थमुपासनादिकविधायांतेमोक्षेज्ञानोदयेनजीवस्यशरीरादिकंप्रतिषिध्यप्रशाम्यति स्तिमितसमुद्रवत्स्वभावोपास्तिरूपेणातिष्ठतीत्यन्वयः नभिदायस्यसोभिदः अभिदश्चायमश्चेत्यभिदाःतमभिदां अइतिब्रह्मेति अनिषेधपुमान्विष्णावितियादवः प्रपंचनिषेधोवेदस्यार्थोनेनोच्यतइतिमतं सर्वावताररूपेषुनिर्भेदत्वाददोषतः । अभेदोविष्णुरुद्दिष्टस्तमेवोक्तातदिच्छया । निर्मितंदैहिकंबंधंतस्योपासनयैवतु। प्रतिषिध्यविमोक्षेतुस्वभावोपास्तिरूपतः।प्रतिशाम्यतिवेदोयंवासुदेवैकसंश्रयइतिसमा ख्ययानिरस्तामितिज्ञातव्यंविचात्मनिभिदावोधइतिभेदज्ञानस्याविद्यात्वोक्तेश्चेति ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायाएकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥ भगवत्सृष्टानांतत्त्वानांसं ख्यानंजीवस्यहरेश्चभेदंनिरूपयत्यास्मिन्नध्याये तत्रादौभगवदुपदेशाज्ज्ञाततत्त्वस्वरूपोप्युद्धवोऋषिभिस्तत्त्वानांबहुधासंख्यायमानत्वात् युक्तिंज्ञातुकामःपृच्छति कानीति त्वंनवेत्यादीनितत्त्वान्यात्थ वयंचशुश्रुम तत्रऋषिभिःसंख्यातानितान्येवउतेतराणि १

संशयनिमित्तमाह केचिदिति २ ऋषयस्तत्त्वानांसंख्यानामेतावत्त्वंयद्विवक्षयाकयायुक्त्यापृथग्गायंतिनोस्माकमिदंसयुक्तिकंवक्तुमर्हसि ३ ऋषयइतित्वयोक्तत्वात्सर्वेषुपक्षेषुयुक्तिशंकानकार्येत्यभिप्रायेणपरिहरति युक्तयइति यथाब्राह्मणावेदविचारकुशलाऋषयोभाषंतेसंक्षेपविस्ताराभ्यांवदंति तथासर्वेषुपक्षेषुयुक्तयःसंतीत्यन्वयः स्वकपोलकल्पितत्वेनवदतांमतंप्रमाणंकथंस्यादितितत्राह मायामिति मदीयांमायांममसामर्थ्यमुद्गृह्यआलंब्यनानाविधंतत्त्वसंख्यांवदतांऋषीणांमतंकिंनुदुर्घटं किमनुपपन्नं सर्वंप्रामाणिकमेवेत्यर्थः विष्णोःसामर्थ्यमालंब्यतत्त्वसंख्यांमुनीश्वराः । वदंतिहि तदविज्ञायविवदंत्यल्पबुद्धयः। तत्रापिकारणंविष्णोःशक्तिर्यस्याविकारतः। अव्यक्तादेर्विकल्पोयंमनसःसंप्रजायते । विरुद्धकल्पनंतच्चवासुदेवैकनिष्ठया । निरहंकारयानश्येद्विवादैकाश्रयंहितादितिवाक्या च्छ्रीनारायणसामर्थ्यमेवमायोच्यते नानिर्वाच्याविद्येति ४ ननुप्रामाणिकंचेत्किमितिविप्रतिपद्यंतेइत्याशंक्यतन्मततत्त्वापरिज्ञानादितिभावेनाह नैतदिति त्वंयथात्थ एतदेवंनभवति दुष्टत्वादहंयद्वच्मितत्तथानिर्दोषत्वादिति तदविज्ञायविदंत्यल्पबुद्धयःइत्यत्रापिमच्छक्तिरेवहेतुरित्याह एवमिति तत्रापिकारणंविष्णोःशक्तिरिति ५ सत्वादिभेदेनयासामितिबहुवचनं यासांमच्छक्तीनांसकाशाज्जातादव्यक्तादितत्त्वानांव्यतिकराद्विकारात्मनसोयोविकल्पःविरुद्धकल्पोमिथ्याज्ञानलक्षणः सएवाविवदतांविवदमानानांपदमाश्रयआसीत् तत्त्वसंख्याविवक्षाभेदेनबहुविधान्मनोविकाराद्भवतीत्यर्थः यस्याविकारतः अव्यक्तादेर्विकल्पोयंमनसःसंप्रजायते । विरुद्धकल्पनमिति कदानुविकल्पोपशमइत्यतआह प्राप्तइतिदमःइंद्रियनिग्रहःतद्द्वाराशमेप्राप्तेमन्निष्ठायांप्रवृद्धायांसविकल्पो

केचित्षड्विंशतिंप्राहुरपरेपंचविंशतिम् ॥ सप्तैकेनवषट्केचिच्चत्वार्येकादशापरे ॥ केचित्सप्तदशप्राहुःषोडशैकेत्रयोदश २ एतावत्त्वंहिसंख्यानमृषयोयद्विवक्षया ॥ गायंतिपृथगायुष्मन्निदंनोवक्तुमर्हसि ३ श्रीभगवानुवाच ॥ युक्तयःसंतिसर्वत्रभाषंतेब्राह्मणायथा ॥ मायांमदीयामुद्गृह्यवदतांकिंनुदुर्घटम् ४ नैतदेवंयथात्थत्वंयदहंवच्मितत्तथा ॥ एवंविवदतांहेतुःशक्तयोमेदुरत्ययाः ५ यासांव्यतिकरादासीद्विकल्पोवदतांपदम् ॥ प्राप्तेशमदमेप्येतिवादस्तमनुशाम्यति ६ परस्परानुप्रवेशात्तत्त्वानांपुरुषर्षभ ॥ पौर्वापर्यप्रसंख्यानंयथावक्तुर्विवक्षितम् ७ एकस्मिन्नपिदृश्यंतेप्रविष्टानीतराणिच ॥ पूर्वस्मिन्वापरस्मिन्वातत्त्वेतत्त्वानिसर्वशः ८ पौर्वापर्यमतोमीषांप्रसंख्यानमभीप्सताम् ॥ यथाविविक्तंयद्वक्त्रंगृह्णीमोयुक्तिसंभवात् ९ अनाद्यविद्यायुक्तस्यपुरुषस्यात्मवेदनम् ॥ स्वतोनसंभवेद्यस्मात्ततोन्यःपुरुषोभवेत् १०

व्येतिशनयाति ६ तमनुविकल्पनाशानंतरंविवादोपिशाम्यति तच्चवासुदेवैकनिष्ठयानिरहंकारयानश्येत्तविवादैकाश्रयंहितदिति ६ तत्त्वानामनेकविधसंख्यानेयुक्तिमाह परस्परानुप्रवेशादिति कार्यकारणरूपाणांतत्त्वानांपरस्परानुप्रवेशात् कारणेषुकार्यानुप्रवेशात्क्वचित्कार्येषुकारणानुप्रवेशात्अंतर्भावाच्चतथाप्रवेशेनपृथगेवावस्थनाच्च पौर्वापर्यप्रसंख्यानंन्यूनाधिकत्वेनतत्त्वानांगणनंवक्तुर्विवक्षितंयथातथाक्रियतेपूर्वासंख्याअल्पाअपराबह्वीतत्संबंधित्वंपौर्वापर्यम् ७ एतदेवविवृणोति एकस्मिन्निति इतराणितत्त्वानिएकस्मिन्पूर्वस्मिन्कारणेतत्त्वेअपरस्मिन्कार्येतत्त्वेवाप्रविष्टानिदृश्यंतेपि यस्मात्तस्मादमीषांतत्त्वानांगणनमिच्छतांपौर्वापर्यंपूर्वापरसंबंधिप्रसंख्यानमपियुज्यतइत्यर्थःनन्विदमार्षमतंतवचित्तेंगीकार्यमुतनेतितत्राह यथेति ऋषिभिरुक्तमिदंयथावदेवविविक्तंपृथक्पृथक्स्पष्टं अतएवयुक्तंचेति यद्यस्मात्तस्माद्गृह्णीमः हेतुंस्पष्टयति युक्तिसंभवादिति यद्युक्तंयथाविविक्तंतत्तथागृह्णीमःकुतोयुक्तिसंभवादितिवा ८ ९ तैर्ऋषिभिरप्यनाद्यविद्याबद्धादस्वतंत्राज्जीवात्सर्वथान्यःपरमेश्वरःस्वीकर्तव्यइतिभावेनाह अनादीतिअनादिकालंआरभ्याविद्याकामकर्मयुक्तपुरुषस्यपुराणिशरीराणिसरतोजीवस्यात्मवेदनंस्वस्वरूपाविर्भावलक्षणंज्ञानंतथात्मनःपरमात्मनोऽपरोक्षलक्षणंज्ञानंचस्वतःस्वशक्त्यानसंभवेदुक्तहेतोरितियस्माचस्मात्पुरुषःपूर्णषड्गुणोविष्णुस्ततोजीवादन्योभवेदित्यंगीकर्तव्यम् १०

अत्रेदमप्यनुसंधेयमित्याह पुरुषेति हृदिस्थितःवाजीवानांज्ञानोत्पादनात्पुरुषनाम्नोवहिःस्थित्वाज्ञानफलमुक्तिदानादीश्वरनाम्नश्चाण्वपिवैलक्षण्यंनद्रष्टव्यं भेददर्शनेऽनर्थमाह तदन्येति तयोःपुरुषेश्वरयो अन्यत्वकल्पनाभेदहष्टिलक्षणाअपार्था तत्स्वरूपादरगमनप्रयोजनानर्थकारिणीचेत्यर्थः ज्ञानात्मनोजीवस्यज्ञानोत्पादनंकथंघटतइतितत्राह ज्ञानंचेति प्रकृतेर्गुणः सत्वगुणजन्यं स्वरूपभूतंज्ञानंतुस दाजीवस्यविष्णुना। नियतंप्राकृतंज्ञानंभक्त्यातेनैवदीयतइतिवचनात् ११ जन्यज्ञानस्यप्राकृतत्वंसाधयति प्रकृतेरिति तुशब्दोविशेषद्योतकः प्रकृतेर्गुणसाम्यप्रलयेवर्तमानस्यआत्मनोजीवस्ययथा सत्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणाआवरकानभवंतिईश्वरेच्छाविषयप्रवृत्तिशून्यत्वात् तदास्वरूपज्ञानादिगुणाअपिभवंति तथासृष्टिकालेजीवस्वरूपतैर्गुणैरावृतंभवति गुणानांवीर्यमाह स्थितीति १२ किया यातंअनेनप्रकृतइत्यत्राह सत्वमिति इहसृष्टिकालेसत्वंज्ञानंसत्वगुणजन्यं रजोगुणजन्यंकर्म तमोगुणजन्यमज्ञानमित्युच्यते प्रलयकालात्सृष्टिकालेऽयंविशेषइतिवाह्यज्ञानंप्राकृतमितिसिद्धं यद्वा प्रलयेतुस्व ष्टिवपिप्रकृतेर्गुणाःआत्मनःपरमात्मनोनविशेषापादकाःकिंतुजीवस्यैव कथमत्राह सत्वमिति सत्वादयोजीवस्यवाह्यज्ञानादिविशेषजनकाइति अंतस्थःपुरुषोनामज्ञानदःसर्वदेहिनां । वहिस्थईश्वरो नामज्ञानादिफलदोहरिरितिवाक्यात् । पुरुषाख्योहृदृतस्तुविष्णुर्जीवविवोधकः । फलदातातुवाह्येनयईशेनाभिदांवदेत् । तथैवान्यस्वरूपेषुविष्णोर्योभेददर्शकः । येचजीवेश्वराभेदंपश्यंतेनर्थभागिनइति वाक्याच्चपुरुषेश्वरावुक्तार्थाविति सिद्धं इदानींऋषिभिरुक्ततत्त्वानांसंख्याभेदंवक्ष्यन्नतत्त्वकारणस्वरूपंतावदाह गुणव्यतिकरइति सत्वादिगुणानांमहदाद्यात्मनाव्यतिकरोयस्मात्सभगवान् गुणव्यति

पुरुषेश्वरयोरत्रनवैलक्षण्यमण्वपि ॥ तदन्यकल्पनापार्थाज्ञानंचप्रकृतेर्गुणः ११ प्रकृतेर्गुणसाम्येतुप्रकृतेर्नात्मनोगुणाः ॥ सत्वंरजस्तमइतिस्थित्युत्प त्त्यंतहेतवः १२ सत्वंज्ञानंरजःकर्मतमोऽज्ञानमिहोच्यते ॥ गुणव्यतिकरःकालःस्वभावःसूत्रमेवच १३ पुरुषःप्रकृतिर्व्यक्तमहंकारोनभोनिलः ॥ ज्योतिरा पःक्षितिरितितत्त्वान्युक्तानिमेनव १४ श्रोत्रंत्वग्दर्शनंघ्राणोजिह्वेतिज्ञानशक्तयः ॥ वाक्पाण्युपस्थपाय्वंघ्रिकर्माण्यंगोभयंमनः १५ शब्दःस्पर्शोरसोगंधो रूपंचेत्यर्थजातयः ॥ गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानिकर्मायतनसिद्धयः १६ सर्गादौप्रकृतिर्ह्यस्यकार्यकारणरूपिणी ॥ सत्वादिभिर्गुणैर्धत्तेपुरुषोऽव्यक्तमीक्षते १७

करःकिंनामधेयइत्यत्रउक्तं कालइति कालकामधेनाविति धातोःसर्जनेनब्रह्मादीनामभीष्टदोग्धृत्वात्कालनामाइत्यर्थः अनेनकारणत्वानुपपत्तिरपिपरिहृतेतिज्ञायते कारणस्यनामांतरंचाह स्वभावइति स्वतंत्रोभावःस्वभावःस्वरूपभूतोभावोभूतिरैश्वर्यंयस्यसतथाइतिवास्वाधीनोभावःसत्तायस्यसतथेतिवा स्वनियतोभावोजन्मादिलीलायस्यसतथेतिवा वायुनावैगौतमसूत्रेणेत्यादेर्वायोरेवसर्जना दिमतीतेःकथमस्यैवसर्वकर्तृतेतितत्राह सूत्रमिति सूत्रंसर्वाधारः अक्षरमंबरांतधृतेरितिसूत्रादेतल्लिंगंभगवदेकनिष्ठमित्येवशब्देनावधारयतिचशब्देनयोदेवानामितिश्रुतेर्वायुशब्दःसावकाशइतिदर्शयति १३ नवैकादशपंचत्रीनित्यत्रनवतत्त्वानिवक्ति पुरुषइत्यादिना पुरुषोहिरण्यगर्भःप्रकृतिर्गायत्रीव्यक्तोरुद्रःअहंकारःस्कंदः यदापुरुषशब्देनविरिंचस्यैववाच्यता। परस्यपृथगुक्त्यैवव्यक्तस्तत्रतुशंकरः।तदा हंकारशब्देनस्कंदस्यैववचोभवेदितिवाक्यादयंनियमःप्रामाणिकइत्यर्थः १४ एकादशतत्त्वान्याह श्रोत्रमित्यादिना ज्ञानशक्तयःज्ञानेंद्रियाणिकर्माणिकर्मेंद्रियाणिउभयंसंकल्पविकल्पात्मकंमनः १५ एषांविषयानाह शब्देति अर्थजातयःविषयसामान्यानि अनेनपंचतत्त्वान्युक्तानि कर्मायतनसिद्धयःकर्मेंद्रियविषयाःपायूपस्थयोर्विषयावुत्सर्गशब्देनोक्तौ द्विविधत्वात्पंचकद्वयंपंचेत्यनेनद्विरावृत्तिर्ग्राह्या पंचपचेति तथाचशब्दादिशिल्पांतानिदशतत्त्वानि १६ त्रीनितिसत्वादिगुणात्रीणितत्त्वानिइतिवक्तुंसत्त्वादिगुणप्रवृत्तिमाह सर्गादाविति अस्यजगतःसर्गादौउपादानकारणात्मकजडप्रकृत्यभिमानिनी चित्प्रकृतिर्हरिवाक्निमित्तकारणरूपिणीअंतर्नियंतृरूपेणप्रवेशात्कार्यरूपिणीचसत्वादिभिःश्रीभूर्दुर्गेतिरूपभेदेनसत्वादिगुणाभिमानिनीधत्तेजगदितिशेषः एवंचपुरुषादितमोगुणांतानिहरिणासहचतुस्त्रिंश

त्त्वानीतिभागवतंमतं परस्परानुप्रवेशादित्युक्तमुक्तंविवृणोति पुरुषइत्यादिना कालादिनाम्नाहरिणानुगृहीतःपुरुषनामाहिरण्यगर्भःसृष्ट्यर्थमव्यक्तनाम्नीसरस्वतीमीक्षतेसंक्षोभ्यइतिमत्वाव्यक्तादित
त्वानिसरस्वतींनिमित्तीकृत्यसृजतीत्यर्थः १७ अतएवकार्यकारणरूपेणसृष्टाव्यक्तादयोधारणशीलत्वाद्धातुनामानस्तत्वविशेषाः पुरुषेक्षयापुरुषस्यहरेःकटाक्षगोचरत्वेन संहताःसंश्लिष्टाःप्रकृते
र्बलाद्विकुर्वाणाः लब्धवीर्याःकार्यकारणशक्त्यन्विताः अंडंब्रह्मांडंसृजंतीत्यन्वयः यद्वा जडप्रकृतिरस्यजगतःसर्गादौसत्त्वादिगुणैर्जगद्धत्ते पुरुषोविष्णुरव्यक्तंप्रकृतिमीक्षते तन्नियंताधातवोंडसृजं
तीतिकार्यकारणभावादन्योन्यानुप्रवेशोयुक्तइतिवक्तुंसृष्टिकथनं सृज्यसृष्टिस्वरूपत्वादन्योन्यानुप्रवेशिनः । तिष्ठंतितात्विकादेवाविशेषप्रीतिकारणादितिवचनात् अतस्तत्वानामल्पसंख्यावत्वंयुक्तं १८
तत्रसत्वादीन्गत्यादींश्चविनाहरिणासहिवानिषड्विंशतितत्वानि महदहंकारौब्रह्मरुद्रावंगीकृत्यस्कंदविनापरमात्मनासहपंचविंशतिः । व्यक्तविनाचतुर्विंशतिरित्येतानि न्यूनसंख्याकतत्वानिसिद्धवत्कृ
त्यसप्तैकइत्यादिन्यूनसंख्यानिकथयति सप्तैवेति यत्रयस्मिन्पक्षेसप्तैवधातवस्तदैवंगणनंकर्तव्य शब्दाद्यर्थाःखादयश्चैकीकारंगताःपंचषष्ठोज्ञाननामाब्रह्मासप्तमउभयाधारः अभिमन्यमानाभिमा
निनांआधारःआत्मापरमात्माइतिसप्तत्वं ततःशब्देनज्ञानात्मनावनुकृष्येते दशेंद्रियाण्येकीकृत्यैकंतत्वमसवःपंचप्राणाः देहइति देहाभिमानीदिवाकरः ज्ञानात्मानावितिनवतत्वानि ज्ञानशब्दो
द्वितोब्रह्मातदाधारोहरिःस्मृतइति सर्वदेहाभिमानीतुदेहिनांतुदिवाकरइतिच इंद्रियात्मेंद्रएवैकः प्राणोनामप्रजापतिरितिचदेहप्राणौपंचेंद्रियाणिवा ज्ञानात्मभ्यांनवेतिवा यद्वा वागादीनामनोधीन

व्यक्तादयोविकुर्वाणाधातवःपुरुषेक्षया ॥ लब्धवीर्याःसृजंत्यंडंसंहताःप्रकृतेर्बलात् १८ सप्तैवधातवइतियत्रार्थाःपंचखादयः ॥ ज्ञानमात्मोभयाधारस्त
तोदेहेंद्रियासवः १९ षडित्यत्रापिभूतानिपंचषष्ठःपरःपुमान् ॥ तैर्युक्तआत्मसंभूतैःसृष्ट्वेदंसमुपाविशत् २० चत्वार्येवेतितत्रापितेजआपोन्नमात्मनः ॥
जातानितैरिदंजातंजन्मावयविनःखलु २१ संख्यानेसप्तदशकेभूतमात्रेंद्रियाणिच ॥ पंचपंचैकमनसाआत्मासप्तदशःस्मृतः २२ तद्वत्षोडशसंख्यानेआ
त्मनामनउच्यते ॥ भूतेंद्रियाणिपंचैवमनआत्मात्रयोदश २३ इतिनानाप्रसंख्यानंतत्वानामृषिभिःकृतम् ॥ सर्वंन्याय्यंयुक्तिमत्त्वाद्विदुषांकिमशोभनम्
२४ उद्धवउवाच ॥ प्रकृतिःपुरुषश्चोभौयद्यप्यात्मविलक्षणौ ॥ अन्योन्यापाश्रयात्कृष्णदृश्यतेनाभिदातयोः २५

त्वेनमनसैकत्वंपंचश्रोत्रादींद्रियाणिदेहप्राणौपरमात्मनासहेतिनव १९ षडित्यत्रैवंसंख्यानं महदादिकारणानांकार्यानुप्रवेशेनपंचाकाशादिभूतानिपरमपुरुषःषष्ठइतिषट् नवसप्तत्रयोदश
स्वेकेपांचित्कार्याणांकारणानुप्रवेशइतिज्ञेयं आत्मनःसंभूतैस्तैराकाशादिपंचभूतैर्युक्तःआत्माइदंसृष्ट्वासमुपाविशत् २० चत्वार्येवेति तानिकानीत्यत्राह तत्रापीति तत्रापिपंचस्व
प्यात्मनोजातानितेजआपोन्नमितित्रीणिआत्मैकइतिचत्वारि अन्नंपृथिवी अवयविनइदजन्मतैः तेजआदिभिर्जातंव्यक्तखलुअवयवीदेहः २१ सप्तदशसंख्यानेत्वेवंगणनपंचभूतानिपंचमात्राः
पंचश्रोत्रादींद्रियाणिइतिपंचदशएकेनमनसासहआत्मापरमात्मासप्तदशइतिसप्तदशकं भूतमात्रेत्यनेनैकादशतत्वसंख्यानमपिज्ञेयं पंचभूतानिपंचमात्राश्चैकःपरमात्मेति । भूतानिमात्राश्चपरस्तत्त्वै
कादशकंस्मृतमिति २२ षोडशसंख्यानितत्वानितद्वत् भूतमात्रेंद्रियाणिपंचपंचेत्युक्तवत् तर्हिपूर्वस्मात्कोविशेषइत्यतउक्तं आत्मनेति आत्मनःसान्निधिस्थत्वान्मनसस्तयोरेकत्वेन आत्मनःस
न्निधिस्थत्वान्मनसस्तुतदुक्तितः । उक्तोभवेद्दरात्मातुतत्वंषोडशकंपदेत्युक्तेः एवशब्दोवीप्साद्योतकः भूतानिपंचेंद्रियाणिपंचमनआत्माब्रह्मापरमात्माचेति त्रयोदशतत्वानि भूतेंद्रियाणिचमनाब्रह्मा
विष्णुस्तथैवच । एवंत्रयोदशैवाहुस्तत्वानिमुनयोवराइति आत्मेतिपरमात्माचाविरिंचश्चापिकथ्यते । वायुर्मनश्चदेहश्चस्वयमित्यपिकुत्रचिदिति २३ उपसंहरति इतीति २४ उद्धवएवंतत्वसंख्या
विषयानुपपत्तिशंकापरिहारश्रवणेनतद्विषयेनिःशंकोपीदानींप्रकारांतरेणशंकते प्रकृतिरिति अत्रपुरुषोविष्णुःप्रकृतिर्जडसज्ञातावुभौयद्यप्यात्मविलक्षणौस्वरूपतएवभिन्नौ अतस्तयोर्भिदाचेतिवैलक्षण्यं

प्रकीर्तितामिति अतोवैलक्षण्यंभेदःतथाप्यनयोरन्योन्यापाश्रयात्भिदानदृश्यतेतत्कुतइतिचोद्याभिप्रायः १५ अन्योन्यापाश्रयत्वंविवृणोति प्रकृताविति हिशब्दोहेतौ हरेःप्रकृतेराधारत्वेनतत्व
उत्तमत्वंप्रकृतेस्तदधीनत्वेनतवरत्वमंतरेणानयोरन्योन्याधारत्वमेवदृश्यते हियस्मात्तस्मान्मंदमतेर्मेसंशयंछेत्तुमर्हसीत्यन्वय पद्मेशेत्यनेनहरेःप्रकृत्युत्तमत्वांकवक्तव्यमितिजानन्नप्युद्धवोलोकविषयं
दर्शयित्वमात्मन्युपचरतीतिज्ञातव्यम् २६ एतदेवप्रामाणिकमितिभाग्नेनाह त्वत्तइति तनुशक्तितोऽल्पबुद्धित्वात्तामसादिशरीरबलाद्वाज्ञानस्यप्रमोषोपित्वत्तः शक्तिःकासूर्वलंलक्ष्मीरिति काम्बुद्धौकुवा
च्यस्त्वइत्यभिधानाच्छक्तिशब्देनबुद्धिरित्युच्यते आत्ममायायाःस्वसामर्थ्यस्यत्वदधीनप्रकृतेर्वागतिंस्थिति आधारःप्रकृतेर्विष्णुर्नाधारस्तुहरेःक्वचित् । तथाप्यव्यक्तगोयद्धदृश्यतेमदचेतसामितिपाद्मोक्तव
चनात्प्रकृत्याधारत्वंहरेरितरत्रमंदमतिविवक्षयेतिहिशब्दद्वयेनदर्शयति २७ आत्मविलक्षणाविति यत्त्वदुक्तंतत्तथैवेतिभावेनपरिहरति प्रकृतिरिति चशब्दोवैलक्षण्यानुकर्षार्थोवधारणार्थश्च प्रकृतिपुरुषा
वन्योन्यविलक्षणावेवेत्यर्थःवैलक्षण्याविवेकःकिंकृतइतितत्राह विकल्पइति मिथ्याज्ञानकृतः ननुविकल्पःकिंकारणकइतितत्राह एषइति एषविकल्पःतमःकारणकइतिप्रतिज्ञायते तथाहि
गुणव्यतिकरात्मकएषसर्गोवैकारिकःविकारनिमित्तःसचगुणव्यतिकरस्त्रिविधः सत्वरजस्तमसामेकैकप्राधान्येनत्रैविध्यं तत्रतमःप्रधानानामेवसत्वानाविरुद्धकल्पनंयस्मात्तस्मात्तमएवकारणम् २८
नकेवलंतमएवप्रकृतिरीश्वरेच्छाचकारणमित्याह ममेति अंगउद्धव ममायाममेच्छागुणमयीज्ञानादिगुणमयी सत्वादिगुणमयी ममायामदधीनाप्रकृतिश्च गुणैर्गुणभूतैर्महदहंकारादिभिः

प्रकृतौलक्ष्यतेह्यात्माप्रकृतिश्चतथात्मनि ॥ एतन्मेपुंडरीकाक्षमहांतंसंशयंहृदि ॥ छेत्तुमर्हसिपद्मेशवचोभिस्तत्त्वनैपुणैः २६ त्वत्तोज्ञानंहिजीवानांप्रमोष
स्तेनुशक्तितः ॥ त्वमेवह्यात्ममायायागतिंवेत्थनचापरः २७ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकृतिःपुरुषश्चेतिविकल्पःपुरुषर्षभ ॥ एषवैकारिकःसर्गोगुणव्यति
करात्मकः २८ ममांगमायागुणमय्यनेकधाविकल्पबुद्धिचगुणैर्विधत्ते ॥ वैकारिकस्त्रिविधोध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूतमन्यत् २९ दृग्रूपमर्कंवपुरत्ररं
ध्रेपरस्परंसिध्यतिनस्वतोसौ ॥ आत्मायदेषामुपरामआद्यःस्वयानुभूत्याखिलसिद्धसिद्धिः ३०

सत्वादिगुणैर्वानेकधाविकल्पबुद्धिंविधत्तेकरोति महत्तत्त्वविकाराज्जातत्वाद्वैकारिकोहंकारस्त्रिविधः महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहंतत्वमजायतइत्यादिनाप्रसिद्धं वैकारिकोमहांश्चैवतथाहंकारएवच । त
थैवसात्विकश्चांशोवैकारिकइतित्रिधेतिच सोयंत्रिविधोपित्रिविधः अध्यात्मादिभेदेन २९ एतत्त्रैविध्यंशृंगग्राहिकयैवदर्शयति दृग्रूपमिति रंध्रेगोलके दृक्चक्षुरिंद्रियंतदध्यात्ममुपलक्षण
मेतत् अध्यात्ममिंद्रियाणितैजसाहंकारस्वरूपाणि तैरेवविपरीतज्ञानंजायते अहंकारेविद्यमानेभ्रमोभवतिनान्यदेतिवचनात् परत्रदेहाद्बहिर्यद्रूपंतदधिभूतम् तामसंपरत्रादित्योर्कस्तदधिदैवतं
वैकारिकं अनेनकिंप्रयोजनमत्राह परस्परमिति अध्यात्मादिगतचक्षुरादीतरेतरापेक्षयासिद्ध्यति ज्ञानाख्यंप्रयोजनंभवति असौसिद्धिःस्वतोन एकैकस्मान्नस्यात् चक्षुराद्यन्यतमाभावेज्ञानं
नोदेतीत्यर्थः नैतावतापरस्परासिद्धिःपूर्यतइत्याह आत्मेति यदात्माप्रयत्नोजडाहंकारोवास्तितदाखिदंवैकारिकंज्ञानं । प्रकृतिप्राकृतव्यतिरिक्तंजीवपरमात्मस्वरूपकदानुविशदंदृश्यतइत्यत्राह ए
षामिति आत्मेत्यनुवर्तते यदैषांप्रकृतिप्राकृतानाउपरामःअत्यंतोच्छेदनलक्षणामुक्तिस्तदास्वयानुभूत्यास्वरूपज्ञानेनात्माजीवआद्यःआत्मापरमात्माचज्ञायतइतिशेषः कीदृशोहरिरखिलस्यसिद्ध्यसि
द्धीज्ञानाज्ञानेयस्मात्सतथा सर्वस्यज्ञानाज्ञानहेतुरित्यर्थः सम्यक्ज्ञानंहरेःशक्त्यातन्मुक्तस्यविशेषतः । देवतानुग्रहोनित्योमुक्तस्यापिह्यपेक्ष्यते । नित्यंतत्प्रतिबिंबत्वाज्जीवानामेवकृत्स्नशः । बाह्यज्ञा
नंचमुक्तस्यनजडाहंकृतेःक्वचित् । किंतुस्वरूपशक्त्यैवदेवेभ्यश्चाभिजायत इतिवचनात् ३०

उक्तन्यायमतिदिशति एवमिति चक्षुर्जिह्वादिनासहत्वगादिश्रवणादिचैवमध्यात्मादिभेदेनत्रिविधंसादिचानित्यमन्योन्यापेक्षत्वात् कीदृशंत्वगादि चित्तयुक्तं अनेनचित्तंमनोपित्रिविधमितिज्ञातते चमु रितिपुनर्वचनमवधारणार्थम् ३१ तामसाहंकारोपिविकल्पहेतुरितिसूचितंपुरस्तात्तदिदानींस्पष्टयति योसाविति योसौमोहाविकल्पहेतुरज्ञानान्यथाज्ञानहेतुर्विकारःसत्वादिगुणक्षोभोमहत्तत्वंतेनकृतःसो हमहंकारस्त्रिवृत्त्रिरूपत्वेनवर्तते त्रिःप्रकारमाह वैकारिकइति वैकारिकस्तामसऐंद्रियइंद्रियोत्पत्तिहेतुः तैजसश्चेति प्रयोजनमाह जगतइति जगतःप्रसूतिःसृष्टिर्यस्मात्सतथा जगत्सृष्टिहेतुरित्यर्थः अनेनप्रकृतेःकारणत्वंगतमत्राह प्रधानेति प्रधानंप्रकृतिर्मूलंमहत्तत्वद्वाराकारणंयस्यसतथा ३२ महदादिकार्यानुगतस्यहरेरपिगुणक्षोभकृतोविकारःस्यादिततत्राह आत्मेतिआत्मापरमा त्मागुणक्षोभकृतविकारवान्नयपरिज्ञानमयत्वात् पूर्णज्ञानस्वरूपत्वात्विकाराभिमानित्वमंतरेणज्ञानस्वरूपत्वेनआत्माजीवोपिनगुणक्षोभकृतविकारइति विकल्पस्वरूपमाह विवादइति जीवेश्वराभे दंजगन्मिथ्यात्वादिकमसदस्ति जीवेश्वरभेदप्रपंचादिकंसन्नास्तीतिभिदयावस्तुयाथार्थ्यादिविपर्ययेणार्थनिष्ठःपदार्थनिष्ठोविवादोविकल्पोभवति केषामित्यतउक्तंव्यर्थइति सविकल्पोव्यर्थोप्यविद्य मानविषयोपितथानिष्प्रयोजनोपिस्वलोकात्स्वाश्रयान्मत्तःपरावृत्तधियामपगतबुद्धीनांपुंसांनोपरमेतपुनःपुनर्वर्द्धतइत्यर्थः असदस्तिचसन्नास्तीत्येवंभेदाद्विवादनं। सदैवहरिपादाब्जविमुखानांप्रवर्तते इतिमानहिशब्दश्चहीतम् ३३ त्वद्विमुखानांस्वकृतकर्ममूढानामेषांपुनर्भवोस्तीतिसिद्धं तत्रनित्यानांजीवानांजन्ममृतीकीदृश्यौकर्मेतरकारणचकिमितिपृच्छत्युद्धवः । त्वत्तइति त्वत्तःपरावृत्तधियः

एवंत्वगादिश्रवणादिचक्षुर्जिह्वादिनासादिचाचित्तयुक्तम् ३१ योसौगुणक्षोभकृतोविकारःप्रधानमूलोजगतःप्रसूतिः ॥ अहंत्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारि कस्तामसऐंद्रियश्च ३२ आत्मापरिज्ञानमयोविवादोह्यस्तीतिनास्तीतिभिदार्थनिष्ठः ॥ व्यर्थोपिनैवोपरमेतपुंसांमत्तःपरावृत्तधियांस्वलोकात् ३३ उद्धवउवाच ॥ त्वत्तःपरावृत्तधियःस्वकृतैःकर्मभिःप्रभो ॥ उच्चावचान्यथादेहान्गृह्णंतिविसृजंतिच ३४ तन्ममाख्याहिगोविंददुर्विभाव्यमनात्मभिः ॥ न ह्येतत्प्रायशोलोकेविद्वांसःसंतिवंचिताः ३५ श्रीभगवानुवाच ॥ मनःकर्ममयंनृणामिंद्रियैःपंचभिर्युतम् ॥ लोकाल्लोकंप्रयात्यन्यमात्मातदनुवर्तते ३६ ध्यायन्मनोहिविषयान्दृष्टान्वानुश्रुतानथ ॥ उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रंस्मृतिस्तदनुशाम्यति ३७ विषयाभिनिवेशेननात्मानंयत्स्मरेन्मनः ॥ जंतोर्वैकस्यचिद्धे तोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ३८

त्वत्तोनित्याजीवाश्चहंजातोहंमृतइत्यभिमानेनस्वकृतैः कर्मभिर्यथोच्चावचान्देहान्गृह्णंतिविसृजंतिच ३४ तद्ग्रहणादिकंतथाममाख्याहि बुद्धिबलविधुरैर्दुर्ज्ञेयंचेदपिबुद्धिमद्भ्यःश्रोतुंशक्यत्वा त्किमितिमयाख्येयमितितिनिर्बंधइतितत्राह नहीति नसंतिनावगच्छंतिनजानंतीत्यर्थः अंचुगतिपूजनयोरितिधातुः गतिर्ज्ञानार्थः वंचितामोहितास्त्वयेतिशेषः ३५ नित्यानांजीवानांदेहग्रहणादौ कारणंकर्मइतरन्मनोपीत्याशयवान्परिहरति मनइति मरणकालेकर्ममयंकर्मसंस्कारोपचितंलिंगात्मकंसूक्ष्मैःपंचभिरिंद्रियैर्युतंमनोलोकाद्देहादन्यंलोकंदेहंप्रयाति तदात्माजीवः । तन्मनोनुवर्तते कर्मेश्वर स्तन्मयंतत्प्रधानंतत्प्रेरितमितिवाअनादितःप्रकृतिमयेनतेनबद्धत्वात्तदनुवर्तनंयुक्तम् ३६ मनःप्रधानःपुरुषोनुवर्ततइत्यनेनमनसःप्रयोजकत्वंप्रतीयतेतत्कथमत्राह ध्यायन्निति मनोदृष्टानथवाश्रुतान्विषया न्ध्यायन्स्याद्भवतिहियस्मात्तस्मात्पुरुषप्रवृत्तौमनःप्रयोजकमितिशेषः । इतोपिमनःप्रयोजकमित्याह अथेति अथयदाकर्मतंत्रंविषयसंस्कारसमुद्गमंमनःसीदाद्विपन्नमात्मनोदेहादुद्गतंभवति तदातदनुम नोनुजीवस्यस्मृतिरर्थस्मरणंशाम्यतिनश्यति देहांतराभिमानपर्यंतमितिशेषः ३७ मरणमेवस्पष्टयति विषयेति कस्यचित्कर्महेतोरुत्तरदेहंप्रवेक्ष्यन्विषयाभिनिवेशेनउत्तरदेहनिवेशेनजंतोर्मनआत्मा नंपूर्वदेहंनस्मरेत्स्मरणसमर्थंनस्यादितियत् सात्यंतविस्मृतिर्मृत्युरित्यन्वयः वाइत्यनेनजातस्यहिध्रुवोमृत्युरितिस्मृतिप्रसिद्धिंद्योतयति ३८

इदानींजन्मस्पष्टयति जन्मेति पुंसोदेहादिष्वहंममेदमित्याद्यात्मतयात्मीयत्वेनसर्वभावेनसर्वचेष्टयासमस्ताभिप्रायेणविषयस्वीकृतिंदेहाभिमानंजन्मप्राहुरित्यन्वयः देहादिस्वयंस्वकीयश्चनभवतिपरमात्माधी नत्वादितिं तुशब्देनविशेषितेर्थेउदाहरति यथेति जाग्रदिदमित्ययंस्वप्नोयथाअविद्यमानोयथाचमनोरथविषयोप्यविद्यमानोनत्वनिर्वचनीयः परस्यापिजीवस्यातोजन्ममृतियुक्तेइतिभावः स्वाप्नइतिपाठे स्वप्नेजायमानोजाग्रत्स्वप्नत्पयोयथाअविद्यमानइत्यर्थः ३९ अत्यंतविस्मृतिंसोदाहरणंस्पष्टयति स्वप्नमिति यथास्वप्नादुत्थितःस्वप्नस्पष्टंमनोरथंचप्राक्तनमर्थंतद्विषयंचासौस्वप्नादिद्दक्नस्मरतितथातत्रदे हांतराभिमानेसतिपूर्वंपुरातनमात्मानं देहंनस्मरति इवशब्दःकेषांचिन्महात्मनांस्मरणंसंभवतीत्यस्मिन्नर्थे अस्मरणेकारणमाह अपूर्वमितिचशब्दएवार्थेअपूर्वंपश्चात्तनंनूतनंदेहमेवानुपश्यति यत्ततइति यद्वा विषयाभिनिवेशमेवस्पष्टयति स्वप्नमिति प्राक्तनंस्वप्नंमनोरथंचयथानस्मरति असौतथाप्राक्तनजन्माद्यनुभूतमर्थंविषयंचनस्मरति किंतत्रनिमित्तमत्राह तत्रेति तत्रदेहांतरप्राप्तौपूर्वमनादिमेवात्मानंअपूर्वंसा दिमिवानुपश्यतिइतियस्मात्तस्माद्विषयाभिनिवेशएवकारणमित्यर्थः ४० अत्रजीवस्यानादिनित्यत्वंदेहस्यसादित्वेनानित्यत्वंतत्राभिमानानभिमानलक्षणेजन्ममृतीइत्युक्तं तत्रजीवस्यानादिनित्यत्वेयुक्त मुक्तंतदेवकथमत्राह ईदृशेति वस्तुनिजीवतत्त्वेविज्ञायविचारेणज्ञातेसति जीवस्यानादिनित्यत्वंज्ञायते तथाहि ईदृशःइदानींतनकालवर्त्येवायास्यतीत्यायएष्यत्कालवर्तीचायमेवसःअतीतकाल संबंधइतित्रैविध्यंजीवस्यत्रिकालवर्तित्वमातिं तदेवानादिनित्यत्वंदेहस्यतदभावादत्तोयुक्तमुक्तं ईदृशायासइत्यत्रयासइतिदीर्घस्यलोपोवक्तव्यः क्षैप्रेदीर्घलोपइति यत्ज्ञानमंतरेणपुरुषार्थोनस्यात्तत्राक्षि प्रंमयत्नंनीयामितिज्ञापनायप्रयुक्तदीर्घोलुप्यतइतिसूत्रादत्रातइतिप्रयोगाच्च अनित्यशरीरसंबंधेनजीवस्याप्यनित्यत्वमापद्यतइतितत्राह बहिरिति बहिर्नारिकेलकपालवत् बहिष्ठोदेहोजीवाद्भिन्नोनारिकेल

जन्मत्वात्मतयापुंसःसर्वभावेनभूरिद ॥ विषयस्वीकृतिंप्राहुर्यथास्वप्नमनोरथः ३९ स्वप्नंमनोरथंचार्थंप्राक्तनंनस्मरत्यसौ ॥ तत्रपूर्वमिवात्मानमपूर्वं चानुपश्यति ४० ईदृशायासविज्ञायत्रैविध्यंभातिवस्तुनि ॥ बहिरंतर्भिदाहेतुर्जनोसज्जनकृद्यथा ४१ नित्यदाह्यंगभूतानिभवंतिनभवंतिच ॥ कालेना लक्ष्यवेगेनसूक्ष्मत्वात्तन्नदृश्यते ४२ यथार्चिषांस्रोतसांचफलानांवावनस्पतेः ॥ तथैवसर्वभूतानांवयोवस्थाचतत्कृता ४३

वदंतःस्वांतर्वर्तिनोजीवस्यभिदायाअनित्यत्वादिविशेषस्याहेतुः आपादकोनभवति भेदोविशेषपदलनइत्यभिधानं जीवस्यानादिनित्यत्वेपरमात्मनाअभेदःप्राप्तइत्यतोवाह बहिरिति बहिरंतर्वर्तिनोहरे भिदायाहेतवोदुःखादयोयस्यसबहिरंतर्भिदाहेतुः अस्तुहरेर्भेदोजीवस्यदेहाद्भेदःकथमित्यतोवाह बहिरिति अयमेवबहिरंतस्थत्वधर्मःआत्मानात्मनोर्वैलक्षण्येभिदाहेतुर्विशेषहेतुरित्यर्थः देहस्यानात्म त्वंसोदाहरणमाह जनइति यथाअसज्जनोऽसज्जनकृत्मायोसज्जनोसज्जनंपुत्रमेवजनयतीतिपितृज्ञानात्पुत्रदौरात्म्यंज्ञायते एवमनित्योदेहोनित्यंदेहंजनयतीति अतोदेहस्यानित्यत्वाज्जीवस्यत्रैकालिकव र्तित्वेनानित्यत्वात् देहस्यानात्मत्वमतएवजीवाद्भिन्नत्वंचासिद्धं असाधुजनएवजीवपरयोरभेदंवक्तीतिसोदाहरणमाह जनइति यथाऽसाधुजनएवासाधुजनंकरोतिनसाधुःएवमासुरोजनोपिसतंभेदमसंतंकरो तिअतोऽसाधुजनपरंपरादौरात्म्यंसाधुजनवाक्याज्ज्ञायतइत्यर्थः ४१ देहस्यानित्यत्वप्रकारमाह नित्यदेति नित्यदाप्रतिक्षणंभूतानिजीवाधिष्ठितदेहाअंशतोभवंत्युपचितानिभवंतिनभवंतिच अपचि तानिभवंतिच किमितिनदृश्यतेइतितत्राह कालेनेति उपचयापचययोःसूक्ष्मत्वाल्लिंगवेद्यत्वाच्चक्षुषातन्नदृश्यते ४२ तदेवसोदाहरणंवक्ति यथेति यथार्चिरादीनांसेयज्वालेत्यादिप्रतीतिः कालकृ तावयासर्वभूतानांसर्वप्राणिदेहानांवयोवस्थाबाल्यकौमाराद्यवस्थातेनकालेनकृता ४३

---

१ महाव्याकरणमिदसूत्रं । २ संहितत्वयाउच्चारणकालेउच्चार्यमाणोदीर्घः पदकालेलुप्यतइत्यत्रप्रयोगंदर्शयति अत्रातइति अत्रातआहुःपरमंजरित्रमित्यत्र अत्रतेआहुः परमंजारित्रमितिपदच्छेदात् ।

नन्वेवस्तुकालकृतत्वमत्राविवेकः कथमित्यतउक्तमेवविवृणोति सोयमिति यथाप्रतिक्षणमग्निज्वालादीनामागमविगमभाववत्सोयंदीपइतिप्रत्यभिज्ञानंमृषेति नञोध्याहारः सएवायं दीपइत्यादिप्रत्यभिज्ञामृषा तथामृषागीर्भिर्मृषा पुषांपुंसांकेषांचिद्विशेषाणामागमात् केषांचिदपगमात् सएवायंपुमानितिदेहविषयोव्यवहारोमृषाविवेकिनासचायंदेहइत्यादिकोनमृषा सचायमितितुज्ञानंनमृषायंसएवतुइतिज्ञानंमृषैवस्यादित्यादेर्विशेषविवेकोयुज्यते ४४ ननुदेहस्यैवविकारश्चेदहंजातोहम्मृतइतिप्रतीतिः कथमत्राह आद्यइति आद्यउत्पत्तिरहितोमरोमरणरहितः आद्यंतशून्यइत्यर्थः अव्ययःशरीरसयोगवियोगयेरपि वृद्धिक्षयादिरहितःसजीवः स्वकृतकर्मबीजेनजायतेम्रियतेचेतिव्यवहारोभ्रांत्याविवेकज्ञानराहित्येनयथादारुसंयुक्तोग्निरुत्पत्तिविनाशवानित्युच्यते तस्मान्नित्यस्यजीवस्यजननमरणप्रतीतिरविवेककृतेत्यर्थः सचायमितितुज्ञानंनमृषायंसएवतु। इतिज्ञानंमृषैवस्याद्देहाभेदौयतस्तनोः। अभेदएवजीवस्यनित्यंप्रत्येकशःपृथक्। देहदीपनदीवारिफलादीनापृथक्कृतः। भेदाभेदौपरिज्ञेयौकार्यकारणयोरपि।गुणस्यगुणिनश्चैवजातिव्यक्त्योस्तथैवच। तथावयव्यवयवयोःक्रियायास्तद्वतस्तथा। एवंजडेषुनियमश्चिद्रूपेष्वभिदैवतु।येधर्मानियमेनैवधर्मिणोनवियोगिनः। जडस्थाअप्यभिन्नास्तेभिन्नाभिन्नावियोगिनइतिवचनात् यावद्द्रव्यभाविनामभेदोयावद्द्रव्यभाविनाभेदाभेदाविति निर्णयइति ४५ जन्मादिकंजीवस्यनैवेत्युक्त्वादेहस्यासिद्धंद्रढयति निषेकेति ४६ चिद्रूपस्यजीवस्यजडशरीरसबंधःकथंघटतइतितत्राह एताइति अन्यस्यहरेरधीनामनोरथमयीरेतास्तनूःसत्त्वादिगुणसंगादुपादत्तेअभिमनुते अभिमानंजहातिच हरेरिच्छागुणसंगश्चवटकइत्यर्थः ४७ अभिमानस्वीकारोजन्मतदत्यंतविस्मृतिर्मरणमित्यु

सोयंदीपोर्चिषांयद्वत्स्रोतसांतदिदंजलम् ॥ सोयंपुमानितिनृणांमृषागीर्भिर्मृषायुषाम् ४४ आद्यःस्वकर्मबीजेनजायतेसोव्ययःपुमान् ॥ म्रियतेचामरोभ्रांत्यायथाग्निर्दारुसंयुतः ४५ निषेकगर्भजन्मानिबाल्यकौमारयौवनम् ॥ वयोमध्यंजरामृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ४६ एतामनोरथमयीर्ह्यन्यस्योच्चावचास्तनूः ॥ गुणसंगादुपादत्तेक्वचित्कश्चिज्जहातिच ४७ आत्मनःपितृपुत्राभ्यामनुमेयौभवाप्ययौ ॥ भवाप्ययौहिवस्तूनामभिज्ञाद्वयलक्षणौ ४८ तरोर्बीजविकाराभ्यांयोविद्वाञ्जन्मसंयमौ ॥ तरोर्विलक्षणोद्रष्टाएवंद्रष्टातनोःपृथक् ४९

क्तंतद्द्वयंनिष्प्रमाणकत्वेनमायामयंकिंनस्यादत्राह आत्मनइति आत्मनोदेहस्यभवाप्ययौजन्मनाशौपितृपुत्राभ्यांलिंगाभ्यांअनुमेयौ तथाहिस्वदेहात्पुत्रदेहोजातः यत्तस्माज्जन्मसिद्धंयथाचपितृशरीरंविनष्टंपुत्रेणदृष्टंयत्तस्मात्तदपिप्रत्यक्षंसिद्धमेवंदेहस्यजननमरणेसिद्धेइतिभावः ननुतर्हिदेहस्यविद्यमानेजातोमृतइतिचेतनविषयत्वेनकथंव्यपदिश्यतइतितत्राह भवाप्ययाविति वस्तूनांनित्यानांजीवानांजातोहंमृतोहमितिव्यपदिश्यमानौभवाप्ययौअभिज्ञाद्वयलक्षणौअभिज्ञाद्वयंजातोमृतइतिअभिमानद्वयमेवलक्षणंययोस्तौ तथाहियस्मात्तस्माद्व्यपदेशइतिभावः[२] ४८अभिमानमात्रसमर्थनेनकिंप्रयोजनमित्याशंक्यअभिमानपरित्यागेनैवसंयमलक्षणोर्थइतिभावेनाह तरोरिति यस्तरोर्जन्मसंयमौबीजविकाराभ्यांबीजाद्विकाराच्चविद्वान्जानाति यथातेनविदुषातद्वतःस्थितआत्मातन्नियामकः परमात्माचतरोर्विलक्षणोद्रष्टः एवंदेहस्यजन्मसंयमौद्रष्टाजीवःतन्नियामकःसर्वज्ञःपरमात्माचतनोःपृथक्भिन्नइत्यर्थः अनेनतरोर्बीजविकारदृष्टांतेनविद्वान्देहाभिमानंत्यक्त्वासंयमंयाति सर्वस्माद्धरेर्भेदं जानातीत्युक्तमत्रकिंप्रमाणमित्यतोवाह तरोरिति विद्वद्दर्शनंमानमित्यर्थः योबीजविकाराभ्यांजन्मसंयमौविद्वास्तरोरवस्थागतस्तरोर्विलक्षणोयथादृष्टएवंदेहस्यजन्मादेर्द्रष्टाजीवाच्छरीराद्भिन्नइतिस्वानुभवसिद्धमुक्तमितिभावः बीजाद्यवस्थासंयुक्ताद्वृक्षाद्द्रष्टायथापृथक्। एवंविकारिणोविष्णुर्जीवश्चपृथगेवास्थितिवचनात् ४९

---

१ सोयमितिश्लोकेसोयंपुमानितिदेहविषयकप्रत्यभिज्ञायाःभ्रांतित्वमुच्यतेतदनुपपन्नं तथात्वेदेहस्यक्षणिकत्वापत्तेरितिशंकानिरासकत्वेनप्रवृत्ततात्पर्यानुरोधेनप्रत्यभिज्ञाद्वयंप्रदर्श्ययोजयति । तथाचप्रत्यभिज्ञासावधारणानिरवधारणाचेतिद्विविधा । आद्याभ्रमरूपा । जडेभेदाभेदसद्भावात् । द्वितीयाभेदाविरोधित्वात्प्रमैव २ तथाचायंप्रयोगःमदीयोदेहःउत्पत्तिमान्पुत्रदेहत्वात् पुत्रदेहवत् । मदीयोदेहःविनाशवान् पितृदेहत्वान्मामितृदेहवत्इति ।

विकारिणोर्देहाज्जीवपरमात्मादिभेदेनज्ञानंमुक्तिसाधनंतदभेदज्ञानंसंसारकारणमित्याह प्रकृतेरिति प्रकृतेर्देहादेरात्मानंजीवंपरमात्मानंचतत्त्वेनाविविच्यसम्यक्भिन्नमज्ञात्वाअतएवाबुधः पुमान्संसारंप्रतिपद्यते अज्ञानेनिमित्तमाह स्पर्शेति स्पर्शाविषयास्तत्रासक्त्वान्मूढः ५० संसारतारतम्यमपिसत्वादिगुणनिमित्तमित्याह सत्त्वसंगादिति सत्वसंगात्सात्विकसंगलब्धपुण्यकर्मणाऋष्यादीन्प्राप्नोति रजसाराजसकर्मणाआसुरमानुषानासुरादिकंप्राप्नोति तामसकर्मणाब्रह्मराक्षसादिभूततिर्यग्योनित्वमाप्नोति ५१ स्वतःसात्विकानांसुरादीनांदुःखित्वमितरेषांसुखित्वमित्यादिविपरीतानुभवःकथमत्राह नृत्यतइति यथालोकेनर्तनादिकुर्वतःपश्यन्स्वयंचतान्पुरुषाननुकरोति नृत्यादिकरोति एवमनीहोपिदुःखाद्यनुभवायोग्योपिबुद्धिगुणान्दुःखादीन्पश्यन्ननुभवन्नहंदुःखीत्यादिममत्वेनानुकार्यतेहारिणेति शेषः दुःखशोकादयःसर्वेज्ञेयाबुद्धिगुणाइति । सुखज्ञानेतुजीवस्यशक्तिस्नेहस्तथैवच । विपर्ययेणासुराणांजीवबुद्धिगुणामताः । आत्मनोपिगुणाबुद्धिकृताबुद्धिगुणाइति । उच्यंतेसुखदुःखाद्याःपरमात्मकृताइति । इतिवचनात् ५२ स्वतःसुखादिरूपाणांचेतनानांदुःखादिरूपत्वप्रत्ययोभ्रांतइत्येवंबहुदृष्टांतैःसमर्थ्यते यथेत्यादिना यथाप्रचलताजलेनतीरस्थास्तरवोपिचलाश्चलनधर्मवंतइवदृश्यंते यथाच भ्राम्यमाणेनचक्षुषाभूर्भ्राम्यतीवदृश्यते ५३ यथाचमनोरथधियोमनोरथविषयाःमृषावृथा यथाचस्वप्नदृष्टोविषयानुभवोपिमृषा हेदाशार्हउद्धव आत्मनोजीवस्यसंसारोपिवृथाअल्पप्रयोजनः अल्पप्रयोजनं

प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधःपुमान् ॥ तत्त्वेनस्पर्शसंमूढःसंसारंप्रतिपद्यते ५० सत्वसंगादृषीन्देवान्रजसासुरमानुषान् ॥ तमसाभूततिर्यक्त्वंभ्रामितोयातिकर्मभिः ५१ नृत्यतोगायतःपश्यन्यथैवानुकरोतितान् ॥ एवंबुद्धिगुणान्पश्यन्ननीहोप्यनुकार्यते ५२ यथांभसाप्रचलतातरवोपिचलाइव ॥ चक्षुषाभ्राम्यमाणेनदृश्यतेभ्राम्यतीवभूः ५३ यथामनोरथधियोविषयानुभवोमृषा ॥ स्वप्नदृष्टश्चदाशार्हतथासंसारआत्मनः ५४ अर्थेह्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्तते ॥ ध्यायतोविषयान्पुंसःस्वप्नेप्यर्थागमोयथा ५५ तस्मादुद्धवमाभुंक्ष्वविषयानसदिंद्रियैः ॥ आत्माग्रहणनिर्भातंपश्यन्वैकल्पिकंभ्रमम् ५६ क्षिप्तोवमानितोसद्भिःप्रलब्धःशापितोपिवा ॥ ताडितःसन्निरुद्धोवावृत्त्यावापरिहापितः ५७ निष्ठितोमूत्रितोवाज्ञैर्बहुधैवंप्रकंपितः ॥ श्रेयस्कामःकृच्छ्रगतआत्मनात्मानमुद्धरेत् ५८ उद्धवउवाच ॥ यथैवमनुबुध्येयंवदनोवदतांवर ॥ सुदुःसहमहंमन्येआत्मन्यसदतिक्रमम् ५९

यत्तन्मृषेत्येवतदुच्यते । इतिवचनात् ५४ अस्वरूपत्वोक्तिर्विनानिवर्ततइतितत्राह अर्थइति अर्थेदुःखित्वादिलक्षणोविषयेअविद्यमानेपिसंसृतिःसंसृष्टदुःखित्वादिप्रत्ययोननिवर्ततेकिंतुवर्ततएव अनिवृत्तौनिमित्तमाह ध्यायतइति निरंतरंशब्दादिविषयध्यानमनिवृत्तौकारणमित्यर्थःतत्कुत्रदृष्टमत्राह स्वप्नइति ध्यायतइत्यनुवर्ततेजाग्रद्दृष्टतुरगाद्यर्थध्यानात्स्वप्नेप्यर्थागमस्तुरगाद्यर्थागमोयथाननिवर्ततेउपादानादिव्यवहारानुभवात् अत्रयथांभसेत्यादिदृष्टांतानांप्रपंचमिथ्यात्वेनतात्पर्यं किंतुदेहसंबंधात्सुखरूपाणांजीवानांअहंदुःखीत्यादिप्रत्ययस्य यथास्वतःशुक्लःशंखोपिजपाकुसुमसन्निधानाल्लोहितइतिशंखविषयेलोहित्यप्रत्ययस्यमिथ्यात्वंइदंतथात्रापीतिसंतोष्टव्यम् ५५ फलितमाह तस्मादिति आत्मनोजीवपरमात्मनोःस्वरूपाग्रहणेननिर्भातंवैकल्पिकंविरुद्धकल्पनाजनितंभ्रमंपश्यन् ५६ दुःसहविषयोपद्रवेपितत्परिहारप्रयत्नोनकार्यःकिंतु विषयेभ्यःप्रत्याहृतमनसास्वात्मानसंसारादुद्धर्तुंप्रयतेतेतिशिक्षयति क्षिप्तइत्यादिना ५७ ५८ विषयाःसोढव्याइतियद्धरिणोक्तंतत्रोद्धवश्चोदयति यथेति यथावत्स्पष्टीकुरु त्वच्चरणालयान्त्वच्चरणैकशरणान्वेइतरेषांविदुषामप्यसतामात्मन्यतिक्रमंदुःसहंमन्ये तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह प्रकृतिरिति प्रकृतिर्बलीयसीहि अहममेतिदेहाभिमानस्वभावोबलिष्ठोऽपरिहार्योयस्मात्तस्मादितिशेषः ५९

६०॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेवि०कृ०टी०द्वाविंशोध्यायः॥२२॥भक्तिमंतरेणसर्वसंन्यासोदुःखहेतुरितरःसुखहेतुरित्येतस्मिन्नध्यायेसमर्थ्यते तपृष्टःकृष्णः उद्धवांकिमाहेतिराज्ञोमानमीशं कांपरिहरति सएवमिति आशंसितःप्रष्टुरभीष्टाभिवदनायाकांक्षाकारितः १ किमाहेतितत्राह बाह्येति अत्रजीवराशौबाह्यांतर्भंजनः बाह्यात्शत्रुशोपकरःसाधुर्वैसाधुश्चेत्यभिमनश्चसज्जनोवादुर्जनोवारिते दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानंमनःसमाधातुमीश्वरःसमर्थःयद्वा योदुरुक्तैर्भिन्नमात्मानंसमाधातुमीश्वरःससाधुःसज्जनोवैकुतःबाह्यांतर्भंजनोहीति २ ३ अत्रश्रीकृष्णःसुखदोयाथेतिहासवक्ति कथयंतीति इदस्तत्पृष्टेवै ४ विपाकंफलनिष्पत्ति ५ वार्त्तावृत्तिःकुसीदादिवैश्यजीवनोपायवान्कदर्यःदारिद्र्यभावेनोपेतःकामीपरवित्तस्पृहावान् ६ लुब्धत्वेहेतुमाह ज्ञातयइति अत्रकैमुत्यमाह शून्येति निजधनजातमन्यत्रनिधा यस्वबंधनशून्यगृहेतिष्ठन्आत्मास्वयंकामैःकाम्यैरशनादिभिः ७ पुत्रादिभिरपिकृतप्रियेणभवतिकिमुतान्यैरितिभावेनाह दुःशीलस्येति ८ नकेवलंकुपिताःपुत्रादयःप्रियंनचेरुःपंचयज्ञभागभुजोदेवाअ

विदुषामपिविश्वात्मन्प्रकृतिर्हिबलीयसी ॥ ऋतेत्वद्धर्मनिरताञ्छांतांस्तेचरणालयान् ६० ॥ इतिश्रीभागवतेमहा०एकादशस्कंधेद्वाविंशोध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीशुकउवाच ॥ सएवमाशंसितउद्धवेनभागवतमुख्येनदशार्हवर्यः ॥ सभाजयन्भृत्यवचोमुकुंदस्तमाबभाषेश्रवणीयवीर्यः १ श्रीभगवानुवाच ॥ बाह्यांतर्भंजनोह्यत्रसाधुर्वैदुर्जनेरितैः ॥ दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानंयःसमाधातुमीश्वरः २ नतथातप्यतेविद्धःपुमान्बाणैर्हिमर्मगैः ॥ यथातुदंतिमर्मस्थाअसतांपरुषेषवः ३ कथयंतिमहापुण्यमितिहासमिहोद्धव ॥ तमहंवर्णयिष्यामिनिबोधसुसमाहितः ४ केनचिद्भिक्षुणागीतंपरिभूतेनदुर्जनैः ॥ स्मरताधृतियुक्तेनविपाकंनिजकर्मणः ५ अवंतिषुद्विजःकश्चिदासीदाढ्यतमःश्रिया ॥ वार्तावृत्तिःकदर्यस्तुकामीलुब्धोतिकोपनः ६ ज्ञातयोतिथयस्तस्यवाङ्मात्रेणाप्यनर्चिताः ॥ शून्यावसथआत्मापिकालेकामैरनर्चितः ७ दुःशीलस्यकदर्यस्यद्रुह्यतःपुत्रबांधवाः ॥ दारादुहितरोभृत्याविषण्णानाचरन्प्रियम् ८ तस्यैवंयक्षवित्तस्यच्युतस्योभयलोकतः ॥ धर्मकामविहीनस्यचुक्रुधुःपंचभागिनः ९ तदवध्यानविस्रस्तपुण्यस्कंधस्यभूरिद ॥ अर्थोप्यगच्छन्निधनंबह्वायासपरिश्रमः १० ज्ञातयोजगृहुःकिंचित्किंचिद्दस्यवउद्धव ॥ दैवतःकालतःकिंचिद्ब्रह्मबंधोर्नृपार्थिवात् ११ सएवंद्रविणेनष्टेधर्मकामविवर्जितः ॥ उपेक्षितश्चस्वजनैश्चिंतामापदुरत्ययाम् १२ तस्यैवंध्यायतोदीर्घंनष्टरायस्तपस्विनः ॥ खिद्यतोबाष्पकंठस्यनिर्वेदःसुमहानभूत् १३ सचाहेदमहोकष्टंवृथात्मामेनुतापितः ॥ नधर्मायनकामाययस्यार्थायासईदृशः १४ प्रायेणार्थाःकदर्याणांनसुखायकदाचन ॥ इहचात्मोपतापायमृतस्यनरकायच १५ यशोयशस्विनांशुद्धंश्लाघ्यायेगुणिनांगुणाः ॥ लोभःस्वल्पोपितान्हंतिश्वित्रोरूपमिवेप्सितम् १६

पीतिवक्ति तस्येति यस्यार्थेयक्षवित्तस्यरक्षवित्तवदनुपभोगवित्तस्य ९ ततःकिमभूदत्राह तदवध्यानेति तदवध्यानेनतेषांदेवानांअवज्ञाजातकोपेनविस्रस्तःक्रमेणविनष्टः पुण्यस्कंधः पुण्यसमूहो यस्यसतथातस्य । पुण्यस्कंधःपुण्यलक्षणभुजःशिरोवा विस्रस्तःशिथिलबंधनंवा सुकृतनाशवलमाह अर्थइति १० नाशप्रकारमाह ज्ञातयइति नृपार्थिवात्नृराजात् ११ योग्य स्यधननाशोवैराग्यहेतुरित्याशयेनाह सइति १२ तपस्विनःसंतापवतः १३ निर्वेदप्रकारमाह सचेति आत्मादेहोयस्यमे १४ नसुखायेत्युक्तंस्पष्टयति इहचेति १५ अर्थलोभोपि यशआदिगुणसर्वस्वहानिकरइत्याह यशइति श्वित्रःश्वेतकुष्ठम् १६

आत्मोपतापायेत्युक्तंविवृणोति अर्थस्यसाधनेइति साधनेआयासः सिद्धेसाधितेउत्कर्षेरक्षणेचत्रासःचिंते व्ययेचचिंता नाशेत्रासःउपभोगेचभ्रमोबुद्धिभ्रंशः पिशाचावेशेनेतिशेषः १७ किंच इदंवक्ष्य माणंवित्तस्यानेककारणंभवतीतिभावेनाह स्तेयमिति स्मयोहंकारःमदोदर्पःभेदोद्वैधीभावःराजादिभ्योव्यसनानिविविधनिरसनानि १८ ततःकिंकर्तव्यमत्राह तस्मादिति १९ अर्थःकथंद्वैधीभावंकरो तीतितत्राह भिद्यंतइति भिद्यतेदीर्यंते भाणिमात्रमपिप्रतिपक्षीभवतीत्याह एकयेति २० संतुशत्रवस्तेकिंकुर्वतीतितत्राह अर्थेनेति हिरण्यर्थेनवधारणार्थोवा २१ जन्मांतरैर्देवादिजन्मविशेषैरपिप्रार्थ्यमानु षंलब्ध्वातत्रापिद्विजात्वंयस्माल्लब्ध्वात्द्विजाःयत्वमनादृत्यपेयेर्थार्जनादिकर्मणासर्वेशुभंघ्नंतितेअशुभांगतिंगच्छंति २२ इदमेवविशिनष्टि स्वर्गेति तस्माद्देवामानुष्यंप्रार्थयंतेइत्यतोवाह स्वर्गेति धामनिथा श्रियद्वे लोकेशरीरं २३ कथमनर्थधामत्वंवित्तस्येत्याशंक्ययोग्येभ्योऽप्रदानेनाधःपातहेतुत्वादित्याह देवेति भागिनःअंशभागयोग्यानुद्दिश्यात्मानंपततिपातयति २४ वित्तवयोबलैःकुशलसाधन

अर्थस्यसाधनेसिद्धउत्कर्षेरक्षणेव्यये ॥ नाशोपभोगआयासस्त्रासश्चिंताभ्रमोनृणाम् १७ स्तेयंहिंसानृतंदंभःकामःक्रोधःस्मयोमदः ॥ भेदोवैरमविश्वासःसं स्पर्धाव्यसनानिच १८ एतेपंचदशानर्थाह्यर्थमूलामतानृणाम् ॥ तस्मादनर्थमर्थाख्यंश्रेयोर्थीदूरतस्त्यजेत् १९ भिद्यंतेभ्रातरोदाराःपितरःसुहृदस्त था ॥ एकयार्थेच्छयासद्यःसर्वेचाप्यरयःकृताः २० अर्थेनाल्पीयसाह्येतेसंरब्धादीप्तमन्यवः ॥ त्यजंत्याशुस्पृधोघ्नंतिसहसोत्सृज्यसौहृदम् २१ लब्ध्वा जन्मांतरैःप्रार्थ्यंमानुष्यंतद्द्विजाग्र्यताम् ॥ तदनादृत्ययेस्वार्थंघ्नंतियांत्यशुभांगतिम् २२ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारंप्राप्यलोकमिमंपुमान् ॥ द्रविणेकोनुषज्जेत मर्त्योनर्थस्यधामनि २३ देवर्षिपितृभूतानिज्ञातीन्बंधूंश्चभागिनः ॥ असंविभज्यचात्मानंयक्षवित्तःपतत्यधः २४ व्यर्थयार्थेहयावित्तंप्रमत्तस्यवयो बलम् ॥ कुशलायनसिध्यंतिजरठःकिंनुसाधये २५ तस्मात्संक्लिश्यतेऽविद्वान्व्यर्थयार्थेहयासकृत् ॥ कस्यचिन्माययानूनंलोकोयंसुविमोहितः २६ किंधनैर्धनदैर्वाकिंकामैर्वाकामदैरुत ॥ मृत्युनाग्रस्यमानस्यकर्मभिर्वोतजन्मदैः २७ नूनंमेभगवांस्तुष्टःसर्वदेवमयोहरिः ॥ येननीतोदशामेतांनिर्वेदश्चा त्मनःप्लवः २८ सोहंकालावशेषेणशोषयिष्येंगमात्मनः ॥ अप्रमत्तोखिलार्थेषुयदिस्यात्सिद्धआत्मनि २९

स्यशक्यत्वादधःपातःकथमत्राह व्यर्थयेति व्यर्थयार्थेहयाऐहिकामुष्मिकार्थेप्रमत्तस्ययस्यवित्तादीनिकुशलायनसिध्यंतिसाधनानिनभवंति सजरठःजरसंगतःकिंनुसाधयेत् नाकिमपि २५ नि गमयति तस्मादिति अविद्वान्संक्लेशेकारणमनुमिनोति कस्यचिदिति चिच्छब्दएवार्थे अथकस्यपरमानंदरूपस्यहरेर्माययैवसामर्थ्येनैवविषयसुखेविमोहितइतितर्कयामि कस्यचिल्लोकविलक्षणस्ये तिवा २६ एवंतर्कयतस्तस्यपरमात्मप्रसादायत्तंवैराग्यस्थैर्यंवक्ति किंधनैरिति मृत्युनाकालेन २७ अत्रहेतुमाह येनेति एतादशांविरक्तिलक्षणानीतइतियेनतेनहेतुनायेनहरिणाप्रसन्नेनेतिवा कीदृशो निर्वेदइतितत्राह निर्वेदइति आत्मनःसंसारनदीतरणप्लवःतरीरूपः २८ निर्वेदस्याकिंलक्षणमित्यतःसंन्यासइति तन्निश्चयंवक्ति सोहमिति शेषेणकिंसाध्यमत्राह यदीति यदियेनशोषणेनसंन्यासलक्षणे नानिर्वेदसाध्येनतपसात्मनिपरमात्मविषयेसिद्धःज्ञानीस्यांतादृशमंगशोषणंकरिष्यामीत्यर्थः २९

---

१ द्रुहैस्यम् । २ स्त्रीद्यूतमद्यविषयाणित्रीणिएवचपंचदशेत्यर्थः ।

नेदंदंभवचनमित्याह तत्रेति अल्पेनाकिंसाध्यमितिनमंतव्यमित्याह मुहूर्तेनेति३०विरज्यानेनाकिमकारीत्यत्राह इतीति हृदयग्रंथिंमनोबंधम् ३१ अलक्षितःअज्ञातः ३२ ३३ त्रिवेणुदंडंचारीणिजीर्णवस्त्राणि ३४ दर्शितानिप्रदायपुनराददुः३५आचयंतिवादयंति ३६ ३७ ३८ ३९ दौर्वादयंतिदुर्वचनंकारयंति ४० ४१ किमकरोदेवंपरिभूतइतितत्राह परिभूतइति सात्विकींस्वाभाविकीं ४२ कीदृशींगाथामगायत तितत्राह नायमिति अयंजनःपरितोवर्तमानःतर्हिकिंदेवादयइतितत्राह नदेवतेति देवतादेवाःआत्मादेहः ग्रहाःआदित्यादयःतर्हिकिंकारणमत्राह मनइति यत्संसारचक्रंपरिवर्तयेत्तन्मनःपरंकारणमाम नतीत्यन्वयः ४३ मनसःकारणत्वंविवृणोति मनइति प्राकृतंलिंगशरीररूपंप्रलयेसूक्ष्मरूपेणस्थितंमनःसृष्टिकालेगुणानात्मनिसृजते वै सात्विकादिभेदेनात्रिविधंबाह्यावयवोपचितंभवतीत्यर्थः अतएवब लीयः कार्यकारणसमर्थंततस्तस्माच्चमनसःसात्विकादिभेदेनत्रिविधानिविलक्षणानिकर्माणिभवंति विलक्षणानीत्युक्तंविवृणोति शुक्लानीति तेभ्यःकर्मभ्यःसवर्णाःशुक्लादिवर्णयोग्याःगतयोभवंतिअनेनसर्व

तत्रमामनुमोदेरन्देवास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ मुहूर्तेनब्रह्मलोकंखट्वांगःसमसाधयत् ३० श्रीभगवानुवाच ॥ इत्यभिप्रेत्यमनसाह्यावंत्योद्विजसत्तमः ॥ उन्मुच्यहृदयग्रंथिंशांतोभिक्षुरभून्मुनिः ३१ सचचारमहीमेतांसंयतात्मेंद्रियानिलः ॥ भिक्षार्थंनगरग्रामानसंगोऽलक्षितोविशत् ३२ तंवैप्रवयसंभिक्षुमवधूतमसज्जनाः ॥ दृष्ट्वापर्यभवन्भद्रबह्वीभिःपरिभूतिभिः ३३ केचित्त्रिवेणुंजगृहुरेकेपात्रंकमंडलुम् ॥ पीठंचैकेक्षसूत्रंचकंथांचीराणिकेचन ३४ प्रदायचपुनस्तानिदर्शितान्याददुर्मुनेः ॥ अन्नंचभैक्षसंपन्नंभुंजानस्यसरित्तटे ३५ मूत्रयंतिचपापिष्ठानिष्ठीवंत्यस्यमूर्धनि ॥ यतवाचंवाचयंतिताडयंतिनवक्तिचेत् ३६ तर्जयंत्यपरेवाग्भिस्स्तेनोयमितिवादिनः ॥ बध्नंतिरज्ज्वातंकेचिद्बध्यतांबध्यतामिति ३७ क्षिपंत्येकेवजानंतएषधर्मध्वजःशठः ॥ क्षीणवित्तइमांवृत्तिमगृहीत्स्वजनोज्झितः ३८ अहोएषमहासारोधृतिमान्गिरिराडिव ॥ मौनेनसाधयत्यर्थंबकवद्दृढनिश्चयः ३९ इत्येकेविहसंत्येनमेकेदौर्वादयंतिच ॥ तंबबंधुर्निरुरुधुर्यथाक्रीडनकंद्विजम् ४० एवसभौतिकंदुःखंदैविकंदैहिकंचयत् ॥ भोक्तव्यमात्मनोदिष्टंप्राप्तंप्राप्तमबुध्यत ४१ परिभूतइमांगाथामगायतनराधमैः ॥ पातयद्भिःस्वधर्मस्थोधृतिमास्थायसात्विकीम् ४२ भिक्षुरुवाच ॥ नायंजनोमेसुखदुःखहेतुर्नदेवतात्माग्रहकर्मकालाः ॥ मनःपरंकारणमामनंतिसंसारचक्रंपरिवर्तयेद्यत् ४३ मनोगुणान्वैसृजतेबलीयस्ततश्चकर्माणिविलक्षणानि ॥ शुक्लानिकृष्णान्यथलोहितानितेभ्यःसवर्णागतयोभवंति ४४ अनीहआत्मामनसःसमीहितंहिरण्मयोमत्सखउद्विचष्टे ॥ मनःस्वलिंगंपरिगृह्यकामान्जुषन्निबद्धोगुणसंगतोऽसौ ४५

स्यसुखादीनांपरंकारणंमनइत्यवगतम् ४४ ननुमनसःपरमकारणत्वंविवक्षितंचेत्परमात्मनःकारणत्वमपहस्तितंस्यादितितत्राह अनीहइति आत्मापरमात्मामनसःसमीहितंसंसारावृत्तिहेतुभूतंकर्मउद्विचष्टे उत्कृष्टसाक्षित्वेनपश्यतिकीदृशः अनीहःमनोवत् क्लिष्टकारीनभवतीत्यनेनहरेःप्रशस्तकर्तृत्वंज्ञायते साक्षित्वेनदेहांतर्वर्तमानस्यदुःखादिकंस्यादित्यतउक्तंहिरण्मयइति पूर्णस्वरूपानंदःस्वस्यदुःखाभावेहेतुमाह मत्सखइतिपूर्णानंदोहरिर्मत्सखोतियस्माच्चस्मात्परेषांदुःखकारणंमनइतिभावः अचेतनत्वेनस्वतःप्रवृत्त्यनुपपन्नस्यमनसःकारणत्वंकथमत्राह मनइति असौनिबद्धोदेहाभिमानीजीवः स्वलिंगंलिंगशरीररूपंमनःपरिगृह्यगुणसंगतःविषयस्नेहतःकामान्विषयान्जुषन्नास्तइति विषयानुरक्तचेतनानुगृहीतस्याचेतनस्यापिमनसःकारणत्वंयुक्तमितिभावः नह्यमनाःपुमांस्तिष्ठतीतिश्रुतेःमनसःसंसारकारणत्वमुक्तं तत्रकिंप्रमाणमित्यतोवाह अनीहइति परमात्मनोदर्शनंप्रेरणंचप्रमाणम् ४५

एवंविधसंसारनिवृत्तौकउपायइत्यतस्तस्यमनसोनिग्रहएवेत्याह दानमिति मनोनिग्रहलक्षणांताःमनोवशीकरणस्वरूपनिर्णयाः कुतइत्यत्राह परइति ४६ मनःसमाधानस्यपरमयोगत्वमुपपादय ति समाहितमिति यस्यमनःसमाहितंपरमात्मध्यानयोगयुक्तंतस्यदानादिभिःकिंकृत्यंवद यस्यमनोदानादिभिरसंयतंविनश्येच्चेदेभिर्दानादिभिरपरंसाध्यंकिंनकिमपि ४७ ननुतर्हिमनःसमयनंक र्तव्यंतच्चाशक्यंकिमित्याशंक्यस्वतंत्रत्वान्नशक्यमितिभावेनाह मनइति ब्रह्मश्रीविष्णुभ्योन्येदेवामनोवशेभवंति तत्रगुणभूतस्यमनसःपुरुषबंधकत्वप्रकारःकथमित्यतोवाह मनइति हिशब्देन ऋते ह्मब्रह्मर्षीकस्यमनोप्रातिवशंकाचित् । श्रियंसरस्वतींचापियातिवातत्प्रसादतइतिवाक्यंप्रमाणयति विष्ण्वादींश्चतुरोविनाअन्यस्यवशंनयांति कुतोत्राह भीमइति सहसःसहनशक्तिमतः सहीयानतिशाये तसहनशक्तिमान् भीमोरुद्रस्तन्मनइतिविद्वन्मतं ततःकिमत्राह नेति विष्ण्वादीन्विनान्यःकश्चित्तन्मनोनात्याविशत्नातिक्रांतवान् तत्रहेतुः सहिदेवदेवः सभीमोदेवस्यसात्विकमनसोदेवोभि मानीयस्मात्तस्मात् ४८ रुद्रेणाभिमन्यमानंवैकारिकमपिमनोद्विविधंसात्विकंतामसमिति प्रथमंविष्ण्वादिदेवताप्रसादेनजय्यंद्वितीयंविष्णुप्रसादंविनादुर्जयं। विष्णुवध्यकालनेमिनाभिमतत्वात् । अतोमित्रै र्मर्त्यैःसहविग्रहोऽसतांभवतीत्याशयेनाह तमिति । अयमक्षरार्थःअत्रजीवराशौकेचिद्विमूढास्तामसाःपूर्वापरादिदिगनभिज्ञास्तत्तयोर्मनसोस्तंतामसमनोलक्षणंशत्रुंसुखविरोधिनंनविजित्यमित्रैर्मर्त्यैरसद्विग्र हंकुर्वंति । कीदृशंशत्रुं दुर्जयंदुष्टेनपापिनाकालनेमिनाजितत्वाद्वशीकृतत्वाज्जेतुमशक्यत्वात् । अतएवासह्यवेगवायुवन्मुष्टिग्रहणायोग्यमरुंतुदंक्षतनिहितलवणवत्दुःखकरं अनेनशत्रुशब्दोपिविवृतः ।

दानंस्वधर्मोनियमोयमश्चश्रुतानिकर्माणिचसद्व्रतानि ॥ सर्वेमनोनिग्रहलक्षणांताःपरोहियोगोमनसःसमाधिः ४६ समाहितंयस्यमनःप्रशांतंदानादिभिः किंवदतस्यकृत्यम् ॥ असंयतंयस्यमनोविनश्येद्दानादिभिश्चेदपरंकिमेभिः ४७ मनोवशेन्येह्यभवंतिदेवामनश्चनान्यस्यवशंसमेति ॥ भीमोहिदेवःसह सःसहीयान्नात्याविशत्तत्सहिदेवदेवः ४८ तंदुर्जयंशत्रुमसह्यवेगमरुंतुदंतन्नविजित्यकेचित् ॥ कुर्वंत्यसद्विग्रहमत्रमर्त्यैर्मित्रैरुदासीनरिपुंविमूढाः ४९ देहंमनोमात्रमिदंगृहीत्वाममाहमित्यंधधियोमनुष्याः ॥ एषोहमन्योयमितिभ्रमेणदुरंतपारेतमसिभ्रमंति ५०

विष्णुप्रसादेनजय्यइत्याह । उदासीनेति । विष्णुभक्तावुदासीनानांरिपुंनतुभक्त्यातदुपास्तौयतमानानामित्यर्थः । मस्तुतसात्विकंमनोविहायतामसमनःपरामर्शः कथंयुज्यतइतीयमाशंका एकस्थाना धिपत्येतुभिन्नानामपियुज्यते । अभेदेनपरामर्शःसादृश्येचापिवस्तुनोरित्यनेनापिपरिहर्तव्या । यद्वा तन्मनस्तंतमोभिमानिनंकालनेमिनंनविजित्यमित्रैरसद्विग्रहंकुर्वंति कीदृशंतंशत्रुं । अनेनश त्रुमजित्वामित्रकलहोबालकलहवत्परिहासहेतुरित्युक्तंभवति ४९ दुष्टाभिमानबलोपचितशक्तितामसमनोनिर्मितदेहाभिमानमात्रेणैवोत्पन्नमिथ्याज्ञानेनजीवस्यनित्यनिरयप्राप्तिहेतुत्वात्सएवजेतव्यइ तिभावेनाह देहमिति । इदमित्यव्ययं मनोमात्रंमनसानिर्माणमुपगतंदेहंगृहीत्वाममेदमहमितिस्वातंत्र्यभ्रमेणएषदेहोहमित्यनात्मनः आत्मभ्रमेणान्योदेहोयमित्यपिभ्रमेणाहमन्यइतिआत्मनोऽ नात्मभ्रमेणमिथ्याज्ञानेनांधधियोस्तंगतयथार्थज्ञानामनुष्याःदुरंतपारेतमसिपतित्वाभ्रमंतिपुनःपुनर्दुःखसमुद्रएवमग्नावर्ततइत्यतोबुद्धिमताउज्जयेएवप्रयतितव्यमितिभावः देहमात्रंस्वमात्मानंयःपरं चप्रपश्यति । अंधेतमसिमग्नस्यनोत्थानंतस्यकुत्रचिदितिवचनान्मिथ्याज्ञानिनामंधंतमोनियतमितिज्ञायते ५०

---

१ भीमोरुद्रः व्योमकेशोभवोभीमइत्यभिधानात् । २ सहसःवायोःसकाशात् तदनुग्रहेणेतियावत् । देवस्यभर्गःसहसोयतोजनीतिश्रुतौसहःशब्दस्यवायौप्रयोगदर्शनात् ।

सर्वंमनसःसुखदुःखकारणत्वमुक्तंतत्रतर्हितस्यप्रतीयमानंसुखदुःखकारणत्वंअभिमाननिमित्तमेवेतिजानतास्वकृतंभुंजानेनपुरुषेणसोढव्यं तत्रकोपोनकार्यइत्याह जनइत्यादिनाग्रंथेन । अस्यजीवस्यसु खदुःखयोःहेतुर्जनःपरदेहश्चेचदितर्हिअत्रदेहेवर्तमानस्यदेहव्यतिरिक्तस्यात्मनोनिर्मुक्तकपालनारिकेलवत्स्थितस्यकिंस्यान्नकिमपिदुःखंस्यात्तर्हिकस्यतदत्राह हीति । तद्दुःखंविवेकेनाविचारिनेसातिभौ मयोःपृथिवीकार्ययोस्ताड्यताडकयोरेवहियस्मात्तस्माच्चदात्मनोभिमानकृतंदुःखमितिजानन्नपामध्येकतमायकुप्येदित्यन्वयः । तत्रोदाहरणंजिह्वामिति । स्वदाद्भिःस्वदंतैःतस्याजिह्वायावेदनायांस त्यामनेनदेहस्याचेतनत्वेनाभिमानजन्यंदुःखमित्युक्तंभवति । जनशब्दःस्वतोजोविकाचिदेहेचवर्तते । इतिवचनाज्जनशब्दोत्रदेहवाची ५१ देहस्याचेतनत्वेनदुःखहेतुप्रवृत्त्ययोगात् अभिमानस्यचपराधी नत्वेनायुक्तमुक्तं किंतु देवतायाःसर्वस्मात्प्राधान्येनतद्धेतुत्वमुचितमित्यत्राह दुःखस्येति । यदिदुःखस्यहेतुर्दैवतेत्युच्यतेतद्वचनमस्तुविचारितेनघटते तथाहि विकारयोर्विकाराभिमानिनोर्देवयोःसकाशा दुत्पद्यमानंतद्दुःखमभिमाननिमित्तमेव तत्रनिरभिमानस्यात्मनस्तेनकिंस्यादतःस्वामिदेवान्प्रतिकोपोनकार्यइतिभावःतत्रोदाहरणं यदंगमिति यदास्वदेहेविकाराभिमानींद्रादिदेवताभिमन्यमानहस्ताद्यंगे नचक्षुराद्यंगंकचिद्विहन्यतेतदातत्सोढव्यमेव अन्यथापुरुषःकस्मैक्रुध्येत हस्तादेरकारणत्वादयोग्यक्रोधादेर्मनएवकारणमत्रेति अविकाराश्चतेदेवा विकाराइतिशब्दिताः।अभिमानाद्विकारस्यस्वतःशक्ताअ पिभुवमितिवाक्याद्विकारशब्दवाच्यत्वंयुक्तंदेवानां ५२ मनसोपिसुखादिहेतुत्वमभिमानमंतरेणविचारासहमित्याह आत्मेति यद्यात्मामनोदुःखादिकारणस्यादितिमतंतत्रपृच्छाम.दुःखादिकारणंभवन्म

जनोस्यहेतुःसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्रहिभौमयोस्तत् ॥ जिह्वांक्वचित्संदशतिस्वदद्भिस्तद्वेदनायांकतमायकुप्येत् ५१
दुःखस्यहेतुर्यदिदेवतास्तुकिमात्मनस्तत्रविकारयोस्तत् ॥ यदंगमंगेनविहन्यतेक्वचित्क्रुध्येतकस्मैपुरुषःस्वदेहे ५२ आ
त्मायदिस्यात्सुखदुःखहेतुःकिमन्यतस्तत्रनिजःस्वभावः ॥ नह्यात्मनोन्यद्यदितन्मृषास्यात्क्रुध्येतकस्मैनसुखंनदुःखम् ५३
ग्रहानिमित्तंसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनोजस्यजनस्यतेवै ॥ ग्रहैर्ग्रहस्यैवभवंतिपीडाःक्रुध्येतकस्मैपुरुषस्ततोन्यः ५४

नःस्वतोवापरतोवानाद्यइत्याह । किमन्यतइति । अन्यतोदुःखस्वभावत्वेनविलक्षणान्मनसस्तत्रसुखस्वभावेआत्मनिचेतनोकिंभवतिनकिमपि उभयोःसुखादिस्वभावःसिद्धइतिभावेनाह निजइति । चेत नस्यसुखस्वभावोमनसोदुःखस्वभावोनिजोनित्यःसदातनइत्यर्थः । निजमात्मीयनित्ययोरितियादवः । द्वितीयंमत्याह नहीति । आत्मनोन्यत्दुःखकारणंनहिअहदुःखीस्यामितिदुःखंदृश्यतयादितथा पितन्मृषास्यात्शुक्तिरजतवत् । अन्यस्यान्यात्मत्वंनदृष्टचरमित्याह नसुखमिति । सुखंसुखरूपंदुःखंदुःखरूपंनभवति दुःखरूपंसुखरूपंनभवत्यतोभिमानंविनान्यन्निरूपणअप्रामाणिकमितीविद्वान्कस्मै क्रुध्येतेत्यन्वयः । जीवस्यसुखरूपस्यनदु.खंकचिदिष्यते।अतोमनोभिमानेनदुःखीभवतिनान्यथेतिवाक्यमत्रमानं।यद्वा यदिमनःसुखादिहेतुस्तर्हितत्रयादुक्तंहिमनोभिमाननिमित्तंतत्दुःखविनातत्रसुख स्वभावआत्मन्यन्यतोमनसोदुःखंस्यात्किंनस्यादेव कुतोत्राह निजइतिमनोधर्मोदुःखमात्मनोनिजस्वभावोनहिकुतःतदात्मनोन्यद्धि प्रतीयमानस्यकागतिरत्राह यदीति ।जपाकुसुमसामीप्याच्छ्वस्यलौ हित्यमिवमृषास्यादतोन्यस्यान्यत्वनेत्याह नसुखमिति जीवस्यसुखरूपस्यनदुःखंकचिदिष्यतइत्यादेरभिमाननिमित्तंदुःखमनएवदर्शयतीत्यंगीकार्यम् ५३ देहस्यदु.खादिहेतुत्वेबाधकमाह ग्रहाइतिग्रह माणत्वाद्ग्रहादेहाःआत्मनोदुःखादेर्निमित्तंचेदाविवेकदशायांअस्तुअजस्यस्वतोजन्मादिराहितस्यनममेतिविवेकिनोजनस्यजीवस्यतेदेहाःदुखादेर्निमित्तंस्यु किंवैनैवस्युःअतोग्रहैर्देहैःपीडाःदेहनिमित्तपीडाः अहस्यग्रवविषयग्रहणरूपस्यमनसएवभवंति मनोभिमानेसत्येवतेस्युरित्यर्थः ततोदेहादन्यःपुरुःपुरुषब्रह्मसरतीतिब्रह्मज्ञानीकस्मैक्रुध्येतेत्यन्वयः ५५

कर्मैवास्तुसुखदुःखयोर्हेतुरस्तुतथाप्यात्मनोजीवस्याजडत्वेसत्यतोनैवानिष्टंयात्किमितिशेषश्चेतोर्कस्येदमत्राह तर्हीति तद्दुःखादिकंजडेजडात्मकेमनसिहियस्मात्ततःकिमत्राह देहइति देहे वर्तमानोयंस्वतंत्रंपरमात्मानंस्वस्वस्यरूपंचवेत्तीतिस्वविन् । सुपर्णःसुखात्मकःपुरुषःकस्मैक्रुध्येत कर्मणेकुप्यतीत्यत्राह नहीति । जडात्मकमनआद्यभिमाननिमित्तदुःखादिककर्ममूलंनहियस्मात्क र्मणोपिनकुप्येत यद्वा कर्ममूलमनआदेरभिमाननिमित्तंदुःखादिस्वतस्तस्यनास्तीति ५५ यदिदुःखादेर्हेतुःकालोस्तीतिमतंतर्हिनित्यसुखरूपस्यविवेकिनःआत्मनःकिमनिष्टंतत्रकालःआत्मनोदुःखा दिलक्षणमनिष्टंप्राप्तमत्राह तत्रेति तत्रतथासत्यसौदुःखादिस्तदात्मनःकालाधीनदेहस्यैवप्राप्तमात्मनोनित्यत्वेनकालानधीनत्वाद्देहस्यतद्दर्शनाच्च तच्चनयुक्तंदेहस्यजडत्वात् तत्रोदाहरणमाह नाग्ने रिति लुप्तोपममेतत् यथाग्नेस्तापनिमित्तंदुःखंयथाचहिमस्यतद्धिमनिमित्तंदुःखंनजडत्वादेवंदेहस्यापिकालादिसंबंधेविद्यमानेपिनदुःखंयुक्तं ननुतर्हितदंतर्वर्तिनोहरेस्तद्दुःखंस्यादत्राह नपरस्येति परस्य प्रकृतिविलक्षणस्यबोद्धुःसर्वज्ञस्यहरेस्तद्दुःखंनयुज्यते तस्माज्जीवस्यमनोभिमानमात्रंदुःखकारणमतःकस्मैक्रुध्येतेति । यदाकालादिसंबंधाद्दुःखंदेहस्ययुज्यते । तथापिनैवदुःखीसजडत्वाच्चेपमेनतु आत्मनःसुखरूपत्वान्नदुःखंयुज्यतेकचित् । तस्मान्मनोभ्रमेणैवदुःखीजीवोनचान्यथा । सर्वेषांमनसोनेतामनोरूपस्त्रिलोचनः । तद्वशाःसर्वदेवाश्चतेनैवसुखदुःखिनः । नियंतातस्यचप्राणस्ततोपिबलवत्त

कर्मास्तुहेतुःसुखदुःखयोर्वैकिमात्मनस्तद्धिजडेजडत्वे ॥ देहस्त्वविित्पुरुषोयंसुपर्णःक्रुध्येतकस्मैनहिकर्ममूलम् ५५ कालोस्तुहेतुःसुखदुःखयोश्चेत्किमा त्मनस्तत्रतदात्मनोसौ ॥ नाग्नेर्हितापोनहिमस्यतत्स्यात्क्रुध्येतकस्मैनपरस्यबोद्धुः ५६ नकेनचित्क्वापिकथंचनास्यद्वंद्वोपरागःपरतःपरस्य ॥ यथात्म नःसंसृतिरूपिणःस्यादेवंप्रबुद्धोनबिभेतिभूतैः ५७ एतांसमास्थायपरात्मनिष्ठामध्यासितांपूर्वतमैर्महर्षिभिः ॥ अहंतरिष्यामिदुरंतपारंतमोमुकुंदांघ्रि निषेवयैव ५८ श्रीभगवानुवाच ॥ निर्विद्यनष्टद्रविणोगतक्लमःप्रव्रज्यगांपर्यटमानइत्थम् ॥ निराकृतोसद्भिरपिस्वधर्मादकंपितोसौमुनिराहगाथाम् ५९ सुखदुःखप्रदोनान्यःपुरुषस्यात्मविभ्रमः ॥ मित्रोदासीनरिपवःसंसारःस्वमनस्ततः ६० तस्मात्सर्वात्मनातातनिग्रहाणमनोधिया ॥ मय्यावेशितया युक्तएतावान्योगसंग्रहः ६१ यएतांभिक्षुणागीतांब्रह्मनिष्ठांसमाहितः ॥ धारयन्श्रावयन्शृण्वन्द्वंद्वैर्नैवाभिभूयते ॥ ६२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे एकादशस्कंधेत्रयोविंशोध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

रः । तन्नियंताहरिःसाक्षात्परमानंदलक्षणः । इतिवाक्यमुक्तार्थेप्रमाणम् ५६ नपरस्येत्येतद्विवृणोति नकेनचिदिति यथासंसृतिरूपिणःसंसारकारणस्वभाववतःआत्मनोमनसोयथाद्वंद्वोपरागःद्वंद्वाख्यराहु ग्रहणंतथास्यपरतःपरस्यहरेर्द्वंद्वोपरागोनस्यात् इदमेवश्रद्धेयमितिभावेनाह एवमिति । एवंप्रबुद्धःएवंविधज्ञानी एवंविधैरज्ञानिभूतैःखलैःकृतादुपद्रवान्नबिभेति ५७ एवंविरक्तिर्भगवदंघ्रिभक्तिद्वारासंसार निर्मोकहेतुरित्याह एतामिति मुकुंदांघ्रिनिषेवयैव एतांपरमात्मनिष्ठांमनःसंयमलक्षणव्यवस्थांसमास्थायस्थिरीकृत्यपरमात्मज्ञानलक्षणांवाप्राप्य अत्रप्रमाणमाह अध्यासितामिति सम्यगनुष्ठितां तमःअ ज्ञाननिमित्तंसंसारम् ५८ श्रद्धेयेयंगाथेतिभावेनाह निर्विद्येति ५९ गाथायास्तात्पर्यार्थमाह सुखेति आत्मनिमनसिरूढोविविधभ्रमएवसुखदुःखप्रदःअन्योनैव ततोमित्रोदासीनरिपुलक्षणश्चसंसारःस्व मनःस्वमनोहेतुकः ६० मनोनिग्रहयोगमाह तस्मादिति एतावान्मनःसंयमलक्षणः ६१ फलमाह यइति ब्रह्मनिष्ठांब्रह्मोत्कर्षज्ञानपूर्वकमनोनिग्रहलक्षणाम् ॥ ६२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे एकादशस्कंधेविजयध्वजयकृतटीकायांत्रयोविंशोध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥

सृष्ट्यादियाथार्थ्यज्ञानंमिथ्याज्ञाननिवर्तकमितिकथयत्यस्मिन्नध्याये तत्रान्यथोपिनैवोपरमेते त्युक्तोविकल्पनिवर्तकोप.यः कइत्युद्धवस्यहार्दशंकांपरिहर्तुकामआह अथेति सांख्यंयथार्थज्ञानंपूर्वैःपुरातनैः विकल्पनिवर्तकत्वेननिश्चितम् १ ननुविकल्पेसतितद्धानायसांख्यवचनप्रतिज्ञानंसंगच्छतेसएवनसंभवति तथाहि किमुत्पत्तिप्रभृतिसांख्यंविकल्पितमुतांतराले नाद्यःस्वभावस्यानिवृत्त्यनुपपत्तेरिति तत्राह आसीदिति अथोआरंभेसृष्टिसमयेज्ञानमर्थश्चैकमेवयथैकार्थोविषयः तथैवज्ञानाविषयमनतिक्रम्यवर्तमानमासीत् किमनेनोक्तंभवतीत्यत्राह अकल्पितामिति संशयविपर्ययाविषयत्वमुक्तंभवति कस्मिन्कालेइदमुत्पन्नमत्राह कृतयुगइति तत्रापिकदेत्यतउक्तं आदाविति संशयाद्यन्यथाभावःकस्मान्नाभूदितितत्राह यदेति कृतयुगमारभ्यत्रेतायुगजनाविवेकनिपुणाइतियदायस्मात्तस्मादितिशेषः पुरुषबुद्धिदौर्बल्यनिमित्तंज्ञानस्यान्यथात्वं सात्विकत्वेनतदानींतनानांतदभावादेकप्रकारमेवज्ञानमितिभावः अथाथोनंतराप्यर्थेविकल्पारभमंगलदतियादवः। यथैवार्थस्तथाज्ञानंज्ञानार्थैक्यमुदाहृतं। तथाकृतयुगेप्रायस्तदन्येषुतुकुत्रचिदितिवाक्येनविज्ञानवादिमतमत्रोच्यतइत्येतन्निरस्तम् २ द्वितीयेकिंकारणमत्राह तन्मयेति तत्सत्यंज्ञानार्थैक्येनमिथोविरोधराहित्येनाबाधितंज्ञानंपश्चात्त्रेतायांद्विधाइदंवादोवेतिसंशयमापन्नंसमभवत्संजातंतत्द्वापरादौइदमेवनान्यदितिविपरीतप्रत्ययेनसमाभिन्नमभवदित्यन्वयः समभेदेसमीचीनेसुष्ठुपूजासुखेष्विति। कालस्वभावयोःसदातनत्वेनसदाविकल्पसंभवात् चेतनस्यापिदेवदत्ताद्यन्यतमस्याल्पबुद्धित्वेनानंतवेदादिशब्दराश्यर्थस्वरूपस्यावगाढुमशक्यत्वेनकारणत्वानुपपत्तेस्तत्तद्योग्यफलदानसमर्थेन वैषम्यादिदोषविधुरेणसर्वज्ञेनकारणेनभाव्यमितिभावेनाह मयेति फलंरूपयतिहितंकारयतीतिफलरूपःतेनतामसादिजीवानांस्वस्वयोग्यतमआदिफलदात्रेत्यर्थः केवलेनमयातथास्त्वितिविकल्पितंतामसादिजीवबुद्धिमनुसृत्यनानेवकल्पि

श्रीभगवानुवाच॥ अथतेसंप्रवक्ष्यामिसांख्यंपूर्वैर्विनिश्चितम्॥ यद्विज्ञायपुमान्सद्योजह्याद्वैकल्पिकंभ्रमम् १ आसीज्ज्ञानमथोह्यर्थएकमेवाविकल्पितम्॥ यदाविवेकनिपुणाआदौकृतयुगेजनाः २ तन्मयाफलरूपेणकेवलेनविकल्पितम्॥ वाङ्मनोगोचरंसत्यंद्विधासमभवद्बृहत् ३ तयोरेकतरोह्यर्थःप्रकृतिःसोभयात्मिका॥ ज्ञानंत्वन्यतमोभागःपुरुषःसोभिधीयते ४

तंअनंतशब्दराशिगोचरस्यबृहत्तरस्यदुर्ज्ञेयत्वेनअश्रद्धेयत्वंनेतिभावेनोक्तं वागिति शब्दोवाग्गोचरोर्थोमनोगोचरस्ताभ्यामुत्पाद्यमानत्वेनचकल्पितमितिशेषः यद्वा तच्छब्दार्थात्मकमुभयंबृहत्तरामिति यस्मात्तस्माद्वाङ्मनसयोरगोचरत्वाच्चद्विधाभूदिति ३ सम्यग्विषयविषयीकरणमंतरेणज्ञानार्थैक्यमत्रनोच्यतइतिभावेनज्ञानार्थाभिमानिदेवतास्वरूपंतावदाह तयोरिति तयोर्ज्ञानार्थयोरेकतरोयोर्थोविषयलक्षणःसप्रकृतिर्गायत्रीनाम्न्याप्रकृत्याभिमन्यमानइत्यर्थः सापिनस्वतंत्रेत्याह सेति साप्रकृतिरुभयोर्लक्ष्मीविष्णुसंज्ञयोरावयोरात्मादेहःप्रयत्नश्चयस्याःसातथाप्रयाश्रियाचसृष्टानुग्राह्येत्यर्थःअन्यतमोभागोज्ञानंयत्सोपिपुरुषः पुरुषनाम्नाब्रह्मणाभिमन्यमानमित्यर्थः सोप्युभयात्मकइत्यनुसंधेयं मयाश्रियाचसृष्टःअनुग्राह्यश्चेत्यभिधीयते। ज्ञानाभिमानीपुरुषःसब्रह्मासमुदाहृतः। अर्थाभिमानीप्रकृतिर्गायत्रीसाप्रकीर्तिता। तयोर्नियामकोविष्णुःश्रीश्चानुग्राहिकास्मृता। वायुस्तुब्रह्मणःपुत्रःप्रकृतौसमजायत। त्रिगुणात्मासमुद्दिष्टःप्रायःसत्वात्मकस्तथा। गायत्रीचैवसावित्रीतथैवचसरस्वती। एवंत्रिरूपाप्रकृतिरेकासत्वादिभेदतः। तासुवीर्यंसमुत्सृष्टंब्रह्मणैकत्वमागतं। ससूत्रात्मासमुद्दिष्टोवायुर्लोकप्रणायकः। तस्यापिसूत्रंभगवान्धारणाद्विष्णुरव्ययः। सूत्रपुत्रस्त्वहंकारःसरुद्रःसमुदाहृतः। सूत्रात्मनामहांश्चैवसहजातश्चतुर्मुखः। तस्यापिपुत्रोहंकारःसचानंतउदाहृतः। अनंतादपिरुद्रोभूद्ब्रह्मणश्चेतिसत्रिधा। वैकारिकोब्रह्मजस्तुतैजसोवायुजःस्मृतः। तामसोनंतजश्चैवसएकोगुणभेदतः। इतिस्मृतिसूचकेनहिशब्देनकिमत्रप्रमाणमितिशंकांपरिहरति ४

---

१ ज्ञायतेअनेनेतिज्ञानं साधन शास्त्रं प्रसिद्धंज्ञानंचग्राह्यं एवमुत्तरत्रापि एवंसतिवाङ्मनोगोचरत्वसंभवति।२ उत्पत्तिप्रभृतिविकल्पितस्यसांख्यंनिवर्तकमुतेतिक्वचित्पाठः।

प्रतिज्ञातसांख्यप्रवचनंविनाज्ञानार्थैक्यादिकथनंकिंकेनसंगतमित्यतस्तत्स्वरूपंवक्ति तमोरजइत्यारभ्यएषसांख्यइत्यंतेन वायुस्तुब्रह्मणःपुत्रःप्रकृतौसमजायत । त्रिगुणात्मासमुद्दिष्टःप्रायःसत्त्वात्मकस्त थेत्यादिव्याख्यातमपिमंदमत्युपकारायकिंचिद्व्याक्रियते तथाहि सृष्ट्यादौमत्तोगुणत्रयाभिमानिन्यालक्ष्म्यापुरुषप्रकृतीब्रह्मगायत्र्याख्येजाते वाशब्दश्चार्थे तदनुमयालक्ष्म्याचपुरुषानुमतेनपुरुषना म्नोब्रह्मणःस्वभर्तुःप्रेरणयाचप्रक्षोभ्यमाणायास्तस्याःप्रकृतेः तमोरजःसत्वमितिगुणाभिमानिनित्रीणिरूपाणिगायत्रीसावित्रीसरस्वतीसंज्ञान्यभवन् ५ ततःकिमभूदत्राह तेभ्यःसमभवत्सूत्रमिति अयंभा वः तेषुरूपेषुपुरुषनाम्नाब्रह्मणागर्भाधानेकृतेसतितेभ्यःपृथक्पृथक्जातंपश्चादेकत्वमापन्नंसूत्रमभवत् कीदृशं मत्सूत्रेणचसंयुतं ममसर्वाधारेणरूपेणसंयुतंसर्वजगदाधारवायुतत्त्वमुत्पन्नमित्यर्थः वायु नावैगौतमसूत्रेणेत्यादिनावायोःसर्वाधारत्वंप्रसिद्धं अत्रसूत्रशब्देनमहतत्त्वाभिमानिनोब्रह्मणोद्वितीयंचतुर्मुखाख्यरूपंवायुनासहोत्पन्नमितिज्ञातव्यं सूत्रात्मनामहांश्चापिइतिप्रमाणानुगुण्यात् ततो विकुर्वतइत्यस्यायमर्थः तस्माद्विकुर्वतः सृष्टिकामात्सूत्रनाम्नोब्रह्मणःसाजज्ञे योविमोहकोहंकारोनंतः अयमेवसूत्रनाम्नोवायोरपिजज्ञे विकुर्वतःसूत्रनाम्नोब्रह्मणोयोविमोहकोवैकारिकोरुद्रःसो पिजज्ञे पुनश्चविकुर्वतः सूत्रनाम्नोवायोर्विमोहकस्तैजसरुद्रःसजज्ञे योब्रह्मजोनंतःतस्मादपिविकुर्वतःयोविमोहकोहंकारस्तामसःसजज्ञेइतिवैकारिकोब्रह्मजस्तैजसोवायुजस्तामसोनंतइतिरुद्रस्त्रिधाजातः

तमोरजःसत्त्वमितिप्रकृतेरभवन्गुणाः ॥ मयाप्रक्षोभ्यमाणायाःपुरुषानुमतेनवा ५ तेभ्यः समभवत्सूत्रंमत्सूत्रेणचसंयुतम् ॥ ततोविकुर्वतोजातोयोहंकारो विमोहकः ६ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यहंत्रिवृत् ॥ तन्मात्रेंद्रियमनसांकारणंचिदचिन्मयः ७ अर्थस्तन्मात्रकोजज्ञेतामसादिंद्रियाणिच ॥ तैजसाद्देवता आसन्नेकादशचवैकृतात् ८ मयासंचोदिताभावाःसर्वेसंहत्यकारिणः ॥ अंडमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ९ तस्मिन्नहंसमभवमंडेसलिलसंस्थिते ॥ ममनाभ्यामभूत्पद्मंविश्वाख्यंतत्रचात्मभूः १० सोसृजत्तपसायुक्तोरजसामदनुग्रहात् ॥ लोकान्सपालान्विश्वात्माभूर्भुवःस्वरितित्रिधा ११ देवानामो कआसीत्स्वर्भूतानांचभुवःपदम् ॥ मर्त्यादीनांचभूर्लोकःसिद्धानांत्रितयात्परम् १२ अधोसुराणांनागानांभूमेरोकोसृजत्प्रभुः ॥ त्रिलोक्यांगतयःसर्वाः कर्मणांत्रिगुणात्मनाम् १३

६ इदमेवस्पष्टयति वैकारिकइति त्रैविध्यस्यप्रयोजनमाह तन्मात्रेति तन्मात्रशब्देनपंचभूतानिलक्षितानि श्रोत्रादींद्रियाणिमनःशब्देनइंद्रियाभिमानिनोदेवाश्चैषांकारणंतामसाद्यहंकारत्रयं त्रिविधो रुद्रःकीदृशःचिदचिन्मयःवशीकृतचेतनाचेतनप्रपंचः चिदचिद्वशेसर्वसरुद्रश्चिदचिन्मयइतिमानं ७ उक्तमेवविवृणोति अर्थइति तामसादहंकारात्तन्मात्रकोर्थःपंचभूतलक्षणःतैजसाहंकारादिंद्रिया णिवैकृताद्वैकारिकान्मनसासहतदभिमानिन्यएकादशदेवताआसन् ८ एवंसृष्टैश्चतुर्विंशतिसंख्यैर्महदादितत्त्वैःकिंकृत्यमत्राह मयेति ९ आयतनत्वंदर्शयति तस्मिन्निति चिदानंदशरीरस्तुप्रविष्टोंडेह रिःस्वयं । तन्नाभेर्भूतदेहोभूत्पश्चादपिचतुर्मुखः । चतुर्मुखस्तुसर्वांडेव्याप्तदेहोमहातपाः । हरिस्तुसर्वव्याप्तोपिभूतदेहोनतुक्वचित् । नैवास्यप्राकृतोदेहःप्रादुर्भावेष्वपिक्वचित् । इत्यनेनहरेर्भूतदेहोनास्तीति ज्ञायते अहमेवंसमीचीनतपसाप्राप्तोभवं नतूत्पन्नोभवामीत्यर्थः १० तपसाज्ञानेन ११ ओकोनिवासस्थानं त्रितयात्परंमहरादिकं १२ कर्मभेदेनत्रिलोक्याःस्थानभेदमाह त्रिलोक्यामिति १३

महर्लोकादिप्राप्तौकिंसाधनमत्राह योगस्येति मद्गतिर्मत्प्राप्तिः नैवविष्णावभक्तस्यमहर्लोकादिकागतिः। भक्त्युद्रेकात्क्रमादूर्ध्वंयावद्विष्णोःप्रवेशनं। एवंज्ञानंविनासापिमहर्लोकादिकागति। ज्ञानोद्रेकात्क्रमादूर्ध्वंयावद्विष्णोःप्रवेशनं। नित्यशोभगवद्रूपस्यापरोक्षेणदर्शनं। मुहूर्तमात्रंज्ञानंस्यान्महाज्ञानंततोधिकं। ज्ञानेनब्रह्मलोकःस्यान्महाज्ञानाद्धरेर्गतिः। सदैवाखंडितंध्यानंतपइत्युच्यतेबुधैः। अपरोक्षदशायुक्तंनित्यंक्षणमात्रकालया। अपरोक्षदशानित्यमेकमात्रायुजायुतं। योगनाम्नासमुद्दिष्टंध्यानंनित्यमखंडितं। तच्चतुर्भागयानित्यमपरोक्षदशायुतं। पादयोगसमुद्दिष्टंध्यानंनित्यमखंडितं पादयोगान्महर्लोकोजनोलोकस्तुयोगतः। तपसस्तुतपोलोकःप्राप्यतेनान्यतःक्वचिदिति स्मार्तवाक्येनमहर्लोकादिप्राप्तावपिसाधनविशेषाअवगंतव्याः १४ भक्तियोगरहितस्यकास्थितिरत्राह मयेति कालात्मनाज्ञानात्मनाधात्राकारकेणमयाप्रेरितकर्मयुक्तमिदंजगदेतस्मिन्गुणप्रवाहेउन्मज्जतिसृष्टंभवतिनिमज्जतिसंहृतंभवति १५ तमेवप्रेरणप्रकारंविवृणोति अणुरिति अतीतानागतवर्तमानत्वेनयोयोभावःपदार्थःप्रसिद्ध्यतिउत्पन्नोवर्तते तत्सर्वमुभयसंयुक्तंमयाचित्प्रकृत्याचसरस्वत्यापुरुषेणहिरण्यगर्भेणसंयुक्तमस्माभिः प्रविश्यप्रेरितंचयस्मात्तस्मादद्यापिसर्वंद्वंद्वीभूयस्थितंदृश्यते १६ ननुकार्याणांनिमित्तकारणेनभेदःकुलालेदृष्टइतिनतत्रशंका किंतूपादानकारणेनकथमितितत्राह यास्त्विति। तुःस्याद्भेदेवधारणइतिवचनात्। तुशब्दोविशेषंव्यक्तिपरस्यमहदादिकार्यस्ययःसत्वादिकारणविशेषः आदिरुपादानकारणंघटस्य

योगस्यतपसश्चैवज्ञानस्यगतयोमलाः ॥ महर्जनस्तपःसत्यंभक्तियोगस्यमद्गतिः १४ मयाकालात्मनाधात्राकर्मयुक्तमिदंजगत् ॥ गुणप्रवाहएतस्मिन्नुन्मज्जतिनिमज्जति १५ अणुर्बृहत्कृशःस्थूलोयोयोभावःप्रसिद्ध्यति ॥ सर्वोप्युभयसंयुक्तःप्रकृत्यापुरुषेणच १६ यस्तुयस्यादिरंतश्चसवैमध्यंचतस्यतत् ॥ विकारोव्यवहारार्थोयथातैजसपार्थिवाः १७ यदुपादायपूर्वस्तुभावोविकुरुतेपरम् ॥ आदिरंतोयतोयस्मिंस्तत्सत्यमभिधीयते १८

मृदिव अंतश्चलयस्थानंचयस्मात्तस्मात्तस्यकार्यस्यमध्येचसवैनान्य इत्यततउपादानकारणेनाभेदःकार्यस्येतिनिश्चीयते मृद्घटइतिभावानुरक्तमत्ययवेद्यत्वात्व्यवहारार्थः हानोपादानादिव्यवहारविषयोविकारोविविधप्रकारइत्येकस्मिंस्ततौनष्टेनष्टःपटइत्यौपचारिकासामानाधिकरण्येविनष्टंतुनैवपटस्यभेदः नान्यैरतोभेदाभेदइतिजानीहि कथमत्रोदाहरणमाह यथेति यथालोहमृदाद्युपात्तघटादिपदार्थाः विनाशिस्वरूपेणभेदवंतोप्याद्यावंतेमध्येचकारणेनाभिन्नाअनुभूयंतेइति प्रकृतेस्तुविकाराणांकोप्यंशोभेदउच्यते। तथैवकांशतोभेदःसोपिनाभेदवर्जितः। भेदाभेदमतःप्राहुरभेदवातयोर्बुधाइतिप्रमाणासिद्धोविशेषस्तुनगृह्यते यद्वा व्यवहारार्थोव्यवहारनिवर्तकोविकारोविनाशलक्षणः तस्यावयवस्येतनभेदइतितन्मध्यइतिवा १७ ब्रह्मणोविकारात्प्रपंचइतिकेचित्तन्मतंप्रत्याह यदुपादायेति यद्वा मुख्यनिमित्तंब्रह्मइतरकारणेभ्योव्यावर्तयति यदिति तुशब्दोब्रह्मणोमुख्यत्वमभिप्रैतिपूर्वोभावःउपादानलक्षणःपदार्थः प्रकृत्यादिर्यद्ब्रह्मोपादायनिमित्तकारणतयाआदायपरस्यब्रह्मणःसामर्थ्यमाश्रित्यापरंकार्यरूपभावमुद्दिश्यविकुरुतेविकारयतिच यतोब्रह्मणोस्यआदिरंतश्चयस्मिन्ब्रह्मणिमध्येचावस्थितिस्तद्ब्रह्मसत्यंपरमार्थलक्षणंस्वतंत्रंविकारादिदोषविधुरंचेत्यर्थः पारमार्थिकसत्यत्वंस्वातंत्र्यमभिधीयते। तद्विष्णोरेवनान्यस्यवदन्येषांसदास्तितेतिवचनात् १८

---

१ योगस्तपोज्ञानमितित्रीणिसाधनान्युक्तानि महरादिवैकुंठांतानि पंचफलान्युक्तानि अतःकथमितिचेन्नसत्यं योगपदेन पादयोगः योगश्चेतिद्वय तपइत्येकं ज्ञानंमहाज्ञानचेतिद्वय क्रमेणमहरादिलोकसाधनानी-त्याशयेन तत्तत्साधनलक्षणमाह नित्यशइत्यादिना।

इतोपिविकारमंतरेणमुख्यंकारणंब्रह्मैव प्रकृत्यादीनांसत्तायास्तदधीनत्वादितिभावेनाह प्रकृतिरिति सत्वादिगुणरूपाप्रकृतिरस्यजगतःउपादानमात्रंपरःपुरुषःहिरण्यगर्भः आधारःकालोपिरूपांतरेणाहि
रण्यगर्भएवसतोजगतोभिव्यंजकःनिमित्तकारणंउपादानमाधारोव्यंजकइतिकारणत्रयंब्रह्मसर्वशक्तिपूर्णोहमेवतेषांतच्छक्तिप्रदोहमित्यर्थः हिशब्देन ।कालाभिमानीब्रह्मातुकालइत्यभिशब्दित ।सर्वजीवाभि
मानीसपरःपुरुषउच्यते। प्रकृतिर्नामतत्पत्नीप्रकृतेरभिमानिनी।साप्रसूतेजगत्सर्वंसूत्रमारभ्यसर्वशइतिसूचयति तुशब्दःप्रकृत्यादिभ्योब्रह्मणोमहान्विशेषोस्तीतिसूचयति तदुक्तं आधारोव्यंजकश्चैवप्रसवी
ताचकेशवः। कालप्रकृतिपुंसांचतन्मूलप्रकृतेरपि।आधारोव्यंजकश्चैवसर्वस्यापिनियामकइति १९ इतोपिजगतःसृष्ट्यादेर्मुख्यकारणंब्रह्मैवइतिभावेनसृष्ट्यादेःकालावधिमाह सर्गइति अयमर्थःयावत्तास्थ
तिरस्तितावत्सर्गउत्पत्तिरपिपौर्वापर्येणप्रवर्ततेयावदीक्षणंयदालयःस्यादितिहरेःस्मरणंतदास्थित्यंतःस्थितेरंतःप्रलयोभवतीति उत्पत्यादिकंभगवत्कर्तृकमित्यर्थः २० अधुनाक्रमप्राप्तंलयंनिरूप
यति विराडिति विराडंडकोश.भुवनैःसहपंचत्वायकल्पतेपंचत्वानंतरमपिअविशेषायसत्वादिगुणानुद्रेकायनाशायेत्यर्थः. विशेषेणगुणोद्रेकाद्विशेषंपृथिवीस्मृतेतिवचनात् अंडकोशनाशानंतरंपृथिवी
ल्पोपिसूच्यतेनेनेतिलोकानांचतुर्दशसंख्योपेतानांकल्पःविकल्पनाविकल्पोवांतरकल्पोविविधकल्पनाचयस्मिन्सतथा समयासाद्यमानःविनाशायप्रेर्यमाणः २१ अविशेषायेतिप्रस्तुतंपृथिव्या

प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारःपुरुषःपरः ॥ सतोभिव्यंजकःकालोब्रह्मतत्रितयंत्वहम् १९ सर्गःप्रवर्ततेतावत्पौर्वापर्येणनित्यशः ॥ महान्गुणविसर्गार्थःस्थित्यं
तोयावदीक्षणम् २० विराण्मयासाद्यमानोलोककल्पविकल्पकः ॥ पंचत्वायाविशेषायकल्पतेभुवनैःसह २१ अन्नेप्रलीयतेमर्त्यमन्नंधानासुलीयते ॥
धानाभूमौप्रलीयंतेभूमिर्गंधेप्रलीयते २२ अप्सुप्रलीयतेगंधआपश्चस्वगुणेरसे ॥ लीयतेज्योतिषिरसोज्योतीरूपेप्रलीयते २३ रूपंवायौसचस्पर्शोली
यतेसोपिचांबरे ॥ अंबरंशब्दतन्मात्रइंद्रियाणिस्वयोनिषु २४ योनिर्वैकारिकेसौम्यलीयतेमहतीश्वरे ॥ शब्दोभूतादिमप्येतिभूतादिर्महतिप्रभुः २५
सलीयतेमहान्स्वेषुगुणेषुगुणवत्तमः ॥ तेव्यक्तेसंप्रलीयंतेतत्कालेलीयतेव्यये २६ कालोमायामयेजीवेजीवआत्मनिमय्यजे ॥ आत्माकेवलआत्मस्थोवि
कल्पापायलक्षणः २७ एवमन्वीक्षमाणस्यकथंवैकल्पिकोभ्रमः ॥ मनसोहृदितिष्ठेतव्योम्नीवार्कोदयेतमः २८

दिलयंविविच्याह अन्नइति अन्नाभिमानिनाअभिमन्यमानानांचएकोत्त्यानिरूप्यमाणोलयोभिमानिनोभिमन्यमानस्यस्वकारणेभिमन्यमानेविवक्षितइतिदेव्यामौषधेमानिन्यांलीयतेन्नाभिमानिनीत्युक्तेः
अन्नमन्नाभिमानिनीधानास्वौषधीषुओषध्यभिमानिन्यांदेव्यांगंधेस्वसूक्ष्मरूपे २२ २३ इंद्रियाणिस्वयोनिषुतैजसाहंकारेइंद्रियाभिमानिनश्चस्वयोनौवैकारिकाहंकारे २४ योनिर्वैकारिकस्तैज
सश्चाहंकारःविकारजत्वाद्वैकारिकेमहति चतुर्मुखेलीयतेईश्वरेईशनशक्तिमति विकारजत्वात्तुमहान्वैकारिकउदाहृतः। ईशनादीश्वरश्चैवब्रह्माबृहगतःस्मृतइतिस्मृतेः। भूतादिंतामसाहंकारंसभूतादि
रनंतद्वारेणमहतिमहत्तत्वाभिमानिनि २५ समहान्स्वेषुगुणेषुकारणेषुगुणाभिमानिनीषुगायत्रीसावित्रीसरस्वतीषुतेगुणास्ताःसत्वादिगुणवाच्यास्तिस्रःअव्यक्तेप्रकृत्याख्यस्वमूलरूपेतदव्यक्तमव्य
क्ताभिमानिनीगायत्रीपुरुषाभिधेविरिंचेपत्यौलीयते सपुरुषःकालनाम्निस्वास्मिन् २६ कालाख्योविरिंचःमायामयेजीवेमूलप्रकृत्यभिमानिन्यामहालक्ष्म्यांजीवनाम्नीश्रीरजेआत्मनिमयिविशे
षरतिलक्षणंरूपमाप्नोति आत्मस्वरूपंवक्ति आत्मेति आत्मापूर्णगुणःकेवलःप्रकृतिसंबंधविधुरोसमाधिकश्चआत्मस्थअनन्याधारःअतएवलयादिहीनः विकल्पापायलक्षणःसम्यक्ज्ञानस्वरूपः मिथ्या
ज्ञानापगमोलक्षणंयस्यसतथेतिवा २७ कथितसृष्ट्यादिस्मरणफलमाह एवमिति वैकल्पिकोभ्रमःविरुद्धकल्पनालक्षणमन्यथाज्ञानंमनसउत्पन्नंहृदिबुद्धौ २८

उक्तार्थंउपसंहरति एषइति प्रतिलोमेनविपरीतक्रमेणसंहारकथनंअनुलोमेनयथाक्रमेणसृष्टिकथनंसंशयग्रंथिहेतिकःसंसारबंधत्वनदहनेअग्नेर्ज्वालायमानःपरावरदृशासर्वज्ञेन गायत्रीचैवसावित्रीतथैवतुसर
स्वती। एवंत्रिरूपाप्रकृतिर्ब्रह्मपत्नीप्रकीर्तिता। महत्तत्वात्मकोब्रह्मातज्जत्वात्तत्रलीयते। गुणाधिकःपतिरपितस्याःसत्वादिभेदतः। त्रिविधामूलरूपायांप्रकृत्यासाप्रलीयते। प्रकृतिर्मूलरूपासाब्रह्मपत्नीजगन्मया
पुरुषाभिधेविरिंचेतुसस्वस्मिन्कालसंज्ञके। कालाभिधोविरिंचस्तुमहालक्ष्म्यांविलीयते। जीवमायेतियामाहुःसाचसत्वादिभेदतः। त्रिविधैकत्वमापद्याविष्णावेवाविलीयते। हरेरत्यंतसामीप्यंलयोलक्ष्म्याःप्रकी
र्तितः। पुरुषेणातिसामीप्यंप्रकृतेर्लयउच्यते। ब्रह्माचप्रकृतिश्चैवमुक्तिगौविलयेपदः। अतस्तौभिन्नदेहौनुज्ञानमात्रौसमीपगावित्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् सर्वज्ञेनपरमाप्तेनमयाप्रोक्तत्वाच्चेदंमुमुक्षुभिरवश्यंग्राह्य
मितिभावः २९ इतिश्रीभाग०महा०एकादशस्कंधेविज०टी०चतुर्विंशोध्यायः॥ २४॥ उक्तज्ञानाधिकारीसात्विकएवेत्यभिप्रेत्यसत्वादिगुणानावृत्तीर्विक्त्यास्मिन्नध्याये तत्रप्रथममभिश्रावृत्तीराह गुणानामि
ति सत्वादिगुणानामभिश्राणांचमध्येयेनगुणेनपुमान्यथाभवेत्तथातच्छंसतोमेसकाशादिदमुपधारय १ इतराभ्यामभिश्रागुणवृत्तीराह शमइति ईक्षाज्ञानं स्मृतिरखंडशास्त्रार्थस्मरणं त्यागोनिषिद्धस्य अ

एषसांख्यविधिःप्रोक्तःसंशयग्रंथिहेतिकः॥ प्रतिलोमानुलोमाभ्यांपरावरदृशामया॥ २९॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेचतुर्विंशोध्यायः
॥ २४॥ श्रीभगवानुवाच॥ गुणानामप्यमिश्राणांपुमान्येनयथाभवेत्॥ तन्मेपुरुषवर्येदमुपधारयशंसतः १ शमोदमस्तितिक्षेक्षातपःसत्यंदयास्मृतिः
तुष्टिस्त्यागोस्पृहाश्रद्धाह्रीःक्षमानिस्तुतिर्धृतिः २ कामईहामदस्तृष्णास्तंभआशीर्भिदासुखम्॥ मनोत्साहोयशःप्रीतिर्हास्यंवीर्यंबलोद्यमाः ३
क्रोधोलोभोनृतंहिंसामायादंभोक्षमाकलिः॥ शोकमोहौविषादार्तीनिद्राशाभीरनुद्यमः ४ सत्वस्यरजसश्चैवतमसश्चानुपूर्वशः॥ वृत्तयोवर्णितप्रायाःसन्नि
पातमथोशृणु ५ सन्निपातस्त्वहमितिममेत्युद्धवयामतिः॥ व्यवहारःसन्निपातेमनोमात्रेंद्रियासुभिः ६ धर्मेचार्थेचकामेचयदासौपरिनिष्ठितः॥ गुणा
नांसन्निकर्षोयंश्रद्धारतिधनावहः ७

स्पृहानिषिद्धेच्छाराहित्यं निस्तुतिरात्मप्रशंसावर्जनं धृतिर्विपद्यपिचित्तस्यानुद्वेगः एतेगुणायस्यसंतिससात्विकःसांख्यज्ञानाधिकारीत्युक्तमनेन २ रजोगुणवृत्तीराह कामइति कामोविषयरागःईहा
निषिद्धचेष्टा तृष्णानलंबुद्धिः स्तंभउक्तानंगीकारित्वं आशीःधनाकांक्षा भिदाभेदकरणंअन्यथाज्ञानंवा असुखंदुःखं राजसस्यदुःखं तामसस्यदुःखंभवतीतिकिंवक्तव्यमित्यभिप्रायेणोक्तं तदुक्तं राजसेपि
यद्दुःखंतामसेकिमुतेतितत्। राजसेदुःखवचनंतामसेतिविवक्षयेति। एवंविधगुणोराजसइत्यर्थः ३ तमोगुणवृत्तीराह क्रोधइति मायाकपटंअविद्यमानमहिमप्रकटनंदंभः अस्थानेऽपिक्रोधोऽक्षमा कलिः
कलहः मोहोऽज्ञानं आशोत्कंठा एवंविधस्तामसाधिकारीति ४ उक्तवृत्तीर्विविनक्ति सत्वस्येति सन्निपातंगुणानांमिश्रतांपुरुषनिष्ठतयाह संन्निपातइति देहकलत्रादौयोहंकारः ममकारश्चसत्वादिगु
णानांमिश्रतालक्षणः मात्राःशब्दादयः सन्निपातेसति ५ ६ मनोमात्रेंद्रियासुभिर्व्यवहारोभिज्ञानादिलक्षणोभवतीत्युक्तंविवृणोति धर्मेचेति यदासौपुरुषोधर्मादौपरिनिष्ठितोभवतितदातस्यायगुणानांस
न्निकर्षःश्रद्धादिकरोभवति यदाधर्मेनिष्ठातदाश्रद्धा यदार्थेनिष्ठातदाधनकारी यदाकामेनिष्ठातदारतिकरोतीत्यर्थः ७

यर्हिगृहाश्रमेपुमान्प्रवृत्तिलक्षणांनिष्ठांभजमानःस्वधर्मंचानुतिष्ठेत्तत्रसागुणानांसमितिःमिश्रीभावइतिद्रष्टव्यं ८ व्यवहारस्यसान्निपातमूलत्वेऽप्यंसात्विकः इत्यादिकथंघटतइतितत्राह पुरुषमि
ति शमादिभिः लिंगैःपुरुषंसत्वगुणयुक्तंअनुमायात् अनुमानेनजानातु कामादिभिरप्येवं ९ स्वभक्तेष्वेवसात्विकादिविवेचनप्रकारंदर्शयति यदेत्यादिश्लोकद्वयेन १० आशिषःसंपदआशास्य
मनस्यभिसंधाय ११ एवंविधविभागस्यगुणहेतुत्वेतथापितत्स्यात्किमितितत्राह सत्वमिति सत्वादयोगुणाउक्तवक्ष्यमाणविशेषापादकाजीवस्यैवमेनैव तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह चित्तजाइति
भूतानांपंचानांसमुदायरूपबाह्यांतःकरणेचित्तेजायंतेऽयंजंतइतिचित्तजाःममप्रकृत्यादिसंबंधराहित्यात् जीवेतद्युक्तंतत्संबंधसद्भावादित्याह यैरित्वति भूतानामुपादानानांसकाशादुत्पन्नोवृत्तिभि
र्व्यक्तैःसज्जमानोनिबध्यतइतितस्मान्ममगुणकृतानर्थंनशंकयेतिभावः १२ संक्षिप्योक्तंसत्वादिगुणानांवृत्तिंप्रपंचयति यदेति इतरौरजस्तमसी सत्वस्यस्वरूपमाह भास्वरमिति १३ रजस्त
मःसत्वगुणोजयेत् रजःस्वभावमाह संगेति विषयसंगकारिभेदकारिचपलताकारिच १४ तमोगुणोरजःसत्वेगुणौजयेत् आशयाअतितृष्णयामूढइत्यनेनतमःस्वभावोदर्शितः १५ यदाचित्तंप्रसन्न

प्रवृत्तिलक्षणांनिष्ठांपुमान्यर्हिगृहाश्रमे ॥ स्वधर्मंचानुतिष्ठेतगुणानांसमितिर्हिसा ८ पुरुषंसत्वसंयुक्तमनुमायाच्छमादिभिः ॥ कामादिभीरजोयुक्तंक्रो
धाद्यैस्तमसावृतम् ९ यदाभजतिमांभक्त्यानिरपेक्षःस्वकर्मभिः ॥ तंसत्वप्रकृतिंविद्यात्पुरुषंस्त्रियमेववा १० यदाआशिषआशास्यमांयजेतस्वकर्मभिः ॥
तंरजःप्रकृतिंविद्याद्धिंसामाशास्यतामसम् ११ सत्वंरजस्तमइतिगुणाजीवस्यनैवमे ॥ चित्तजायैस्तुभूतानांसज्जमानोनिबध्यते १२ यदेतरौजये
त्सत्वंभास्वरंविशदंशिवम् ॥ तदासुखेनयुज्येतधर्मज्ञानादिभिःपुमान् १३ यदाजयेत्तमःसत्वंरजःसंगभिदाचलम् ॥ तदादुःखेनयुज्येतकर्मणायशसा
श्रिया १४ यदाजयेद्रजःसत्वंतमोमूढोलयंजनः ॥ युज्यतेशोकमोहाभ्यांनिद्रयाहिंसयाशया १५ यदाचित्तंप्रसीदेतइंद्रियाणांचनिर्वृतिः ॥ देहेऽभयंम
नोसंगंतत्सत्वंविद्धिमत्पदम् १६ विकुर्वन्क्रियायाचाधीरनिवृत्तिश्चचेतसः ॥ गात्रास्वास्थ्यंमनोभ्रांतंरजएतैर्निशामय १७ सीदच्चित्तंविलीयेतचेत
सोग्रहणेक्षमम् ॥ मनोनष्टंतमोग्लानिस्तमस्तदुपधारय १८ एधमानेगुणेसत्वेदेवानांबलमेधते ॥ असुराणांचरजसितमस्युद्धवरक्षसाम् १९ सत्वा
ज्जागरणंविद्याद्रजसास्वप्नमादिशेत् ॥ प्रस्वापंतमसाजंतोस्तुरीयंत्रिष्वसंगतम् २० उपर्युपरिगच्छंतिसत्वेनाब्रह्मणोजनाः ॥ तमसाधोधआमुख्या
द्रजसांतरचारिणः २१ सत्वेप्रलीनाःस्वर्यांतिनरलोकंरजोलयाः ॥ तमोलयास्तुनिरयंयांतिमामेवनिर्गुणाः २२

मिंद्रियाणांनिर्वृतिराह्लादश्चदेहेअभयंमनःअसंगंचभवति तदातन्मत्पदंमत्स्थानंसत्वंविद्धि १६ क्रियपाविकुर्वन्भवतिचेतसोविषयादानिवृत्तिश्चभवति गात्रास्वास्थ्यंशरीरावयवानांविजृंभणं एतैर्लिंगैरि
दंरजइतिनिशामयपश्य १७ तमोगुणवर्तनप्रकारंस्पष्टयति सीदादिति यदाचित्तंस्मरणकारणंअंतःकरणंसीदत्नश्यत् अथवाविलीयेतचेतसोग्रहणेबहुस्मरणशक्तेश्चेतनायाग्रहणेअक्षममसमर्थंमनोनष्टं
भवति तमःअज्ञानंग्लानिर्ग्लानताचभवतितदातमोगुणवर्तनमुपधारय १८ मुमुक्षुणासत्वमेवसेवनीयमितिभावेनाह एधमानइति १९ तुरीयमवस्थास्वरूपंत्रिषुगुणेष्वसंगतंसंबद्धंनभवति २०
इतोपिसत्वमेवश्रेयःसाधनमित्याह उपरीति आब्रह्मणोब्रह्मलोकपर्यंतंआमुख्यादंधतमःपर्यंतअंतरचारिणःस्वर्गादौचरंति २१ सत्वेसत्वगुणप्रवृद्धौप्रलीनाःमृताःस्वर्गं रजसिप्रवृद्धेलयोयेषांतेरजोलयाः
तमोलयाःइत्येतदनेनव्याख्यातंनिर्गुणास्तमआदिगुणानभिभूताआत्यंतिकभक्तिसाधना. २२

वाशब्दश्चार्थे मदर्पणत्वेननिष्फलत्वेनफलानुसंधानराहित्येनयत्कर्मतन्निजकर्मवर्णाश्रमविहितंकर्मसात्विकंकर्म २३ गुणनिमित्तकर्मभेदंनिरूप्यज्ञानभेदमाह कैवल्यमिति कैवल्यंकेवलंयथाशास्त्रप्रतिपादितंतत्त्वंतद्विषयंज्ञानंकेवलंकेवलमेवकैवल्यंज्ञानंसात्विकंअग्निष्टोमादिकर्मनिष्ठंप्राकृतंबहिर्मुखजनप्रियंवैषयिकंनिर्गुणंमुक्तिसाधनं तदुक्तं नैर्गुण्यसाधनंयत्तन्निर्गुणंपरिकीर्तितमिति यथाशास्त्रोक्तविज्ञानंकेवलंज्ञानमुच्यते । स्वदृष्टशास्त्रानुकूल्याददृष्टानांतुभक्तितः । गुणानांतुहरौभावंविनिश्चित्यतदाश्रयात् । यथाशास्त्रानुसंधानंज्ञानंचहरिसंश्रयमितिच २४ इदानींगुणनिमित्तक्षेत्रभेदमाह वनमिति मन्निकेतनंमदाश्रयंदेवालयादि २५ इदानींकर्तृभेदमाह सात्विकइति असंगीकारकःकर्तानिष्कामत्वेनकर्मणांकर्तेत्यर्थः स्मृतिविभ्रष्टःश्रुत्याद्यविहितकारित्वेनसत्कर्मणःभ्रष्टः निर्गुणो मोक्षगामी २६ श्रद्धाभेदमाह सात्विकीति आध्यात्मिकीयथाश्रुतशास्त्रविषया श्रुतशास्त्रानुसारेणयाश्रद्धापरमात्मनि । सासात्विकीतदन्यस्याप्यनुसारेणनिर्गुणा । अश्रुत्वापिप्रमाणंयोवासुदेवैकसंश्रयः । सनिर्गुणोभागवतःसमुद्दिष्टोमनीषिभिरितिस्मृतेः । श्रुतशास्त्रार्थश्रद्धावत्तदनुसारेणअश्रुतशास्त्रार्थेषुतदुक्तप्रकारेणमत्सेवायामत्सेवार्थयाश्रद्धासानिर्गुणा तदन्यस्याप्यनुसारेणानिर्गुणेत्युक्तेः २७ आहारभेदमाह पथ्यमिति अनायस्तमक्लिष्टं इंद्रियप्रेष्ठंइंद्रियप्रीतिकरं आर्तिदंचाशुचिच २८ सुखभेदमाह सात्विकमिति आत्मोत्थंपरोक्षज्ञानशास्त्रश्रवणसंजातं यत्तस्मादात्मनोमतेर्ज्ञानो

मदर्पणंनिष्फलंवासात्विकंनिजकर्मतत् ॥ राजसंफलसंकल्पंहिंसाप्रायादितामसम् २३ कैवल्यंसात्विकंज्ञानंकर्मनिष्ठंतुराजसम् ॥ प्राकृतंतामसंज्ञानंमन्निष्ठंनिर्गुणंस्मृतम् २४ वनंतुसात्विकोवासोग्रामोराजसउच्यते ॥ तामसंद्यूतसदनंमन्निकेतंतुनिर्गुणम् २५ सात्विकःकारकोसंगीरागांधोराजसःस्मृतः ॥ तामसःस्मृतिविभ्रष्टोनिर्गुणोमदपाश्रयः २६ सात्विक्याध्यात्मिकीश्रद्धाकर्मश्रद्धातुराजसी ॥ तामस्यधर्मेयाश्रद्धामत्सेवायांतुनिर्गुणा॥ २७ पथ्यंयुक्तमनायस्तमाहार्यंसात्विकंस्मृतम् ॥ राजसंचेंद्रियप्रेष्ठंतामसंचार्तिदाशुचि २८ सात्विकंसुखमात्मोत्थंविषयोत्थंतुराजसम् ॥ तामसंमोहदैन्योत्थंनिर्गुणंमदपाश्रयम् २९ द्रव्यंदेशःफलंकालोज्ञानंकर्मचकारकः ॥ श्रद्धावस्थाकृतिर्निष्ठात्रैगुण्याःसर्वएवाहि ३० सर्वेगुणमयाभावाःपुरुषाव्यक्तनिष्ठिताः ॥ दृष्टंश्रुतमनुध्यायेद्बुद्ध्यावापुरुषर्षभ ३१ एताःसंसृतयःपुंसांगुणकर्मनिबंधनाः ॥ येनेमेनिर्जिताःसौम्यगुणाजीवेनचित्तजाः ३२ भक्तियोगेनमन्निष्ठोमद्भावायप्रपद्यते ३३ तस्माद्देहमिमंलब्ध्वाज्ञानविज्ञानसंभवम् ॥ मयैवब्रह्मणापूर्णोनबहिर्नांतरश्चरेत् ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्रीभागवते महापुराणेएकादशस्कंधेपंचविंशोध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

दुत्थंसुखंसात्विकं परोक्षज्ञानमात्मोत्थमित्यादेःमदपाश्रयंमदपरोक्षज्ञानजन्यसुखंनिर्गुणं । अपरोक्षेणदर्शनं विष्ण्वाश्रयंसुखनित्यंगमयेत्तत्प्रसादतइतिभगवतःस्वरूपसुखमिदंनेत्यतोमदपाश्रयमित्युक्तं नतुविष्णोःस्वरूपंतुसुखंकेनचिदाप्यते । तस्यैवविषयत्वात्तुतत्सुखंचेतिभण्यते । परोक्षज्ञानगोयस्माद्विषयःस्वमनोगतः । अतआत्मोत्थमित्येवसुखमाहुर्विपश्चितइतिच २९ किंबहुनासर्वेपदार्थास्त्रिगुणसंबंधेनत्रिविधाइत्याह द्रव्यमिति फलंस्वर्गादि कालःप्रातरादिः अवस्थाजाग्रदादिलक्षणा कृतिःक्रिया निष्ठाव्रतम् ३० तदेवविवृणोति सर्वइति पुरुषेणविष्णुनाअव्यक्तेनाश्रियास्वयंनिष्ठिताःव्यवस्थापिताः सत्वादिकृतसंसारजयोपायमाह दृष्टमिति वाशब्दश्चार्थे शास्त्रेणश्रुतंबुद्ध्याचशास्त्रार्थरूपेणदृष्टंचपरंब्रह्मानुध्यायेन्निरंतरंस्मरेत् ३१ अनेनध्यानेनकिंफलमत्राह एताइति एवमुपासकेनयेनजीवेनचित्तजाताःसत्वादिगुणाःनिर्जिताःतेनगुणकर्मनिबंधनाःसंसृतयश्चप्रागुक्ताःनिर्जिताभवंतीतिशेषः ३२ ननुत्वत्प्राप्तिमंतरेणसंसृतिजयेनकिंतत्राह भक्तीति ३३ माथितार्थमाह तस्मादिति ज्ञानविज्ञानयोःसंभवोयस्मात्सतथातं व्यवधानेनशास्त्रद्वारा जातंज्ञानंपरोक्षज्ञानं अपरोक्षेणजातंविज्ञानंनिर्गुणमितिहरिंगिरंते सत्वाद्गुणाज्जातमपिव्यवधानाद्विनैवतु

मुक्तिदंनिर्गुणंमोक्षैकव्यवधानेनसात्विकमित्युक्तेः यतःसंसारमोक्षोमद्भावस्तस्मान्मानुषंदेहंलब्ध्वासर्वोत्तमंमांविज्ञायब्रह्मणासर्वगुणपूर्णेनमय्येवपूर्णश्चरिताथोनापुरुषोबहिर्विषयेषुनाचरेत् आंतरएवइंद्रियैःम
त्यगात्मविषयत्वेनैवचरेदित्यर्थःसंसारस्यांतत्वादंतोहंतस्मिन्मयिरतोभूत्वेतिवा अंतरच्छिद्रःइंद्रियव्याजीनचरेन्नस्यादितिवा अंतोस्थवसितेमृत्यौस्वभावेपरमात्मनिइतिआंतरोमांविनानचरेदितिवा ३४
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांपंचविंशोध्यायः ॥ २५ ॥ अनंतरातीताध्यायेसर्वतःसंगमुत्सृज्यमन्निष्ठैवकार्येत्युक्तंतमेवार्थमितिहासपूर्वकंप्रपंचयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादा
वुक्तमपिब्रह्मध्यानफलंविश्वासजननायपुनराह मल्लक्षणमिति मांलक्षयतीतिमल्लक्षणंमुद्रायस्यसतथातंमद्धर्मंभागवतसंज्ञंआत्मस्थंहृदिस्थंसमुपैतिदर्शनेनेतिशेषः पश्यतीत्यर्थः १ दृष्टतत्त्वस्यतस्ययावद्देह
पातंस्थितिप्रकारमाह गुणमय्येति पुमान्सज्ज्ञानीअवस्तुभिरमंगलैःगुणैःशब्दादिभिर्नयुज्यतेनसंबध्यतेयोग्यतातिरेकेणासेवनात् तत्रकारणमाह ज्ञानेति परतत्त्वाद्यशेषतत्त्वापरोक्षज्ञाननिष्ठयागुणम
य्यासत्त्वादिगुणरूपयाजीवयोन्यालिंगशरीराख्यमाययाविमुक्तस्तदभिमानरहितइत्यर्थः मायामात्रेषुप्रकृतिनिमित्तेष्ववस्तुतोस्वातंत्र्येणदृश्यमानेषुगुणेषुशरीरेषुवर्तमानोपि वस्तुस्वतंत्रमुद्दिष्टमस्वतंत्रमव
स्तुचेतिवचनादवस्तुतइत्यनेननमिथ्यात्वमुच्यते तन्निवृत्त्यर्थंसाधनसामग्रीविधानवैयर्थ्यापत्तेः २ ज्ञानिनायोग्यतातिरेकेणविषयानिषेवानकार्येत्युक्तं किमुतज्ञानार्थिनेत्यत्रकैमुत्यमाह संगमिति शिश्नोदर

श्रीभगवानुवाच ॥ मल्लक्षणमिमंकायंलब्ध्वामद्धर्ममास्थितः ॥ आनंदंपरमात्मानमात्मस्थंसमुपैतिमाम् १ गुणमय्याजीवयोन्याविमुक्तोज्ञाननिष्ठया ॥ गुणेषुमायामात्रेषुदृश्यमानेष्ववस्तुतः ॥ वर्तमानोपिनपुमान्युज्यतेऽवस्तुभिर्गुणैः २ संगंनकुर्यादसतांशिश्नोदरतृपांक्वचित् ३ तस्यानुगस्तमस्यंधेपतत्यंधानुगांधवत् ४ ऐलःसम्राडिमांगाथामगायतबृहच्छ्रवाः ॥ उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्णःशोकसंयुतः ५ त्यक्त्वात्मानंव्रजंतींतांनग्नउन्मत्तवन्नृपः ॥ विलपन्नन्वगाज्जायेघोरेतिष्ठेतिविक्लवः ६ कामानतृप्तोनुजुषन्क्षुल्लकान्वर्षयामिनीः ॥ नवेदगणनांयांतीर्मुर्वश्याकृष्टचेतनः ७ ऐलउवाच ॥ अहोमेमोहविस्तारःकामकश्मलचेतसः ॥ देव्यागृहीतकंठस्यनायुःखंडाअनुस्मृताः ८ नाहंवेदाभिनिर्मुक्तःसूर्योवाभ्युदितोमृषा ॥ मुषितोवर्षपूगानांबताहानिगतान्युत ९ अहोमेआत्मसंमोहोयेनात्मायोषितांकृतः ॥ क्रीडामृगश्चक्रवर्तीनरदेवशिखामणिः १० सपरिच्छदमात्मानंहित्वातृणमिवेश्वरम् ॥ यांतींस्त्रियंचान्वगमंनग्नउन्मत्तवद्रुदन् ११ कुतस्तस्यानुभावःस्यात्तेजईशत्वमेववा ॥ योन्वगच्छंस्त्रियंयांतींस्मरबाणविताडितः १२

एवंतर्पयंतीतिशिश्नोदरतृपःतेषामसतांसंगंस्नेहलक्षणंनकुर्यात् ३ करणेबाधकमाह तस्येति तस्यासतइतिजातवेकवचनं अनेनविषयसंगोनकर्तव्यइतिकिंवक्तव्यमित्युक्तंभवति ४ संगात्कस्यानर्थः
कस्यचसुखकरोनिर्वेदश्चाभूदितिउद्धवस्यमानसींशंकांपरिहर्तुमैलोपाख्यानमाह ऐलइति गाथांशिक्षाकरंवचनम् ५ जायेघोरेतिष्ठेत्यनेन हयेजायेमनसातिष्ठघोरेवचांसिमिश्राकृणवावहैन्वितीदंसूचय
ति ६ वर्षयामिनीःवर्षरात्रीःउद्दिश्ययांतीर्गणनांनवेद अज्ञानेहेतुमाह उर्वशीति ७ मोहविस्तारःअज्ञानविस्तारः आयुःखंडाःअहोरात्रविभागाः ८ उक्तमेवविवृणोति नाहमिति अहंवर्षपूगानांसंख्या
नयोग्यानिगतानिअहान्युतनवेदकिमुतान्यानि सूर्योदयादिनाज्ञातुंशक्यत्वात् कथमेतदत्राह अभिनिर्मुक्ता इति सूर्येणाभ्युदितोऽहरंशःसूर्येणाभिनिर्मुक्तःकालोरात्र्यंशइतिमृषाविवेकज्ञानाभावात्कुतो
त्राह मुषितइति तत्संगेनज्ञानस्यमुष्टत्वात्अभिनिर्मुक्तइत्यादिराज्ञाविशेषणंवा ९ पुनरपिपश्चादनुतप्तआह अहोइति आत्मामनोधृतिगुणोवा क्रीडामृगश्चकृतइतिशेषः १० क्रीडामृगत्वंलक्षयति सप
रिच्छदमिति हस्त्यश्वादिपरिकरोपेतम् ११ अनुभावादिगुणैःस्त्रीसंगदोपलेपोनस्यादिति तत्राह कुतइति अनुभावस्तत्त्वनिश्चयःतेजःसामर्थ्यं ईशित्वयोगशक्तिविशेषः अनेनसंगदोषंमार्ष्टुंनसमर्था
एतेगुणाइत्युक्तंभवति स्मरबाणेत्यनेनानुगमनेहेतुरुक्तः १२

विद्यादयोपिसंगदोषंमार्ष्टुंनप्रभवाइत्याह किंविद्ययेति १३ जातनिर्वेदोराजास्वात्मानंधिक्करोति स्वार्थस्येति स्वार्थविषयेअकोविदंस्वप्रयोजनज्ञानपाटवरहितमित्यर्थः १४ आत्मभूशब्दस्यानेकार्थत्वेन अत्रकइतिशंकानिवृत्तयेकामइति १५ संसारकामवैरिणिशार्ङ्गिणिजाग्रतिप्रभुर्नास्तीतिवचनंकथंयुज्यतइतितत्राह आत्मारामइति १६ बोधकाभावादेवमभूदितिनेत्याह बोधितस्येति किंमेतयावाचेत्यादिसूक्तवाक्येन १७ एतयोर्वर्ष्यारहसिरततयाकिंनुसुखंनाकिमपिप्रत्युतदुःखमेवतत्रदृष्टांतःरज्ज्वांवैसर्पचेतसइति यथारज्ज्वासर्पबुद्धेर्भयलक्षणंदुःखंतथा अन्यथाबुद्धौ किंकारणमत्राह द्रष्टुरितिद्रष्टुरीश्वरस्यस्वरूपाविदुषःकिंचयोहंयाद्दशईश्वराधीनसत्ताकोहंतस्यममईश्वरस्वरूपाज्ञानंममस्वरूपाज्ञानेकारणमित्यर्थः रथांगपाणेःस्वरूपाज्ञानेस्वस्वरूपाज्ञानेवाजितेंद्रियत्वमेवकारणमित्याह यदिति १८ इतोपिसर्वस्याप्यज्ञानमेवकारणमित्याह क्वायमिति सौमनस्यंसौंदर्यं दौर्गंध्यादिदुर्गुणाधिकरणस्यदेहस्यसौमनस्यादिगुणसमवायोनघटतइतियस्मात्तस्मादनाद्यविद्ययाभगवत्स्वरूपाज्ञानेनाध्यासःअस्मिन्तद्बुद्धिरभूदित्यर्थः १९ अध्यासंप्रपंचयति पित्रोरिति भार्यायाअपिभोगार्हत्वाद्विषयकोटयंतर्भावःयोदेहःपित्रादीनामस्येतिनावसीयतेनानिश्चीयते २० तस्मिन्तुच्छानांपंचानांभूतानांनिष्ठोत्कर्षोय

किंविद्ययाकिंतपसाकिंत्यागेनश्रुतेनवा ॥ किंविविक्तेनमौनेनस्त्रीभिर्यस्यमनोहृतम् १३ स्वार्थस्याकोविदंधिङ्मांमूर्खंपंडितमानिनम् ॥ योहमीश्वरतांप्राप्यस्त्रीभिर्गोखरवज्जितः १४ सेवतोवर्षपूगान्मेउर्वश्याअधरासवम् ॥ नतृप्यत्यात्मभूःकामोवह्निराहुतिभिर्यथा १५ पुंश्चल्यापहृतंचित्तंकोन्वन्योमोचितुंप्रभुः ॥ आत्मारामेश्वरमृतेभगवंतमधोक्षजम् १६ बोधितस्यापिदेव्यामेसूक्तवाक्येनदुर्मतेः ॥ मनोगतोमहामोहोनापयात्यजितात्मनः १७ किंन्वेतयामएकांतिरज्ज्वांवैसर्पचेतसः ॥ द्रष्टुःस्वरूपाविदुषोयोहंयदजितेंद्रियः १८ क्वायंमलीमसःकायोदौर्गंध्याद्यात्मकोशुचिः ॥ क्वगुणाःसौमनस्याद्याह्यध्यासोविद्ययाकृतः १९ पित्रोःकिंस्विन्नुभार्यायाःस्वामिनोग्नेःश्वगृध्रयोः ॥ किमात्मनःकिंसुहृदामितियोनावसीयते २० तस्मिन्कलेवरेमेध्येतुच्छनिष्ठेविषज्जते ॥ अहोसुभद्रंसुनसंसुस्मितंचमुखंस्त्रियः २१ त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंहतौ ॥ विण्मूत्रपूयेरमतांकृमीणांकियदंतरम् २२ अथापिनोपविषज्जेतस्त्रीषुस्त्रैणेषुचार्थवित् ॥ विषयेंद्रियसंयोगान्मनःक्षुभ्यतिनान्यदा २३ अदृष्टादश्रुताद्भावान्नभावउपजायते ॥ असंप्रयुंजतःप्राणान्शाम्यतिस्तिमितंमनः २४ तस्मात्संगोनकर्तव्यःस्त्रीषुस्त्रैणेषुचेंद्रियैः ॥ विदुषांचाप्यविस्रब्धःषड्वर्गःकिमुमादृशाम् २५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवंप्रगायन्नृपदेवदेवःसउर्वशीलोकमथोविहाय ॥ आत्मानमात्मन्यवगम्यमांवैउपारमज्ज्ञानविधूतमोहः २६

स्मिन् तुच्छानिष्ठाव्यवस्थाचयस्यसतथेतिवा तस्मिन्नमेध्यकलेवरेसुभद्रमितिविषज्जतेपुरुषःअहोभ्रांतिरिति २१ इतोपिस्त्रीष्वर्थबुद्धिंकुर्वन्भ्रांतइत्याह त्वगिति संहतौत्वगादिसन्निविष्टदेहेरमतांरममाणानांकृमीणांकीटकानांवांतरंव्यवच्छेदनंकियत् २२ स्त्रीष्वभिरमणमपिगर्हितंयस्मात्अथतस्मात्अर्थवित्स्वप्रयोजनवित्स्त्रीषुस्त्रीलोकेषुचनोविषज्जेतयद्यपिविशेषोनास्तितथापीदंनकर्तव्यमित्यतोवाह अथापीति स्त्रीसंगादिवर्जनेमनोवशीकरणमेवप्रथमसाधनं अन्यथासर्वंकुंजरस्नानवन्निष्फलंस्यादितिभावेनाह विषयेतिअन्यदाविषयेंद्रियसंयोगाभावेमनःक्षोभोनास्ति २३ तदुपपादयतिअदृष्टादिति भावोमनः अदृष्टादश्रुताद्भावाद्वस्तुनोनोपजायते विकारविशिष्टंभवति संयोगलक्षणसंबंधाभावात् अतोदृष्टश्रुतवस्तुन्येवसंबंधसमर्थंमनः ततश्चप्रकृतेकिमनेनेतितत्राह असंप्रयुंजतइतियतोविषयेंद्रियसंयोगात्क्षुब्धंभवत्यतःप्राणानिंद्रियाणिविषयेषुअसंप्रयुंजतःविषयेभ्यआकृष्यस्ववशेकुर्वतःपुंसःआकर्षणपाशाभावात्स्तिमितंनिश्चलंमनःशाम्यति भगवदेकनिष्ठंभवतीत्यर्थः २४ उक्तंनिगमयति तस्मादिति कुतइतितत्राह विदुषामिति २५ २६

जन्मप्रभृत्यभ्यस्तस्यदुःसंगस्यत्यागोदुःशकइतिनमंतव्यःसत्संगेनस्वयमेवाशिथिलीभूतस्यसुलभइतिभावेनाह ततइति तृणगूढावलंबरहितकूपपतनवत्दुःसंगोनर्थकरणंइतियत्ततःतेकिमस्यकुर्वंतीति तत्राह संतइतिसंतएवस्यमनोवाक्कायकर्मभिःसम्यक्शरणंगतस्यपुंसोमनोव्यासंगंमनसोदुष्टेषुसंगंउक्तिभिःछिंदंति २७ एवंविधमाहात्म्याश्चैतेकथंज्ञातव्याइतितल्लक्षणमाह संतइति २८ अनपेक्षतादिगुणानामन्यत्रापिदर्शनात्तेषामपिदुःसंगनिवर्तकत्वंस्यादित्याशंक्यतच्छत्तयुद्बोधकगुणसद्भावादन्यत्रतदभावादितिभावेनाहतेष्विति ततःकिमत्राह ताइति ताःकथाख्याउक्तयोमनोव्यासंगं छिंदंतीत्यर्थः २९ त्वद्भक्तिर्हिसमस्तव्यसनच्छेत्रीतदनुदयेताभिःकिमत्राह तायेशृण्वंतीति ३० भक्तेःसाधनोत्तमत्वमाह भक्तिमिति ३१ एतमर्थंसोदाहरणंसमर्थयते यथेति विभावसुमग्निंनिषेवमाणस्यशीतादिकंयथानश्यतितथासाधुंसत्पुरुषंसेवमानस्यमनोव्यासंगविनाशोभवतीत्यर्थः ३२ इतोपिसंतःसेव्याइत्याह निमज्ज्येति तथातेसंतःपुंसांपरायणमप्सुमज्जतां दृढानौरिव ३३ सत्स्वपिप्रधानःसत्वहमेवेतिसोदाहरणमाह अन्नमिति लुप्तोपमेयंक्षुधितानांअन्नंप्राणोयथाप्रकृष्टचेष्टाप्रदंयथाप्रेत्यमरणानंतरंधर्मोवित्तंनृणांसुखायस्यात्तथावार्तानांशरणरक्षि

ततोदुःसंगमुत्सृज्यसत्सुसज्जेतबुद्धिमान् ॥ संतएवास्यछिंदंतिमनोव्यासंगमुक्तिभिः २७ संतोनपेक्षामच्चित्ताःप्रशांताःसमदर्शनाः ॥ निर्ममानिरहंकारानिर्द्वंद्वानिःपरिग्रहाः २८ तेषुनित्यंमहाभागमहाभागेषुमत्कथाः ॥ संभवंतिहितानृणांजुषतांप्रपुनंत्यघम् २९ तायेशृण्वंतिगायंतिह्यनुमोदंतिचादृताः ॥ मत्पराःश्रद्दधानाश्चभक्तिंविंदंतितेमयि ३० भक्तिंलब्धवतःसाधोःकिमन्यदवशिष्यते ॥ मय्यनंतगुणेब्रह्मण्यानंदानुभवात्मनि ३१ यथोपाश्रयमाणस्यभगवंतंविभावसुम् ॥ शीतंभयंतमोप्येतिसाधुंसंसेवतस्तथा ३२ निमज्ज्योन्मज्जतांघोरेभवाब्धौतेपरायणम् ॥ संतोब्रह्मविदःशांतानौर्दृढेवाप्सुमज्जतां ३३ अन्नंहिप्राणिनांप्राणआर्तानांशरणंत्वहम् ॥ धर्मोवित्तंनृणांप्रेत्यसंतोऽर्वाग्बिभ्यतोरणम् ३४ संतोदिशंतिचक्षूंषिबहिरर्कःसमुत्थितः ॥ देवताबांधवाःसंतःसंतआत्माहमेवच ३५ वैतसेनस्ततोप्येवमुर्वश्यालोकनिःस्पृहः ॥ मुक्तसंगोमहीमेतामात्मारामश्चचारह ३६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेषड्विंशोध्यायः ॥ २६ ॥ उद्धवउवाच ॥ क्रियायोगंसमाचक्ष्वभवदाराधनंप्रभो ॥ येनत्वांयेयथार्चंतिसात्वताःसात्वतर्षभ १ एतद्वदंतिमुनयोमुहुर्निःश्रेयसंनृणाम् ॥ नारदोभगवान्व्यासआचार्योंगिरसःसुतः २

ताहमेवपदतःसंसाराद्बिभ्यतोजनस्यारणंशरणंसंतइति ३४ तदुपपादयति ॥ संतइति ॥ यथासमुत्थितउदितोर्कोबहिश्चक्षुर्दिशति तथासंतःआंतरंचक्षुर्दिशंति बहुवचनादादित्यादधिकप्रयोजकत्वं सूचयति सत्प्रधानोहरिरित्यस्यावगतिःकथमभूदित्यत्राह देवताइति देवतादयोहमेवेत्यनेनसत्प्रधानत्वंअवगतंहरेरिति विष्णोश्चसत्प्रधानत्वात्सतांविद्यतेपरं । इत्याहुर्वेदविदुषःसहिसर्वेश्वरेश्वरइतिवाक्यंचशब्देसूचयति ३५ स्वोक्तमर्थंमितिहासेनसंगमयति वैतसेति वैतसैवंनिरूप्यैवेतिशेषः ॥ ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांषड्विंशोध्यायः ॥ २६ ॥
कर्मयोगमनुष्ठानप्रकारंप्रपंचयत्यस्मिन्नध्याये तत्रोद्धवोधिष्ण्येष्वित्यादिनासंक्षिप्योक्तंक्रियायोगंविस्तरतोविविदिषुःपृच्छति क्रियायोगमित्यादिना क्रियातुनिष्कृतौशिक्षाचिकित्सापायकर्मसु । कारणारंभपूजासुसंप्रधारणचेष्टयोरित्यतोविवक्षितमाह भवदाराधनमिति येसात्वताःसात्वततंत्रोक्तविधानंविद्वांसस्तेयेनकेनत्वांयथाकथमर्चंति १ इदमेववक्तव्यंइतिकिंकिमन्यत्रस्यादितितत्राह एतदिति मुनयःएतद्भवदाराधनंनृणां निःश्रेयसंपुरुषार्थसाधनंमुहुर्मुहुरनुक्षणंवदंति प्राप्तत्वेताम्विर्दिशति नारदइत्यादिना आंगिरसःसुतःआचार्योबृहस्पतिः २

इतोपिइदमेवश्रोतव्यंनान्यदित्याह निःसृतमिति ऋषिवचनानांविकल्पसंभवात्कथंनिर्णयइत्यतोवाह निःसृतमिति भवदाज्ञयाअसुरजनमोहनायान्यथावदन्शिवोपिइदंग्राह्यत्वेनाह देव्याइति देव्याइत्यनेनास्यमूलत्वंसूचयति १ उत्तमश्रोतॄणामर्थायोक्तमस्तु नापरेषामधिकारइतिनाश्रद्धेयमितिभावेनाह एतद्वैसर्वेति संमतंसमानम् ४ अनेनकर्मबंधविध्वंसाभावान्नानुष्ठानार्हमितिनेत्याह कर्मेति ५ कर्मकांडस्यापरिमितत्वेनतज्ज्ञानस्यचदुःसाधनत्वेनमंदमतीनांतदुक्तानुष्ठानंदूरोत्सारितमित्यतोनादरणीयमितिन मतंकुर्वंकिंतुयत्संक्षिप्योक्तंतत्त्वत्प्रश्नपरिहारत्वेनवक्ष्यामीत्याह नहीति कर्मकांडस्यपंचरात्रागमस्य चशब्दोनसमुच्चये किंतु केषांचिदेवानंतपारत्वंनसर्वेषामस्मदादिबुद्धिविषयत्वादित्यस्मिन्नर्थे ६ वैदिकोवेदाधिकारिविषयोग्निष्टोमादिस्तांत्रिकःतंत्राधिकारिविषयःपुष्पांजल्यादिर्मिश्रःस्त्रीशूद्रादिविषयोनामसंकीर्तनादिःमखोयागःपूजालक्षणः तत्तदधिकारिणमाह त्रयाणामिति ईप्सितेनयोग्येन ७ स्वनिगमेनस्वशाखयाविहितंयथातथाद्विजत्वमुपनयनंप्राप्य ८ अर्चादीन्यधिष्ठानानिउत्तरोत्तरंशस्तानियथायोग्यम् ९ उभयैर्वैदिकैस्तांत्रिकैरपिमंत्रैः १० संध्योपास्त्यादिकर्माणियानितैःममपूजांप्रकल्पयेत् किमर्थमेवंसंकल्पइतितत्राह सम्यगिति

निःसृतंतेमुखांभोजाद्यदाहभगवानजः ॥ पुत्रेभ्योभृगुमुख्येभ्योदेव्यैचभगवान्भवः ३ एतद्वैसर्ववर्णानामाश्रमाणांचसंमतम् ॥ श्रेयसामुत्तमंमन्येस्त्रीशूद्राणांचमानद ४ एतत्कमलपत्राक्षकर्मबंधविमोचनम् ॥ भक्तायचानुरक्तायब्रूहिविश्वेश्वरेश्वर ५ श्रीभगवानुवाच ॥ नह्यंतोनंतपारस्यकर्मकांडस्यचोद्धव ॥ संक्षिप्तंवर्णयिष्यामियथावदनुपूर्वशः ६ वैदिकस्तांत्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोमखः ॥ त्रयाणामीप्सितेनैवविधिनामांसमर्चयेत् ७ यथास्वनिगमेनोक्तंद्विजत्वंप्राप्यपूरुषः ॥ यथायजेतमांभक्त्याश्रद्धयातन्निबोधमे ८ अर्चायांस्थंडिलेग्नौवासूर्येप्सुहृदिवाद्विजे ॥ द्रव्येणभक्तियुक्तोर्चेत्स्वगुरुंमाममायया ९ पूर्वंस्नानंप्रकुर्वीतधौतदंतोंगशुद्धये ॥ उभयैरपिचस्नानंमंत्रैर्मृद्ग्रहणादिभिः १० संध्योपास्त्यादिकर्माणिवेदतंत्रोदितानिमे ॥ पूजांतैःकल्पयेत्सम्यक्संकल्पःकर्मपावनः ११ शैलीदारुमयीलौहीलेप्यालेख्याचसैकती ॥ मनोमयीमणिमयीप्रतिमाष्टविधास्मृता १२ चलाचलेतिद्विविधाप्रतिष्ठाजीवमंदिरं ॥ उद्वासावाहनेनस्तःस्थिरायामुद्धवार्चने १३ अस्थिरायांविकल्पःस्यात्स्थंडिलेतुभवेद्द्वयम् ॥ स्नपनंत्वविलेप्यायामन्यत्रपरिमार्जनम् १४ द्रव्यैःप्रसिद्धैर्मद्यागःप्रतिमादिष्वमायया ॥ भक्तस्यचैवयथालब्धैर्हृदिभावेनचैवहि १५ स्नानालंकरणंप्रेष्ठमर्चायामेवतूद्धव ॥ स्थंडिलेतत्त्वविन्यासोवह्नावाज्यप्लुतंहविः १६ सूर्येचाभ्यर्हणंप्रेष्ठंसलिलेसलिलादिभिः ॥ श्रद्धयोपाहृतंप्रेष्ठंभक्तेनममवार्यपि ॥ गंधोधूपःसुमनसोदीपोन्नाद्यंचकिंपुनः १७

सम्यक्मत्पूजात्वेनसंकल्पःकर्मशुद्धिकरइत्यर्थः ११ अर्चायामित्युक्तप्रतिमाभेदमाह शैलीति शैलीशिलामयी लोहेनकांस्यताम्रादिनानिर्मितालौही लेप्याऔषधरससंलिप्तशिला लेख्यापटादिलिखितचित्रलक्षणा सैकतीतत्तत्कालोचिततलिकतयाकृता मनोमयीध्यानकालोचितप्रतिबिंबिताकृतिः मणिमयासूर्यकांतादिरचिता १२ जीवमंदिरंदेहःइदमपिचअंतर्भूतंस्थिरायांप्रतिमायामर्चनेउद्वासावाहनेनस्तः १३ अन्यत्रशिलादिष्वेव स्नपनंविलेप्यायां तुशब्दात्स्थंडिलादावपिपरिमार्जनंस्नपनमित्युच्यते १४ प्रसिद्धैस्तंत्रेषुप्रशस्तत्वेननिरूपितैःसामग्र्यभावेयथालब्धैः हृदिभक्त्याभावेनध्यानेन द्रव्यध्यानसमुच्चयेचशब्दः एवशब्दोभक्तेःसार्वत्रिकत्वे हिशब्दोज्ञानाद्याधिक्ये १५ तत्त्वस्यहरेःसच्चिदानंदरूपस्यविन्यासःसन्निधानंतत्त्वानांप्राणश्रद्धादीनांविन्यासोवा १६ सूर्येपुष्पादिभिरभ्यर्हणंप्रेष्ठंअतिशयितप्रीतिजनकं सर्वस्माद्भक्तिपूर्वकमुपाहृतंप्रेष्ठमित्याह श्रद्धयेति १७

प्रागुदग्वासीनःसंमुखःअभिमुखः १८ कृतषडंगन्यासः कलशमग्रोदकपात्रं प्रोक्षणीयंपुष्पादिपात्रम् १९ २० देशिकोमंत्रज्ञः हृदादिमंत्रैर्नमआदिलक्षणैः २१ ध्येयस्वरूपमाह पिंडइति प्राणायामो ज्ज्वलितवाय्वग्निसंशुद्धेपिंडेदेहेहृत्पद्मस्थां जीवःकलायस्याःसाजीवकलातांबिंबस्वरूपामित्यर्थः हृदिस्थायाहरेर्मूर्तिर्जीवोयत्प्रतिबिंबकः । यद्वशेवर्ततेजीवःसातुजीवकलास्मृतेतिवचनात् ध्याये त् । नादांतेसिद्धभाविताम् नादःशब्दःअंतोवसानं सर्वात्मनाशब्देनुरक्तत्वात् शब्दागोचरतयासिद्धैःसनकादिभिरुपासितां शब्दैःसर्वात्मनानुक्तेर्नादांतस्थातुसामतेत्युक्तेः २२ आत्मव्याप्तिभूता नित्यंवर्तमाना याजीवकला तदाशरीरव्यापिन्याभगवन्मूर्त्याव्याप्तेपिंडेदेहेसंपद्यसम्यक्प्रतिपत्तिकृत्वातन्मयःएवंध्यानेनभगवत्प्रधानोभूत्वाअर्चादिषुआवाह्यसंस्थाप्यसंनिरुध्यन्यस्तांगंमातृका दिमंत्राक्षरैर्न्यस्ततत्तदवयवंमांप्रपूजयेदित्यन्वयः व्याप्तोभूतश्चनित्यंयदात्मभूतोहरिस्ततः । जीवस्यतत्प्रधानत्वंतन्मयत्वमुदाहृतमितिवचनात् । अतसातत्यगमनइतिधातोःमन्प्रत्ययादात्मेतिरूपं व्याप्तो

शुचिःसंभृतसंभारःप्राग्दर्भैःकल्पितासनः ॥ आसीनःप्रागुदग्वार्चेदर्चायांत्वथसंमुखः १८ कृतन्यासोमदर्चांचपाणिनाभिमृजेद्बुधः ॥ कलशंप्रोक्षणीयंचयथावदुपसादयेत् १९ तदद्भिर्देवयजनंद्रव्याण्यात्मानमेवच ॥ प्रोक्ष्यपात्राणित्रीण्यद्भिस्तैस्तैर्द्रव्यैश्चसादयेत् २० पाद्यार्घ्याचमनीयार्थंत्रीणिपात्राणिदेशिकः ॥ हृदाशीर्ष्णाथशिखयागायत्र्याचाभिमंत्रयेत् २१ पिंडेवाय्वग्निसंशुद्धेहृत्पद्मस्थांपरांमम ॥ अण्वीजीवकलांध्यायेन्नादांतेसिद्धभाविताम् २२ तयात्मभूतयापिंडेव्याप्तेसंपद्यतन्मयः ॥ आवाह्यार्चादिषुस्थाप्यन्यस्तांगंमांप्रपूजयेत् २३ पाद्योपस्पर्शनार्घ्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेत् ॥ धर्मादिभिश्चनवभिःकल्पयित्वासनंमम २४ पद्ममष्टदलंतत्रकर्णिकाकेसरोज्ज्वलम् ॥ उभाभ्यांवेदतंत्राभ्यांमह्यंतूभयसिद्धये २५ सुदर्शनंपांचजन्यंगदासीषुधनुर्हलान् ॥ मुसलंकौस्तुभंमालांश्रीवत्संचानुपूजयेत् २६ नंदंसुनंदंगरुडंप्रचंडंचंडमेवच ॥ महाबलंबलंचैवकुमुदंकुमुदेक्षणम् २७ दुर्गांविनायकंव्यासंविष्वक्सेनंगुरून्सुरान् ॥ स्वेस्वेस्थानेत्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः २८ चंदनोशीरकर्पूरकुंकुमागुरुवासितैः ॥ सलिलैःस्नापयेन्मंत्रैर्नित्यदाविभवेसति २९ स्वस्त्यधर्मानुवाकेनमहापुरुषविद्यया ॥ पौरुषेणापिसूक्तेनधामनीराजनादिभिः ३० वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गंधलेपनैः ॥ अलंकुर्वीतसप्रेममद्भक्तोमांयथोचितैः ३१ पाद्यमाचमनीयंचगंधंसुमनसोज्ज्वलम् ॥ धूपदीपोपहराणिदद्यान्मेश्रद्धयार्चकः ३२ गुडपायससर्पींषिशष्कुल्यापूपमोदकान् ॥ संयावंदधिसूपांश्चनैवेद्यंसतिकल्पयेत् ३३ अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनम् ॥ अन्नादिनृत्यगीतानिसर्वाणिस्युस्तथान्वहम् ३४

पिभगवान्विष्णुर्देहेसर्वगतत्वतः । भक्तस्यफलदोयस्माद्व्याप्तिकृच्चस्यतेनसइति अनेनमयिस्थित्वास्वयमेवस्वात्मानंआवाहयत्यर्चयत्यहंतदधीनतयावाहनादिकरोमीत्याद्युक्तंभवति २३ धर्मादिभिः त्वमलादिभिःनवभिःशक्तिभिश्चासनंपीठंकल्पयित्वा २४ तत्रधर्मादिक्लृप्तेपीठेअष्टदलंपद्मंध्यात्वातत्रप्रकृतिसन्निहितेपद्मेमांपूजयेत् वेदतंत्राभ्यांमह्यंमहनीयंपूजनीयंउभयसिद्धयेवेदतंत्रप्रोक्तफलसिद्धये २५ अन्वनंतरम् २६ २७ मध्यावाहितप्रधानदेवताभिमुखान् प्रोक्षणीयादिभिःअर्घ्यादिभिः २८ २९ स्वस्त्यसूक्तेनविष्णुसूक्तेनधर्मानुवाकेन धर्मासमंतात्त्रिवृतंव्यापतुरित्यादिसूक्तेन । महापुरुषविद्यया जितंतेपुंडरीकाक्षेत्यादिकयापौरुषेणसूक्तेनापि धामसूक्तं समुद्रादूर्मिरिति पावमानंसूक्तं नीराजनं । नितरांरंजयेद्यस्मात्पावमानंतुमंडल । विष्णुंनीराजनंतस्माद्बुद्धैःसमुदाहृतमिति वचनात् आदिशब्दोक्तैरुद्रोजज्ञेवीर्यायेत्यादिसूक्तैःस्तुतिंकुर्यात् ३० ३१ ३२ संयावंगोधूमपायसंराजान्नंवा वित्तेसति ३३ ३४

मेखलावर्तवेदिभिःसहविहिते उदितंज्वलितम् ३५ ३६ ३७ ३८ हविषासर्पिषाभिप्लुतानिमिश्रितानिदारूणिसमिधःप्रास्यहुत्वाआघारौकोणात्कोणंप्रतिहुत्वार्चाविधानतःपूजाविधानतः ३९ धर्मादिमंत्रैःधर्मादिभ्यश्चयथान्यायंहविर्जुहुयादितिशेषः पुनःस्विष्टकृतंकुर्यात् ४० अभ्यर्चीपामितिपाठे अभिमुखोभूत्वाअर्चायांसन्निहितंभगवंतंनमस्कृत्येत्यर्थः ४१ सुरभिमन्मुखवासतांबूलाद्यं चदत्वानंतरंचापराणुपचारैःअर्हयेत्संभावयेत् ४२ नकेवलंउपगायन्गृणन्शृण्वंश्चकिंतुममकर्माणिअन्यैःकीर्तयित्वाभिनयन् सर्वेषांप्रकाशयन् अर्थांतरंचाह मत्कथाइति अनेनाभिनयशब्दार्थो पिविवृतः किमुक्तंस्यादत्राह मुहूर्तःक्षणिकइति मत्कथार्थमेवंमुहूर्तः क्षणश्चास्येत्यस्मिन्नर्थेठप्रत्ययः मत्कथातिवाहितसर्वकालोभवेदित्यर्थः ४३ स्तवैर्मुक्तकश्लोकानिबंधनैः ४४ परस्परबद्धाभ्यांबा हुभ्यांसहशिरःमत्पादयोः ४५ शेषांमालाक्षतादिदानं शेषोक्ती अन्यस्मिन्नुपयुक्तं माल्याक्षतादिदानेस्त्रीतियादवः ४६ यत्रयेष्वर्चादिषुयथाश्रद्धातथामामर्चयेत् ४७ अर्चानुभावतःप्रतिमासा

विधिनाविहितेकुंडेमेखलावर्तवेदिभिः ॥ अग्निमाधायपरितःसमूहेत्पाणिनोदितम् ३५ परिस्तीर्याथपर्युक्षेदन्वाधायययथाविधि ॥ प्रोक्षणीयानिद्रव्याणिप्रोक्ष्याग्नावावहेतमाम् ३६ तप्तजांबूनदप्रख्यंशंखचक्रगदांबुजैः ॥ लसच्चतुर्भुजंशांतंपद्मकिंजल्कवाससम् ३७ स्फुरत्किरीटकटककटिसूत्रवरांगदम् ॥ श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभंवनमालिनम् ३८ ध्यायन्नभ्यर्च्यदारूणिहविषाभिप्लुतानिच ॥ प्रास्याज्यभागावाघारौदत्वाचाज्यप्लुतंहविः ३९ जुहुयान्मूलमंत्रेणषोडशर्चावदानतः ॥ धर्मादिभ्योयथान्यायंमंत्रैःस्विष्टकृतंबुधः ४० अभ्यर्च्याग्निंनमस्कृत्यपार्षदेभ्योबलिंहरेत् ॥ मूलमंत्रंजपेद्ब्रह्मस्मरन्नारायणात्मकम् ४१ दत्त्वाचमनमुच्छेषंविष्वक्सेनायकल्पयेत् ॥ मुखवासंसुरभिमत्तांबुलाद्यमथार्हयेत् ४२ उपगायन्गृणन्नृत्यन्कर्माण्यभिनयन्मम ॥ मत्कथाःश्रावयन्शृण्वन्मुहूर्तक्षणिकोभवेत् ४३ स्तवैरुच्चावचैःश्रौतैःपौराणैःप्राकृतैरपि ॥ स्तुत्वाप्रसीदभगवन्निितिवंदेतदंडवत् ४४ शिरोमत्पादयोःकृत्वाबाहुभ्यांचपरस्परम् ॥ प्रपन्नंपाहिमामीशभीतंमृत्युग्रहार्णवात् ४५ ततःशेषांमयादत्तांशिरस्याधायसादरम् ॥ उद्वासयेच्चेदुद्वास्यंज्योतिर्ज्योतिषितत्पुनः ४६ अर्चादिषुयथायत्रश्रद्धामातत्रचार्चयेत् ॥ सर्वभूतेष्वात्मनिचसर्वात्माहमवस्थितः ४७ एवंक्रियायोगपथैःपुमान्वैदिकतांत्रिकैः ॥ अर्चानुभावतःसिद्धिंमत्तोविंदत्यभीप्सिताम् ४८ मदर्चांसंप्रतिष्ठाप्यमंदिरंकारयेद्दृढम् ॥ पुष्पोद्यानानिरम्याणिपूजांतत्रोत्सवाश्रिताम् ४९ पूजादीनांप्रवाहार्थंमहापर्वसुचान्वहम् ॥ क्षेत्रापणपुरग्रामान्दत्त्वामत्सार्ष्टितामियात् ५० प्रतिष्ठयासार्वभौमंसद्मनाभुवनत्रयम् ॥ पूजादिनाब्रह्मलोकंत्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ५१ मामेवनैरपेक्ष्येणभक्तियोगेनविंदति ॥ सभक्तियोगंलभतेएवंयःपूजयेतमाम् ५२

मथ्यात् ४८ ४९ ५० प्रवाहरूपेणप्रवर्तनार्थं प्रतिष्ठागृहकरणपूजानाफलतारतम्यमाह प्रतिष्ठयेत्यादिना मत्साम्यतांनिर्दुःखानंदानुभवरूपताम् ५१ ज्ञानंविनाप्रतिष्ठादिभिरेवसाम्यताकथं स्यादत्राह मामेवेति नैरपेक्ष्येणभक्तियोगेनैवमांविंदति साम्यंलभते । निर्दुःखत्वंहरेःसाम्यंनतादृशसुखात्मता । सर्वोत्तमस्तदानंदःकथकस्यचिदाप्यते । आधिपत्यंत्रिलोकस्ययोग्यानामिंद्रतास्मृता अयोग्यानांत्रिलोकेपिपूज्यत्वंसमुदाहृतं । तद्भवेत्परयाभक्त्याविष्णोरालयकारिणः । ततोप्युद्रिक्तयाभक्त्याविष्णुंपूजयतःसदा । अवाप्यतेब्रह्मलोकस्तदुद्रिक्तश्चमुच्यत इतिमानाद्विशेषोऽवगंतव्यः ॥ नन्वेवंतर्हिप्रतिमादिपूजाव्यर्थेतितत्राह एवमिति यएवंमांपूजयेत्सभक्तियोगलभते तेनमामाप्नोतीतिशेषः अनेनज्ञानभक्तिद्वारेणभगवत्प्राप्तिरित्युक्तंभवति ५२

देवस्वापहरणेमहान्दोषइत्याह यइति ५३ नकेवलंप्रतिमादिपूजाकर्तुरुक्तंफलंसाहाय्यकर्तॄणांयथायोग्यंफलंभवतीत्याह कर्तुरिति सारथेःकार्यहेतोःप्रेत्यकर्मणांफलभागिनोभवंतीत्यर्थः फलता
रतम्यमाह भूयइति भूयसिमहतितत्फलंभूयोभवति ५४ इतिश्रीभागवतेम०एकादशस्कंधेवि०टी०सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ हरेःपरमस्वातंत्र्यंतदधीनसत्ताकत्वेनजगतोऽस्यंतमस्वातंत्र्यमेतादृशतत्त्वज्ञानेन
सत्यबंधनिवर्तनंनाभेदज्ञानेनेत्यादिकमुपदिशत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौदुर्जनस्वभावतत्कृतपापकर्मप्रशंसननिंदाभ्यांसज्जनस्वभावतदनुष्ठितपुण्यकर्मस्तुत्यनिंदाभ्यांचावश्यमवस्थेयंपुरुषेणेतिशिक्षयति प
रस्वभावेत्यादिना परोऽरिपरमात्मनोरित्यतःपरःशत्रुः जीवब्रह्मणोर्वैलक्षण्यसत्यतायाःअसहमानित्वादितिशेषः तस्ययःस्वभावःयानितदाचरितानिपापकर्माणितानिसर्वाणिनप्रशंसेत्नप्रशंसयेच्चानिंदयोन्नि
देच्चकिंचपरःपरमात्मापरेश्रीनारायणेस्वभावःआत्मामनोयस्यसतथा यद्वा परोलोकबाह्योज्ञानीतस्यस्वभावःतेनाचीर्णानिपुण्यकर्माणिचइतरैर्नगर्हयेत्स्वयंनगर्हेच्चप्रत्युतप्रशंसेत्प्रशंसयेच्च एतादृशःपुरु
षोदुर्लभइतितत्राह विश्वमिति प्रकृत्याचेतनयापुरुषेणहिरण्यगर्भेणसहस्थितंविश्वमेकेनपरमात्मनात्मकंव्याप्तमेकात्मकंपश्यन्सयथार्थज्ञानीभवितैवातोनदुर्लभइति अनेनतथापश्यतएवयथार्थज्ञानं
भवतीत्युक्तंभवति नप्रशंसेत्तांनिंद्यांस्तुप्रशंस्यान्नैवनिंदयेत् । उभयंयःकरोत्येतदसत्यात्सपतत्यधः। यःप्रशंस्यान्नप्रशंसेन्निंद्योयेननर्निंद्यते । सोपितद्वदधोयातियथोरविदुदासकइतिवाक्यात् परस्वभावकर्म
णांप्रशंसानिंदाचनकार्येतिप्रतीत्यार्थःकिंनस्यादितीयंशंकादूरोत्सारितेतिज्ञातव्यं १ उक्तार्थानंगीकारेबाधकमाह परस्वभावेति परोन्योहरिविमुखत्वेनानिंद्यस्तस्यस्वभावकर्माणिस्तौति परोवर्णीयः
स्तुत्यःश्रीहरिपरायणः तस्यस्वभावकर्माणियोनिंदतिसपुरुषःअसत्याभिनिवेशात्तोमिथ्याज्ञानाभिनिवेशतःस्वस्थानाद्भ्रश्यतेअंधंतमोयातीत्यन्वयः यःप्रशंस्यान्नप्रशंसेदित्यादेरस्याप्युक्तएवार्थः २

यःस्वदत्तांपरैर्दत्तांहरेतसुरविप्रयोः ॥ वृत्तिंसजायतेविड्भुक्वर्षाणामयुतायुतम् ५३ कर्तुश्चसारथेर्हेतोरनुमोदितुरेवच ॥ कर्मणांभागिनःप्रेत्यभूयोभूय सितत्फलम् ५४ ॥ इतिश्रीभागवतेम०एकादशस्कंधेसप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥ श्रीभगवानुवाच ॥ परस्वभावकर्माणिनप्रशंसेन्न गर्हयेत् ॥ विश्वमेकात्मकंपश्य न्प्रकृत्यापुरुषेणच १ परस्वभावकर्माणियःप्रशंसतिनिंदति ॥ सआशुभ्रश्यतेस्थानादसत्याभिनिवेशतः २ तैजसेनिद्रयापन्नेपिंडस्थोनष्टचेतनः ॥ मा यांप्राप्नोतिमृत्युंवातद्वन्नानार्थदृंमनः ३ किंभद्रंकिमभद्रंवाद्वैतस्यावस्तुनःकियत् ॥ वाचोदितंतदनृतंमनसाध्यातमेवच ४

असत्याभिनिवेशेनिमित्तमाह तैजसइति निद्राशब्देननिद्रासुनिद्रेतिद्विविधानिद्रोच्यते तत्रनिद्रास्वापापरपर्यायासुनिद्रामरणकालीना तथाचैवमस्यश्लोकस्यार्थः तैजसेतैजसाहंकारकार्येश्रोत्रादीद्रिय
गणेमनसिचनिद्रयादैनंदिनस्वापेनापन्नेसुप्तेसतिपिंडस्थोजीवोनष्टचेतनःसुप्तोभवति सदास्वापेजाग्रतामन्वीश्वरेच्छयाप्रबोधितमनोगतसंस्कारजन्यत्वान्मायांस्वप्नंप्राप्नोति सुनिद्रयापन्नेमृत्युंमरणं
प्राप्नोति नानाविधसंस्काराविष्टमनःस्वप्नदशायांनानार्थप्रदंदृष्टंहिजाग्रदाद्यवस्थायांकिमुवर्णनीयामितिभावेनाह तदिति तन्मनएवनानार्थदंनानाविधविषयप्रत्यायकंहिप्रसिद्धत्वान्मनएवमिथ्याप्र
त्ययनिमित्तमितिभावः तैजसाहंकृतेर्जातइंद्रियग्रामकेपरात् । निद्रयावशमापन्नेजीवःस्यान्नष्टचेतनः । अतोविष्णोर्वशेसर्वंतेनव्याप्तमितिस्मरेदिति । निद्राचैवसुनिद्राचद्विधानिद्राप्रकीर्तिता । तत्रनि
द्राभवेन्नित्यासुनिद्रामृतिकालगेति । मनोमात्रस्वरूपत्वात्स्वप्नोमायेतिकथ्यते । इत्येतैर्वाक्यैरुक्तएवार्थोंगीकार्यइति १ अवस्तुनोनित्याप्रतिहतलक्षणवस्त्वजानतोद्वैतस्याशुभस्यमिथ्याज्ञानिनः
पुंसआशीर्वादादिनाकिंभद्रंभवति कालगुणात्स्वाद्गुणाद्वाभवतिचेदपितत्कियदेवात्यल्पमेव भद्रवदभद्रमपिविशेषापादकंनभवतीत्याह किमभद्रमिति नित्यमशुभात्मनःतस्याविशेषतःअभद्रंकिंनकिं
मपि भवतिचेदपितत्कियदेव यत्नवतोपिमायावादिनःस्वयोग्यादाधिक्येननभवतीतियस्मात्तस्मादशुभंजीवमुद्दिश्यसज्जनवाचोदितमुक्तंमनसाशुभादिकंभवत्विति ध्यातंचिंतितमपिअनृतमसत्यमेवाविशे
षापादकंनभवतीत्यर्थः अनेनचैष्णवेनावैष्णवमुद्दिश्यतत्प्रशंसादिवदाशीर्वादादिकंनकर्तव्यमित्युक्तंभवति उच्यतेध्यायतेवापिकुनरंप्रतियच्छुभं । असत्यमेवभवतिस्वभावोऽसत्त्वमेवयदितिवचनात्

द्वैतनिषेधोत्रक्रियतइत्यन्यथाव्याख्यानंचशब्दसूचितेन एकंतुशुभमुद्दिष्टमशुभंद्वैतमुच्यते । पुंसोऽशुभस्यकिंभद्रंकिमभद्रंविशेषतः । सर्वदाशुभरूपत्वाद्विशेषोत्यल्पएवहीतिवाक्येननिरस्तत्वादुपेक्षणीय मितिभावः ४ ननुस्वभावतोऽशुभजीवस्यसदाप्यशुभरूपत्वात् अन्यस्माच्छुभाशुभयोरत्यल्पत्वात्तद्विषयशुभवचनादेरप्यनृतत्वादशुभदेहादिकमपिनाशुभकारणमितितत्राह छायाप्रत्युदकाभासाइति हि शब्दोयाथार्थ्ये यथाछायाप्रत्युदकाभासाजीवमपेक्ष्यासंतोपिनिःशक्ताअप्यर्थकारिणोऽर्थक्रियाकारिणोदृष्टाः एवंदेहादयोभावाअमंगलाअप्यामृत्युतोंधतमःप्रवेशपर्यंतंभयमित्युपलक्षणं शुभाशुभफलंयच्छं ति अशुभजीवानामितिशेषः नीहारःप्रत्युदंचैवधूम्रमित्यपिशब्द्यतइत्यतः प्रत्युदकंनीहारः आभासाःसूर्यकांतादयः नेदंरजतमितिवन्नेयंछायेतिबाधकप्रत्ययानुदयात् एतद्दृष्टांतेननदेहादीनां मिथ्यात्वंविवक्षितं किंतुनिःशक्तित्वमेव व्यपेक्ष्यजीवंदेहादिनिःशक्तत्वादवस्त्वपि । पुनःशुभाशुभनॄणांयच्छेदेवशुभाशुभं । छायानीहारकाभासानिःशक्ताअपिकार्यदाः । एवंशुभादिदेहादेर्भवेत्कार्यं शुभादिकं । एतद्वचनाद्भयमभयमितिवापदच्छेदः ५ सत्यसंकल्पेनसत्यकर्मणानिरस्तकुहकेनपरमेश्वरेणस्रष्टृत्वादिदंसर्वंसत्यंनमिथ्याभूतमितिभावेनाह आत्मैवेति प्रकृत्याद्युपसर्जनंविनासजनादि कंकर्तुंसमर्थइत्यर्थेएवशब्दः परमात्मैवेदंसर्वंसृजतित्रातिहरतिविश्वात्मास्वयमेवस्वात्मनैवसृज्यतेत्रायतेह्रियतेचदीपाद्दीपांतरवत् ईश्वरइत्यनेनकर्मकर्तृत्वाविरोधंपरिहरति प्रभुरित्यनेनचमानुषेष्वेतावंतं कालंस्थास्यामीतिचिंतनमेवात्मनस्त्राणंनान्यदखंडस्वामित्वात्समर्थत्वाच्चेतिसूचयति दीपाद्दीपांतरंयद्वत्सृष्टिरीशस्यकीर्त्यते । एतावत्कालमाशिष्येमानुषेष्वितिचिंतनं । विष्णोस्त्राणंसमुद्दिष्टंस्वस्यैवस्वेच्छ यवतु । दीपादीपांतरस्येवह्येकीभावश्चसंहृतिरितिवचनात् अविद्ययाक्षिप्तमतिःस्वात्मानंसृजतीत्यादिदुर्मतंनिरस्तमित्यादिबोद्धव्यं ह्रियतइत्यनेनदीपांतरस्यदीपइवैकीभावःसंहारइतिदर्शयति प

छायाप्रत्युदकाभासाह्यसंतोप्यर्थकारिणः ॥ एवंदेहादयोभावायच्छंत्यामृत्युतोभयम् ५ आत्मैवतदिदंविश्वंसृज्यतेसृजतिप्रभुः ॥ त्रायतेत्रातिविश्वात्मा ह्रियतेहरतीश्वरः ६ तस्मान्नह्यात्मनोमुष्मादन्योभावोनिरूपितः ॥ निरूपितेयंत्रिविधानिर्मूलाभातिरात्मनि ७ इदंगुणमयंविद्धित्रिविधंमाययाकृतम् ८

र्णमदःपूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतेः ६ ननुहिरण्यगर्भादेःस्रष्टृत्वादिवादिनिर्वेदजाग्रतिकथंहरेरेवस्रष्टृत्वादिकमवधार्यतइतिशंकांधिक्कुर्वन्निवपरिहरन्नुपसंह रतितस्मादिति । यस्मान्निरवकाशप्रमाणबलाद्धरिरेवसृष्ट्यादिकर्तातस्मादमुष्मात् आत्मनोहरेरन्योभावःसृष्ट्यादिकर्तानिरूपितःकुत्रापिवेदइत्यन्वयः । ननुपितेवपुत्रादेर्हरेरपिसृष्ट्यादिकर्तान्यःकिं नस्यादित्यादित्यवोचाह तस्मादिति । यस्मात्स्वात्मनैवस्वयंसृज्यतइत्यादिकंप्रामाणिकंतस्मादात्मनःपरमेश्वरस्यभावःसृष्ट्यादिकर्ताऽमुष्माद्धरेरन्योनास्ति सृष्टिस्थितिश्चसंहारोभावनंसमुदाहृतं । तचःकरोतिपुरुषःसभावइतिकीर्तितइतिवचनात् भावशब्दस्यसृष्ट्यादिकर्तृत्वशब्दवाच्यत्वंसिद्धं अनेनोक्तशंकायाःकःपरिहारआयातइतितत्राह निरूपितेति अन्येनसृष्टिस्थितिसंहारइतित्रिवि धाप्रतिर्विद्वद्भिर्नैवनिरूपितानिर्मूलाप्रमाणवर्जिता अन्यस्मात्सृष्टिसंहारौस्थितिश्चपरमात्मनः । निरूपितानविद्वद्भिःप्रमाणाभावतोहरेरिति विद्वद्भिरितिविशेषणादासुरमतएवतथाप्रतिभातमितिज्ञाप्य ते ७ परमात्मनःसत्वादिगुणराहितत्वादन्यतःसृष्ट्यादिकंनयुक्तंगुणस्यगुणबद्धत्वादन्यतोयुज्यतइत्याशयेनाह इदमिति मायपाहरेरिच्छयाकृतमिदंत्रिविधंसृष्टिस्थितिसंहाराइतित्रित्वसंख्याविशि ष्टमात्मनिजीवेगुणमयंसत्वादिगुणाधीनंविद्धि नपरमात्मनइतिशेषः गुणसंबंधयोग्यानामुत्पत्त्याद्याःस्युरन्यतः । सर्वदानिर्गुणस्यास्यसर्गाद्याःस्युःकुतोन्यतइति अतोविशेषःकल्प्यतइति अनेनसत्वा दिगुणेषुकारणत्वेसिद्धेषुकथमन्योभावोनास्तीतिसमंजसंस्यादितीयमाशंकापरिहृताविद्धीतिपुरुषार्थोपायांगत्वादिदमेवावश्यंज्ञेयमितिनिर्द्धारयति माययेत्यनेनगुणानामचेतनत्वेनस्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । कार्येषुप्रवर्तकत्वेनहरेर्मुख्यकारणत्वमेवधृतम् ८

---

१ अन्यपुरुषात् । २ गुणवतोजीवस्य । ३ परमात्मनःसकाशात् ।

परस्वभावेत्यादिशिक्षितज्ञानफलमाह एतद्विद्वानिति मदुदितमेतद्विद्वान् ९ सूर्यवदित्युक्तंदार्ष्टांतिकेकथमित्यतोविवृणोति प्रत्यक्षेणेति प्रत्यक्षादिप्रमाणबलेनेदंगुणमयमाद्यंतवत्त्वादसदसमर्थमस्व- त्रमितिज्ञात्वा असमर्थमसत्योक्तसमर्थसत्यकीर्तितमितिवचनात् असत्त्वंनशून्यत्वमत्राभिप्रेतं इहजगतिनिःसंगोनिर्लेपः निगमेनवेदेनात्मसंविदासाक्षिणा १० स्वप्रकाशत्वेनजडत्वेनदेहपरम- त्मनोः संसारासंभवंजानन्नप्युद्धवोविवेकार्थंलोकदयालुःपृच्छति नैवेति निःसंगइत्यनेनप्रस्तुतःसंगलक्षणःसंसारःकस्यात्मनोहरेरुतदेहस्यद्रष्टृदृश्ययोरुभयोरपिनसंभवति अनात्मस्वदृशोरन न्यत्वाज्जडत्वात्दृश्यस्य स्वदृक्त्वात्स्वयंप्रकाशत्वात्द्रष्टुरतःकस्येयंसंसृतिरुपलभ्यते ११ देहस्थस्यहरेरियमपिनयुज्यतइत्याह आत्मेति अग्निवदीश्वरःदारुवद्देहःजीवपक्षस्तुपरमात्मकोटावंत र्भूतत्वान्नपृथगुक्तः कस्येतिपुनरुक्तिरवश्यपरिहारवक्तव्यार्था १२ जीवस्यैवसंसृतिरितिभावेनाह यावदिति आत्मनोजीवस्ययावद्देहेंद्रियप्राणैःसन्निकर्षणंसंबंधःतावत्संसारःकस्येत्यत उक्तम् ३ विवेकिनइति नित्यानंदादपार्थोपिअविवेकिनइतिविशेषणाद्विवेकिनोमोक्षहेतुत्वात्फलवानपि फलवान्मोक्षहेतुत्वान्नित्यानंदादपार्थकः । जीवात्मनस्तुसंसारःस्वप्नवच्चंचलत्वतइतिवचनात् ११ संसृत्यभावस्यैवफलरूपत्वान्निरर्थएवसंसारइतिअवधारयति अर्थेपीति अपिशब्दोअल्पफलार्थःउच्यते निष्फलत्वेनयदत्यल्पफलंभवेदितिवचनात् अर्थेअविद्यमानेपि अस्मात्संसारात्प्रयो जनाभावेपिपुंसःसंसृतिर्ननिवर्तते तत्रेदंनिमित्तंध्यायतोविषयानिति कथमिव अस्यस्वप्नदर्शिनोयथानर्थागमःप्रयोजनविधुरव्यवहाराप्राप्तिर्भवति अत्रापिनिमित्तंध्यायतइति यथास्वप्न

एतद्विद्वान्मदुदितंज्ञानविज्ञाननैपुणः ॥ ननिंदतिनचस्तौतिलोकेचरतिसूर्यवत् ९ प्रत्यक्षेणानुमानेननिगमेनात्मसंविदा ॥ आद्यंतवदसज्ज्ञात्वानिःसंगो विचरेदिह १० उद्धवउवाच ॥ नैवात्मनोनदेहस्यसंसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः ॥ अनात्मस्वदृशोरीशकस्येयमुपलभ्यते ११ आत्माव्ययोगुणःशुद्धःस्वयंज्योतिरनावृ तः ॥ अग्निवद्दारुवदचिद्देहःकस्येतिसंसृतिः १२ श्रीभगवानुवाच ॥ यावद्देहेंद्रियप्राणैरात्मनःसंनिकर्षणम् ॥ संसारःफलवांस्तावदपार्थोप्यविवेकिनः १३ अर्थेह्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्त्तते ॥ ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेऽनर्थागमोयथा १४ यथाह्यप्रतिबुद्धस्यप्रस्वापोबह्वनर्थभृत् ॥ सएवप्रतिबुद्धस्यनवै मोहायकल्पते १५ शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ॥ अहंकारस्यदृश्यंतेजन्ममृत्युश्चनात्मनः १६ देहेंद्रियप्राणमनोभिमानोजीवोंतरात्मागुण कर्ममूर्तिः ॥ सूत्रंमहानित्युरुधेहगीतःसंसारआधावतिकालतंत्रः १७ ॥

र्थानांअस्थिरत्वेपिनिरंतरविषयानुस्मरणसंततसंस्कारसंतत्यानर्थागमोननिवर्तते एवंसंसारोपि १४ अज्ञानिनएवसंसारोऽनर्थकरःनज्ञानिनइत्याह यथाहीति अप्रतिबुद्धस्यस्वप्नावस्थामास्थितस्ययथाप्रस्वापोबह्वनर्थकृत्सएवप्रस्वापःप्रतिबुद्धस्यप्रमोहायनकल्पते एवंसंसृतिरज्ञानिनामनर्थकृत् सैवज्ञानिनांमोहायनैव विषयलोलुपत्वेनदुर्जनस्याफलःसज्जनस्यस्वस्वरूपानंदापेक्षयाफलोपिमज्ज्ञानेनस्वरूपानंदसाधनत्वेनसफलत्वादल्पफलइतिहेयःसंसारइत्यवधारणार्थंपुनर्वचनमितिभावः १५ जीवस्यापिसंसारःअभिमानिकएवनस्वाभाविकःअन्यथातन्निवृत्तिसाधनविधानानुपपत्तिरित्याशयेनाह शोकेति शोकादयोजन्ममृत्युश्चाहंकारस्यसकाशाज्जीवस्यदृश्यंतेनस्वतः परमात्मनस्त्वन भिमानात्सुतरामसंभवइत्यर्थः परमात्मनएवनिषेधोनजीवस्येत्येतत् अहंकारस्यसकाशात्दृश्यतेनात्मनःस्वतः । अहंकारात्तुसंसारोभवेज्जीवस्यनस्वतः । कुतश्चिदानंदतनोःस्वरूपेच्छायुतस्यसइत्यनेन निरस्तम् १६ कयायुक्त्याजीवस्यैवसंसारइतितत्राह देहेति देहेंद्रियप्राणमनसांसंघतोभिमानोयस्यसतथासर्वेषांअंतःस्थित्वासर्वंपादत्तइत्यंतरात्माचगुणैःकर्मभिश्चारब्धामूर्तिर्यस्यसतथा सूत्रंमहा नित्याद्यधिकारनामभिर्बहुधापुराणेपुगीतश्चकालतंत्रःकालाभिमानीदुर्गादीनांजीवःपुरुषोहिरण्यगर्भोपिसंसारआधावतिकिमुतान्येजीवाइतिकैमुत्यन्यायलक्षणयायुक्त्याजीवस्यैवसंसारइतिनिश्चीयते । सं सारयुक्तब्रह्मापिसर्वजीवेश्वरेश्वरः । विष्ण्वधीनःसदाज्ञानीकिमुतान्येल्पचेतनाइति अनेनजीवोपाध्यवच्छिन्नस्यपरमात्मनःसंसारइतिमतंनिरस्तमितिज्ञातव्यम् १७

नन्वेवंप्रबलस्यसंसारस्यसमुच्छेदःकथंकारंस्यादत्राह अमूलमिति मुनिर्निरंतरानुस्मरणसमर्थःपुरुषःएतत्संसारकारणमज्ञानंमदुपासनयाजातत्वात् निशितेनज्ञानेनाछित्त्वापुनस्तत्रातृष्णोनिःसंगोभूत्वा गांविचराति यावच्छरीरानिपातमितिशेषः यदज्ञानेनोत्पन्नंतज्ज्ञानेनानिवर्ततइतितत्कारणमाह अमूलमिति विष्णुकारणककर्ममूलं बलवत्कारणेनजन्यस्यानिवृत्तिःकथमितिचोद्यमनेनपरिहृतं ज्ञानस्यापितत्कारणकत्वात् अज्ञानस्यतत्कारणकत्वेकथितंयुक्तंवदेवकथमित्यतउक्तंबहुरूपेति मनआदिषुसन्निहितबहुरूपेणतेनरूप्यतेतदहष्टानुगुणंनिरूप्यतेभेयंतइतिबहुरूपरूपंमनोवचःप्राणशरीराणि कर्मविषयोपरयसतथाअहंमंतावक्तेत्याद्याकारेणजायमानामित्यर्थः १८ ज्ञानासिश्चक्रियाकारोनिशितःस्यादितितद्विषयप्रकारमाह ज्ञानमिति सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेरखंडंब्रह्मैवविजानीहीत्यन्वयः कथमस्यजगतःआद्यंतयोःकेवलंस्वतंत्रमेववर्तते यच्चकालःपूर्णगुणत्वात्फलपाचकत्वात् यच्चहेतुर्निमित्तकारणंयच्चजगतोमध्येपितदेवतत्त्वेनवर्ततेनान्यथा यच्चान्यतोविविक्तत्वाद्विवेकः यच्चानितरां गमयतिप्रापयतीतिनिगमः यच्चसर्वैरालोच्यत्वात्तपःतपआलोचनइतिधातुः प्रतिप्रतिअक्षेष्विंद्रियेषुस्थितत्वात्प्रत्यक्षं आचार्यसंप्रदायसिद्धत्वादैतिह्यं अथवेदादिप्रमाणसिद्धत्वादनुमीयमानत्वादनु मानं अनेनास्मिन्नर्थेप्रत्यक्षादिप्रमाणमुक्तंभवति १९ जगतआदिमध्यावसानेषुब्रह्मणएवाप्रतिहतस्वातंत्र्यंसोदाहरणंस्पष्टयति यथेति यथाहिरण्यंरथाद्युपरिस्वकृतंअतिचित्रितंपुरस्ताच्चित्रिताया पूर्वंरथादेःपृथगितिशेषः पश्चाच्चसर्वस्यहिरण्मयस्यद्रव्यस्यहिरण्यत्यागलक्षणनाशानतरंचपृथगेवमध्येचस्वर्णखचितदशायां तदेवस्वर्णरथःस्वर्णशंखइत्यादिनानापदेशैर्व्यवहारयोग्यंतदेवहिरण्यंदावां दिपृथगेव तद्वत्तथास्वतंत्रोहमस्यजगतोप्यादावंतेमध्येसुरनरादिनानाव्यपदेशैस्तत्तदंतर्यामितयामुख्यतयाव्यवहार्यःपृथगेवास्थितः । रथोपस्थेपरिकरात्पूर्वंदारुमयाद्रथात् । सुवर्णंव्यवहारायमुख्यंरथ परिष्कृतं । मध्येचांतेरथोपस्थान्निष्कृष्यपृथगास्थितं । यद्वदेवंहरिःसाक्षाज्जगदेहात्पृथक्स्थितः । पूर्वंजगतिसंस्थश्चजगदंतेपृथक्स्थितः । सएवमुख्योजगत.स्वातंत्र्यात्परमेश्वरइति तच्चान्नियामकस्यै

अमूलमेतद्बहुरूपरूपंमनोवचःप्राणशरीरकर्म ॥ ज्ञानासिनोपासनयाशितेनछित्त्वामुनिर्गांविचरत्यतृष्णः १८ ज्ञानंविवेकोनिगमस्तपश्चप्रत्यक्षमैतिह्य मथानुमानम् ॥ आद्यंतयोरस्ययदेवकेवलंकालश्चहेतुश्चतदेवमध्ये १९ यथाहिरण्यंस्वकृतंपुरस्तात्पश्चाच्चसर्वस्यहिरण्मयस्य ॥ तदेवमध्येव्यवहार्यमा णंनानापदेशैरहमस्यतद्वत् २० विज्ञानमेतत्त्रिपदस्थमंगगुणत्रयंकारणकार्यकर्तृ ॥ समन्वयेनव्यतिरेकतश्चयेनैवतुर्येणतदेवसत्यम् २१

बनामसर्वंसुरादिकं । तत्संबंधादुदीर्यतव्यवहृत्यैसुरादिषुइतिच एकलंकेवलंचेतिस्वातंत्र्यमभिधीयते । स्वतंत्रस्तुहरिःसाक्षात्परिष्कृतहिरण्यवदितिचोति सुरनराद्यंतस्थःसुरनराद्युपाधीनांनानात्वेप्यहमेक एवयथाहिरण्मयकृतंपिंडीकृतंकुंडलाद्याकारेणविविधंपुनरेकमेवतथाहमपि यथासुवर्णमकृतंक्रियतेकुंडलादिकं । पुनरेकीभवत्यद्धातद्वद्विष्णुरजोपिसन् । सुराद्यंतःस्थितोभूत्वापुनरेकोभवेद्विभुरितिव चनात् किंचदार्वाद्यल्पफलंसुवर्णमेवतन्निमित्तकारणंमहाफलंतथाजगदल्पफलमस्वतंत्रंचनाहंतथाकिंतुस्वतंत्रोमहाफलहेतुश्चेति प्रत्येकंनतुदार्वादिस्वतंत्रंविक्रियागतं । महाफलंस्यात्स्वर्णंतुस्वतंत्रंविक्रि योपगं । तद्वत्स्वतंत्रोभगवान्प्रवृत्तावन्यदन्यथेतिवाक्यात् २० इतोपिमोक्षादिदातृत्वेनानिरुपचरितस्वातंत्र्यंहरेरेवेत्याह विज्ञानमिति अंगएतद्ब्रह्मविज्ञानं निर्दोषज्ञानस्वरूपंकुतत्रिपदस्थंत्रीनुत्त मायमध्यमान्जीवान्त्रिषुपदेषुमोक्षादिषुस्थानेषुस्थापयतीतिमोक्षसंसारतमआख्यपददातृइत्यर्थः चेतनानामपिज्ञानात्मत्वेनमोक्षदातृत्वंकिंनस्यादित्याशंक्यतत्सत्ताद्यैर्यदिच्छाधीनत्वेनप्रतीतिः त देवविज्ञानं विज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतेरभिप्रायेणाह गुणत्रयमिति येनेतितृतीयाषष्ठ्यर्थे येनयस्यतुर्येणतुर्यस्यजाग्रदाद्यवस्थातीतस्यविशुद्धज्ञानमूर्तेःसमन्वयेनइच्छायाः सत्वेनानुग्राहकलक्षणा भिमुख्येनगुणत्रयादिक सर्वमस्तीतिशेषः व्यतिरेकतोऽसत्वेनास्तितदेवकेवलमित्युक्तं केवलपदसर्वत्रानुवर्तनीयं तत्केवलमेवसत्यंसदास्तित्वेनस्वतंत्रमेव सत्यपदचानुवर्तनीयंविज्ञानंसत्यंत्रिपद स्थंसत्यमिति गुणत्रयसत्वादिकारणंमहदहंकाराद्युपादानंकार्यंदेहादिकर्तृकालकर्मादिनिमित्तकारणं स्वतंत्र्यमेवसत्यत्वंविष्णोरन्यस्यसत्यता । प्रवाहतःसदास्तित्वंपुंप्रकृत्योःसदास्तितेतिवचनात् ईश्वरेच्छासदसद्भावाभ्यांअस्तित्वनास्तित्वेइतितस्यस्वातंत्र्यमनुपद्रवमिति २१

ननुब्रह्मवदितरस्यस्वातंत्र्यसंभवेकथंतस्यस्वातंत्र्यमनुपहतमितितत्राह नयदिति यदुत्पत्तेःपुरस्तात्केवलंनयन्नाशात्पश्चादुतस्वतंत्रंनयच्चमध्येचस्थितिकालेचकेवलंनयत्परेणभूतमुत्पन्नंयत्परेणप्रसि द्धंसत्वादिमच्चव्यपदेशमात्रंस्वतंत्रमितिवाङ्मात्रं अतस्तद्ब्रह्मैवसत्परमसत्यमितिमेमनीषा तत्स्वातंत्र्येणनैवास्तियदुत्पत्तिविनाशवत् । स्वातंत्र्येणास्तितातस्ययत्सत्ताज्ञानदंसदेति । अनेनकालत्रय सत्वप्रतिषेधेनसदसद्विलक्षणंजगदितिनिरस्तं नन्वसच्चेन्नप्रतीयेतसच्चेन्नबाध्येतेत्यन्यथानुपपत्तिप्रमाणसद्भावात्सदसद्वैलक्षण्यापलापोनयुज्यतइत्याशंक्यप्रपंचस्यासत्वोक्त्यास्वातंत्र्यमेवानिषिध्यते न नुप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यानिर्वचनीयत्वंपरमार्थसत्वाभावेननाशोपपत्तेः २२ सच्चेन्नबाध्येतेत्यस्याप्यन्यथोपपत्तेरितिभावेनाह अविद्यमानइति सदसद्वैलक्षण्यमनुपपन्नंचेज्जगदसदेवस्यादितिशून्य वादिमतंतन्नेनेमत्याह अविद्यमानइत्यादिना वैकारिकःविकारयोग्योराजसःसर्गःरजोगुणसंबंधीसर्गोयस्यप्रपंचस्यसतथाएषःप्रपंचः अविद्यमानोपिअसन्नप्यस्वतंत्रोपिअवभासते स्वतंत्रइतिअज्ञा नामितिशेषः यत स्वयंज्योतिर्ब्रह्मपरमार्थसत्स्वतंत्रंविभातिविदुषामितिशेषः इतोप्यविद्यमानत्वमस्वातंत्र्यमेवनत्वन्यादितिभावेनाह अतइति ब्रह्ममूलप्रकृतिःश्रोत्रादींद्रियाणि अर्थाः शब्दादयः आत्माजीवः विकाराइंद्रियाभिमानिदेवाः एवमादिभिश्चित्रंविचित्रंजगदतोब्रह्मतएवविभातीत्यतोनानिर्वाच्यंनचान्यमित्यर्थः तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः अविद्यमानतानामजगतःपरतंत्रता । यथा शर्करस्तुपुत्रादिरसविस्युच्यतेजनैरिति जगतोनास्तितासैवयापराधीनतासदा । अभावस्तुकुतस्तस्ययद्विभातीहसर्वदेति । प्रमाणद्वयेनकथितएवार्थःनस्वकपोलकल्पितः २३ एवंतावज्ज्ञातव्यांशंज्ञात्वा मुनिनापरंकर्तव्यंकिमित्यत्राह एवमिति एवमुक्तप्रकारेणविवेकबुद्ध्यासर्वस्माद्वैलक्षण्यज्ञानेनानुग्रहीतैर्हेतुभिःनिर्दोषोपपत्तिभिः परापवादेनपरस्यापवादेननेदंनेदमितिनिषेधमुखेन एषआ

नयत्पुरस्तादुतयन्नपश्चान्मध्येचयन्नव्यपदेशमात्रम् ॥ भूतंप्रसिद्धंचपरेणयद्यत्तदेवसत्स्यादितिमेमनीषा २२ अविद्यमानोप्यवभासतेयोवैकारिकोराज ससर्गएषः ॥ ब्रह्मस्वयंज्योतिरतोविभातिब्रह्मेंद्रियार्थात्मविकारचित्रम् २३ एवंस्फुटंब्रह्मविविच्यहेतुभिःपरापवादेनविवेकबुद्ध्या ॥ छित्त्वात्मसंदेहमु पारमेतस्वानंदतुष्टोखिलकामुकेभ्यः २४ नात्मावपुःपार्थिवमिंद्रियाणिदेवाह्यसुर्वायुजलंहुताशः ॥ मनोन्नमात्रंधिषणाचसत्वमहंकृतिःखंक्षितिरर्थसाम्य म् २५ समाहितैःकःकरणैर्गुणात्माभिर्गुणोभवेत्तत्सुविविक्तधाम्नः ॥ विक्षिप्यमाणैरुतकिंनुदूषणंघनैरुपेतैर्विगतैरवेःकिम् २६

त्मानेतिनेतीतिश्रुतेः स्फुटंब्रह्मविविच्यपृथक्कृत्यज्ञात्वात्मसंदेहंमनसिस्थितंसंशयंछित्त्वाखिलकामुकेभ्यः अनल्पतृष्णाजननशीलेभ्योविषयेभ्यउपारमेत शब्दादिविषयोपरमेसुखानुत्पत्तिरत्राह स्वानंदतुष्टइति स्वानंदानुभवेनालंबुद्धिप्राप्तः अनेनजीवपरभेदज्ञानमेवमुक्तिसाधनंनाभेदज्ञानमतःश्रेयोर्थिभिरभेदमतंसर्वथाहेयमितिदर्शितं २४ परापवादप्रकारंविवृणोति नात्मेति अत्रनेतिप्रत्येकंसंबंधितव्यं पार्थिवंवपुःशरीरं आत्मापरमात्मानभवति इंद्रियाणिनहिदेवाइंद्रियाभिमानिनोनहिवायुजलहुताशः वायुजलहुताशनकृतशरीराणिः मुख्यप्राणश्चन वायुरेवस्वयंप्रा णस्तत्रस्थेचोदतेजसी । उदेनतेजसाचैवप्राणस्यहिकृतंवपुरित्यस्मात् प्राणस्यवायुरूपस्यभूतत्रयकृतंवपुः । यतोहिपार्थिवंनात्रखंचात्यल्पमुदाहृतमित्यस्माच्चोक्तंयुक्तंमनश्चात्मान अन्नमात्रअन्नंपृथिवीमात्रं गंधादिमात्राचन एकवद्भावविवक्षयाह्रस्वत्वं धिषणाप्राकृतबुद्धिश्चनसत्वंमूलबुद्धिः अहंकृतिरहंकारतत्वंखंमहाकाशंन क्षितिर्दर्शनादिक्रियाचन अहंशृणोम्यहंस्पृशाम्यहंपश्यामीतिसर्वार्थेषुसमानत्वादहंका राभिमानविशेषोर्थसाम्यंचात्मानभवतीत्यर्थः नदेहोनेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यहमादयः । विष्णुश्चिदानंदतनुःसहिजीवाधिपःसदेतिवाक्यात् सवाएषआत्मानेतिनेतिश्रुत्यर्थएवविवियते २५ इंद्रियस माधानविक्षेपयोर्हरिप्रियाप्रियसाधनत्वेनोच्यमानत्वात्ताभ्यांहरेरपिगुणदोषौस्यातांकिंतत्राहसमाहितैरिति गुणात्मभिःशब्दादिविषयमनस्कैःपुरुषैःस्वविषयत्वेनसमाहितैरेकाग्रचित्तत्वेनस्थापितैःकरणै रिंद्रियैःतत्सुविविक्तधाम्नःतेभ्यइंद्रियेभ्योविषयेभ्यश्चपृथग्भूतस्वरूपस्यप्राकृतेंद्रियरहितस्यभगवतः कोगुणोभवेत्नकोपि विषयेषुविक्षिप्यमाणैरितस्ततःआकृष्यमाणैरिंद्रियैर्हरेःकिंदूषणंनाकिमपिदूषणं

अत्रोदाहरणमाह घनैरिति आह्लादरूपैर्घनैरुपेतैःसर्वाह्लादगुणरूपस्यरवेःकिंभवेत्नाकिमपिप्रयोजनं विगतैर्दोषोपिभवेत्किंनभवेदेव यथारवेःगुणदोषाभावेपिअन्येषांघनैरुपेतैश्छायायासुखंभवेत् विगतैस्तापेनदुःखंभवेत् तथासमीहितकरणैःसमाधानकर्तुःसुखंविक्षिप्तैर्दुःखंभवेदितिभावः समाहितेपिजीवेनविक्षिप्तेवानतुकश्चित्। विशेषोविद्यतेविष्णोस्तथापितुसमाहिते । प्रीतोभवतिवैनित्यंसर्वधर्मकृतोपिचेतिएतदुक्तार्थेमानम् २६ ननुहरेरपिसत्वादिगुणकार्येषुदेहादिषुस्थितस्यतत्कृतगुणदोषौजीववत्किंनस्यातामित्याशंक्यआकाशवदसंगएवनदोषवानित्याह यथेति यथानभोवाय्वादीनांगुणैःस्पर्शादिभिर्नसज्जतेतत्कृतविशेषवन्नभवति वाशब्दश्चार्थः अत्रनमसिगतागतैश्चदेहादिभूतकार्यैर्गुणैश्चसत्वादिगुणतत्कार्याणामसारतयातदंतर्वर्तमानमक्षरंब्रह्मसंसृतिहेतुभिःसत्वादिगुणैस्तन्मयैरागादिदोषैश्चासंगत्वमसंबद्धमेवअत्रहेतुःपरमिति सत्वादिगुणेभ्यःउत्तमत्वेनविलक्षणं अनेननिःसंगत्वेनमनःसमाधानासमाधानाभ्यांहरेर्गुणदोषाभावेपिविषयसंगाज्जीवस्यतौस्यातामितिदर्शितम् २७ तर्हिमुमुक्षोःसाधनविधानंव्यर्थमितिनमंतव्यं सर्वदोषाणांसंगमूलत्वात्सएवमुमुक्षुणापुरुषेणनिर्मूलनीयइत्याह तथापीति हरेर्गुणदोषाभावेपितावन्मायारचितेषुप्रकृतिनिर्मितेषुगुणेषुविषयेषुसंगःपरितोवर्जनीयःकियंतंकालंवर्जनीयोन्यथास्त्रीभिर्वापानैर्वेत्यादिश्रुतेःसगुणविषयास्यादित्यतोवधिमाह मद्भक्तीति दृढेनमद्भक्तियोगेनयावद्रजस्तमश्चतज्जनितं कषेणकर्षणेनायतेगच्छतीतिकषायपापंचानिरस्येतमुक्तिपर्यंतमितिशेषः अयगतावितिधातुः २८ व्यतिरेकेदोषमाह यथेति यथानृणामसाधुचिकित्सितआमयःसम्यक्चिकित्साभावात्पुनःपुनः प्ररोहन्नंकुरीकुर्वन्नामयिनं संतुदति एवमपक्वकषायकर्मसर्वेदुविषयेषुसंगोयस्यतत्सर्वसंगंमनःकुयोगिनंअपरिपक्वयोगयुक्तपुरुषंविध्यतितस्यभगवद्ध्यानविघ्नंकरोतिपुनःपुनर्विषयाभिलाषप्ररोहादितिभावः २९ नन्वेवंतर्हिअपरिपक्वयोगवतामनादिकर्ममूलांतराय

यथानभोवाय्वनलांबुभूगुणैर्गतागतैर्वात्रिगुणैर्नसज्जते ॥ तथाक्षरंसत्वरजस्तमोमलैरसंगतंसंसृतिहेतुभिःपरम् २७ तथापिसंगःपरिवर्जनीयोगुणेषुमायारचितेषुतावत् ॥ मद्भक्तियोगेनदृढेनयावद्रजोनिरस्येततमःकषायम् २८ यथामयोसाधुचिकित्सितोनृणांपुनःपुनःसंतुदतिप्ररोहन् ॥ एवंमनोपक्वकषायकर्मकुयोगिनंविध्यतिसर्वसंगम् २९ कुयोगिनोयेविहितांतरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ॥ तेप्राक्तनाभ्यासबलेनभूयोयुंजंतियोगंनतुकर्मतंत्रम् ३० करोतिकर्मक्रियतेचजंतुःकेनाप्यसौचोदितआनिपातात् ॥ नतत्रविद्वान्प्रकृतौस्थितोपिनिवृत्ततृष्णःस्वसुखानुभूत्या ३१ तिष्ठंतमासीनमुतव्रजंतंशयानमुक्षंतमदंतमन्नम् ॥ स्वभावमन्यत्किमपीहमानमात्मानमात्मस्थमतिर्नवेद ३२

विहतानांयोगापरिपाकेनभगवत्प्राप्तिरापतितेतितत्राह कुयोगिनइति कुयोगिनोध्यानपरिपाकरहितास्त्रिदशोपसृष्टैराधिदैविकैर्मनुष्यभूतैर्मनुष्यैर्वनिताभिराध्यात्मिकैर्भूतैराधिभौतिकैरंतरायैर्विहताहियस्मात्तस्मात्तेअपक्वयोगिनःप्राक्पूर्वजन्मनिकृतध्यानाभ्यासबलात्तत्वेनयोगंध्यानंयुंजंतिकुर्वंति भूयोमत्प्रसादेनतत्परिपाकेनमामवाप्नुवंतीतिशेषःकर्मलक्षणतंत्रंसाधनंनानुतिष्ठंतीत्यन्वयः अतोमद्योगाभ्यासोनव्यर्थोनमदप्राप्तिश्चेतिभावः ३० नन्वत्रकैश्चित्कर्मैवपूर्वाभ्यासेनावशैःक्रियतेनयोगोभ्यस्यतेकैश्चित्पूर्वाभ्यासेनयोगएवाभ्यस्यतेनकर्मक्रियतइत्यत्रवासनातिरिक्तप्रयोजकेनभाव्यं सकइतिचोद्यपरिहरति करोतीति योग्ययोगिलक्षणोजंतुर्जीवःकर्मकरोतीतिप्रत्यक्षं तत्रासौकेनापिपुरुषेणचोदितःप्रेरितएवक्रियतेकार्यतेआनिपाताच्छरीरापातपर्यंतं अनेनवासनाद्यतिरिक्तप्रयोजककर्तास्तीत्यवगतसचपूर्णानंदोहरिरेवएषउएवसाधुकर्मकारयति यदेषआकाशआनंदोनस्यादितिश्रुतेः ननुतर्हिविद्वदविदुषोःकोविशेषइत्यत्राह नतत्रेति इदंसर्वविद्वान्प्रकृतौप्राकृतविकृतमहदादिविकृतपंचभूतैर्निर्मितदेहेस्थितोपिस्वसुखानुभूत्याभगवदनुग्रहाविर्भूतस्वरूपानुभवानंदेनविषयेभ्योनिवृत्ततृष्णःकर्माणिकुर्वन्नपितत्रकर्मसुनसज्जतइतिशेषः ३१ अधुनायोगिनोऽसंप्रज्ञातसमाध्यवस्थामाह तिष्ठंतमिति ममदेहोतिष्ठत्यासीनोव्रजन्भुंक्तेपानइत्यादिक्रियाःकुर्वन्हरिरेवेत्यात्मस्थमतिः परमात्मन्येवस्थितमतिस्तिष्ठंतमासीनमित्यादिक्रियाकरमात्मानंदेहंनवेद किंबहुनापारतंत्र्याद्यतरेणपरमात्मनोन्यत्किमपिनवेदेत्यर्थः स्वभावंदेहस्यांप्रयाप्रियलक्षणम् ३२

यदिकश्चित्प्रारब्धकर्मवशात्तद्दितामिवपश्यतितथापिस्वतंत्रतयानपश्यतीत्याह यदिस्मेति यदिस्मरणवासनयाहरेरन्यदसादिंद्रियार्थममंगलमिंद्रियविषयंदेहगेहादिजगत्कर्मनिबंधनतयापश्यति म
नीषीतथापिवस्तुतयास्वतंत्रतयानमन्यते तत्कुतइत्यतउक्तं नानेति तत्स्वतंत्रत्वंनानानुमानेनोत्पत्त्यादिमत्त्वविधानानुमानेनविरुद्धंहि एतमर्थंनिदर्शयति स्वप्नमिति यथास्वप्नदृक्स्वप्नादु
त्थायास्थितस्तिरोदधानंअनित्यंपरतंत्रंस्वस्वप्नंजाग्रत्त्वेननमन्यतेस्वप्नजाग्रत्त्वस्यनानानुमानविरुद्धत्वात् नहिस्वप्नंपश्यन्स्वप्नंबाध्यतेमन्यतेअपितुस्वप्नमद्राक्षमित्यबाध्यमेवजानातिस्वातंत्र्यमारोपितं
पश्यतीतिभावः तथाविद्वानपिजगदबाध्यमेवस्वातंत्र्यमारोपितंपश्यतीतिभावः नानामानविरुद्धंहिस्वातंत्र्यंजगतःसदा । स्वतंत्रोभगवान्विष्णुरेकएवनसंशयइत्यनेन अस्त्येवस्वाप्नमखिलंवासनारू
पमात्मनि । जाग्रदेतदितिज्ञानंयत्तदेवभ्रमादिकं । तद्वज्जगदिदंसर्वंविद्यमानंनसंशयः । स्वतंत्रमेतदिहतुयज्ज्ञानंतद्भ्रमात्मकमित्यनेनच । उत्थितोनैवजाग्रत्त्वंकश्चित्स्वप्नस्यपश्यति । स्वातंत्र्यमेवजगतो
ज्ञानवान्नैवपश्यतीत्यनेनासिद्धत्वात् स्वप्नदृष्टांतबलेनजगतोबाध्यत्वमुच्यतेइत्येतदासुरमतमित्यवगम्यते ३३ ननुजगत्स्वातंत्र्यप्रतीतौकिंकारणमित्याशंक्याज्ञानकारणमित्याशयेनाह पूर्वमितिज्ञानोद
यात्पूर्वमात्मनिपरमात्मनिअज्ञानंगृहीतंपरमात्मस्वरूपविषयत्वेनाज्ञानमार्जितंजीवेनेतिशेषःनकेवलंतत्स्वरूपविषयमेवेत्यतउक्तं गुणकर्मचित्रमितिभगवतोगुणविषयत्वेनकर्मविषयत्वेनचचित्रंनानाविधं अ
ज्ञानसद्भावेप्रमाणमाह अविविक्तमिति एतमहंनजानामीतिविवेकशून्यं नन्वेतदज्ञाननिवृत्तौकाप्रतिभटीतितत्राह अंगेति अंगेत्यामंत्रणेनभयंनाकार्षीरित्याह पुनःपुनरीक्षयाहरेःस्वरूपस्य
गुणानांकर्मणांचालोचनलक्षणोपासनाजनितज्ञानेनतदज्ञानंनिवर्ततेपुनस्तदज्ञानंनगृह्यते ज्ञानोदयानंतरंआत्मापरमात्मापिनविसृज्यःस्वस्वरूपसुखाविष्कारादिलक्षणापरोक्षज्ञानेनापरोक्षीकृतोनपरोक्षी

यदिस्मपश्यत्यसदिंद्रियार्थंनानानुमानेनविरुद्धमन्यत् ॥ नमन्यतेवस्तुतयामनीषीस्वप्नंयथोत्थायतिरोदधानम् ३३ पूर्वंगृहीतंगुणकर्मचित्रमज्ञानमा
त्मन्यविविक्तमंग ॥ निवर्ततेतत्पुनरीक्षयैवनगृह्यतेनापिविसृज्यआत्मा ३४ यथाहिभानोरुदयोनृचक्षुषांतमोनिहन्यान्नचसद्विधत्ते ॥ एवंसमीक्षानिपुणा
सतीमेहन्यात्तमिस्रंपुरुषस्यबुद्धेः ३५ एषस्वयंज्योतिरजोप्रमेयोमहानुभूतिःसकलानुभूतिः ॥ एकोद्वितीयोवचसांविरामोयेनेरितावाग्रचनाश्चरंति ३६
एतावानात्मसंमोहोयद्विकल्पस्तुकेवले ॥ आत्मामृतेस्वमात्मानमचलंयन्नपश्यति ३७

भवति तस्यजगत्स्वातंत्र्यंचनप्रतीयतइत्यर्थः अन्यैर्ज्ञातेपिचाज्ञातेनविशेषोहरेःक्वचित् । तेषामेवाविशेषःस्यादज्ञानापगमेनत्वितिवचनाज्जीवस्यैवविशेषोनहरेर्विशेषइतिचज्ञातव्यंज्ञानार्थंनेतिभा
वः ३४ ममसाक्षात्कारेणाज्ञानंनिवर्ततइत्युक्तं तत्रतेनममकश्चनविशेषोनास्तीतिसमर्थितंसोदाहरणमाह यथेति हिशब्दःसाक्षिसूचकोयथाभानोःसूर्यस्यउदयोनृचक्षुषांतमोनिहन्यान्नतुतमः
संविधत्तेकमप्यतिशयंनाधत्ते एवंवैराग्यादिसाधनसामग्र्यानिपुणासतीमेसमीक्षापुरुषस्यसर्वदाश्रीनारायणशरणंगतस्यबुद्धेस्तमिस्रंहन्यात्नतुममकंचनविशेषंकुर्यात् ३५ बहुशःश्रुतपरमात्मस्वरूप
स्यापितवस्वरूपंकीदृशमित्युद्धवस्यांतरंचोद्यंपरिहरति एषइति एषोहंस्वयंज्योतिःस्वतएवपूर्णप्रकाशःअतएवाजःअतएवाप्रमेयःमहतीअनुभूतिर्ज्ञप्तिर्यस्यसमहानुभूतिः सर्वज्ञइत्यर्थः सकलानु
भूतिः पूर्णसुखानुभवएकःज्ञानानंदादिगुणाभिन्नत्वात्स्वगतभेदरहितः अद्वितीयःसर्वोत्तमःअप्रमेयत्वाद्वेदादिवाचामगोचरः वाचामगोचरश्चेत्तदीयज्ञापनंकथंवर्तितितत्राह येनेति वाग्रच
नाःवैदिकलौकिकसर्ववाग्व्यवहारायेनेरिताःवर्ततइत्यनेनभगवदनुगृहीतवाग्व्यवहारविषयत्वेनतज्ज्ञानमुदेतीतिज्ञातव्यं ज्ञानानंदाद्यभिन्नत्वादेकःसर्वोत्तमत्वतः । अद्वितीयोमहाविष्णुःपूर्णत्वात्पुरुषः
स्मृतइतिवचनात् ३६ एवंज्ञानंज्ञेयस्वरूपंनिरूप्यमिथ्याज्ञानस्वरूपंतत्कारणाज्ञानस्वरूपंचविविच्यनिरूपयति एतावानिति यद्विकल्पःप्रमाणविरुद्धंकल्पनंजीवस्वातंत्र्यपरमात्मास्वातंत्र्यजी
वपराभेदादिविषयोयएतावानात्मसंमोहःमनोभ्रमः भ्रमत्वंबाधकज्ञाननिश्चेयं तत्कथमत्राह केवलइति आत्माजीवःकेवलेस्वतंत्रेअमृतेनित्यमुक्तपरमात्मनिस्थितसदाधारतयास्थितंस्वमा

स्मानैरस्वस्वभावंकदाप्यनपनोद्यास्वातंत्र्यमचलंस्थिरंनपश्यातिय यावत्तावद्भ्रमोननिवर्ततइत्यतःस्वस्वभावाज्ञानंनिमित्तंतन्निवृत्तौभ्रमोनिवर्ततइतिनिश्चीयते । एतावानात्मसंमोहोयद्विरुद्धस्यकल्पनं । यत्परात्माश्रयान्जीवान्निश्चयेननपश्यतीतिवचनात् नाद्वैतज्ञानेनभेदभ्रमोनिवर्ततइत्यर्थः ३७ इतोपिपचविधभेदभ्रमअद्वैतज्ञानेननिवर्ततइत्युपदेशोनविदुषांपरिषादिस्वारस्यमाधत्तेइतिभावेनाह य न्नामाकृतिभिरिति नामाकृतिभिर्नामरूपैर्ग्राह्यज्ञेयंपंचवर्णंपंचभूतात्मकंपंचभेदात्मनावर्तनीयंजगत्तदबाधितमद्वैतज्ञानबाध्यंनभवति जगदबाधितमित्ययं व्यर्थोवादोनभवति किंत्वर्थवादः यथार्थवाद एवकुतःसूरयोजीवंपरमात्मानंचद्वयंद्वित्वसंख्याविशिष्टंविदंतिज्ञात्वापरमानंदंलभंतइतिभावः अनेनजगत्ज्ञानबाध्यमितिवदंतोऽपंडिताःअन्येतुपंडिताइत्युक्तंभवति पंचभूतात्मकंविश्वंभ्रांतिसि द्धमपंडिताः । वदंतिपंडितास्त्वद्धाजगदाहुरबाधितं । प्रवाहरूपेणसदाविष्णोरिच्छावशेस्थितमितिवचनात् ३८ पूर्वमंतरायहतयोगाःकुयोगिनोजन्मांतरेपियोगमभ्यसंतीत्युक्तमधुनातस्मिन्जन्मन्येव प्राप्तयोगांतरायपरिहारंवक्तुमाह योगिनइति कालेयोगाभ्यासविहितसमयेप्रभातादिलक्षणे योगंयुंजतउपसर्गैरुपद्रवैर्विधिर्वक्ष्यमाणः ३९ कोयमितितमाह योगधारणयेति योगधारणयायमनि यमादीनामावर्तनेन ४० अनुध्यानेनतत्तदंतरायविहितपरिहारसमर्थंहरिस्मरणेननामसंकीर्तनादिभिरित्यनेनाधिकारिणःकालविशेषांश्चलक्षयति अशुभदान्विघ्नान् ४१ रसायनादिनानाविधोपायैः

यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यंपंचवर्णमबाधितम् ॥ व्यर्थोनाप्यर्थवादोयंद्वयंविंदंतिसूरयः ३८ योगिनोपक्वयोगस्ययुंजतःकालउत्थितैः ॥ उपसर्गैर्विहन्येतत्तत्रायं विहितोविधिः ३९ योगधारणयाकांश्चिदासनैर्धारणान्वितैः ॥ तपोमंत्रौषधैःकांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत् ४० कांश्चिन्ममानुध्यानेननामसंकीर्तनादिभिः योगेश्वरानुवृत्त्यावाहन्यादशुभदाञ्छनैः ४१ केचिद्देहमिमंधार्यसुकल्पंवयसिस्थिरम् ॥ विधायविविधोपायैरथयुंजंतिसिद्धये ४२ इहवर्षशताशी त्यातदायासोह्यपार्थकः ॥ अंतवत्त्वाच्छरीरस्यफलस्येववनस्पतेः ४३ योगंनिषेवतोनित्यंकायश्चेत्कल्पतामियात् ॥ तच्छ्रद्दध्यान्नमतिमान्योगमु त्सृज्यमत्परः ४४ योगचर्यामिमांयोगीविचरन्मत्पदाश्रयः ॥ नांतरायैर्विहन्येतनिस्पृहःस्वसुखानुभूः ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणएकादश स्कंधेअष्टाविंशोध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

शरीरस्यनाशार्थंतरायपरिहारस्यसुशक्तत्वेनासिद्धसाधनसौलभ्यार्थंयोगधारणादिविधानमत्राह केचिदिति केचिदविवेकिनःपरेणधार्यंसुकल्पमिंद्रियसामर्थ्योपेतंवयसिस्थितंतारुण्यवयसोपेतं अ थशरीरस्यचिरस्थायित्वानंतरंयोगसिद्धयेयुंजंतिमनइतिशेषः ४२ तेषामविवेकित्वंकुतइतितत्राह इहेति तदायासःतस्यदेहस्यपोषणायासः अपार्थकत्वमाह अंतवत्त्वादिति ४३ योगस्यशरीररक्षण योगत्वाभावात्ततदायासस्यततत्फलदत्वान्नैव्यर्थ्यंशरीररक्षणायासस्येत्याशंक्याह योगमिति नित्यंयोगंभगवद्ध्यानलक्षणंरसायनंनिषेवतःसेवमानस्यपुंसश्चेद्यदिकायःकल्पतांसमर्थत्वमियात्प्रा प्नोति तत्तर्हिसमतिमान्योगमेवश्रद्दध्यात् तंयोगमुत्सृज्यान्यत्ररसायनादौश्रद्धांनकुर्यादित्यन्वयःमत्परइत्यनेनमतिमत्त्वंविवृतं अनेनयोगस्यापिशरीररक्षणफलवत्त्वात् रसायनादौप्रवर्तमानाअविवे किनोऽतोमतिमद्भिर्मद्योगएवाभ्यसनीयइतिसिद्धं ४४ अतउक्तयोगांतरायपरिहारमाचरन्नेवयोगपारंगमिष्यतीतिभावेनाह योगचर्यामिति स्वसुखंस्वस्वरूपसुखमनुभवतीतिस्वसुखानुभूरित्यनेनयोगः सर्वापेक्षितअशेषपुरुषार्थसाधनमित्युक्तंभवति ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

निर्विघ्नयोगाचरणसाध्यंहरेर्भक्तानुकंपितत्वंकथितत्तत्त्वज्ञानप्रशंसातन्निरतानांश्रेयस्त्वंउद्धवस्यहरौभक्त्यतिशयलक्षणंतस्यभगवद्भक्तिप्राप्तिंचकथयत्यस्मिन्नध्याये आदावुद्धवउक्तयोगाचरणस्यअशक्यत्वंमनसिकृत्वातत्सिद्ध्युपायंपृच्छति सुदुश्चरामितिअनात्मनोमनोजयरहितस्याधीरस्यवा पुमान्यथाभवदुक्तोपायेनासिध्येत्पुरुषार्थवान्भवेत्तथातद्योगसाधनंमेब्रूहीत्यन्वयः १ तदकथनेकोनर्थइतितत्राह प्रायशइति मौनसंयमाभ्यां कर्षितंविषीदतिविशेषान्नष्टंभवति योगाचरणसाधनेऽज्ञातेमनोविषीदति २ अथोतस्मात्तज्ज्ञाःपरमहंसाएवभवदुक्तयोगाधिकारिणइतिभावेनाह अथो इति योगकर्मभिःयोगाख्यकर्मभिःअतएवमानिनोज्ञानिनस्त्वन्माययाहंकारादिरूपयानविहताइत्यर्थः ३ प्रकृतौस्थित्वापिप्रकृत्याविहतत्वंत्वद्दासेषुचित्रमितिविज्ञापयति किंचित्रमिति त्वदनन्यशरणेषुदासेषुआत्मदइतियदतोच्युतअशेषबंधोस्तवैतच्चित्रंकिं एतत्कुत्रदृष्टमितितत्राह यइति ईश्वराणांब्रह्मादीनांश्रीमत्किरीटमणिसंघट्टितपादपीठः स्वयंयोगोकुलेपशुभिः पशुपालैश्चसहात्मतत्त्वेनरोचयःप्रकाशितवान्तस्यतवदासेष्वेतच्चित्रंकिमित्यन्वयः ४ भगवद्भक्तमाहात्म्यंतन्माहात्म्याविनाभूतमुक्तंतद्विशदयन्सारासारज्ञानमाह तंत्वेति योब्रह्मादिशिरोभिःश्रीमत्किरीटमणिघट्टितपादपीठःतंत्वांसुकृतवित्सुष्ठुकृतोपकारज्ञःसारज्ञःकःविसृजेत् कीदृशंत्वांअखिलानांआत्मनांजीवानांदयितंप्रेष्ठमीश्वरमणिमाद्यैश्वर्याकारमाश्रितानांसर्वार्थदंअभीष्टाशेषपुरुषार्थप्रदम् किंच कोवा

उद्धवउवाच ॥ सुदुश्चरामिमांमन्येयोगचर्यामनात्मनः ॥ यथांजसापुमान्सिध्येत्तन्मेब्रूह्यंजसाच्युत १ प्रायशःपुंडरीकाक्षयुंजतोयोगिनोमनः ॥ विषीदंत्यसमाधानान्मौनसंयमकर्षितम् २ अथोतआनंददुघंपदांबुजंहंसाःश्रयेरन्नरविंदलोचन ॥ सुखंनुविश्वेश्वरयोगकर्मभिस्त्वन्माययामीविहतानमानिनः ३ किंचित्रमच्युततवैतदशेषबंधोदासेष्वनन्यशरणेषुयदात्मदस्त्वम् ॥ योरोचयश्चपशुपैःस्वयमीश्वराणांश्रीमत्किरीटमणिघट्टितपादपीठः ४ तं त्वाखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानांसर्वार्थदंसुकृतविद्विसृजेतकोनु ॥ कोवाभजेत्किमपिविस्मृतचित्तवृत्तिःकिंवानवेदतवपादरजोमृतांभः ५ नैवोपयंत्यपचितिंकवयस्तवेशब्रह्मादयोपिनतमूर्द्धसदास्मरंतः ॥ योंतर्बहिस्तनुभृतामशुभंविधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषास्वगतिंव्यनंक्ति ६ श्रीशुकउवाच ॥ इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसापृष्टोजगत्क्रीडनकःस्वशक्तिभिः ॥ गृहीतमूर्तित्रयईश्वरेश्वरोजगादसप्रेममनोहरस्मितः ७ श्रीभगवानुवाच ॥ हंततेवर्णयिष्यामिममधर्मान्सुमंगलान् ॥ यान्श्रद्धयाचरन्मर्त्योमृत्युंजयतिदुर्जयम् ८ कुर्यात्सर्वाणिकर्माणिमदर्थंशनकैःस्मरन् ॥ मय्यर्पितमनश्चित्तोमद्धर्मात्ममनोरतिः ९ देशान्पुण्यान्संश्रयेतमद्भक्तैःसाधुभिःश्रितान् ॥ देवासुरमनुष्येषुमद्भक्ताचरितानिच १०

पुरुषःकिमप्यस्वतंत्रंदैवंभजेत्यदिभजेत्तर्हिअसौविस्मृतचित्तवृत्तिरसारज्ञःचित्तवृत्तिविस्मृतिमुपपादयति किंवेति तवशिवशिरोमौलिमालायितंपादरजोमृतांभोनवेदकिंवा नैववेदेत्यतोऽसौपशुरेवेत्यर्थः ५ एवमनिमित्तबंधुत्वेनसर्वस्माद्युपकारकस्यभवतःप्रत्युपकारंकर्तुंकवयोपिनसमर्थाइत्याह नैवेति नतमूर्द्धत्वेनसदास्मरंतःकवयोब्रह्मादयोपितवापचितिंप्रत्युपकारंनैवोपयंति क्रियमाणउपकारः कीदृशइतितंप्रकारमाह यइति तनुभृतामंतर्बहिःस्थित्वाअशुभंविधुन्वन्यस्त्वमाचार्यश्चचैत्यःचित्तस्थश्चाचार्यचैत्यःब्रह्मातस्यांतर्यामिवपुषास्वगतिस्वयोग्यज्ञानंव्यनंक्षिव्यक्तीकरोषि आचार्यस्यचित्तस्यवपुषेतिवा ६ उद्धवेनपृष्टोभगवान्किमकरोदितिपरीक्षितोमानसंचोद्यंपरिहरति शुकइत्याह इतीति जगत्क्रीडनकंजगत्क्रीडासाधनंयस्यसतथा जगत्क्रीडनस्वशक्तिभिरित्येकंवापदम् गृहीतंमूर्तीनांआत्मांतरात्मापरात्माइतिसंज्ञानांत्रयंयेनसतथा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिप्रेरकत्वेनतत्स्थत्वेपिजाग्रदाद्यवस्थाक्लेशपरिहारसमर्थइत्यतईश्वरेश्वरइति आत्मांतरात्मापरमात्मेतिमूर्तित्रयंहरेः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनांसृष्ट्यादेश्चप्रवर्तकमित्यत्रप्रमाणम् ७ मृत्युंजननमरणात्मकंसंसारंजयति ८ मद्धर्मेषुमदात्मसुमद्रूपेषुचमनोरतिर्यस्यसतथा ९ मद्भक्तानांआचरितानि १०

पृथक्स्वयमेवसत्रेणबहुभिःसहवामहोंमयाम्यर्थंममयात्रामहोत्सवंअयनादिलक्षणंकुर्यात् ११ आत्मनिहृदिआत्मानमंतर्यामिणं यथाशरीरस्थंखंआकाशंनिर्लेपंतथा १२ इत्येवंपूर्वोक्तगुणविशिष्टत्वेनसर्वभूतानिप्रविश्यस्थितइतिभावनामद्भावःतेनमन्यमानः । सर्वभूतेष्वस्तिविष्णुरितिमद्भावेनसर्वाणिभूतानिममालयत्वेनमन्यमानःइतिवायोजनाभेदः सर्वभूतेष्वस्तिविष्णुरितिभावःसतांमतः । अर्चनेसर्वभूतानामादित्येतद्भूतात्मनेतिवचनात्सर्वभूतार्चनायांविशेषोज्ञातव्यःकेवलमप्राकृतंज्ञानमेवाश्रयन् १३ केवलज्ञानप्रकारंदर्शयति ब्राह्मणइति ब्राह्मणादिषुसर्वत्रावस्थितं ब्रह्मसममेकप्रकारंपश्यन्समदृक्मतःसतामितिशेषः १४ एवंभावनाफलमाह नरेष्विति नरेषुमामभीक्ष्णंभावयतःपुंसोसद्भावःमयिभक्तिःस्याद्वास्यादेव योमत् मत्तोभावोमुक्तिलक्षणाभूतिश्चस्यादेव भगवद्बंधकशक्तिलक्षणप्रतिबंधकेसतिकथंमुक्तिःस्यादत्राह मायेतिसाहंकाराअहंकारसहकारिणीमायापि तिरस्कारंयाति हिशब्देन भक्त्याप्रसन्नोभगवान्दद्यान्मुक्तिंतथाशुश्रुमितिस्मृतिंसूचयति १५ भक्तिमताएवंभाव्यमित्याह विसृज्येतिभक्तःस्वयंदैहिकींआत्मस्थांमनसिस्थितांहस्यत्रीडांहस्यमानांलज्जांविसृज्य आश्वचंडालगोखरंदंडवद्भूमौप्रणमेदित्यन्वयःब्राह्मणादीन्प्रतिभूमौदंडवन्नमनंअन्यांश्चंडालादीन्प्रतिमानसस्मरणमितिभेदः अत्राप्यंतर्यामिणःस्मरणंप्रणामइतिशेषः (प्राणइतिविशेषः) १६ एतदुपासनावधिमाह यावदिति यावत्सर्वेषुभूतेषुविष्णुरस्तीति । मद्भावोमद्विषयंज्ञानंनोपजायते तावद्वाङ्मनःकायवृ

पृथक्सत्रेणवामह्यंममयात्रामहोत्सवम् ॥ कारयेन्नृत्यगीताद्यैर्महाराजविभूतिभिः ११ मामेवसर्वभूतेषुबहिरंतरवस्थितम् ॥ ईक्षेतात्मनिचात्मानंयथाखममलाशयः १२ इतिसर्वाणिभूतानिमद्भावेनमहाद्युते ॥ सभाजयेन्मन्यमानोज्ञानंकेवलमाश्रयन् १३ ब्राह्मणेपुल्कसेस्तेनेब्रह्मण्येर्केस्फुलिंगके ॥ अक्रूरेक्रूरकेचैवसमदृक्पंडितोमतः १४ नरेष्वभीक्ष्णंमद्भावंपुंसोभावयतोचिरात् ॥ स्पर्द्धासूयातिरस्काराःसाहंकारावियंतिहि १५ विसृज्यस्मयमानान्स्वान्दृशंव्रीडांचदैहिकीम् ॥ प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्वचंडालगोखरम् १६ यावत्सर्वेषुभूतेषुमद्भावोनोपजायते ॥ तावदेवमुपासीतवाङ्मनःकायवृत्तिभिः १७ सर्वंब्रह्मात्मकंतस्यविद्ययात्ममनीषया ॥ परिपश्यतिचपंरपरमात्मानमच्युतम् १८ अयंहिसर्वकल्पानांसध्रीचीनोमतोमम ॥ मद्भावःसर्वभूतेषुमनोवाक्कायकर्मभिः १९ नह्यंगोपक्रमेध्वंसोनघूरस्योद्धवाण्वपि ॥ मयाव्यवसितंसम्यङ्निर्गुणत्वादनाशिषः २० योयोपरोमनोधर्मःकल्पतेनिष्फलायते ॥ तदायासोनिरर्थःस्यान्नयादेरिवसत्तम २१

त्तिभिरेवमुपासीतेत्यन्वयः १७ एवमुपासीनस्यपरोक्षज्ञानिनोमतिप्रकारमाह सर्वमिति तस्योपासकस्यसर्वंजगत्ब्रह्मात्मकं ब्रह्मणात्वंस्वीकृतमधीनत्वेनवर्तितामितिमननंहरेःप्रीतिजनकमित्यर्थः ब्रह्मणात्तमिदंसर्वंयत्किंचित्सचराचरं । इतिपश्येतयोविद्वान्सहिब्रह्मात्मविन्मतः । इतिविशिष्टवचनान्नब्रह्मैक्यमुच्यतइतिसिद्धं फलमाह विद्ययेति विद्ययाज्ञानेनात्ममनीषयास्वरूपभूतबुद्ध्यावाच्युतंपरमात्मानंस्वात्मादेःपरमन्यंपरिपश्यतीत्यन्वयः चशब्देनान्यमीशामितिश्रुतिंप्रमाणयति १८ अन्येनापिमुक्तिःस्यात्किमनेनेतितत्राह अयंहीति सर्वकल्पानांसर्वमोक्षोपायानांमध्येअयमुपायोहिसध्रीचीनोमतइतिममसिद्धांतइत्यनेनाप्तिमूलत्वेनान्योक्तानामाभासत्वंसूचयति अयमिति कइत्यतउक्तं मद्भावइति १९ अंगोद्धवास्यधर्मस्योपक्रमेकृतेपितन्मात्रस्यध्वंसोनाशोनैवभवति अस्यधर्मस्यकर्तुःअण्वपिअणुमात्रोपिघूर्भारआयासलक्षणोनास्ति कुतः अनाशिषःनिष्कामस्यमद्धर्मस्यनिर्गुणत्वान्मुक्तिसाधनत्वान्मयासम्यग्व्यवसितंनिश्चितमतोनान्यधर्मसमोमद्धर्मइत्यर्थः २० अस्यैवोत्तमत्वमुपपादयति योयइति अन्यदेवतोद्देशेनाक्रियमाणोयोयोधर्मोध्यानार्चनादिलक्षणःक्रियतेपुंभिरितिशेषः सतेतवनिष्फलायकल्पते एतदेवाह तदायासइति तदायासस्तत्राक्रियमाणप्रयत्नोनिरर्थःस्यात्व्यर्थमिवनयादेरिवदुर्नयरूपाधर्मस्येव नयादिर्दुर्नयःप्रोक्तोयत्रयंसोतिसर्वदेतिवचनात् २१

बुद्धिमतांनिश्चयज्ञानवतांबुद्धिर्निश्चयात्मिकैषामनीषिणांमनसाम्बरेच्छावतांमनीषामनसासारान्वेषणमेतत् अनृतेनक्षणेक्षणेअन्यथाभवताअतएवमर्त्येनशरीराख्यजगताऋतंशश्वदेकप्रकारंसत्यंब्रह्ममा माप्नोतीतियत्तस्मात् एकदाज्ञानरूपेणयंनतिष्ठतिसर्वदा । चपलत्वात्सत्यमपिह्यनृतजगदुच्यतइति । सर्वदैकप्रकारत्वात्सत्यंब्रह्मसदोच्यतइतिवाक्यद्वयेनसत्यानृतशब्दयोरुक्तएवार्थइति २२ मु गमोयोगोवक्तव्यइतित्वयापृष्टेनमयायोगउक्तइत्युपसंहरति एषइति २३ ब्रह्मवादःसंसारमोचकब्रह्मज्ञानमेवेत्याशयेनाह अभीक्ष्णशइति २४ सुविविक्तंतवप्रश्नमवधार्यमयोक्तसनातनं ब्रह्मगुह्यंवेदरहस्यंपरिहारमपिधारयन्पुरुषःपरंब्रह्मजानातिज्ञात्वाप्राप्नोतिचेत्यन्वयः २५ प्रचयगमनफलमाह यएतदिति सुपुष्कलंयावदपेक्षिततावज्ज्ञानंब्रह्मैवदायःपितृधनंयस्यसब्रह्मदायः तस्य यद्वा ब्रह्मदश्चासोअर्थागमोयस्यसतथातस्यआत्मनाप्रसन्नेनमनसाआत्मानमद्विषयज्ञानंदत्वामत्स्वरूपंददामि २६ अध्येतुःफलमाह यइति मांदर्शयन् २७ श्रोतुःफलमाह य इति २८ अज्ञातांशंसम्यग्वक्तुंस्वोक्तज्ञानेअवधृतिंपृच्छति अपीति समुपधारितमपिकिं मोहश्चविगतोप्यसौमनोभवःमनःशल्यत्वेनजातःशोकश्चनष्टःकिम् २९ एतस्यज्ञानस्योपदेष्टुर्महाफल

एषाबुद्धिमतांबुद्धिर्मनीषाचमनीषिणाम् ॥ यत्सत्यमनृतेनेहमर्त्येनाप्नोतिमामृतम् २२ एषतेभिहितःकृत्स्नोब्रह्मवादस्यसंग्रहः ॥ समासव्यासविधिनादे वानामपिदुर्गमः २३ अभीक्ष्णशस्तेगदितंज्ञानंविस्पष्टयुक्तिमत् ॥ एतद्विज्ञायमुच्येतपुरुषोनष्टसंशयः २४ सुविविक्तंतवप्रश्नंमयोक्तमपिधारय न् ॥ सनातनंब्रह्मगुह्यंपरंब्रह्माधिगच्छति २५ यएतन्ममभक्तेषुसंप्रदद्यात्सुपुष्कलम् ॥ तस्याहंब्रह्मदायस्यददाम्यात्मानमात्मना २६ यएतत्समधी यीतपवित्रंपरमंशुचि ॥ सपूयेताहरहर्मांज्ञानदीपेनदर्शयन् २७ यएतच्छ्रद्धयानित्यमव्यग्रंशृणुयान्नरः ॥ मयिभक्तिंपरांकुर्वन्कर्मभिर्नसबध्यते २८ अप्युद्धवत्वयाब्रह्मसखेसमुपधारितम् ॥ अपितेविगतोमोहःशोकश्चासौमनोभवः २९ नैतत्त्वयादांभिकायनास्तिकायशठायच ॥ अशुश्रूषोरभक्ता यदुर्विनीतायदीयताम् ३० एतैर्दोषैर्विहीनायब्रह्मण्यायप्रियायच ॥ साधवेशुचयेब्रूयाद्भक्तिःस्याच्छूद्रयोषिताम् ३१ नैतद्विज्ञायजिज्ञासोर्ज्ञात व्यमवशिष्यते ॥ पीत्वापीयूषममृतंपातव्यंनावशिष्यते ३२ ज्ञानेकर्मणियोगेचवार्तायांदंडधारणे ॥ यावानर्थोनृणांताततावान्मोहश्चतुर्विधः ३३ मर्त्योयदात्यक्तसमस्तकर्मानिवेदितात्माविचिकीर्षितोमे ॥ तदामृतत्वंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूयायचकल्पतेसौ ३४ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ सएवमादर्शि तयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचोनिशम्य ॥ बद्धांजलिःप्रीत्युपरुद्धकंठोनकिंचिदूचेश्रुपरिप्लुताक्षः ३५

संभवेपियोग्यायैवोपदेष्टव्यंनायोग्यायेत्याह नैतदिति ३० शूद्राणांयोषितांचयदिभक्तिःस्यान्मयितर्हितेभ्योपिब्रूयादित्यन्वयः ३१ इदमेवमुक्तिसाधनंनान्यदित्याशयेनाह नैतदि ति ३२ तर्हिलोकाएतत्किमितिनविविदिषंतीतितत्राह यावानिति नृणांयावान्ज्ञातव्यार्थोभवेत्तावांश्चतुर्विधोमोहइत्येतदुपलक्षणंपंचपर्वाविद्याप्रतिरुद्धत्वान्नज्ञातुमिच्छंतीत्यर्थः ३३ नन्वे वंचेद्विविदिषाभावेनकदाप्यनुदयोमुक्तेरत्राह मर्त्यइति अयंमोक्षंप्राप्नोत्वितिमोक्षोपायप्रतिमेमयाचिकीर्षितोभवेत् यदामदुद्देशेनमर्त्यस्त्यक्तसमस्तकर्माहारिरेवमयिपरिस्थित्वासर्वकर्मकरोतिअहंतदधी नएवकर्मकरोमिनस्वतंत्रइतिहरावेवनिवेशितात्माचभवतितदाऽमृतत्वंप्रतिपद्यमानःप्राप्नुयोग्योभवन्नसौमयात्मभूयायनिर्दुःखानंदानुभवरूपमोक्षायैवकल्पतइत्यन्वयः यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतिश्रुतेः ३४ उद्धवस्यभक्त्यतिशयलक्षणमाह सएवमिति ३५

३६ अप्युद्धवेत्याद्युक्तंपरिहरति विद्रावितइति योमोहमयांधकारोमेमनआश्रितः सएवतवसन्निधानान्मोहांधकारापगमःकथमत्राह विभावसोरिति हेऽजाद्यतमश्चाभिप्रभवति किंतुनैव ३७ हरेःस्वात्मन्यनुकंपातिशयंहेतुंकरोति भवाद्भिरिति हिशब्दोहेतौ अनुकंपितामयिप्रवर्धितेतिमन्ये विज्ञानमयःप्रदीपोदत्तोहियस्मात्तस्मादितिशेषः अतःसर्वस्पादुपकारत्वाद्भवानेवानिषेव्यइति भावेनाह हित्वेति ३८ कीदृशोमोहांधकरोयोसौज्ञानासिनाछिन्नइतितत्राह वृक्णश्चेति योसृष्टिविवृद्धयेत्वयाप्रसारितोविस्तारितःसएषस्वमाययाएनसंसारंयामीत्युद्भूतानिजेच्छयाप्रादुर्भूतात्मावे बोधाख्यहेत्यावृक्णश्चेत्यन्वयः ३९ स्वात्मनोभगवदेकशिष्यत्वंप्रकटयन्नाह नमइति ४० भगवाननुशाधीत्युक्तंविवृणोति गच्छेति ईक्षयाज्ञानेनमत्पादतीर्थोदैःमिश्रितत्वेनप्रवृद्धाशेषपापविध्वंसशक्ति

विष्टभ्यचित्तंप्रणयेनपूर्णधैर्येणराजन्बहुमन्यमानः ॥ कृतांजलिःप्राहयदुप्रवीरंशीर्ष्णास्पृशंस्तच्चरणारविंदम् ३६ ॥ उद्धवउवाच ॥ विद्रावितोमोहमयों धकारोयआश्रितोमेतवसन्निधानात् ॥ विभावसोःकिन्नुसमीपगस्यशीतंतमोभिप्रभवत्यजाद्य ३७ प्रवर्धितामेभवतानुकंपितादत्तोहिविज्ञानमयःप्रदीपः ॥ हित्वाकृतज्ञस्तवपादमूलंकोऽन्यंसमीयाच्छरणंत्वदन्यम् ३८ वृक्णश्चमेसुदृढस्नेहपाशोदाशार्हवृष्ण्यंधकसात्वतेषु ॥ प्रसारितःसृष्टिविवृद्धयेत्वयास्वमाययाह्यात्मसुबोधहेतिना ३९ नमोस्तुतेमहायोगिन्प्रपन्नमनुशाधिमाम् ॥ यथात्वच्चरणांभोजेरतिःस्यादनपायिनी ४० श्रीभगवानुवाच ॥ गच्छोद्धवमयादिष्टोबदर्याख्यंममाश्रमम् ॥ तत्रमत्पादतीर्थोदैःस्नानोपस्पर्शनैःशुचिः ४१ ईक्षयालकनंदायाविधूताशेषकल्मषः ॥ वसानोवल्कलान्यंगवन्यभुक्सुखनिःस्पृहः ४२ तितिक्षुर्द्वंद्वमात्राणांसुशीलःसंयतेंद्रियः ॥ शांतःसमाहितधियाज्ञानविज्ञानसंयुतः ४३ मत्तोनुशिक्षितंयत्तेविविक्तमनुभावयन् ॥ मय्यावेशितवाक्चित्तोमद्धर्मनिरतोभव ४४ अतिक्रम्यगतीस्तिस्रोमामेष्यसिततःपरम् ४५ श्रीशुकउवाच ॥ सएवमुक्तोहरिमेधसोद्धवःप्रदक्षिणंतंपरिसृत्यपादयोः ॥ शिरोनिधायाश्रुकलाभिरार्द्रधीःसिंचन्पदद्वंद्वमथोनुचक्रमे ४६ सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरोनशक्नुवंस्तंपरिहातुमातुरः ॥ कृच्छ्रंययौमूर्धनिभर्तृपादुकेबिभ्रन्नमस्कृत्यययौपुनःपुनः ४७ ततस्तमंतर्हृदिसन्निवेश्यगतोमहाभागवतोविशालाम् ॥ यथोपदिष्टांजगदेकबंधुनातपःसमास्थायहरेरगाद्गतिम् ४८ यदेतदानंदसमुद्रसंभृतंज्ञानामृतंभागवतायभाषितम् ॥ कृष्णेनयोगेश्वरसेवितांघ्रिणासच्छ्रद्धयासेव्यजगद्विमुच्यते ४९ श्रीशुकउवाच ॥ भवभयमपहर्तुंज्ञानविज्ञानसारंनिगमकुमुददभ्रंभृंगवद्वेद्यसारम् ॥ अमृतमुदधिकल्पंपाययन्भृत्यवर्गान्पुरुषऋषभमाद्यंविष्णुसंज्ञंनतोस्मि ॥ ५० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेउद्धवबदरीप्रवेशोनामएकोनत्रिंशोध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

युक्तायाअलकनंदायाःजलस्नानोपस्पर्शनैःशुद्धः ४१ ४२ ४३ ४४ तिस्रःगतीःजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिलक्षणाः ४५ हरिमेधसाविष्णुनाआत्मनोहारित्वमेधयतीतिहरिमेधास्तेन ४६ अनुचक्रम इत्युक्तेस्वाभिप्रायंविवृणोति सुदुस्त्यजेति ४७ विशालांबदरीं ४८ नकेवलमेतज्ज्ञानमुद्धवस्यैवफलप्रदंनिषेवमानानामितरेषामपीत्याह यदेतदिति आसेव्य ४९ भगवतोभक्तानुकंपिता विस्मयमानःशुकःउत्तरग्रंथानुवर्तनार्थंभगवत्प्रसादमाकांक्षमाणोभगवंतंनमति भवभयमितिअहंतमाद्यंसर्वज्ञंपुरुषर्षभंपुरुषोत्तमंनतोस्मीत्यन्वयः योभवभयमपहर्तुंउन्मूलयितुंनिजयशोमृतंभृत्यवर्गान्पालय न्नास्तेकीदृशंज्ञानविज्ञानेएवसारंवरंवरणीयंस्वादुयस्मिंस्तत्तथा निगमकुमुददभ्रंवेदलक्षणकुमुदैकदेशासिद्धं अनेनवेदानामनंतत्वेपितत्तद्योग्यानुसारेणोदितमितिज्ञायते अतएववेद्यसारंवेद्येषुज्ञातव्येषुसारं

श्रेष्ठं ननुवेदैकदेशासिद्धंचेत्स्वापेक्षितसामग्र्यभावान्नेदमुपादेयमितितत्राहउदधिकल्पमिति योग्यताविशेषादधिकारिणांपूर्णत्वेनसमुद्रसमानं भृंगवत् यथाभृंगोभृंगीमधुपाययतितथेति ५७ इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांएकोनत्रिंशोध्यायः ॥ २९ ॥ भगवतोमायालक्षणमाहात्म्यंप्रकटयितुंयादवानामिथोवधानिमित्तनिधनंसज्जनचेतोनुरागजननायचतुर्भुजत्वादिनिज
रूपलक्षणदर्शनंदुर्जनमनोमोहनायजराख्यव्याधशरविद्धपादत्वंतत्स्वर्गदानमित्येतत्सर्वमस्मिन्नध्यायेवक्ति तत्रादौपरीक्षित्प्रश्नप्रकारंभगवद्वाक्येनयादवानांद्वारकायाःनिर्गत्यप्रभासप्रयाणंतीर्थस्नानपूर्वं
कंविप्रादिपूजनंचवक्ति ततोमहाभागवतइत्यादिना १ अत्यजत् अतिरत्रातिशयेवर्तते अतिःस्यादधिकार्थोक्तौप्रशंसायामतिक्रमइतियादवः । अजहरणइतिधातोर्भूलोकात्स्वर्गलोकंप्रत्यहरत् २ प्राकृत
रूपवत्अप्राकृतरूपंचादिव्यं त्यक्तुमयोग्यंस्वात्मैकत्वेनसतांश्रवणमनोऽगे।चरत्वात्सारूप्यमुक्तिदत्वाच्चेतिभावेनाहप्रत्याक्रष्टुमितिअबलायत्रयस्मिन्हरेरगेमग्ननयनप्रत्याक्रष्टुंततआनेतुंनशेकुः सतांकर्णा

राजोवाच ॥ ततोमहाभागवतेउद्धवेनिर्गतेवनम् ॥ द्वारवत्यांकिमकरोद्भगवान्भूतभावनः १ ब्रह्मशापोपसंसृष्टेस्वकुलेयादवर्षभः ॥ प्रेयसींसर्वनेत्राणां तनुंसकथमत्यजत् २ प्रत्याक्रष्टुंनयनमबलायत्रमग्नंनशेकुःकर्णाविष्टंनसरतियशोयत्सतामात्मलग्नम् ॥ यच्छ्रीवाक्यंजनयतिरतिंकिन्नुमानंकवीनांदृष्ट्वाजिष्णोर्युधिरथगतंयच्चतत्साम्यमीयुः ३ श्रीशुकउवाच ॥ दिविभुव्यंतरिक्षेचमहोत्पातान्समुत्थितान् ॥ दृष्ट्वासीनान्सुधर्मायांकृष्णःप्राहयदूनिदम् ४ श्रीभगवानुवाच ॥ एतेघोरामहोत्पाताद्वार्वयांत्यमकेतवः ॥ मुहूर्तमपिनस्थेयमत्रवोयदुपुंगवाः ५ स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चशंखोद्धारंव्रजंत्वितः ॥ वयंप्रभासंयास्यामोयत्रप्रत्यक्सरस्वती ६ तत्राभिषिच्यशुचयउपोष्यसुसमाहिताः ॥ देवतापूजयिष्यामःस्नपनालेपनार्हणैः ७ ब्राह्मणांस्तुमहाभागाकृतस्वस्त्ययनावयम् ॥ गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेश्मभिः ८ विधिरेषह्यरिष्टघ्नोमंगलायनमुत्तमम् ॥ देवद्विजगवांपूजाभूतेषुपरमादृता ९ इतिसर्वेसमाकर्ण्ययदुवृद्धामधुद्विषः ॥ तथेतिनौभिरुत्तीर्यप्रभासंप्रययूरथैः १० तस्मिन्भगवतादिष्टंयदुदेवेनयादवाः ॥ चक्रुःपरमयाभक्त्यासर्वश्रेयोपबृंहितम् ११ ततस्तस्मिन्महापानंपपुर्मैरेयकंमधु ॥ दिष्टविभ्रंशितधियोयाद्वानष्टमंगलाः १२ महापानाभिमत्तानांवीराणांदृप्तचेतसाम् ॥ कृष्णमायाविमूढानांसंघर्षःसुमहानभूत् १३

विष्टमात्मलग्नंमनोमंदिरंयच्चयशःकंसहंतृत्वादिलक्षणंनसरतिकर्णादेर्नापसरति ततोयत्सतामितिकेचित्पठंति यद्रूपंचयच्छ्रीवाक्यंयस्यश्रीमद्वाक्यंमनःकर्णयोरातानिदुःखमु स्वंजनयतिकरोतिवा श्री
वाच्चामितिपाठेलक्ष्म्यावचसारतिंजनयति श्रोतॄणामितिशेषः पञ्चांकिंतृतीयोतिशयइतिसूत्रात् सुखपूर्णकवीनानुमानंमानानुसारिचइदंसर्वस्मिन्नुक्तार्थेमानभवति कोनुमानइतिपाठेदेहःकःसुखात्मकःकवी
नांमानानुसारीत्यर्थःयच्चयुधिभारताख्येजिष्णोर्जयमूर्तेरर्जुनस्यरथगतंदृष्ट्वातत्साम्यंतस्यस्वरूपस्यनिर्दोषत्वादिलक्षणसाम्यमीयुरापुः भीष्मादयइतिशेषःइत्यतएतादृशंरूपंकथमाहरदित्यन्वयः ३
राज्ञापृष्टःशुकोत्राह दिवीति ४ द्वारवत्यांदृश्यंते ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ कदंबरसधारातुमदिरानिर्मितमधु । मैरेयमितिसप्रोक्तयत्पानाद्भ्रश्यतेमनइति दिष्टेनदैवसंज्ञेनभगवता
१२ संघर्षःकलहः १३

वेल्यांयांसमुद्रजलसीम्नि १४ अर्वाणोऽश्वाः दाद्भिर्दंतैः १५ १६ १७ अध्वर्युदाइतिकेचिद्यादवविशेषाः १८ १९ एरकाःसमुद्रतीररुहःसूचीमुखतृणानिजन्हुरुदपाटयन् २० २१ २२ एरकायुक्तमुष्ट्याख्यपरिघैः २३ २४ २५ पौरुषंपूर्णषड्गुणभगवद्विषयंयोगध्यानसमास्थायसम्यगेकाग्रचित्तत्वेनकृत्वायोगंयोगनामानंविष्णुमाविश्यात्मानखांतर्यामिणमात्मनिव्यापिभगवद्रूपेसंयोज्यैकीभवतीतिसंचिंत्यदेहंतत्यजेइत्यन्वयः आत्मनेपदप्रयोगेणसुखेनदेहत्यागंसूचयति २६ २७ भगवतादेहंत्यक्त्वादिवंनगतंतत्प्रदर्शनमसुरजनमोहनार्थंकृतमितिज्ञापयन्शुकोहरे

युयुधुःक्रोधसंरब्धावेलायामाततायिनः ॥ धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः १४ पतत्पताकैरथकुंजरादिभिःखरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि ॥ मिथः समेत्याश्वतरैःसुदुर्मदान्यहञ्छरैर्दद्भिरिवद्विपावने १५ प्रद्युम्नसांबौयुधिरूढमत्सरावक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकी ॥ सुभद्रसंग्रामजितौसुचारुगदौसुमित्रासुरथौसमीयतुः १६ अन्येचयेवैनिशठोल्मुकादयःसहस्रजिच्छतजिद्भानुमुख्याः ॥ अन्योन्यमासाद्यमदांधकारिताजघ्नुर्मुकुंदेनविमोहिताभृशम् १७ दाशार्हवृष्ण्यंधकभोजसात्वताअध्वर्युदामाथुरशूरसेनाः ॥ विसर्जनाःकुकुराकुंतयश्चमिथस्तुजघ्नुःसुविसृज्यसौहृदम् १८ पुत्रास्त्वयुध्यन्पितृभिर्भ्रातृभिश्चस्वस्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः ॥ मित्राणिमित्रैःसुहृदःसुहृद्भिर्ज्ञातींस्त्वहन्ज्ञातयएवमूढाः १९ शरेषुहीयमानेषुभज्यमानेषुधन्वसु ॥ शस्त्रेषुक्षीयमाणेषुमुष्टिभिर्जह्नुरेरकाः २० तावज्रकल्पाह्यभवन्परिघामुष्टिनाहृताः ॥ जघ्नुर्द्विषस्तैःकृष्णेनवार्यमाणास्तुतंचते २१ प्रत्यनीकंमन्यमानाबलभद्रंचमोहिताः ॥ हंतुंकृतधियोराजन्नापन्नाआततायिनः २२ अथतावपिसंक्रुद्धावुद्यम्यकुरुनंदन ॥ एरकामुष्टिपरिघैश्चरंतौजघ्नतुर्युधि २३ ब्रह्मशापोपसृष्टानांकृष्णमायावृतात्मनाम् ॥ स्पर्द्धाक्रोधःक्षयंनिन्येवैणवोऽग्निर्यथावनम् २४ एवंनष्टेषुसर्वेषुकुलेषुस्वेषुकेशवः ॥ उत्तारितोभुवोभारइतिमेनेऽवशेषितः २५ रामःसमुद्रवेलायांयोगमास्थायपौरुषम् ॥ तत्यजेयोगमाविश्यसंयोज्यात्मानमात्मनि २६ रामनिर्याणमालोक्यभगवान्देवकीसुतः ॥ निषसादधरोपस्थेतूष्णीमासाद्यपिप्पलम् २७ बिभ्रच्चतुर्भुजंरूपंभ्राजिष्णुप्रभयास्वया ॥ दिशोवितिमिराःकुर्वन्विधूमइवपावकः २८ श्रीवत्सांकंघनश्यामंतप्तहाटकवर्चसम् ॥ कौशेयांबरयुग्मेनपरिवीतंसुमंगलम् २९ सुंदरस्मितवक्त्राब्जंनीलकुंतलमंडितम् ॥ पुंडरीकाभिरामाक्षंस्फुरन्मकरकुंडलम् ३० कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटकटकांगदैः ॥ हारनूपुरमुद्राभिःकौस्तुभेनविराजितम् ३१ वनमालापरीतांगंमूर्तिमद्भिर्निजायुधैः ॥ कृत्वोरौदक्षिणेपादमासीनंपंकजारुणम् ३२ मुसलावशेषायःखंडकृतेषुर्लुब्धकोजरः ॥ मृगाकारंतच्चरणंविव्याधमृगशंकया ३३ चतुर्भुजंतंपुरुषंदृष्ट्वासकृतकिल्बिषः ॥ भीतःपपातशिरसापादयोरसुरद्विषः ३४ व्याधउवाच ॥ अजानताकृतमिदंपापेनमधुसूदन ॥ क्षंतुमर्हसिपापस्यउत्तमश्लोकमेनघ ३५

स्तदानींतनस्वरूपप्रकारंब्रूते बिभ्रदिति २८ २९ ३० ३१ ३२ अत्रश्रीकृष्णोसुरजनमोहकरींमायांप्रकटयतिजराख्यव्याधेनेत्याह मुसलेति मुसलावशेषायःखंडेनकृतइषुःशरोयस्यसमुसलावशेषायःखंडकृतेषु.चूर्णितमुसलावशिष्टायःखंडेनकृतशरवानित्यर्थः मृगाकारंमृगत्वबुद्धिजनकम् ३३ ३४ अजानतामया ३५

आसाध्वनुचितम् ३६ तंमृगलुब्धकंमृगलोभिनमिति ३७ तत्रकृतब्रह्महत्यादिदोषपरिहारसद्भावेप्यत्रकृतदोषपरिहारोनास्त्येवतेनाधःपातएवातोमद्वधएवश्रेयानितिभावेनाह यस्येति वि रिंचरुद्रादयोस्यावीरिंचस्यतनयामरीच्यादयोगिरांपतयःबृहस्पत्यादयःतेएतेयस्यतवात्मयोगरचितंस्वरूपसामर्थ्योपायेनकृतंसृष्ट्यादिकंनाविदुः तत्रनिमित्तमाह त्वन्माययेति त्वन्माययावंचकशक्त्या विहतदृष्टयःमलुप्तज्ञानाःयस्मात्तस्मादितिशेषः असद्गतयोऽप्रशस्तव्याधयोनिगताःअतएवज्ञानशून्याः वयंतस्यतेतवएतच्चरितमंजोगृणीमःकिं नैवज्ञातुंशक्ताइत्यतःएतन्स्तुत्यादिकर्मणाप्येतत्पापप रिहारोपायाज्ञानादधःपातात्पूर्वमेवमांजहीत्यर्थः सुमतयइतिकेचित्पठंति अनेनकैमुत्यन्यायोदर्शितइतिज्ञायते ३८ भगवान्भक्तवत्सलत्वान्मयिभक्तिरेवाखिलपापध्वंसिनीतिभावंकृत्वावाक्ति माभै रिति माभैर्भयंमाकार्षीः एषकृतःशरवेधोमेकामःकामितःकांक्षितइत्यर्थः हिशब्देनदुष्टजनमोहनप्रयोजनंसूचयति अतःकिमस्मैफलंददासीतितत्राह याहीति सुकृतिनांपदमित्यनेनइदमपिसुकृतमेवा स्त्वितिध्वनयति ३९ नेदंमाकृतपुरुषोक्तवत्कालांतरेपिसंदेहकरमितिभावेनाह इतीति ४० प्रासंगिकंसमाप्यकथाशेषंप्रस्तौति दारुकइति अन्विच्छन्नन्वेषणंकुर्वन्नूतंकृष्णंनाधिगम्याविज्ञाय

यस्यानुस्मरणंनृणामज्ञानध्वांतनाशनम् ॥ वदंतितस्यतेविष्णोमयाऽसाधुकृतंविभो ३६ तमाशुजहिवैकुंठपाप्मानंमृगलुब्धकम् ॥ यथापुनरहंत्वेवंन कुर्यांसदतिक्रमम् ३७ यस्यात्मयोगरचितंनाविदुर्विरिंचरुद्रादयोस्यतनयाःपतयोगिरांये ॥ त्वन्माययाविहतदृष्टयएतदंजःकिंतस्यतेवयमसद्गतयोगृणी मः ३८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ माभैर्जरत्वमुत्तिष्ठकामएषकृतोहिमे ॥ याहित्वंमदनुज्ञातःस्वर्गंसुकृतिनांपदम् ३९ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इत्यादिष्टोभग वताकृष्णेनेच्छाशरीरिणा ॥ त्रिःपरिक्रम्यतंनत्वाविमानेनदिवंययौ ४० दारुकःकृष्णपदवीमन्विच्छन्नाधिगम्यतम् ॥ वायुंतुलसिकामोदमाघ्रायाभिमु खंययौ ४१ तंतत्रतिग्मद्युतिमायुधैर्वृतंह्यश्वत्थमूलेकृतकेतनंपतिम् ॥ स्नेहप्लुतात्मानिपपातपादयोरथादवप्लुत्यसबाष्पलोचनः ४२ अदृश्यतस्तेचरणांबु जंप्रभोदृष्टिःप्रनष्टातमसिप्रविष्टा ॥ दिशोनजानेनलभेचशांतिंयथानिशायामुडुपेप्रनष्टे ४३ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ इतिब्रुवतिसूतेवैरथोगरुडलांछ नः ॥ खमुत्पपातराजेंद्रसाश्वध्वजउदीक्षितः ४४ तमन्वगच्छन्दिव्यानिविष्णुप्रहरणानिच ॥ तेनातिविस्मितात्मानंसूतमाहजनार्दनः ४५ श्रीभगवा नुवाच ॥ गच्छद्वारवतींसूतज्ञातीनांनिधनंमिथः ॥ संकर्षणस्यनिर्याणंबंधुभ्योब्रूहिमद्दशाम् ४६ द्वारकायांनचस्थेयंभवद्भिश्चस्वबंधुभिः ॥ मयात्यक्तां यदुपुरींसमुद्रःप्लावयिष्यति ४७ स्वंस्वंपरिग्रहंसर्वेआदायपितरौचनः ॥ अर्जुनेनान्विताःसर्वेइंद्रप्रस्थंगमिष्यथ ४८

पुनस्तुलसिकामोदोयस्यसतथातं वायुमाघ्रायज्ञात्वातुलसिकामोदवाय्वभिमुखम् ४१ तत्राश्वत्थमूलेकृतकेतनंतंकृष्णंदृष्ट्वा ४२ प्रभातेतवचरणांबुजमदृश्यतोऽपश्यतोममदृष्टिःप्रनष्टाअस्तंगता दृश्यमानायाःकथंनाशइत्यतउक्तं तमसीति फलमाह दिशइति शांतिंमंगलं शांतिःप्रशममंगलइतियादवः उडुपेचंद्रेप्रनष्टेअस्तंगते अत्रोडुभिःसचंद्रस्यादर्शनंविवक्षितं अन्यथानक्षत्रप्रेक्षणेनापि दिगादिविवेकोपपत्तेरित्यतउडुपपदप्रयोगइति आहाश्रितइतिपाठे पादप्रपन्नःसूतःकृष्णमाहयोहंतेचरणांबुजमाश्रितःतस्यमेदृष्टिःप्रनष्टेतियोजना ४३ इदमप्यतिमाहात्म्यंहरेरितिभावेनाह इती ति उद्वीक्षितःहरिणाऊर्ध्वंगतोदृष्टःअत्रचेतनानियतरथाद्यचेतनप्रवृत्तिदर्शनात्लौकिकानांभगवन्माहात्म्यबुद्धिरितरेपांज्ञानिनांप्रेमलक्षणसंज्ञयागतिंपश्यतांचैतन्यात्मकानिअच्युतरथादीनिइत्यहोविश्वमूर्तेर्मा हात्म्यमितिज्ञातव्यम् ४४ तेनरथादिगमनेन ४५ ४६ ४७ ४८

पुत्रादावुपेक्षकः एतां संसारवृत्तिं मन्मायया मदिच्छया रचनाप्रकारो यस्याः सा मन्मायारचना तां ४९ दुर्मनाः दुःखितांतःकरणः पुरीं द्वारवतीसंज्ञां ५० इतिश्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे विजयध्वजकृतटीकायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ हरेः स्वनिर्याणप्रकारादिकं कथयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौ ब्रह्मादीनामागतिमाह अथेति भवान्या रुद्राण्या उमया १ द्विजा ऋषयः २ ३ ४ विभूतीः स्वसंनिधानस्थानविशेषानिंद्रादीन् आत्मानं स्वमात्मनि मूलरूपे ५ आग्नेय्या योगधारणया जातेनाग्निना तनुमदग्ध्वा परंपदं स्वकं धामाविशत् आग्नेय्यान्ये धारणया देहं दग्ध्वा परंपदं । यांति देवाः समस्ताश्च तेषामन्यां तनुं हरिः । नृसिंहरूपी सर्वेषां भित्वा ताभिरलंकृतः । नृत्यते प्रलये देवः स्वयं कृष्णादिरूपवान् । अदग्ध्वैव तनुं याति नित्यानंदस्वरूपत इति वचनादुक्तार्थ एवांगीकरणीय इति भावः ६ तं कृष्णमनु ७ अत्राप्येकं माहात्म्यातिशयमाह देवादय इति ८ यथा मर्त्यैरभ्रमंडलं भित्वाकाशे यांत्याः सौदामिन्याः गतिर्न लक्ष्यते तथा कृष्णस्य गतिर्दैवतैर्न लक्ष्यते ९ १० जन्मादिमतो हरेस्तनुमदग्ध्वेति कथं

त्वं तु मद्धर्ममास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः ॥ मन्मायारचनामेतां विज्ञायोपशमं व्रज ४९ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तस्तं परिक्रम्य नमस्कृत्य पुनः पुनः ॥ तत्पादौ शीर्ष्ण्युपाधाय दुर्मनाः प्रययौ पुरीम् ५० इतिश्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ तत्रागमद्ब्रह्मा भवान्या च समं भवः ॥ महेंद्रप्रमुखा देवा मुनयः सप्रजेश्वराः १ पितरः सिद्धगंधर्वा विद्याधरमहोरगाः ॥ चारणा यक्षरक्षांसि किन्नराप्सरसो द्विजाः २ द्रष्टुकामा भगवतो निर्याणं परमोत्सुकाः ॥ गायंतश्च गृणंतश्च शौरेः कर्माणि जन्म च ३ ववृषुः पुष्पवर्षाणि विमानावलिभिर्नभः ॥ कुर्वंतः संकुलं राजन्भक्त्या परमया युताः ४ भगवान्पितामहं वीक्ष्य विभूतीरात्मनो विभुः ॥ संयुज्यात्मनि चात्मानं पद्मनेत्रे न्यमीलयत् ५ लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमंगलाम् ॥ योगधारणयाग्नेय्यादग्ध्वा धामाविशत्स्वकम् ६ दिवि दुंदुभयो नेदुः पेतुः सुमनसश्च खात् ॥ सत्यं धर्मो धृतिर्भूतिः कीर्तिः श्रीश्चानुतं ययुः ७ देवादयो ब्रह्ममुख्या आविशंतं स्वधामनि ॥ अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिताः ८ सौदामिन्या यथाकाशे यांत्या हित्वाभ्रमंडलम् ॥ गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः ९ ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः ॥ विस्मितास्तां प्रशंसंतः स्वं स्वं लोकं ययुस्तदा १० राजन्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा मायाविडंबनमवेहि यथा नटस्य ॥ सृष्ट्वात्मनेदमनुविश्य विहृत्य चांते संहृत्य चात्ममहिमोपरतः स आस्ते ११ मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकनीतं त्वां चानयच्छरणदः परमास्त्रदग्धम् ॥ जिग्येऽपुरेंतकमपीशमतो नु वनीशः किं स्वावनेऽस्वरनयन्मृगयुं सदेहम् १२

घटत इति तत्राह राजन्निति परस्य सर्वविलक्षणस्य परमात्मनस्तनुभृद्वज्जननवदप्ययवच्च इहा चेष्टा या तां मायाविडंबनं स्वेच्छानुकरणमवेहि यथा नटस्य राजादिरूपग्रहणविषयचेष्टा प्रजापतिश्चरति गर्भे अंतः अजायमानो बहुधा विजायते । अजातो जातवद्विष्णुरमृतो मृतवत्तथा । मायया दर्शयन्नित्यमज्ञानां मोहनाय च इति प्रमाणबाहुल्याद्धरेरयं स्वभाव इत्यर्थः स्वतो देहाद्यभावे हरेः सर्जनादिकं कथं युज्यत इति तत्राह सृष्ट्वेति स हरिरात्मना स्वरूपशक्त्येदं जगत्सृष्ट्वानुविश्यावतारैर्विहृत्यांते प्रलये संहृत्य चात्ममहिमोपरतः स्वमहिम्नि स्थित आस्ते अनेन स्वमहिम्नैव सर्वं घटत इत्युक्तं भवति ११ एवमपि मृगयुविद्धत्वं हरेर्जननादिकमापादयतीत्यत्राह मर्त्येनेति यः कृष्णः मर्त्येन शरीरेण सह यमनीतलोकं यमेन नीतो लोकं समुद्दिश्य यः स तथा तं यमेन स्वलोकानीतमित्यर्थः गुरोः सांदीपनेः सुतं द्रौणेः परमास्त्रदग्धं त्वां चानयत् तथा यो बाणपुरे तं कं रुद्रमपि जिग्ये रुद्रो मा विशांतक इति श्रुतेः यद्वा पारिजातहरणे अंतकं यममपि जिग्ये इति अंतकांतकमिति पाठे यमस्याप्यंतकं रुद्रमित्यर्थः सोऽनीशो अन्येशरहितः श्रीकृष्ण इति

नौसर्वेशानांरुद्रादीनामपिईशत्वंतनोतीतिईशतनुस्तस्मिन्देहेमृगयोरनीश्वरःस्यात्किं नरयादेवातोपिसामर्थ्यप्रकटनायविप्रशापमनुस्मरन्नाविद्ध एवस्वभक्तंव्याधशरीरान्मोचयंस्तेनशल्येषुणाविद्धइवतस्य स्वात्मानंप्रकाशयतेनप्रसादितस्तस्मैस्वलोकंददावित्यर्थः १२ तर्हिकिमितिबलभद्रादीन्सदेहान्स्वलोकंनानैषीदितितत्राह तथापीति यद्यपिअशेषस्थितिसंभवाप्ययेषुअनन्यहेतुःस्वयमेवहेतुर्हेत्वंतररहित जितः कुलालस्यमृद्दंडादिशक्त्यपेक्षावत्प्रकृत्यादिशक्त्यपेक्षितत्वेनकथंहेत्वंतरंनास्तीत्यतउक्तं अशेषशक्तिधृगितितथापिबलभद्रादीनांवपुःप्रणेतुंनैच्छत्भगवान्मर्त्येनमरणशीलेनशरीरेणकिंप्रयोजन मितिभावेनात्रशेषितंहारिणेतिशेषः अनेनापिकिंप्रयोजनमतउक्तं स्वस्थगतिंस्वभक्तानांस्वविषयज्ञानलक्षणयोगगतिप्रदर्शयन्नेवंप्रदर्शनमेवंप्रयोजनमित्यर्थः अतःसमर्थोपिप्रयोजनाभावान्ननीतवानित्यर्थः

तथाप्यशेषस्थितिसंभवाप्ययेष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक् ॥ नैच्छत्प्रणेतुंवपुरत्रशेषितंमर्त्येनकिंस्वस्थगतिंप्रदर्शयन् १३ यएतांप्रातरुत्थायकृष्णस्यपदवींपराम् ॥ प्रयतःकीर्तयेद्भक्त्यातामेवाप्नोत्यनुत्तमाम् १४ दारुकोद्वारकामेत्यवसुदेवोग्रसेनयोः ॥ पतित्वाचरणावस्रैर्न्यषिंचत्कृष्णविच्युतः १५ कथयामासनिधनंवृष्णीनांकृत्स्नशोनृप ॥ तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदयाजनाःशोकविमूर्छिताः १६ तत्रैत्वरिताजग्मुःकृष्णविश्लेषविह्वलाः ॥ व्यसवःशेरतेयत्रज्ञातयोघ्नंतआयुधैः १७ देवकीरोहिणीचैववसुदेवस्तथासुतौ ॥ कृष्णरामावपश्यंतःशोकार्ताविजहुःस्मृतिम् १८ प्राणांश्चविजहुस्तत्रभगवद्विरहातुराः उपगृह्यपतींस्तातचितामारुरुहुःस्त्रियः ॥ रामपत्न्यश्चतंदेहमुपगृह्याग्निमाविशन् १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अतःस्वशरीरनेतुंनैच्छदित्ययोनुपपन्नःउक्तहेतुविरुद्धत्वात् असंभवाच्चेति जगतोमोहनार्थायभगवान्पुरुषोत्तमः । दर्शयन्मानुषींचेष्टांतथामृतकवद्विभुः । प्रकाशयेद्देहोपिमोहायचदुरात्मनां । माय यामृतकंदेवस्तदासृष्ट्वाप्रदर्शयेत् । कुतोह्यमृतकंतस्यमृत्यभावात्परात्मन इतिप्रमाणसद्भावाच्च १३ एतज्ज्ञानस्यपरप्राप्तिहेतुत्वाच्चोक्तएवार्थइतिभावेनोक्तमुपसंहरति यएतामिति १४ कृष्णोक्तोदारुकः किमकरोदितितत्कथाशेषमाह दारुकइति १५ १६ १७ भगवद्विषयांस्मृतिंविजहुःक्षणमितिशेषः १८ १९

तदात्मिकास्तदेकचित्ताः अग्राववंतर्दधे भैष्मीसत्यभामावनेतथा । नतुदेहवियोगोस्तितयोःशुद्धचिदात्मनोरिंतिप्रमाणाद्रुक्मिणीसत्यभामयोरंतर्धानमवगंतव्यम् ॥ अन्याःषण्महिष्योऽग्नौदेहंत्यक्तवं त्यइतिभावः २० आत्मानस्वस्य २१ सांपरायिकंप्रेतविषयंकर्म २१ २३ २४ २५ २६ २७ अन्यत्रग्रंथांतरेइहास्मिन्ग्रंथेपरमहंसगतौपरमहंसानामाश्रयेहरौशरणेवा २८ ॥ यत्तत्वंनिगमो

वसुदेवपत्न्यस्तद्गात्रंप्रद्युम्नादीन्हरेःस्नुषाः ॥ कृष्णपत्न्योविशन्नग्निंरुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः २० अर्जुनःप्रेयसःसख्युःकृष्णस्यविरहातुरः ॥ आत्मानंसांत्वयामासकृष्णगीतैःसदुक्तिभिः २१ बंधूनांनष्टगोत्राणामर्जुनःसांपरायिकम् ॥ हतानांकारयामासयथावदनुपूर्वशः २२ द्वारकांहरिणात्यक्तांसमुद्रोप्लावयत्क्षणात् ॥ वर्जयित्वामहाराजश्रीमद्भगवदालयम् २३ नित्यंसन्निहितस्तत्रभगवान्मधुसूदनः ॥ स्मृत्याशेषाशुभहरःसर्वमंगलमंगलः २४ स्त्रीबालवृद्धानादायहतशेषान्धनंजयः ॥ इंद्रप्रस्थंसमावेश्यवज्रंतत्राभ्यषेचयत् २५ श्रुत्वासुहृद्वधंराजन्नर्जुनात्तेपितामहाः ॥ त्वांतुवंशधरंकृत्वाजग्मुःसर्वेमहापथम् २६ यएतद्देवदेवस्यविष्णोःकर्माणिजन्मच ॥ कीर्तयेच्छ्रद्धयामर्त्यःसर्वपापैःप्रमुच्यते २७ इत्थंहरेर्भगवतोरुचिरावतारवीर्याणिचास्यचरितानिचसंमतानि ॥ अन्यत्रचेहचश्रुतानिगृणन्मनुष्योभक्तिंपरांपरमहंसगतौलभेत २८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपारमहंस्यांसंहितायामेकादशस्कंधेमौसलंनामएकत्रिंशत्तमोध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ एकादशस्कंधःसमाप्तः ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥

पिबतुमनलंशास्येंदुवल्लीक्षितंब्रह्माद्याःकिमुतावलंबविधुरानिर्दोषचित्ताअपि ॥ अप्येवंजलवेगवन्मतिगतेरेषांसदेकंपदंतद्ब्रह्माख्यमखंडबुद्धिहृदयावासंप्रवंदेपरम् ॥ १ ॥ एकादशस्कंधगतापदरत्नावलिस्त्वियम् ॥ अधिग्रीवंमुकुंदस्यवनमालेवराजताम् ॥ इतिश्रीमन्महेंद्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थभट्टारकस्यकृतौश्रीमद्भागवतटीकायांपदरत्नावल्यामेकादशस्कंधेएकत्रिंशोध्यायः ॥ ३१ ॥

द्भागवते एकादशः स्कंधः समाप्तः ॥

श्रीवेदव्यासायनमः ॥ पद्मवासालयंनत्वापद्मभूपूर्वस्वर्गोडवं ॥ द्वादशस्कंधंव्याकुर्वेद्वादशात्मप्रीत्यैनित्यम् ॥ १ ॥ श्रीनारायणकृष्णशिष्टवंशादिकथनेनतन्माहात्म्यमेवकथयत्यस्मिन्स्कंधे तत्रप्रथमेध्या येवंशशेषंकथयति यइति अंत्यःवंशावसानभवः कस्यवंशांतेभवइत्यतउक्तं बार्हद्रथइति स्वामिनंरिपुंजयमात्मजंस्वस्येतिशेषः १ यद्यस्यप्रद्योतस्यसुतःपालकोनाम यत्तादित्यस्याव्ययत्वात्षष्ठी पद्मा यःपालकोयस्यपत्पालकःसतस्यसुतइति २ प्रद्योतनेनसाकंपंच तेषांराज्यावधिकालमाह अष्टेति भोक्ष्यंति पालयंति भुजोनवनइत्यतःपरस्मैपदंपूर्ववंशावैलक्षण्यद्योतनार्थोवाव्यत्यासः ३ ४ ५ ६ महानंदिंविशिनष्टि महानंदिरिति ७ महानंदिवंशभवःकइति कश्चिदिति महापद्मसंख्ययासंख्यातासेनामहापद्मातस्याःपतिः कुलक्षत्रविनाशकृद्ततःकुलक्षत्राभावात् ८

श्रीवेदव्यासायनमः ॥ श्रीशुकउवाच ॥ योंत्योरिपुंजयोनामभविष्योथबार्हद्रथः ॥ तस्यामात्यस्तुशुनिकोहत्वास्वामिनमात्मजम् १ प्रद्योतसंज्ञंराजानंकर्तायत्पालकःसुतः ॥ विशाखयूपस्तत्पुत्रोभविताराजकस्ततः २ नंदिवर्धनस्तत्पुत्रःपंचप्रद्योतनाइमे ॥ अष्टत्रिंशोत्तरशतंभोक्ष्यंतिपृथिवीमिमाम् ३ शिशुनागस्ततोभाव्यःकाकवर्णस्तुतत्सुतः ॥ क्षेमधर्मातस्यसुतःक्षेत्रज्ञःक्षेमधर्मजः ४ विधिसारःसुतस्तस्याजातशत्रुर्भविष्यति ॥ दर्भकस्तत्सुतोभाव्योदर्भकस्याजयस्ततः ५ नंदिवर्धनआजेयोमहानंदिश्चतत्सुतः ॥ शैशुनागादशैवैतेषष्ट्युत्तरशतत्रयम् ६ समाभोक्ष्यंतिपृथिवींकुरुश्रेष्ठकलौनृपाः ॥ महानंदिसुतोराजन्शूद्रीगर्भोद्भवोबली ७ महापद्मपतिःकश्चित्कुलक्षत्रविनाशकृत् ॥ ततोनृपाभविष्यंतिशूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः ८ सएकच्छत्रांपृथिवीमनुल्लंघितशासनः ॥ शासिष्यतिमहापद्मोद्वितीयइवभार्गवः ९ तस्यचाष्टौभविष्यंतिसुमाल्यप्रमुखाःसुताः ॥ यइमांपृथिवींराजन्भोक्ष्यंतिस्मशतंसमाः १० नवनंदान्द्विजःकश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति ॥ तेषामभावेजगतींमौर्याभोक्ष्यंतिवैकलौ ११ सएवचंद्रगुप्तंवैद्विजोराज्येभिषेक्ष्यति ॥ तत्सुतोवारिसारस्तुततश्चाशोकवर्धनः १२ सुयशाभवितातस्यसंगतःसुयशःसुतः ॥ शालिशूकस्ततस्तस्यसोमशर्माभविष्यति १३ शतधन्वाततस्तस्यभवितातुबृहद्रथः ॥ मौर्याह्येतेनवनृपाःसप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् १४ समाभोक्ष्यंतिपृथिवींकलौकुरुकुलोद्वह ॥ हत्वाबृहद्रथंमौर्यंतस्यसेनापतिःकलौ १५ पुष्यमित्रस्तुशुंगाह्वःस्वयंराज्यंकरिष्यति ॥ अग्निमित्रस्ततस्तस्मात्सुज्येष्ठोभविताततः १६ वसुमित्रोभद्रकश्चपुलिंदोभविताततः ॥ ततोघोषःसुतस्तस्माद्वज्रमित्रोभविष्यति १७ ततोभागवतस्तस्माद्देवभूतिःकुरूद्वह ॥ शुंगादशैतेभोक्ष्यंतिभूमिंवर्षशताधिकम् १८ ततःकण्वानियंभूमिर्यास्यत्यल्पगुणान्नृपान् ॥ शुंगंहत्वादेवभूतिंकण्वोमात्यस्तुकामिनम् १९

सयहापद्मोनाम्नानंदः ९ १० नंदेनसहनवसंख्यान्नंदान्नंदवंशजानुद्धरिष्यत्यापदइतिशेषः मौर्याःमुरवंशजाःहीनजातयःकैवर्ताः ११ कथंभोक्ष्यंतीत्यतआह सएवेति सएवनवनंदाचार्यः १२ १३ मौर्यसंज्ञाअपिमौर्याः १४ वंशव्यत्यासंकथयति हत्वेति १५ पुष्यमित्रइत्यादिजातिप्रयुक्तनाम शुंगइत्यादिविशेषनाम १६ १७ शुंगाःशुंगवंशजाः १८ कण्वाः कण्ववंशजाः तान्नृपान्यास्यति . अल्पगुणाओषध्यादिगुणसंपत्तिरहिता कथंकण्वान्यास्यतीत्यतआह शुंगमिति शुंगंशुंगाख्यंराजानंदेवभूतिंहत्वा नाम्नावसुदेवःकण्वः तस्यशुंगस्यामात्यःकामिनंग्राम्यकर्मासक्तम् १९

काण्वायनाःकण्ववंशभवाः कण्वानांचतुर्थःसुशर्माइमेचवसुदेवादयःकाण्वायनाःवर्षाणांत्रीणिशतानिपंचचत्वारिंशद्वर्षाणिचभूमिंभोक्ष्यंति तस्य सुशर्मणोभृत्यः २० २१ २२ तस्यवृषलस्यभ्राता २३ २४ हालेयःहलान्मेयः २५ २६ २७ २८ २९ ३० एतेआभीरादयोमौनव्यतिरिक्ताःपंचषष्टिनृपाएकोनशताधिकंवर्षसहस्रंपृथिवींभोक्ष्यंति ततःपूर्वोक्ताएवैकादशमौनाः त्रीण्यब्दशतानिक्षितिंभोक्ष्यंतिमौनाःमौनकुलेजाताःएकादशत्रीणिअब्दशतानि ३१ कुलेमौनकुलेसंस्थितेनष्टेकिलिकिलायांनगर्यांतस्यशिशुनंदेर्भ्राताभूतवंशोपवंगरैर्युक्ताःषट्षट्वर्षाण्यधिकानि ३२ ३३ बा

स्वयंकरिष्यतेराज्यंवसुदेवोमहामतिः ॥ तस्यपुत्रस्तुभूमित्रस्ततोनाराणःसुतः २० सुशर्माख्योथनृपतिःकण्वानांभवितात्ततः ॥ काण्वायनाइमेभूमिंचत्वारिंशच्चपंचच २१ शतानित्रीणिभोक्ष्यंतिवर्षाणांचकलौयुगे ॥ हत्वाकण्वंसुशर्माणंतद्भृत्योवृषलोबली २२ गांभोक्ष्यत्यंध्रजातीयःकंचित्कालमसत्तमः ॥ कृष्णनामाचतद्भ्राताभवितापृथिवीपतिः २३ श्रीशांतकर्णस्तत्पुत्रःपौर्णमासस्तुतत्सुतः ॥ लंबोदरस्तुतत्पुत्रस्तस्माच्छिबिलकोनृप २४ मेघस्वनःशिबिलकाद्दटमानस्तुतस्यच ॥ अनिष्टकर्माहालेयस्तलकस्तस्यचात्मजः २५ पुरीषभेरुस्तत्पुत्रस्ततोराजासुनंदनः ॥ चकोरोबहकोयस्यशिवस्वातिररिंदमः २६ तस्यापिगोमतीपुत्रःपुरीमान्भवितात्ततः ॥ शिवशिराःशिवस्कंदोयज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः २७ विजयस्तत्सुतोभाव्यश्चंद्रबीजःसुलोमधीः ॥ एतेत्रिंशन्नृपतयश्चत्वार्यब्दशतानिच २८ षट्पंचाशच्चपृथिवींभोक्ष्यंतिकुरुनंदन ॥ सप्ताभीराआंध्रभृत्यादशगर्दभिनोनृपाः ॥ कंकाःषोडशभूपालाभविष्यंत्यतिलोलुपाः २९ ततोष्टौयवनाभाव्याश्चतुर्दशतुरुष्काः ॥ भूयोदशगुरुंडाश्चमौनाएकादशैवतु ३० एतेभोक्ष्यंतिपृथिवींदशवर्षशतानिच ॥ नवाधिकांचनवतिंमौनाएकादशक्षितिम् ३१ भोक्ष्यंत्यब्दशतान्यंगत्रीणिवैसंस्थितेकुले ॥ किलिकिलायांनृपतयोभूतनंदोथवंगिरिः ३२ शिशुनंदिश्चतद्भ्रातायशोनंदिःप्रवीरकः ॥ इत्येतेवैवर्षशतंभविष्यंत्यधिकानिषट् ३३ तेषांत्रयोदशसुताभवितारश्चबाह्लिकाः ॥ पुष्पमित्रोथराजन्योदुर्मित्रोस्यतथैवच ३४ एककालाइमेभूपाःसप्तांध्राःसप्तकोसलाः ॥ वैदूरपतयोभाव्यानैषधास्ततएवहि ३५ नैषधानांतुभविताविश्वस्फूर्जिःपुरंजयः ॥ करिष्यत्यपरान्वर्णान्पुलिंदयदुमद्रकान् ३६ प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाःस्थापयिष्यतिदुर्मतिः ॥ वीर्यवान्क्षत्रमुत्साद्यपद्मवत्यांसवैपुरि ३७ अनुगंगमाप्रयागंगुप्तांभोक्ष्यतिमेदिनीम् ॥ सौराष्ट्रावंत्याभीराश्चशूद्राश्चार्बुदमालवाः ३८

ह्लीकाःबाह्लीकदेशपतयः ३४ तथाआंध्राःआंध्रदेशपतयःकोसलाःकोसलविषयपतयः । वैदूरयःवैदूराख्यनगरपतयोनिषधाश्च एतेतत्तद्देशनामभिःप्रख्याताःतुल्यकालाःअखंडमंडलेषुभूपाःततएवते भ्योबाह्लीकेभ्यएवभाव्याभविष्यंति ३५ ततश्चनैषधानांविषयाणांराजापुरंजयःशत्रूनगामितिशेषः सपुलिंदयदुमद्रकानवरान्नीचान्वर्णान्करिष्यति किंबहुनासर्वाःप्रजाश्चापिविवक्षिताः ३६ ब्रह्मभूयिष्ठाःबहुलवेदाविदः स्थापयिष्यतिस्थिरीकरिष्यति ३७ अनुगंगंगंगासमीपे आप्रयागंप्रयागाख्यक्षेत्रपर्यंतं दीर्घांमेदिनींपद्मवत्यांपुरिस्थितिंकृत्वाआप्रयागंगुप्तांपालितांतदनंतरंसौराष्ट्राश्चआवंत्याश्चआभीराश्चशूद्राश्चअर्बुदाश्चमालवाश्च ३८

व्रात्याःसंस्कारहीनाःद्विजाःशूद्रप्रायाःजनाधिपतयोभविष्यंति ३९ ४० किंचएतेसर्वेअधर्मानृतपराःअधर्मेअनृतेचपरिनिष्ठिताःफल्गुदाःअल्पदातारः ४१ उदितास्तमितप्रायाबहुरूपोदयमस्त गतमेवजानंतिनापरंअल्पकालावस्थायिनोवा असंस्कृताःगर्भाधानादिसंस्कारहीनाः ४२ प्रजाभक्षयिष्यंतिधनाद्यपहारादिनापीडयिष्यंति किंच एवंविधायेतएवनाथायेषांतेतन्नाथाजनपदादेशवर्तिनो मनुष्याःतच्छीलाचारवादिन.तेषांशीलंआचारश्चवादश्चतद्वंतः ४३ ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ कल्क्यवतारंतच्चरितंचयुगविभागलक्षणं चवक्त्यस्मिन्नध्याये तत्रादौकलिवैभवमाह ततश्चेति कालक्षयानंतरंधर्मादयोनंक्ष्यंतीत्यन्वयः कारकाभावादितिशेषः १ यदिकलौनृणांवित्तमस्तितर्ह्येवतेषांजन्मादयःपूज्याःस्युरितिशेषः अयंधर्मोयं न्यायइतिव्यवस्थायांबलमेवकारणं धनमितिवापाठः २ अभिरुचिरन्योन्यस्नेहलक्षणेच्छाहेतुःनकुलगोत्रादिशास्त्रीयप्रयोगः व्यावहारिंकंक्रयविक्रयादिव्यवहारविषयेमायैवहेतुः अतिरतिःअतितराम

व्रात्याद्विजाभविष्यंतिशूद्रप्रायाजनाधिपाः ॥ सिंधोस्तटंचंद्रभागांकांचींकाश्मीरमंडलम् ३९ भोक्ष्यंतिशूद्रावात्याश्चम्लेच्छाअब्रह्मवर्चसः ॥ तुल्यका लाइमेराजन्म्लेच्छप्रायाश्चभूभृतः ४० एतेधर्मानृतपराःफल्गुदास्तीव्रमन्यवः ॥ स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्चपरदारधनादृताः ४१ उदितास्तमितप्रायाअल्पस त्वाल्पकायुषः ॥ असंस्कृताःक्रियाहीनारजसातमसावृताः ४२ प्रजास्तेभक्षयिष्यंतिम्लेच्छाराजन्यरूपिणः ॥ तन्नाथास्तेजनपदास्तच्छीलाचारवादि नः ४३ अन्योन्यतोराजभिश्चक्षयंयास्यंतिपीडिताः ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ततश्चानुदिनंध र्मःसत्यंशौचंक्षमादया ॥ कालेनबलिनाराजन्नंक्ष्यत्यायुर्बलंस्मृतिः १ वित्तमेवकलौनृणांजन्माचारगुणोदयः ॥ धर्मन्यायव्यवस्थायांकारणंबलमेवहि २ दांपत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैवव्यवहारिके ॥ स्त्रीत्वेपुंस्त्वेचातिरतिर्विप्रत्वेसूत्रमेवहि ३ लिंगमेवाश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम् ॥ अवृत्त्यन्यायदौर्बल्ये पांडित्येचापलंवचः ४ अनाढ्यतैवासाधुत्वेसाधुत्वेदंभएवतु ॥ स्वीकारएवचोद्वाहेस्नानमेवप्रसाधनम् ५ दूरेवार्ययनंतीर्थंलावण्येकेशधारणम् ॥ उदरंभर तास्वार्थःसत्यत्वेधाष्टर्यमेवहि ६ दाक्ष्यंकुटुंबभरणेयशोऽर्थेधर्मसेवनम् ॥ एवंप्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णेक्षितिमंडले ७ ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणांयोबलीभवितानृ पः ॥ प्रजाहिलुब्धैराजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्मभिः ८

नोदर्शनीयताविशेषःसूत्रंतंतुलक्षणम् ३ आश्रमाणांख्यातौज्ञानेब्रह्मचर्यादाश्रमइतिवक्तव्येअन्योन्यापत्तिकारणआश्रमादाश्रमांतरप्राप्तिकारणंलिंगमुपाध्यायादिलक्षणंलांछनं अन्यायदौर्बल्ये अन्यायाकरणेअवृत्तिवृत्तिराहित्यंवृत्त्यभावएवहेतुः कुतोन्यायोन्यायइत्यर्थःअचापलंअचंचलतालक्षणंवचःकारणमित्यनुवर्तते ४ अनाढ्यतादारिद्र्यत्वं असाधुत्वेदुष्टत्वे स्वंममजायाइतिस्वीकारःहेतुः५ साधनंशरीरस्यशुद्धिरलंकारोवा ५ दूरेवार्ययनंदूरतरजलयात्रायत्रक्रियतेतत्तीर्थं नतुगंगादि केशधारणंधम्मिल्लधारणंउदरंभरतास्वोदरपूर्णता स्वार्थःस्वप्रयोजनं ६ ७ ब्रह्मब्राह्मणःदस्यूनांध र्माणिचौर्यादीनियेषांतेतथातैः ८

आच्छिन्नदारद्रविणाःबलादाकृष्टभार्याविचाः क्षौद्रंमधु । मधुमद्यंमधुक्षौद्रंमधुपुष्परसंविदुरित्यभिधानं । शाकादिभोजनंयेषांतेतथा ९ दुर्भिक्षकरनिमित्तपीडिताः हिमंनीहारः १० क्षुत्तृष्णातृष्णयाव्याधिभिःकुष्ठादिभिः ११ १२ चौर्याद्यर्थंनानावृत्तयोयेषांतेतथा १३ छागअजतुल्यभावोलिंगव्यत्यासं प्रति गृहयोनाएवबंधुत्वंयोनिसंबंधमात्रं १४ अणुप्रायेषुकक्षमाषप्रचुरासु जनशून्यप्रायेषु १५ १६ विष्णोर्जन्मकर्मचसाधूनांधर्मत्राणायदुष्कर्मापनुत्तयेचस्यादितिशेषः १७ शंबलग्रामेमुख्यस्यप्रधानस्यनाम्नाविष्णुयशसःब्राह्मणस्यभवनेगृहे १८ आशुगंशीघ्रगामिनं १९ नृपलिंगच्छदःराजलक्षणच्छन्नान् २० वासुदेवस्यांगरागस्यचंदनाद्यनुलेपनस्यप्रशस्तपुण्यगंधेनयुक्तंवायुंस्पृशंतीतिवासुदेवांगरागातिपुण्यगंधानिलस्पृशःतेषां २१ प्रजाविसर्गःसंततीनामुत्पत्तिःस्थविष्ठःबहुलः २२ प्रजासूतिःसंतानोत्पत्तिः २३ कृतप्रारंभलक्षणांतरमाह यदेति तिष्यःपुष्यःचंद्रसूर्यबृहस्पतीनांयदापुष्यनक्षत्रयोगःतदाकृतयुगंभविष्यति यद्यपिप्रतिद्वादशाब्देकराशौबृहस्पतौवर्तमानेद्वित्राअमावा

आच्छिन्नदारद्रविणायास्यंतिगिरिकाननम् ॥ शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पादिभोजनाः ९ अनावृष्ट्याविनंक्ष्यंतिदुर्भिक्षकरपीडिताः ॥ शीतवातातपःप्रावृड्हिमैरन्योन्यतःप्रजाः १० क्षुत्तृड्भ्यांव्याधिभिश्चैवसंतप्स्यंतेचचिंतया ॥ त्रिंशद्विंशतिवर्षाणिपरमायुःकलौनृणाम् ११ क्षीयमाणेषुदेहेषुदेहिनांकलिदोषतः ॥ वर्णाश्रमवतांधर्मेनष्टेवेदपथेनृणाम् १२ पाखंडप्रचुरेधर्मेदस्युप्रायेषुराजसु ॥ चौर्यानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषुवैनृषु १३ शूद्रप्रायेषुवर्णेषुच्छागप्रायासुधेनुषु ॥ गृहप्रायेष्वाश्रमेषुयौनिप्रायेषुबंधुषु १४ अणुप्रायेष्वोषधीषुशमीप्रायेषुस्थास्नुषु ॥ विद्युत्प्रायेषुमेघेषुशून्यप्रायेषुसद्मसु १५ इत्थंकलौगतप्रायेजनेषुखरधर्मसु ॥ धर्मत्राणायसत्त्वेनभगवानवतरिष्यति १६ चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः ॥ धर्मत्राणायसाधूनांजन्मकर्मापनुत्तये १७ शंबलग्राममुख्यस्यब्राह्मणस्यमहात्मनः ॥ भवनेविष्णुयशसःकल्किःप्रादुर्भविष्यति १८ अश्वमाशुगमारुह्यदेवदत्तंजगत्पतिः ॥ असिनासाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः १९ विचरन्नसिमान्क्षोण्यांहयेनाप्रतिमद्युतिः ॥ नृपलिंगच्छदोदस्यून्कोटिशोनिहनिष्यति २० अथतेषांभविष्यंतिमनांसिविशदानिवै ॥ वासुदेवांगरागातिपुण्यगंधानिलस्पृशाम् २१ पौरजानपदानांवैहतेष्वखिलदस्युषु ॥ तेषांप्रजाविसर्गश्चस्थविष्ठःसंभविष्यति २२ वासुदेवेभगवतिसत्त्वमूर्तौहृदिस्थिते ॥ यदावतीर्णोभगवान्कल्किर्धर्मपतिर्हरिः ॥ कृतंभविष्यतितदाप्रजासूतिश्चसात्विकी २३ यदाचंद्रश्चसूर्यश्चतथातिष्येबृहस्पतिः ॥ एकराशौसमेष्यंतितदाभवतितत्कृतम् २४ येतीतावर्तमानायेयेभविष्यंतिपार्थिवाः ॥ तेतउद्देशतःप्रोक्तावंशीजाःसूर्यसोमयोः २५ आरभ्यभवतोजन्मयावन्नंदाभिषेचनम् ॥ एतद्वर्षसहस्रंतुशतंपंचदशोत्तरम् २६

स्यास्तुतेषांत्रयाणामपिपुष्येयोगःसंभवतितथापितेषांसहप्रयोगोत्रविवक्षितःसमेष्यंतीतिवचनात् २४ एवंनवमस्कंधमारभ्यानुक्रांतंवैवस्वतमनोर्वंशद्वयमुपसंहरति येतीताइति उद्देशतःसंक्षेपतः २५ कलियुगावांतरविशेषमाह आरभ्येति वर्षसहस्रंपंचदशोत्तरशतंचेतिकथापिविवक्षयावांतरसंख्येयं वस्तुतःपरीक्षिन्नंदयोरंतरंद्वाभ्यामनंवर्षाणांसार्धसहस्रंभवति यतःपरीक्षित्समकालमागधमार्जारिमारभ्यरिपुंजयांताविंशतिराजानःसहस्रवत्सरंभोक्ष्यंतीत्युक्तंनवमस्कंधे येबार्हद्रथभूपालाभाव्याःसहस्रवत्सरमिति ततःपरंचप्रद्योतनाअष्टत्रिंशदुत्तरं शिशुनागाश्चषष्ट्युत्तरशतत्रयंभोक्ष्यंतिपृथिवीमित्यत्रैवोक्तम् २६

कलेःप्रवृत्तिवृद्धिचनिरूपयितुंकालज्ञानोपलक्षणमाह सप्तर्षीणामिति अयमर्थः प्रागग्रेशकटाकारं तारासप्तकंसप्तर्षिमंडलं तत्रांकिंचिदुन्नतरेखायाअग्रस्थानीयोमरीचिः ततःपश्चादानम्रयुगंधराकारोव सिष्ठःसभार्यःततःपश्चादीषदुन्नतस्तेषांमूलस्थानीयोंगिराः ततःपश्चाच्चतुरस्रतारावतुष्केईशान्येंत्रिः ततोदक्षिणतःपुलस्त्य.पुलस्त्यात्पश्चिमत.पुलहःततउत्तरतःक्रतुःएवंस्थितेतेषांमध्येयौपूर्वौउदय समयेप्रथममुदितौपुलहक्रतुसंज्ञौतयोस्तुमध्येतयोःपूर्वयोश्चमध्येयत्समंदक्षिणतःसमदेशावस्थितमश्विन्यादिषुयदन्यतमंनक्षत्रंदृश्यते २७ यत्तेनतथैवयुक्ताःनृणामब्दशततिष्ठंति तेचाद्विजास्त्वदीये कालेअधुनामघांआश्रितावर्तंते २८ तेषुऋषिषुमघासुवर्तमानेषुसत्सु २९ पराक्रांतुंस्वसामर्थ्यंदर्शयितुम् ३० कियंतकालावधिरणमित्यतउक्तं द्वादशेति ३१ अस्तुकलेःपरंकंचित्कालं हित्वापश्चाद्वृद्धिःसाकदेतितत्राह यदेति ३२ कृष्णस्वर्गारोहणानंतरंकंचित्कालंहित्वापश्चादाविष्टःकिंकलिरुततस्मिन्नेवाहनीति संदेहंव्यवच्छिनत्ति यस्मिन्निति ३३ ततःकियान्कालःकृतमारं

सप्तर्षीणांतुयौपूर्वौदृश्येतेउदितौदिवि ॥ तयोस्तुमध्येनक्षत्रंदृश्यतेयत्समंनिशि २७ तेनैतेऋषयोयुक्तास्तिष्ठंत्यब्दशतंनृणाम् ॥ तेत्वदीयेद्विजाःकालेअ धुनाचाश्रितामघाम् २८ विष्णुस्तुभगवान्भानुःकृष्णाख्योसौदिवंगतः ॥ तदाविशत्कलिर्लोकंपापेयद्रमतेजनः २९ यावत्सपादपद्माभ्यांस्पृशन्नास्तेरमापतिः ॥ तावत्कलिर्वैपृथिवींपराक्रांतुंनचाशकत् ३० यदादेवर्षयःसप्तमघासुविचरंतिहि ॥ तदाप्रवृत्तस्तुकलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ३१ यदा मघाभ्योयास्यंतिपूर्वाषाढांमहर्षयः ॥ तदानंदात्प्रभृत्येषःकलिर्वृद्धिंगमिष्यति ३२ यस्मिन्कृष्णोदिवंयातस्तस्मिन्नेवतदाहनि ॥ प्रतिपन्नंकलियुग मितिप्राहुःपुराविदः ३३ दिव्याब्दानांसहस्रांतेचतुर्थेतुपुनःकृतम् ॥ भविष्यतियदानृणांमनआत्मप्रकाशकम् ३४ इत्येषमानवोवंशोयथासंख्यायते भुवि ॥ तथाविट्शूद्रविप्राणांवंशाज्ञेयायुगेयुगे ३५ एतेषांनामलिंगानांपुरुषाणांमहात्मनाम् ॥ कथामात्रावशिष्टानांकीर्तिरेवस्थिताभुवि ३६ देवापिःशांतनोर्भ्रातामरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः ॥ कलापग्रामआसातेमहायोगबलान्वितौ ३७ ताविहैत्यकलेरंतेवासुदेवानुशिक्षितौ ॥ वर्णाश्रमयुतंधर्मं पूर्ववत्प्रथयिष्यतः ३८ कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चेतिचतुर्युगम् ॥ अनेनक्रमयोगेनभुविप्राणिषुवर्तते ३९ राजन्नेतेमयाप्रोक्तानरदेवास्तथापरे ॥ भूमौममत्वंकृत्वांतेहित्वेमांनिधनंगताः ४० कृमिविड्भस्मसंज्ञांतेराजनाम्नोपियस्यच ॥ भूतध्रुक्तत्कृतेस्वार्थंकिंवेदनिरयोयतः ४१ कथंसेयमखंडाभूःपूर्वैर्मेपुरुषैर्धृता ॥ मत्पुत्रस्यचपौत्रस्यमत्पूर्वावंशजस्यच ४२

भवेदित्तत्राह दिव्येति यदायस्मिन्कृतयुगेआत्मप्रकाशकंपरमात्मप्रकाशकंभवतीतिशेषः ३४ इतिशब्दःसमाप्तिपर्यंतंकथितः एषमानवोवंश.वैवस्वतमनुसंबंधीभुविपथासंख्यायतेतथाविट्शूद्र विप्राणांवंशाअपियुगेयुगेज्ञेयाबोद्धव्याइत्यतिदेशोयम् ३५ एतेषांसत्त्वेकिंज्ञापकमत्राह एतेषामिति नामलिंगयुक्तानांअनेनैतिह्यंप्रमाणमुक्तंभवति ३६ कृतेधर्मप्रतिष्ठापकःकइतितत्राह देवापिरिति महायोगबलान्वितौमहाज्ञानबलयुक्तौअणिमाद्यैश्वर्ययुक्तौवा ३७ ३८ कतियुगानीत्यत्राह कृतमिति ३९ एषामज्ञानमाह राजन्निति ४० राजनाम्नापियस्यशरीरस्यांतेनाशेकृमिविड्भस्म संज्ञातत्राहशरीरंप्राप्यभूतध्रुक्स्वार्थंमनुतेनपरप्रयोजनंयतोभूतद्रोहान्निरयोभवतितंवेदकिंनवेदैव यस्यपुरुषशरीरस्यांतइतिवा ४१ स्वार्थमननप्रकारमाह कथमिति भवंत्यस्यांसत्वानीतिभूः देयंमत्पूर्वैःपुरुषैःधृतासेयंभूर्ममाखंडाराजांतरानधिकृताकथंस्यान्मत्पुत्रस्यमत्पौत्रस्यचमद्वंशजस्य अहंपूर्वोयस्यांसामत्पूर्वाचकथंस्यादितिमत्वा ४२

तेजोबन्नमिदंकायमात्मतयानित्यत्वेनमुधागृहीत्वाअमीराजानोममत्वेनगृहीत्वाउभौमहींचदेहंच हित्वाअदर्शनंमरणंगताभवंतीत्यन्वयः ४३ सांप्रतंतेष्वेकोपिनास्तीत्याशयेनाह यइति पुराणा
दिगतकथासुकथामात्राःसर्वात्मनाकथैवयेषांतेतथाकृताःस्वरूपतोनसंतीतिशेषः ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ चतुर्युगधर्मविभागःकालिदो
षपरिहारश्चेत्येतदस्मिन्नध्यायेभिधीयतेतत्रादौराज्ञांमौढ्यदर्शनेनभूमेःपरिहासप्रकारमाह दृष्ट्वेति आत्मनोनितरांजयेऽव्यग्रांस्तदेकपरायणान् १ मौढ्यत्वमुपपादयति येनेति २ कीदृशास्तेषांका
मइतितत्राह पूर्वमिति षड्वर्गसंख्यादिलक्षणं निर्जयेनात्मोत्कर्षःषडिंद्रियविषयंवाअनेनभूम्येकसाधनाग्रहंसूचयति राजमंत्रिणःराजाचमंत्रिणश्चराजमंत्रिणः मंत्रीबुद्धिसहायःस्यादिति ततोमं
त्रिजयानंतरंसचिवःकर्मसहायः अमात्याःकर्मसचिवाइत्यमरः आप्ताःविश्वस्ताः । अथपश्चात्कंटकान्क्षुद्रशत्रून् ३ एवंक्रमेणराज्ञोजित्वापृथिवींजेष्यामःवशीकरिष्यामःइत्याशयातितृष्णया अंतकंमृ
त्युम् ४ एवंकेचित्पुनःमांजित्वाप्यतितृष्णयाब्धिंविशंतीत्यनेनाद्वितीयादिजयार्थंसूचयति भूजयादिनानाकिमपिप्रयोजनमपित्वंतवोनर्थएवावशिष्यतेमनोजयफलापेक्षयेत्याह कियदितिआ

तेजोबन्नमयंकायंगृहीत्वात्मतयामुधा ॥ महींममतयाचोभौहित्वांतेदर्शनंगताः ४३ येयेभूपतयोराजन्भुंजतेभुवमोजसा ॥ कालेनतेकृताःसर्वेकथामात्राः
कथासुवै ४४ इतिश्रीभागवतेम०द्वादशस्कंधेद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ दृष्ट्वात्मनिजयव्यग्रान्नृपान्हसतिभूरियम् ॥ अहोमांवि
जिगीषंतिमृत्योःक्रीडनकान्नृपाः १ कामएषनरेंद्राणांमोघःस्याद्विदुषामपि ॥ येनफेनोपमेपिंडेयेनविस्रंभितान्नृपाः २ पूर्वंनिर्जित्यषड्वर्गंजेष्यामोराजमं
त्रिणः ॥ ततःसचिवपौराप्तकरींद्रानथकंटकान् ३ एवंक्रमेणजेष्यामःपृथ्वींसागरमेखलाम् ॥ इत्याशाबद्धहृदयानपश्यंत्यंतिकेंतकम् ४ समुद्रावरणांजि
त्वामांविशंत्यब्धिमोजसा ॥ कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजयेफलम् ५ यांविसृज्यैवमनवस्तत्सुताश्चकुरूद्वह ॥ गतायथागतंयुद्धेतांमांजेष्यंत्यबुद्धयः
६ मत्कृतेपितृपुत्राणांभ्रातॄणांचापिविग्रहः ॥ जायतेह्यसतांराज्येममताबद्धचेतसाम् ७ ममैवेयंमहीकृत्स्नानतेमूढेतिवादिनः ॥ स्पर्धमानामिथोघ्नंति
म्रियंतेमत्कृतेनृपाः ८ पृथुःपुरूरवागाधिर्भरतोनहुषोर्जुनः ॥ मांधातासगरोरामःखट्वांगोधुंधुहारघुः ९ तृणबिंदुर्ययातिश्चशर्यातिःशंतनुर्गयः ॥ भगी
रथःकुवलयाश्वःककुत्स्थोनैषधोनृपः १० हिरण्यकशिपुर्वृत्रोरावणोलोकरावणः ॥ नमुचिःशंबरोभौमोहिरण्याक्षोथतारकः ११ अन्येचबहवोदैत्याराजा
नोयेमहेश्वराः ॥ सर्वेसर्वविदःशूराःसर्वेसर्वजितोजिताः १२ ममतांमय्यवर्त्यांतकृत्वोच्चैर्मर्त्यधर्मिणः ॥ कथावशेषाःकालेनह्यकृतार्थाःकृताअहो १३

त्मजयस्यमनोजयस्यफलापेक्षयैतद्भूजयादिकंकियत्फलं आत्मजयेकिंफलंयेनायमेवसाध्यःस्यादितितत्राह मुक्तिरिति आत्मजयेमुक्तिरेवफलंयस्मात्तस्मादितिशेषः ५ इतोपिमज्जयकामा
अज्ञाएवेत्याह यामिति मनवस्तत्सुताश्चयांमांविसृज्ययथागतायाताःअबुद्धयःतांमांजेष्यंतीत्यन्वयःआत्मजयवत्तांत्यागशक्तिरन्येषामन्यथेतिसूचयति ६ नकेवलमितरेषांमत्कृतविग्रहोपितुशरीर
संबंधिनामपिस्यादित्याह मत्कृतइति अपिशब्दःपुत्रादीनामित्यनेनसंबंधयितव्यः अयमपिप्रायिकइत्याह असतामिति असतामप्रशस्तकर्मणां ७ किंप्रकारोविग्रहइतितत्राह ममेति
८ तत्रकांश्चिन्नृपान्निर्दिशति पृथुरित्यादिना ९ १० ११ १२ एतेमर्त्यशरीरधर्मिणः सर्वेप्यमर्त्यायांनित्यायांमयिविषयेममतांकृत्वाअकृतार्थाःअसाधितपुरुषार्थाःकालेनतानिनाकथावशे
षाःकृताअहियस्मात्तस्मादमीषांअज्ञानमहो अतआत्मजयेनभाव्यमित्यर्थः १३

निगमयति कथाइतिलोकेषुयशोवितायविसृज्यपरेयुषांलोकंप्राप्तानांमहीयसांमन्वादीनां उत्तमानांपुरुषाणामिमाःकथास्तेकथितामयेतिशेषः किमर्थंकथिताइतितत्राह विज्ञानेति वचोविभूतिः वचसांविभूतयोविविधभवनविषयावा विज्ञानवैराग्यविवक्षयायोग्यस्यपुंसोविज्ञानंवैराग्यंस्यातामित्यभिप्रेत्यविवृताः नतुपारमार्थ्यंपरमार्थंउत्तमार्थोवेदमुख्यार्थोभगवांस्तत्संबंधविवक्षयानैवतस्याविधिनिषेधाविषयत्वात्विज्ञानविवक्षयाअपिमदुक्तएवग्राह्योनान्योक्तइत्याह वचोविभूतीरिति अन्यवाचोविभूतयोवचसांबहुत्वान्नपारमार्थ्यमुत्तमपुरुषार्थसाधनज्ञानमुद्दिश्यनभवंतीत्यर्थः वाचोविग्लापनंहि तदितिश्रुतेः १४ कुतइतरावाचोविभूतयःपुरुषार्थोपयोगिन्योनस्युरित्यतआह यत्रेति यत्रयस्यांवाचिउत्तमश्लोकगुणानुवादःसंगीयतेपुरुषस्तामेववाचंशृणुतात्शृणोत्वित्यर्थः श्रीहरिभक्त्यनुत्पादकत्वादितरावाचोहेयाइत्यर्थः अन्यावाचोविमुंचथेतिश्रुतेः १५ ज्ञातकलिदोषपरिहारोपिराजालोकोपकारायपृच्छति केनेति कलेरुत्पन्नान्दोषान्विधमिष्यंतिपरिहरिष्यंतिउपचितान्संवृद्धान्तदुपायस्वरूपंयथायथावत् १६ कालस्यविष्णोर्गतिंगमनप्रकारंच १७ सूचीकटाहन्यायेनयुगधर्मस्वरूपमादौवक्ति कृतइति तज्जनैःकृतयुगजनैः केचत्वारःपादाइत्यत्राह सत्यमिति वि

कथाइमास्तेकथितामहीयसांवितायलोकेषुयशःपरेयुषाम् ॥ विज्ञानवैराग्यविवक्षयाविभोयशोविभूतीर्नतुपारमार्थ्यम् १४ यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादःसंगीयतेभीक्ष्णममंगलघ्नः ॥ तमेवनित्यंशृणुतादभीक्ष्णंकृष्णेमलांभक्तिमभीप्समानः ॥ १५ ॥ राजोवाच ॥ केनोपायेनभगवन्कलेर्दोषान्कलौजनाः ॥ विधमिष्यंत्युपचितांस्तन्मेब्रूहियथामुने १६ युगानियुगधर्मांश्चमानंप्रलयकल्पयोः ॥ कालस्येश्वररूपस्यगतिंविष्णोर्महात्मनः १७ श्रीशुकउवाच ॥ कृतेप्रवर्ततेधर्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः ॥ सत्यंदयातपोदानमितिपादाविभोर्नृप १८ संतुष्टाःकरुणामैत्राःशांतादांतास्तितिक्षवः ॥ आत्मारामाःसमदृशःप्रायशःश्रमणाजनाः १९ त्रेतायांधर्मपादानांतुर्यांशोहीयतेशनैः ॥ अधर्मपादैरनृतहिंसासंतोषविग्रहैः २० तदाक्रियातपोनिष्ठानातिहिंस्रानलंपटाः ॥ त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धावर्णाब्रह्मोत्तरानृपाः २१ तपःसत्यदयादानेष्वर्धंह्रसतिद्वापरे ॥ हिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः २२ यशस्विनोमहाशालाःस्वाध्यायाध्ययनेरताः ॥ आढ्याःकुटुंबिनोहृष्टावर्णाःक्षत्रद्विजोत्तमाः २३ कलौतुधर्महेतूनांपर्यासोधर्महेतुभिः ॥ एधमानैःक्षीयमाणोह्यंतेसोपिविनंक्ष्यति २४ तस्मिन्लुब्धादुराचारानिर्दयाःशुष्कवैरिणः ॥ दुर्भगाभूरितर्षाश्चशूद्रदासोत्तराःप्रजाः २५

भोर्धर्मस्यतेपादाः १८ तत्राश्रमिणांस्वभावमाह संतुष्टाइति समदृशःवस्तुयाथार्थ्यज्ञानिनःकरुणयंतीतिकरुणाः आश्रमिणइत्यनेनभार्यायावियोगमाह नित्यगृहस्थाइत्यर्थः १९ तुर्यांशश्चतुर्थांशोदानलक्षणःपादोहीयतेह्रसति पादहानौप्रतिपक्षमाह अधर्मेति २० तदात्रेतायांयज्ञादिक्रियातपोनिष्ठाभवंतिनलंपटाःविषयरागिणोनभवंति त्रैवर्गिकाःत्रिवर्गसहिताःत्रयीवृद्धाःवेदविद्यायांविशारदात्रैविद्याइत्यर्थः ब्रह्मोत्तराब्राह्मणोत्तराः ब्राह्मणाधिकाः २१ अधर्मलक्षणैःअधर्मस्वरूपपादैःहिंसातुष्ट्यनृतद्वेषैः हिंसातुष्ट्यनृतलक्षणद्वेषांद्वित्वंयेषांतेतथातैःअतुष्टियुतमनृतमतुष्ट्यनृतं धर्मस्यतपःसत्यदयादानेषुपादेष्वर्धंह्रसति अनेनद्वापरशब्दोनिरुक्तः २२ महाशालाइत्यनेनयज्ञकर्तारः २३ पर्यासोनिरासः सोपिसत्यलक्षणोपिधर्मोवा २४ शुष्कवैरिणःनिष्प्रयोजनवैरिणः शूद्रदासोत्तराःप्राधान्येनशूद्राणांदासाः २५

सत्वादयोगुणाआत्मनिमनसिपरिवर्तंतेपर्यायेणवर्तंते २६ कथंतत्राह प्रसीदंतीति यदासत्वंप्रसीदंतितदामनआदीनिप्रसन्नानिभवंति लक्षणांतरमाह ज्ञानइति यद्यदाज्ञानादिरुचिस्तदा कुतएत त्कल्प्यतइत्यत्राह यादिति मनआदिप्रसादेनज्ञानाद्यभिरुचिर्ज्ञायतइतियद्यस्मात्ततस्मादिति २७ देहिनांयदा काम्यंतइतिकामास्तेपुकर्मसुयशसिचापादनीयमितिस्नेहविशेषोभवति तदाबुद्धिमान् रजोवृत्तित्रेतेतिजानीतजानातु २८ यदाआत्मनिलोभादयोदृश्यंतेतदारजस्तमःरजस्तमोगुणवृत्तियुतंद्वापरंजानातु २९ यदामायादयोदृश्यंतेयत्रसकलिस्तामसस्तमोगुणवृत्तिमानित्युपलक्ष्यते विषादनंविषण्णता ३० यस्मात्कलिदोषात्क्षुद्रदृशअल्पज्ञानाःलोकोपद्रवकर्मज्ञानावा वृत्तिहीनाजीवनोपायरहिताःअसतीरसत्यः ३१ दस्यूत्कृष्टाःदस्यूपद्रुताः कृषहिंसायामिति

सत्वंरजस्तमइतिदृश्यंतेपुरुषेगुणाः ॥ कालसंचोदितास्तेवैपरिवर्तंतआत्मनि २६ प्रसीदंतियदासत्वेमनोबुद्धींद्रियाणिच ॥ तदाकृतयुगंविद्याज्ज्ञानेतपसियद्रुचिः २७ यदाधर्मेषुकामेषुभक्तिर्यशसिदेहिनाम् ॥ तदात्रेतारजोवृत्तिरितिजानीतबुद्धिमान् २८ यदालोभस्त्वसंतोषोमनोदंभोथमत्सरः ॥ कर्मणांचापिकाम्यानांद्वापरंतद्रजस्तमः २९ यदामायानृतंतंद्रानिद्राहिंसाविषादनम् ॥ शोकोमोहोभयंदैन्यंसकलिस्तामसःस्मृतः ३० यस्मात्क्षुद्रदृशोमर्त्याःक्षुद्रभाग्यामहाशनाः ॥ कामिनोवित्तहीनाश्चस्वैरिण्यश्चस्त्रियोऽसतीः ३१ दस्यूत्कृष्टाजनपदावेदाःपाखंडदूषिताः ॥ राजानश्चप्रजाभक्षाःशिश्नोदरपराद्विजाः ३२ अव्रताबटवोशौचाभिक्षवश्चकुटुंबिनः ॥ तपस्विनोग्रामवासान्यासिनोत्यर्थलोलुपाः ३३ ह्रस्वकायामहाहाराभूर्यपत्यागतह्रियः ॥ शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्यमायोरुसाहसाः ३४ पणयिष्यंतिवैक्षुद्राःकिराटाःकूटकारिणः ॥ अनापद्यपिमंस्यंतेवार्तांसाधुजुगुप्सिताम् ३५ पतिंत्यक्ष्यंतिनिर्द्रव्यंभृत्याअप्यखिलोत्तमम् ॥ भृत्यंविपन्नंपतयःकौलंगाश्चापयस्विनीः ३६ पितृभ्रातृस्वसृज्ञातीन्हित्वासौरतसौहृदाः ॥ श्वशुरश्यालसंवादादीनास्त्रैणाःकलौनराः ३७ शूद्राःप्रतिग्रहीष्यंतितपोवेषोपजीविनः ॥ धर्मंवक्ष्यंत्यधर्मज्ञाअधिरुह्योत्तमासनम् ३८ नित्यमुद्विग्नमनसोदुर्भिक्षकरकर्शिताः ॥ निरन्नेभूतलेराजन्ननावृष्टिभयातुराः ३९ वासोन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः ॥ हीनाःपिशाचसंदर्शाभविष्यंतिकलौप्रजाः ४० कलौकाकिणिकेप्यर्थेविगृह्यत्यक्तसौहृदाः ॥ त्यक्ष्यंतिहिप्रियान्प्राणान्हनिष्यंतिस्वकानपि ४१ नरक्षिष्यंतिमनुजाःस्थविरौपितरावपि ॥ पुत्रान्भार्यांचकुलजांक्षुद्राःशिश्नोदरंभराः ४२ कलौनराजञ्जगतांपरंगुरुंत्रिलोकनाथंनतपादपंकजम् ॥ प्रायेणमर्त्याभगवंतमच्युतंयक्ष्यंतिपाखंडविभिन्नचेतसः ४३

धातुः ३२ बटवोब्रह्मचारिणः अव्रताःमहाव्रतादिव्रतहीनाःअग्निकार्यादिव्रतहीनावा ३३ भूर्यपत्याःबहुसंतानाः ३४ क्षुद्राःदरिद्राःकिराटाःन्यारिणतफलानिपणायिष्यंतिविक्रेष्यंति कूटकारिणःधातुर्वादकरणशीलाःवार्तांकुसीदादिवैश्यवृत्तिं ३५ अखिलोत्तमंकुलादिनेतिशेषः कौलंकुलेविद्यमानंविपन्नंआपदंप्राप्तंभृत्यंपतयस्त्यक्ष्यंति अपयस्विनीःक्षीररहिताःगाश्चत्य क्ष्यंतीतिशेषः ३६ सौरतेसुरतमंत्रविषये सौहृदंप्रेमयेषांतेतथा श्वशुरश्यालाभ्यांसहसम्यक्वादोयेषांतेतथा ३७ ३८ ३९ पिशाचवत्संदर्शोदर्शनंयेषांतेतथा ४० विगृह्यविग्र हंवैरंकृत्वाकाकिणिकेर्थेअत्यल्पधनविषये ४१ ४२ पाखंडशास्त्रेणाद्वैतविषयेणविभिन्नचेतसःव्यामोहितचित्ताः ४३

किंमाहात्म्योयंभगवान्येनतद्यजनंसप्रयोजनंस्यादितितत्राह यन्नामधेयमिति विमुक्तंकर्मलक्षणमर्गलंतालकीलंयस्यसतथाविध्वस्तकर्मबंधनइत्यर्थः ४४ केनोपायेनेत्यादिनापृष्टंपरिहर्तुमाह पुंसामित्या दिना द्रव्यदेशात्मसंभवान्द्रव्यदेशस्वभावोद्भूतान्किमपिनावशिष्यतेतःसर्वमित्युक्तम् ४५ चित्तस्थितिभावेनानासाधनमाह श्रुतइत्यादिना अशुभमित्युपलक्षणम् प्रथमकर्मभोगायतनप्रारंभप्रवृ तिसंपादिताशुभमित्यर्थः ४६ मंदाधिकारिणःक्षिप्रप्रवृत्त्यर्थंसदृष्टांतमाह यथेति शास्त्रोक्ताष्टादशदोषाद्दुर्वर्णमित्यनेनगृह्यते धातुजंगैरिकसमुद्भूतवा आत्मगतःचित्तगतःअशुभाशयंपापराशिंपापसं पृक्तजडमनोवा ४७ विद्यादिनांतःकरणशुद्ध्याश्रेयःस्यात्किंचित्तस्थेनहरिणेतितत्राह विद्येत्यादिनाप्राणनिरोधःप्राणायामःअंतरात्माअंतःकरणं हृदिस्थेसति ४८ उपसंहरति तस्मादिति ४९ आत्मभावंआत्मानिभावंनयतिप्रापयति सर्वभादत्तइतिसर्वात्मा सर्वस्यसंभवोयस्मात्ससर्वसंभवः ५० कलिःकेवलंनदोषाकरएवापितुगुणापादकोपिभवति औषधोपचितद्रव्यवदित्याह

यन्नामधेयंम्रियमाणआतुरःपतन्स्खलन्वाविवशोगृणन्पुमान् ॥ विमुक्तकर्मार्गलउत्तमांगतिंप्राप्नोतियक्ष्यंतिनतंकलौजनाः ४४ पुंसांकलिकृतान्दोषान्द्रव्यदेशात्मसंभवान् ॥ सर्वंहरतिचित्तस्थोभगवान्पुरुषोत्तमः ४५ श्रुतःसंकीर्तितोध्यातःपूजितश्चादृतोपिवा ॥ नृणांधुनोतिभगवान्हृत्स्थोजन्मायुताशुभम् ४६ यथाहेम्निस्थितोवह्निर्दुर्वर्णंहंतिधातुजम् ॥ एवमात्मगतोविष्णुर्योगिनामशुभाशयम् ४७ विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजाप्यैः ॥ नात्यंतशुद्धिंलभतेंतरात्मायथाहृदिस्थेभगवत्यनंते ४८ तस्मात्सर्वात्मनाराजन्हृदिस्थंकुरुकेशवम् ॥ म्रियमाणोह्यवहितस्ततोयासिपरांगतिम् ४९ म्रियमाणैरभिध्येयोभगवान्परमेश्वरः ॥ आत्मभावंनयत्यंगसर्वात्मासर्वसंश्रयः ५० कलेर्दोषनिधेराजन्नस्तिह्येकोमहान्गुणः ॥ कीर्तनादेवकृष्णस्यमुक्तबंधःपरंव्रजेत् ५१ कृतेयद्ध्यायतोविष्णुंत्रेतायांयजतोमखैः ॥ द्वापरेपरिचर्यायांकलौतद्धरिकीर्तनात् ५२॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेयुगानुवर्णनंनामतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ कालस्तेपरमाण्वादिर्द्विपरार्धावधिर्नृप ॥ कथितोयुगमानंचशृणुकल्पलयावथ १ चतुर्युगसहस्रंतुब्रह्मणोदिनमुच्यते ॥ सकल्पोयत्रमनवश्चतुर्दशविशांपते २ यदंतेप्रलयस्तावद्ब्राह्मीरात्रिरुदाहृता ॥ त्रयोलोकाइमेयत्रकल्पंतेप्रलयायहि ३ एषनैमित्तिकःप्रोक्तःप्रलयोयत्रविश्वसृक् ॥ शेतेनंतासनोविश्वमात्मसात्कृत्यचात्मभूः ४ द्विपरार्धेत्वतिक्रांतेब्रह्मणःपरमेष्ठिनः ॥ तदाप्रकृतयःसप्तकल्पंतेप्रलयायवै ५

कलेरिति ५१ ध्यानादिप्रधानसाधनमंतरेणकीर्तनमात्रेणसंसारबंधनिर्मोकःकथमित्याशंक्यतत्तद्युगेषुभगवत्कृमत्वेनयुक्तमित्यभिप्रेत्याह कृतइति कृतेयत्तस्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ भगवत्कटाक्षप्रेक्षणाक्षिप्तकल्पप्रलयप्रकारतत्स्वरूपंभागवतप्रवृत्तिंचकथयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादावुक्तमनूद्यवक्तव्यंप्रतिविधत्ते कालइति कथितस्तृतीयस्कंधे अथकल्पप्रलययोरपिकालाधीनत्वेनतत्स्वरूपश्रवणानंतरं १ यत्रदिने २ यस्यदिनस्यांते ब्राह्मीब्रह्मसंबंधिनीयत्ररात्रौ ३ यत्रप्रलयेआत्मसात्कृत्य आत्मनिनिधाय ४ सप्तप्रकृतयः महदहंकारावाकाशादिपंचभूतानि ५

यत्रप्रकृतिप्रलयेसंघातश्चतुर्विंशतितत्त्वसमूहात्मकः प्रलयप्रकारमाह विघातइति विघातेप्रलयेउपसादितेआसन्नेसति ६ कलुद्रवणइतिधातोःकालेनद्रवणहेतुना ७ सामुद्रंसमुद्रस्यविद्यमानंरसंजलं दैहिकंदेहस्यविद्यमानंरसंरेतोलक्षणंवीर्यं भूमेरसंतिक्तादिलक्षणम् ८ सांवर्तकःप्रलयकालीनः सत्वशून्यान्प्राणिरहितान्भूविवरान्पातालादीन् ९ १० राजसावृतंखंधूम्रस्थानम् ११ चित्रवर्णानिनीलादिनानाविधानि १२ ब्रह्मांडविवरांतरंब्रह्मांडबिलविशेषंब्रह्मांडबिलोदरंवा एकोदकंउदकात्मकंभवति पंचभूतगुणलयप्रकारमाह तदेति उपप्लवेप्रलये १३ नीरसाःआपः १४ तद्रहितंरूपरहितंतेजोवायौलीयते १५ सवायुःखंविशतितदनुशब्दगुणलयानंतरंतैजसानींद्रियाणितैजसाहंकारेलीयंतेइतिशेषः १६ वैकारिकादेवाःवैकारिकाहंकारेस्वगुणैःसह १७ तंमहांतं बीजंव्यंजकंअव्याकृतंमूलप्रकृतिः कालेनहरिणाचोदितंप्रेरितंसत्वादिगुणान्ग्रसते १८ मूलप्रकृतिस्वरूपंवक्ति नतस्येति तस्याव्यक्तस्यत्रुटिलवादिकालावयवैःपरिणामादयोगुणानसंति

एषप्राकृतिकोराजन्प्रलयोयत्रलीयते ॥ आंडकोशस्तुसंघातोविघातउपसादिते ६ पर्जन्यःशतवर्षाणिभूमौराजन्नवर्षति ॥ तदानिरन्नेह्यन्योन्यंभक्ष्यमाणाःक्षुधार्दिताः ॥ क्षयंयास्यंतिशनकैःकालेनोपद्रुताःप्रजाः ७ सामुद्रंदैहिकंभौमंरसंसांवर्तकोरविः ॥ रश्मिभिःपिबतेघोरैःसर्वंनैवविमुंचति ८ ततःसांवर्तकोवह्निःसंकर्षणमुखोत्थितः ॥ दहत्यनिलवेगोत्थःशून्यान्भूविवरानथ ९ उपर्यधःसमंताच्चशिखाभिर्वह्निसूर्ययोः ॥ दह्यमानंविभात्यंडंदग्धगोमयपिंडवत् १० ततःप्रचंडपवनोवर्षाणामधिकंशतम् ॥ परःसांवर्तकोवातिधूम्रंखंरजसावृतम् ११ ततोमेघकुलान्यंगचित्रवर्णान्यनेकशः ॥ शतवर्षाणिवर्षंतिनदंतिरभसस्वरैः १२ ततएकोदकंविश्वंब्रह्मांडविवरांतरम् ॥ तदाभूमेर्गंधगुणंग्रसंत्यापउपप्लवे १३ ग्रस्तगंधातुपृथिवीप्रलयत्वायकल्पते ॥ अपांरसमथोतेजस्ताल्लीयंतेथनीरसाः १४ ग्रसतेतेजसोरूपंवायुस्तद्रहितंतदा ॥ लीयतेचानिलेतेजोवायोःखंग्रसतेगुणम् १५ सवैविशतिखंराजंस्ततश्चनभसोगुणम् ॥ शब्दंग्रसतिभूतादिर्नभस्तमनुलीयते १६ तैजसानींद्रियाण्यंगदेवावैकारिकागुणैः १७ महान्ग्रसत्यहंकारंगुणाःसत्वादयश्चतम् ॥ ग्रसतेऽव्याकृतंबीजंगुणान्कालेनचोदितम् १८ नतस्यकालावयवैःपरिणामादयोगुणाः ॥ अनाद्यनंतमव्यक्तंनित्यंकारणमव्ययम् १९ नयत्रवाचोनमनोनसत्वंतमोरजोवामहदादयोमी ॥ नप्राणबुद्धींद्रियदेवतावानसन्निवेशःखलुलोककल्पः २० नस्वप्नजाग्रन्नचतत्सुषुप्तंनखंजलंभूरनिलोऽग्निरर्कः ॥ सुषुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यंतन्मूलभूतंपदमामनंति २१ लयःप्राकृतिकोह्येषपुरुषाव्यक्तयोर्यदा ॥ शक्तयःसंप्रलीयंतेविवशाःकालविद्रुताः २२

तदव्यक्तंमूलप्रकृतिं विश्वसृजांकारणंआमनंतीतिशेषः इतरविशेषणमुक्तयोःसयमित्याशयेनाह अनादीति १९ कालेनेत्युक्तस्यहरेःस्वरूपंदर्शयति नयत्रेति वागादयोयत्रकंचनविशेषंनापादयंतीतिशेषः २० आकाशाद्यन्यतमवच्चनभवतीत्याह नस्वप्नेति सवाएषआत्मानेतिनेतीतिश्रुतेः सुषुप्तवत्सुखरूपं सुखमस्वाप्समितिसुप्तिपदेनसुखंलक्ष्यतेशून्यवत्सूक्ष्मंअतएवाप्रतर्क्यंतर्कागोचरंमूलभूतंसर्वस्यप्रधानकारणंपद्यतइतिपदंगम्यमित्यर्थः २१ कालाख्यपरमात्मस्वरूपमुक्त्वालयंनिर्दिशति लयइति यदायस्मिन्लयेकालविद्रुताःकालेनसमाप्तजीवनावधयःअतएवविवशाःहर्यधीनाःपुरुषाव्यक्तयोर्ब्रह्मप्रकृत्योःशक्तयःपृथिव्यादयःसंप्रलीयंतेएषलयःप्राकृतिकोहिनामेतिशेषः २२

चराचरेवशिष्यमाणांकितत्राह बुद्धीति तदाश्रयेआश्रयंतेऽनेनचराचरैर्णत्या श्रयंप्रपंचाधारभूतंज्ञानंनित्यनिर्दोषज्ञानात्मकंब्रह्म बुद्धींद्रियार्थरूपेणबुद्ध्याद्यज्ञानात्मिकयालक्ष्म्याज्ञानहेतुत्वेनबुद्धिशब्द वाच्ययात्रय्यायुक्तश्रेण्यावाचक्षुरादींद्रियविषयसौंदर्यातिशयेनभातिज्योतीरूपेणवर्तते कथंकारंवर्ततइतितत्राह अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति प्रपंचसद्भावासद्भावाभ्यांकालाभ्यांवर्ततइति यद्वा बुद्धी द्रियात्मकदेहाकारेणबुद्धिवान्मनोवानित्यादिश्रुतेः अनेनसंविदेवपरितोविराजतेइतिपूर्वाचार्यवचनाज्ज्ञातृज्ञेयविवर्जितज्ञानमिति व्याख्यानंप्रत्युक्तं तादृक्ज्ञानस्यपाषाणकल्पत्वेन्हेयत्वात् नासदासी दितितग्वस्तुनिषेधाद्धात्रादिसद्भावःकथमत्राह आद्यंतवदिति यच्छरीरयोगवियोगवत्तदवस्त्वस्वतंत्रंयदादावंतेचवर्तमानंलक्ष्म्यादितत्त्वंतदप्यस्वतंत्रंयदादिनिधनयुक्तंउत्पत्तिनाशवत्तद्वस्तुनोब्रह्मणो व्यतिरिक्तनभवतितदप्यस्तत्त्वेनतत्तज्ज्ञानेलीयतइतियन्मतंतदासुरं तदुक्तं जीवविष्ण्वोरभेदश्चदेहयोगवियोजने । विष्णोर्दुःखप्राणित्वादिपराभावस्तथैवच । अस्वातंत्र्यंचवेदादावुक्तवद्वासतोविभोः । क्वचि त्कचिद्विमोहायदैत्यादीनांदुरात्मनामिति २३ एतमर्थंसोदाहरणमाह दीपइति दीपादिकंज्योतिषस्तेजसस्तत्वात्तच्छक्तिमतरेणपृथक्स्वातंत्र्येणप्रकाशकंनभवेत्एवबुद्ध्यादिकमपिमारुतान्मुख्यप्रा णादपिपृथक्ज्ञानजननशक्तिमन्नवायुनावैगौतमसूत्रेणप्राणेनहीदमित्यादिश्रुतेः किमुतपरब्रह्मणः एतस्माज्जायतेप्राणआत्मनएवप्राणोजायतेब्रह्मणोवाएतानिकरणानीतिश्रुतेः २४ नस्वप्नेत्यत्र स्वप्नाद्यवस्थाअपिनब्रह्मणइत्युक्तंताहिंकस्यताइतितत्राह बुद्धेरिति बुध्यंज्ञानंधीयतेस्मिन्नितिबुद्धिर्जीवःतस्यजागरणादिकमुच्यतेह सतासोम्येत्यादिश्रुतिसिद्धअथहैतत्पुरुषःस्वपितिनामेतिचश्र नेनजाग्रदादीनांनिरालंबनतयामिथ्यात्वमपास्तं ननुसुप्त्याद्यवस्थावद्विश्वादीनामपिनानात्वंसत्यंस्यादितितत्राह मायामात्रमिति प्रत्यगात्मनिपरमात्मनिस्थितंनानात्वंमायया स्वेच्छयामात्रंनिर्मि

बुद्धींद्रियार्थरूपेणज्ञानंभातितदाश्रयम् ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाद्यंतवदवस्तुयत् २३ दीपश्चक्षुश्चरूपंचज्योतिषोनपृथग्भवेत् ॥ एवंधीःखानिमा त्राश्चनस्युरप्युतमारुतात् २४ बुद्धेर्जागरणंस्वप्नंसुषुप्तिरितिहोच्यते ॥ मायामात्रमिदंराजन्नानात्वंप्रत्यगात्मनि २५ यथाजलधराव्योम्निभवंतिनभवंति च ॥ ब्रह्मणीदंतथाविश्वमुपयात्युदयाप्ययम् २६ एतेह्यवयवाःप्रोक्ताःसर्वावयविनामिह ॥ विनार्थेनप्रतीयेरन्पटस्येवांगतंतवः २७ यत्सामान्य विशेषाभ्यामुपलभ्येतसभ्रमः ॥ अन्योन्यापाश्रयात्सर्वमाद्यंतवदवस्तुच २८

तन्नांतंनस्वाभाविकंएतेनकृष्णरामादिरूपाणांमिथोमूलरूपेणभेदोनिरस्तःतदुक्तं प्रत्येकंविष्णुरूपाणांभ्रांतिमात्राभिदामता । जगतश्चैवविष्णोस्तुसत्योभेदःसदैवतु । यथाकाशघनौनित्यंभिन्नावेवपरस्परं एवमीशोजगच्चैवभिन्नावेवपरस्परमिति २५ नन्वेवंतर्हिजगद्ब्रह्मणोश्चभेदोप्यपारमार्थिकःस्यादित्यतःसोदाहरणंभेदस्यसत्यत्वंसमर्थयते यथेति उदयाप्ययपोर्मिथोविरुद्धधर्मत्वादेकवद्भावः इदंवि श्वंब्रह्माधारत्वयासृष्टिसंहारौयातिगगनघनयोराधाराधेययोर्भेदोयथासत्यस्तथाजगद्ब्रह्मणोरपीतिएतदप्युक्तं यथाकाशघनावित्यादिना २६ ननुजगद्ब्रह्मणोरिवावयवावयविनामपिभेदःसत्येव किंनस्यात्पटस्यामीतंतवइतितत्प्रतीतेरितितत्राह एतइति सर्वेषामवयविनांमहदादीनांयेअवयवाःप्रोक्ताःखादयःएतेर्थेनाविनाभेदव्यवहारमंतरेणप्रतीयेरन् हियस्मात्तस्मादभिन्नाइतिशेषः कथ मभेदइत्यत्राह पटस्येति पटस्यावयवास्ततवोवयविनापटेनाभिन्नाइतियथागीकर्तव्यंतंतुःपटःमृद्धटःशुक्लःपटइत्याद्यभेदव्यवहारदर्शनात् प्रत्येकंतंतुनाभेदेपिसमुदायरूपेणाभेदइतिप्रकटनायतंतवइ तिबहुवचनं अतएव अवयव्यवयवभेदात्कोटचंशोभेदईरितः । सोपिभेदोनचाभेदात्पृथगेवप्रवर्ततइतिवाक्यमत्रगृहीतं अनेनकार्यकारणादीनांभेदइतियत्तदपास्तं पटस्यदंतवइतिप्रयोगःपट स्यशौक्ल्यमितिवाच्निष्कर्षणार्थः सोपिश्रीहरिनिपतइतिनयुक्तिविरोधः अवयव्यवयवानांतुकार्यकारणवस्तुनां । एकएवनियंतासौहरिर्नारायणःपरइतिवाक्यादवगंतव्यः २७ नन्वेवंचेदवयवि निसत्यवयवनाशेतस्यापित्तदभेदःस्यादत्राह यदिति यावद्द्रव्यभाविसामान्यमित्युच्यते अयावद्द्रव्यभाविविशेषइति तत्रयद्वस्तुनष्टावयवाभिन्नमित्युपलभ्येतसामान्यावयवत्वतुसबुद्धेर्भ्रमःकुतः

अन्योन्यापाश्रयाद्विश्लेषात् तस्मादाद्यंतवदवस्त्वेव यद्वा हनुमद्भीमांशानांवाध्वाद्यंशिनांसामान्यविशेषशक्तिदर्शनात्कथमभेदःसंगच्छतइतितत्राह यदिति अन्योन्यापाश्रयाअन्योन्यामेदविषयं माणात् असुरजनमोहाधिकृतत्वेनाद्यतवत्त्वादवस्तुसर्वमविद्यमानमेव २८ यथावयव्यवयववादीनांअभेदोदुरवबोध.एवंपदार्थानामनंतत्वात्तत्स्वरूपभेदोपिपरमात्मानमंतरेणदुर्ज्ञेयइत्याशयेना ह विकारइति विनिषेधेपृथग्भावइत्यतःपृथक्कारोनानाविधोभेदः प्रत्यगात्मानंसाक्षीभूतंश्रीनारायणंअंतरेणाणुरल्पोपिनिरूप्योनास्तिसएवनिरूपयितुंशक्तः । नासत्त्वान्नेत्याह ख्यायमानइति प्रतीयमानस्यासत्वंजुगुप्सितंप्रमाणविरोधादित्यपिशब्दः २९ नन्वेकस्यप्रतिभानंतुकृतकान्नविशिष्यतइतिवन्निर्धारणायोग्यइतितत्राह नहीति यद्यविद्वान्ब्रह्मरूपाणांनानात्वंमन्यतेतर्ह्यपिसत्यस्य ब्रह्मणोरूपाणां नानात्वंसत्यंनभवति अविद्वन्मतत्वात् ननुयुक्ताह्यस्यहरयःशतादशेतिश्रुतेःकथंसत्यंनेत्यत्राह नानात्वमिति नेत्यनुवर्तते छिद्रयोर्बाह्यांतस्थाकाशयोः यद्वद्यथानाना त्वंनास्ति एकएवमहाकाशोघटेजायमानेबाहिरंतश्चेतिद्वित्वसंख्यामुपैतिउत्पद्यमानोनीलिमाकरोप्याकाशोद्वित्वमेति तत्रप्रागुक्तोहरेरूपमितिपातःपश्चादुक्तोजीवानामित्यर्थविशेषोहिशब्देनोपात्तः उक्तंच महाकाशोबहिस्थश्चघटाद्यंतस्थएवच । द्वेधासमुदितोन्योन्यौचद्वावाकाशौप्रकीर्तितौ । घटरूपरतदन्यश्चमहाकाशात्परोलघुः । महाकाशवदेवात्रपरमात्मासनातनः । घटांतस्थमहाकाशप्रतिमो तर्गतोविभुः । घटस्यांतर्गताकाशोमहाकाशात्परोमतः । तद्वद्देवादयःसर्वेजीवामुक्त्युपयोगिनः । तमोगाश्चैवयेसर्वेघटरूपस्ववन्नराइति ज्योतिषोराधिदैवाध्यात्मसंज्ञयोः सहस्रंवाआदित्यस्यरश्मयआसु

विकारःख्यायमानोपिप्रत्यगात्मानमंतरा ॥ ननिरूप्योह्यणुरपिस्याच्चेत्सभ्रमआत्मनः २९ नहिसत्यस्यनानात्वमविद्वान्यदिमन्यते ॥ नानात्वंछिद्रयो र्यद्वज्ज्योतिषोर्वातयोरपि ३० यथाहिरण्यंबहुधासमीयतेनृभिःक्रियाभिर्व्यवहारवर्त्मसु ॥ एवंवचोभिर्भगवानधोक्षजोव्याख्यायतेवैदिकलौकिकैर्जनैः ३१ यथाघनोर्कप्रभवोर्कदर्शिनोह्यर्कांशभूतस्यचचक्षुषस्तमः ॥ एवंत्वहंब्रह्मगुणस्तदीक्षितोब्रह्मांशकस्यात्मनआत्मबंधनः ३२ घनोयदार्कप्रभवाविदीर्यते चक्षुःस्वरूपंपरमीक्षतेतदा ॥ यदाह्यहंकारउपाधिरात्मनोजिज्ञासयानश्यतितर्ह्यनुस्मरेत् ३३ यदैवमेतेनविवेकहेतिनामायामयाहंकरणात्मबंधनम् ॥ छित्त्वाच्युतात्मानुभवोवतिष्ठतेतमाहुरात्यंतिकमंगसंप्लवम् ३४

नाडिष्वाततताइतिश्रुतेर्वातयोर्वातप्राणसंज्ञयोरधिदैवमथाध्यात्ममितिश्रुतेश्च अत्रापिविशेषःपूर्ववदवगंतव्यइति ३० बहुत्वसंख्यावाचिन्या श्रुतेःकिंविनिगमकमत्राह यथेति बहुधाकटककुं डलाद्यात्मनाहेमनानासंज्ञाविषयंसमीयतेतथाभगवानापदेवोनरोवराहःशुक्लःपीतोन्हस्वोणुर्दीर्घोमहानितिविविधाकारेणव्याख्यायतेप्रकाश्यतइति ३१ हरेस्तत्त्वस्वरूपंनिरूप्यसंसारप्रकारमाह य थेति अर्कशब्देनाग्निर्जोवायवउच्यंते तेजःसंबंधेनधूमउपलक्ष्यतेअर्कप्रभवःधूमस्तेजोजलमरुद्भ्यःप्रभवउत्पत्तिःयस्यसतथाअर्केणनभासिदर्शितःसूर्यप्रकाशेसत्येवदृश्यतेनान्यथायथाघनःसूर्यदर्शनप्रतिबं धकः आपोवाअर्कइतिश्रुते. यथार्कांशस्यचक्षुषस्तमःसूर्यदर्शनेप्रतिबंधकंआदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणीप्राविशदितिश्रुतेःएवमेवाहंकारोब्रह्मापेक्ष्यगुणोऽमुख्यःतदीक्षित.तेनप्रकाशितःब्रह्मांशकस्यजीवस्य पादोस्यविश्वाभूतानीतिश्रुतेः ब्रह्मणोभिन्नांशस्यआत्मनोजीवस्यात्मानंमतिज्ञानंबध्नातीत्यात्मबंधनः आत्मादेहेधृतोजीवइत्यादौयादवप्रकाशेनप्रतीप्रयुक्तत्वात् तद्ब्रह्मावेदाहंब्रह्मास्मीतिश्रुतेःब्रह्म णोविशेषभूतइतिवा ३२ यदाघनोर्कप्रभयावित्रयासूर्यप्रभयाविदीर्यतेनष्टोभवतितदासूर्यांशंचक्षुःस्वरूपस्वार्दिवंरविमीक्षतेयथाएवंदाजीवस्यात्मनः परमात्मनोदर्शनेउपाधिर्निमित्तभूतोहंकारोजिज्ञासया परमात्मोपासनयातथानश्यतितर्हितदाजीवः परंपरमात्मानमनुस्मरेत्अनुकूलस्मरणसमर्थोभवतीत्यन्वयः हिशब्देनभिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाइतीदंवाक्यमत्राहि ३३ असम्प्रज्ञा तसमाधिस्थलक्षणमाह यदेति एवमुक्तरीत्यायोद्भूतयैवयाविवेकहेतिनानिशितज्ञानायुधेनमायामयाहंकरणात्मबंधनंभगवदिच्छानिर्मितलिंगशरीरलक्षणाहंकारजनितसंसारहेतुंछित्त्वाथस्थूलात्मा

नुभवः नित्यमुक्तपरमात्मापरोक्षदर्शनेनासंप्रज्ञातसमाधिस्थोनिर्मुक्तलिंगशरीराभिमानोवतिष्ठते एतत्प्रसंगआत्यंतिकंसंपूर्वंप्रलयमाहुः असंप्रज्ञातसमाधिस्थावस्थायाःनामांतरमिदम् ३४ इदानीं दैनंदिनजन्मप्रलयावाह नित्यदेति दिनेदिनेब्रह्मादीनांसर्वभूतानामुत्पत्तिलयौस्तइतिएकेसूक्ष्मज्ञाःवदंतीत्यनेनान्वयः ३५ चेतनानांनिर्विकारत्वेनजन्माद्यसंभवात्कथमुच्यतेनित्यदाजन्माद्यस्तीतितत्राह कालेति कालस्रोतोजवेनकालनदीप्रवाहवेगेनक्षिप्रंह्रियमाणस्यनीयमानस्यदेहस्य ३६ प्रतिदिनंजीवस्येवोर्वारुकविकारवत्परिमाणाद्यवस्थाःकिंनस्युरिति तत्राह अनाद्यंतवतेतिआकाशेज्योतिषांनक्षत्राणांयथास्थितेर्लयोनास्तितथाचेतनस्येतिशेषः ३७ उक्तमुपसंहरति नित्यइत्यादिना कालस्यकालांतर्यामिणोहरेर्गतिःस्थितिरीदृशीदुरवबोधेति ३८ परमप्रमेयमुपसंहरति एताइति यत्रोद्यतःक्षितितलोद्धरणायबिभ्रत्क्रोडींतनुमित्यारभ्ययाःकथाःएताःजगद्विधातुस्त्वंचतुर्मुखस्यास्तीतिअतोखिलसत्वधाम्नइतिसत्वगर्भमुदरंभरत्वमित्यतोनारायणस्येति सत्वोऽर्जितमुमुक्षीवेइतियादवःविस्तरतः कथनंकिंनस्यादितितत्राह कात्स्न्येनेति अजोब्रह्मा ३९ कथाकथनप्रयोजनमाह संसारेति प्लवोनौः ४० कथारसनिषेवणायभागवतपुराणमेवमुख्यसाधनमित्यभिप्रेत्यतस्याप्तिमूलत्वज्ञापनाय

नित्यदासर्वभूतानांब्रह्मादीनांपरंतप ॥ उत्पत्तिप्रलयावेकेसूक्ष्मज्ञाःसंप्रचक्षते ३५ कालस्रोतोजवेनाशुह्रियमाणस्यनित्यदा ॥ परिणामाद्यवस्थास्ताजन्मप्रलयहेतवः ३६ अनाद्यंतवतानेनकालेनेश्वरमूर्तिना ॥ अवस्थानैवदृश्यंतेवियतिज्योतिषामिव ३७ नित्योनैमित्तिकश्चैवतथाप्राकृतिकोलयः ॥ आत्यंतिकश्चकथितःकालस्यगतिरीदृशी ३८ एताःकुरुश्रेष्ठजगद्विधातुर्नारायणस्याखिलसत्वधाम्नः ॥ लीलाकथास्तेकथिताःसमासतःकात्स्न्येननाजोप्यभिधातुमीशः ३९ संसारसिंधुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यःप्लवोभगवतःपुरुषोत्तमस्य ॥ लीलाकथारसनिषेवणमंतरेणपुंसोभवेद्विविधदुःखदवार्दितस्य ४० पुराणसंहितामेतामृषिर्नारायणोव्ययः ॥ नारदायपुराप्राहकृष्णद्वैपायनायसः ४१ सवैमह्यंमहाराजभगवान्बादरायणः ॥ इमांभागवतींप्रीतःसंहितांवेदसंमिताम् ४२ एतांवक्ष्यत्यसौसूतऋषिभ्योनैमिषालये ॥ दीर्घसत्रेकुरुश्रेष्ठसंपृष्टःशौनकादिभिः ४३ अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णंविश्वात्माभगवान्हरिः ॥ यस्यप्रसादजोब्रह्मारुद्रःक्रोधसमुद्भवः ४४ त्वंचराजन्मरिष्येतिपशुबुद्धिमिमांजहि ॥ नजातःप्रागभूतोद्यदेहवत्त्वंननंक्ष्यसि ४५ नभविष्यसिभूत्वात्वंपुत्रपौत्रादिरूपवान् ॥ बीजांकुरवद्देहादेर्व्यतिरिक्तोयथानलः ४६

मूलंदर्शयति पुराणेति ४१ संहितोपवेदसाहतात्वज्ञापनायवेदसंमितामिति ४२ ४३ अस्याःविषयमाह अत्रेति कुतोस्याइतरेभ्यःश्रैष्ठ्यं येनादरेणग्राह्यास्यादित्यतोवाह अत्रेति विष्णवभिन्नत्वेन ब्रह्मान्यत्तमःकिंनस्यादित्यत्राह यस्येति अनेनात्मावैपुत्रनामासीदितिवाक्यप्राप्ततदात्मशंकापिदूरीकृतेति ४४ ननुजातोमृतोहमितिबुद्धेर्विक्रियायाःकथंचेतनस्यपरिणामाद्यवस्थाभावइत्याशंक्यासिद्धालोकन्यायेनतस्याविकारित्वमाह त्वंचेति मरिष्येतिसंधिभावेनघटादिनाशवैलक्षण्यंदेहवियोगस्यदर्शयति वैलक्षण्यमेवदर्शयति नेति नजायतेम्रियतेवाकदाचिदित्यादेःदेहवदित्येतत्प्रत्येकमभिसंबध्यते नेदिचत्वंदेहवत्नजातःतर्हिप्रागसन्नेत्याह प्रागिति देहवत्प्रागभूतोनुत्पन्नअद्यदेहवन्नपरिगमासि ४५ देहांतरवन्नभविष्यसिपुत्रपौत्रादिरूपवान्भूत्वाइदंदेहवन्ननंक्ष्यसि कथमिवपुत्रादिरूपवानेतितत्राह बीजेति बीजांकुरपरंपरायथातथा कस्मान्नाशाभावइतितत्राह देहादेरिति हेतुगर्भविशेषणंअत्रापिनिदर्शनंयथानलइति दार्वादेरितिशेषः पुत्रादिरूपत्वेत्वभेदोपिप्राप्तइत्यतोवाह यथाबीजपरंपरायाभेदःप्रमितः तथाप्रकृतइति शेषःप्राग्वत् ४६

ननु जातोमृतइत्यभेदप्रतीतेस्तद्व्यतिरेकः कथमनलदृष्टांतःपरमात्मनिसंगतइवितत्राह स्वप्नइति आत्मनोजीवस्यस्वप्नेयथाशिरश्छेदोयथाविथ्यातथापंचत्वादि दुःखस्यानुभावात्सिद्धमित्याह कस्मादि ति स्वंदेहस्यपंचत्वादिपश्यसीतियस्मात्तत आत्माअजोनजातोऽमरोनमृतश्चेतितस्माद्देहस्यैवजन्मादयोनचेतनस्येतिसिद्धम् ४७ अधुनाप्रसंगात्सामान्यविशेषमरणावस्थामाह घटइति घटेभिन्नेक पालीभूतेघटाकारपरिमितोघटाकाशोनीलिमाकारबहिस्थाकाशःस्यात्पुरायथातथेत्यर्थः एवंदेहेमृतेसतिजीवःसंसारीब्रह्मतत्त्वंयथाकर्मस्वर्गनरकादिकंसंपद्यते घटांतरस्थमहाकाशैकदेशोबहिस्थघटाकाशोभवति यथातथापुराजीवःप्राणधारकः परमात्मांतर्यामीब्रह्मव्याप्तस्वरूपमाप्नोतिघटांतर्गतभूताकाशःपुरायथामहाकाशाधीनःपश्चादपितदधीनतामापद्येत तथाचरमेदेहांतेलिंगशरीरेमृतेनष्टेजीवोमु क्तियोग्यआत्मापरंज्योतिःसंपद्यते अयमर्थोमहाकाशोबहिःस्थश्चघटाद्यंतस्थएवचेति तत्त्वसहितावचनादवगंतव्यइतिब्रह्ममोक्षंपुनरावृत्तिशून्यंवा ४८ प्रकारांतरेणसंसारावस्थामाह मनइति आत्म नोजीवस्यमनःसुरनरादिदेहान्गुणान्कर्माणिआवृत्तिहेतुभूतानिपुण्यपापलक्षणानिचसृजतिआपादयति शब्दादिविषयासक्तिहेतुभूतानिवा एवंविधंमनःसत्किंवाह तदिति मायाजडप्रकृतिः तन्मन उत्पादयतिसृजतइत्यात्मनेपदप्रयोगेणचिन्मिश्रंमनइतिसूचयति ततोजडमनसोजीवस्यसंसारोवर्ततइतिशेषः ४९ कियंतंकालंजन्मात्मकःसंसारइतितत्राह स्नेहेति यावद्यावंतंकालंतैलादिस्नेह द्रव्याधिष्ठानस्थितवर्त्यग्निसंयोगस्तावत्तावंतंकालंदीपस्यदीपत्वंप्रकाशसामर्थ्यं एवंदेहकृतोदेहादिकर्मनिमित्तकृतोभवइत्यन्वयः ५० तैलाद्यभावेनयथादीपादेःशून्यताएवंजीवस्यापिदेहाद्यभावेनशून्य

स्वप्नेयथाशिरश्छेदःपंचत्वाद्यात्मनस्तथा ॥ यस्मात्पश्यसिदेहस्यततआत्माह्यजोऽमरः ४७ घटेभिन्नेयथाकाशआकाशःस्याद्यथापुरा ॥ एवंदेहेमृतेजीवो ब्रह्मसंपद्यतेपुनः ४८ मनःसृजतिवैदेहान्गुणान्कर्माणिचात्मनः ॥ तन्मनःसृजतेमायाततोजीवस्यसंसृतिः ४९ स्नेहाधिष्ठानवर्त्यग्निसंयोगोयावदीयते ॥ तावद्दीपस्यदीपत्वमेवंदेहकृतोभवः ५० रजःसत्वतमोवृत्त्याजायतेनैवनश्यति ॥ नतत्रात्मास्वयंज्योतिर्योव्यक्ताव्यक्तयोःपरः ५१ आकाशवद्ध्रुवाधारोध्रु वोनानामितस्ततः ॥ एवमात्मानमात्मस्थमात्मनैवामृशप्रभो ५२ बुद्ध्यानुमानगर्भिण्यावासुदेवानुचिंतया ॥ चोदितोविप्रवाक्येननत्वांधक्ष्यतितक्षकः ५३ मृत्यवोनोपसर्पंतिमृत्यूनांमृत्युमीश्वरम् ॥ अहंब्रह्मपरंधामब्रह्माहंपरमंपदम् ५४ एवंसमीक्ष्यचात्मानमात्मन्याधायनिष्कले ५५

त्वमापातमत्राह रजइति मनसोरजआदिगुणोपजीवनेनदेहोजायतेइत्यादि तत्रतस्यामवस्थायामपियोऽव्यक्ताव्यक्तयोर्देहप्रकृत्योः परोविलक्षणःसआत्माजीवोनजायतेनवर्धतेननश्यति कुतःस्वयंज्यो तिर्ज्ञानात्मा ५१ इदानीमुपास्तिप्रकारंविधत्ते आकाशइति आकाशवत्ततोव्याप्तोध्रुवाधारोनित्याधारोध्रुवोनित्यश्चयः नानामितः तत्तद्वस्तुपरिमाणपरिमितश्चैवंविधमाहात्म्योपेतमात्मस्थंस्वहृदयकुहर निलयमात्मानंपरमात्मानमात्मनैवसर्वप्रयत्नेनामृश सम्यग्विचार्योपास्स्व प्रभोइत्युपास्तिसामर्थ्यमाह ५२ दुर्मरणदोषदुष्टस्यममदेहत्यागेपिमोक्षोनास्तीतिनाचिंतयेत्याशयेनाह बुद्ध्येति आत्मा स्वस्वेतरवृत्तित्वानाक्रांतनित्यनिष्ठाधिकरणंमेयत्वावात्मवदितिदेहःस्वस्वेतरवृत्तित्वानाक्रांतभित्यानिष्ठाधिकरणंमेयत्वात्घटवदित्यनुमानगर्भिण्यावासुदेवानुचिंतयाहरेर्निरंतरसदुपासनयावर्तमानंत्वांवि प्रकुमारवाक्येनचोदितःप्रेरितस्तक्षकोनधक्ष्यति दृष्टदोषंनापादयतीत्यन्वयः ५३ मृत्यूनांमारकाणांमृत्युंमारकंईश्वरंउपसमीपेस्थितंमृत्यवोनसर्पंतित्वांनप्राप्नुवंति दंशदोषापदर्शनेप्रकारांतरणो पायमाह अहमिति नहन्यतइत्यहं नहीयतइतिवाकदापिनजहातिस्वशक्तिमितिवाएवंविधमीश्वरंविहायकदापिनतिष्ठत्यस्वातंत्र्यादित्यर्थः ५४ उपासनाफलमाह एवमिति एवंविधस्त्वंनिष्कले आत्मनिपरमात्मानंसमाधायसंयुज्यसमीक्ष्यसम्यग्ध्यायन्विषयुक्ताननैःपदेदशंतंतक्षकंलेलिहानंसर्पंनद्रक्ष्यसिइतरसर्पवदितिशेषः आत्मनोहरेःपृथक्स्वातंत्र्येणस्थितंविश्वंशरीरंचपश्यसीत्यन्वयः १६

५६ अवांतरप्रमेयमुपसंहरति एतदिति चेष्टेतिपाठेसाकाधितेनिशेष. ५७ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ छ ॥ श्रीनारायणानुग्रहेणपरीक्षितोदेहावि
योगलक्षणंमरणं जनमेजयस्यपितृभक्तिप्रदर्शनायसर्पयाग.शक्रस्यचशक्रस्यस्वविमानपातोपेक्षांकथयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौपरीक्षितःशुकानुज्ञानदानप्रार्थनाप्रकारंवक्तुमाह एतदिति एतत्पुराणंनिखि
लंपूर्णमात्मानंपश्यतीतिनिखिलात्मदृक्तेनसमस्तस्वामिदृशावा १ सिद्धःसंपादितपुरुषार्थदेहः २ दीनेष्वनुग्रहइतियत्तदिदं ३ कोयमनुग्रहइतितमाह पुराणेति ४ भयाभावेनिमित्तमाह प्रविष्टइतिनिर्वा

दशंतंतक्षकंपादेलेलिहानंविषाननैः ॥ नद्रक्ष्यसिशरीरंचविश्वंचपृथगात्मनः ५६ एतत्तेकथितंतातयथात्वंपृष्टवान्नृप ॥ हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टांकिंभूयःश्रोतुमि
च्छसि ५७ इतिश्रीभा०म०द्वादशस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ सूतउवाच ॥ एतन्निशम्यमुनिनाभिहितंपरीक्षिद्व्यासात्मजेननिखिलात्मदृशासमेन ॥ तत्पा
दपद्ममुपसृत्यनतेनमूर्ध्नाबद्धांजलिस्तमिदमाहसविष्णुरातः १ परीक्षिदुवाच ॥ सिद्धोस्म्यनुगृहीतोस्मिभवताकरुणात्मना ॥ श्रावितोयच्चमेसाक्षादना
दिनिधनोहरिः २ नात्यद्भुतमिदंमन्येमहतामच्युतात्मनाम् ॥ दीनेषुतापतप्तेषुभूतेषुयदनुग्रहः ३ पुराणसंहितामेतामश्रौषंभवतोह्यहम् ॥ यस्यांखलूत
मश्लोकोभगवाननुवर्ण्यते ४ भगवंस्तक्षकादिभ्योमृत्युभ्योनबिभेम्यहम् ॥ प्रविष्टोब्रह्मनिर्वाणमभयंदर्शितंत्वया ५ अनुजानीहिमांब्रह्मन्वाचंयच्छाम्य
धोक्षजे ॥ मुक्तकामाशयंचेतःप्रवेश्यविसृजाम्यसून् ६ अज्ञानंचनिरस्तंमेज्ञानविज्ञाननिष्ठया ॥ भवतादर्शितंक्षेमंपरंभगवतःपदम् ७ ॥ सूतउवाच ॥
इत्युक्तस्तमनुज्ञायभगवान्बादरायणिः ॥ जगामभिक्षुभिःसाकंनरदेवेनपूजितः ८ परीक्षिदपिराजर्षिरात्मन्यात्मानमात्मना ॥ समाधायपरंद
ध्यावस्पंदासुर्यथातरुः ९ प्राक्कूलेबर्हिष्यासीनोगंगाकूलउदङ्मुखः ॥ ब्रह्मभूतोमहायोगीनिःसंगश्छिन्नसंशयः १० तक्षकःप्रहितोविप्राःक्रुद्धेनद्विज
सूनुना ॥ हंतुकामोनृपंगच्छन्ददर्शपथिकाश्यपम् ११ तंतर्पयित्वाद्रविणैर्निवर्त्यविषहारिणम् ॥ द्विजरूपप्रतिच्छन्नःकामरूपोऽदशन्नृपम् १२ ब्रह्म
भूतस्यराजर्षेर्देहोहिगरलाग्निना ॥ बभूवभस्मसात्सद्यःपश्यतांसर्वदेहिनाम् १३ हाहाकारोमहानासीद्भुविखेदिक्षुसर्वतः ॥ विस्मिताह्यभवन्सर्वेदेवा
सुरनरादयः १४ देवदुंदुभयोनेदुर्गंधर्वाप्सरसोजगुः ॥ ववृषुःपुष्पवर्षाणिविबुधाःसाधुवादिनः १५ जनमेजयःस्वपितरंश्रुत्वातक्षकभक्षितम् ॥ यथा
जुहावसंक्रुद्धःसर्पान्सत्रेसहद्विजैः १६ सर्पसत्रेसमिद्धेग्नौदह्यमानान्महोरगान् ॥ दृष्ट्वेंद्रंभयसंविग्नस्तक्षकःशरणंययौ १७ नापश्यत्तक्षकंतत्रराजापारीक्षि
तोद्विजान् ॥ उवाचतक्षकःकस्मान्नदह्येतोरगाधमः १८ तंगोपायतिराजेंद्रइंद्रःशरणमागतम् ॥ तेनसंस्तंभितःसर्पस्तस्मान्नाग्नौपतत्यसौ १९

णमानंदंप्राकृतशरीररहितंवा ५ कामानामाशयःशयनंयस्मात्तच्चेतोनिगृह्याधोक्षजेप्रवेश्ये ६ क्षेमंमंगलं क्षेमोनामामरक्षायांमोक्षेप्यर्थीतुमंगलइतियादवः ७ ८ अस्पंदासुर्निश्चलेंद्रियःस्थिरपंचप्रा
णशून्येंद्रियइत्यर्थः ९ ब्रह्मणिभूतः १० हेविप्राः ११ १२ अहिगरलाग्निनासर्पविषाग्निना १३ १४ १५ कथांतरमारभ्यते जनमेजयइत्यादिना १६ १७ तत्रयज्ञेकुंडाग्नौ १८ १९

हेविंभाःपात्यतामितिशेषः २० मरुत्वतामरुद्भिर्युक्तेन २१ ब्रह्मोदिताक्षेपैःब्राह्मणोत्कर्षणमंत्रवचनैः २२ आंगिरसोंगिरोगोत्रप्रभवः किमित्यत्रेंद्रेणोपेक्षाकारिस्वपातेनहींद्रस्यब्राह्मणेभ्योभिभवोभवेद्देवो त्तमत्वादितिशंकानकार्या जनमेजयस्यस्वसंतानोद्भवत्वेनतत्प्रीतिकामेनेंद्रेणेयमुपेक्षाकृता स्वसंतानोद्भवंकीर्त्यायाजयन्जनमेजयं । शक्रोप्यशक्तवद्धृष्टॊरिंद्रआसीदुपेक्षकः । एवमेवकर्षणाद्वकीर्तियोजय तामुना । कृतोपेक्षामहेंद्रेणकिमुविष्णुःपरात्परः । तस्माद्विष्णोरशक्यंनभूतभव्यभवत्स्वपि । नचानिष्टंगुणैरेवपूर्णोनारायणःसदेति २३ अथतस्मात् २४ मरणंदेहवियोगलक्षणंगतिःपरलोकावाप्तिलक्ष णास्वेनस्वतंत्रेणहरिणैवोद्बोधितेनस्वानुष्ठितेनकर्मणातेनस्वकर्मोद्बोधकेनहरिणाविनासुखदु.खयोःप्रदातान्योनास्ति २५ कर्मण.कारणत्वेसर्पादिनामृतोविष्णुमित्रइतिकथमुपपद्यतेत्याशंक्यतेपिकर्मनि मित्तीकृत्यकारणमितिभावेनाह सर्पेति आदिशब्देनवृक्षादिभ्यःपतनंगृह्यते सुखादिभोगहेतुत्वाच्चकर्मप्रधानकारणमित्याह भुंक्तइति २६ फलितमाह तस्मादिति संस्थीयेतसमाप्तंभवतु आभिचारिकं जनोपद्रवकारकंकर्म एकस्यापराधेनानपराधिबहुजननाशेनपापमेवस्यादितिभावेनाह सर्पाइति ननुतज्जातित्वात्तक्षकापराधएषामपराधस्तस्मादनागसोनस्युः । एकःपापानिकुरुतेफलंभुंक्तेमहाजनः । इ त्याशंक्यतक्षकस्याप्यपराधोनास्तिदैवेनतद्दर्शनेनस्वकृतकर्मपूर्वकेणपरीक्षितोमरणस्यप्राप्तत्वादितिभावेनाहजनैरिति दिष्टंदैवकृतंकर्मफलम् २७ इत्यादियुक्तिपूर्वकेणवचसा वाक्पतिंबृहस्पतिं वाग्भिर्बृहती

पारीक्षितइतिश्रुत्वाप्राहर्त्विजउदारधीः ॥ महेंद्रस्तक्षकोविप्रानाग्नौकिमितिपात्यते २० तच्छ्रुत्वाजुहुवुर्विप्राःसहेंद्रंतक्षकंमखे ॥ तक्षकाशुपतस्वेहस हेंद्रेणमरुत्वता २१ इतिब्रह्मोदिताक्षेपैःस्थानादिंद्रःप्रचालितः ॥ बभूवसंभ्रांतमतिःसविमानःसतक्षकः २२ तंपतंतंविमानेन सहतक्षकमंबरात् ॥ विलो क्यांगिरसःप्राहराजानंतंबृहस्पतिः २३ नैषत्वयामनुष्येंद्रवधमर्हतिसर्पराट् ॥ अनेनपीतममृतमथायमजरामरः २४ जीवितंमरणंजंतोर्गतिःस्वेनैवकर्म णा ॥ राजंस्तेनविनानान्योप्रदातासुखदुःखयोः २५ सर्पचोरादिवह्न्यंबुक्षुत्तृड्व्याध्यादिभिर्नृप ॥ पंचत्वमृच्छतेजंतुर्भुंक्तेआरब्धकर्मच २६ तस्मा त्सत्रमिदंराजन्संस्थीयेताभिचारिकम् ॥ सर्पाअनागसोदग्धाजनैर्दिष्टंहिभुज्यते २७ इत्युक्तःसतथेत्याहमहर्षेर्मानयन्वचः ॥ सर्पसत्रादुपरतःपूजयामास वाक्पतिम् २८ सैषाविष्णोर्महामायाबाध्ययाबाधकलक्षणा ॥ ययामुह्यंत्यस्यैवात्माभूतेषुगुणवृत्तिभिः २९ नयत्रदुर्भाव्यतयाविराजतेमायात्मवादेस कृदात्मवादिभिः ॥ नयाद्विवादोविविधस्तदाश्रयोमनश्चसंकल्पविकल्पवृत्तियत् ३०

तिश्रुतेः तद्गृहतोःकरपत्योश्चोरदेवत्वयोरितिसुट्तल्लोपश्च २८ सुखादेर्जीवादृष्टमेवमुख्यंकारणंनान्यदित्याशंकांपरिहरति सैषेति याद्दृष्टोद्बोधिकासैषामहामायामहदपरिमितंमाहात्म्यंतस्यविष्णोस्तस्मात्र दुर्गाप्रोच्यते बाध्येस्थितत्वाद्बाध्यात्मत्वेनजानाति सत्वादिगुणवृत्तिभिःकारणैर्भवविषयवृत्तिभिर्व्यापारैरितिशेषः २९ मुह्यत्यात्मापरमात्मेतिशंकामपाकरोति नेति आत्मवादिभिःउपनिषद्वि चारचतुरैःपुरुषैःअसकृद्बहुवारमात्मवादेपरमात्मविचारेकृतेसतिमायामोहनशक्तिर्यत्रहरौनाविराजतेमोहकत्वेननप्रवर्ततेअन्यैर्दुर्विभाव्यतयास्थिताउपक्रमादितात्पर्यलिंगैः क्रियमाणएवविचारोनिर्णायकोनतु यथाप्रतीतार्थइत्याह नेति विविधोयाद्विवादःतदाश्रयोब्रह्मविषयोनभवति यद्वाचानभ्युदितमितिश्रुतेः तर्हिमनमसमर्थंस्यमनसोविषयत्वंस्यादत्राह मनश्चेति चोप्यर्थः मनोपियद्ब्रह्मनविषयीकरो ति यन्मनसानमनुतइतिश्रुतेः संकल्पविकल्पाभ्यांवृत्तिर्यस्यतत्तथाअनेनमनसोऽस्थिरत्वेनविषयीकरणसामर्थ्यंनास्तीतिभूचितं मनसावाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरतीतिश्रुतेः वाचोपिविषयोने तिकिंवक्तव्यमितिकैमुत्यन्यायोप्यदर्शि अत्रवागादिशब्देनतदभिमानिदेवताव्यवादिरर्थंततासांजडत्वेनप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ३०

सृज्यंविश्वंयत्रनवर्ततेबाधकतयेतिशेषः उभयोर्देवासुरयोःपरंविलक्षणंआनंदलक्षणंश्रेयःसृजतादददतायेनवैषम्यनैर्घृण्येनाप्येतेइतिशेषः त्रिभिःसत्वादिगुणैर्धर्मार्थकामैर्वान्वितोजीवःस्वयंयत्रनकंचनवि शेषमापादयतीतिशेषः यस्तदेतत्ब्रह्मजानातितन्मुनिः सज्ञानीषडूर्मीन्निषिध्याविरमेतकृतार्थादितिशेषः कीदृशंब्रह्मउत्सादितबाध्यबाधकंउत्सादितौबाध्यबाधकौयेनतत्तथा ३१ किंतत्स्वरूपंब्रह्मेति तत्राह परंपदमिति यन्नेतिनेतीत्यतदुत्सिसृक्षवोविचक्षणाःयदेवंस्थितंतद्वैष्णवंपदमामनंतितदंगीत्यन्वयः कीदृशंतस्मिन्नेवसमाहितैःकरणैरवसितंसम्यग्वशीकृतम् ३२ अत्रप्रमाणमाह तदेतदिति ३३ अतिवादान्दुष्टवचनानि ३४ श्रेयःप्राप्तौतस्मादिदंप्रकृष्टसाधनमित्याशयेनाह नमइति श्रीकृष्णचरणारविंदप्रणतिस्मरणपूर्वकंभागवतपुराणलक्षणसंहिताश्रवणमननादिकंमुख्यसाधनमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ भगवन्माहात्म्यप्रकटनायतत्प्रेरितेनचतुर्मुखेननादादिवेदांतशब्दराशिमुद्धृत्याध्यापनेनपुत्रेभ्योविश्राणनंत च्छिष्येभ्योविभज्यदानमनुयुगंपुनरपितद्विभागंपुराणप्रवर्तनंचानिगदतिअनेनाध्यायेन तत्रादौशौनकः सूतंवेदविभागंपृच्छति पैलादिभिरिति वेपदेनवेदादरभिव्यक्तिर्मूलवेदविभक्तिश्चकथंकेनेतिसूचयति व्यासशिष्यैरित्यनेनकस्मिन्युगेकिंविभक्तवदान्यस्यत्वतांविभक्तानिति वेदाचार्यैरित्यनेनवेदोपयोगिकल्पप्रणयननिपुणैरिति महात्मभिरित्यनेनतपोबलाद्वेददर्शनसमर्थैरिति अभिधेहीत्यनेनान्वर्थ

नयत्रसृज्यंसृजतोभयोःपरंश्रेयश्चजीवस्त्रिभिरन्वितःस्वयम् ॥ तदेतदुत्सादितबाध्यबाधकंनिषिध्यचोर्मीन्विरमेततन्मुनिः ३१ परंपदंवैष्णवमामनंतितद्यन्नेतिनेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः ॥ विसृज्यदौरात्म्यमनन्यसौहृदाहृदोपगुह्यावसितंसमाहितैः ३२ तदेतदधिगच्छंतिविष्णोर्यत्परमंपदम् ॥ अहंममेतिदौर्जन्यंनयेषांदेहगेहजम् ३३ अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकंचन ॥ नचेमंदेहमाश्रित्यवैरंकुर्वीतकेनचित् ३४ नमोभगवतेतस्मैकृष्णायाकुंठमेधसे ॥ यत्पादांबुरुहध्यानात्संहितामध्यगामिमाम् ॥ ३५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा०द्वादशस्कंधेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ शौनकउवाच ॥ पैलादिभिर्व्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः ॥ वेदाश्चकतिधाव्यस्ताएतत्सौम्याभिधेहिनः ॥१॥ सूतउवाच ॥ समाहितात्मनोब्रह्मन्ब्रह्मणःपरमेष्ठिनः ॥ हृद्याकाशादभून्नादोवृत्तिरोधाद्विभाव्यते २ यदुपासनयाब्रह्मन्योगिनोमलमात्मनः ॥ द्रव्यक्रियाकारकाख्यंधूत्वायांत्यपुनर्भवम् ३ ततोभूत्त्रिवृदोंकारोयोव्यक्तप्रभवःस्वराट् ॥ यत्तल्लिंगंभगवतोब्रह्मणःपरमात्मनः ४

नामपूर्वकंवदेति १ तत्रादौसूचितःसूतःप्रश्नपरिहर्तुंकथामाह समाहितात्मनइति संसमीचीनोनिर्दुःखानंदानुभवेहरावाहितआत्मामनोयस्यसतथातस्य ब्रह्मपदस्यानेकार्थत्वात्तद्वैलक्षण्यार्थमाह परमे ष्ठिनइतिशब्दस्याकाशविशेषगुणत्वेनततोभिव्यक्तिर्युक्तेतिसूचयति हृद्याकाशादिति तत्सत्वेकिंप्रमाणमत्राह वृत्तिरोधादिति सनादःसर्वेंद्रियवृत्तिस्तंभाद्घ्राणवृत्तिनिरोधाच्चाविभाव्यतेज्ञायते योगिनेति शेषः २ किममुनानादेनशून्यकल्पेनफलमिततत्राह यदुपासनयेति यस्यनादस्योपासनयायोगिनोद्रव्याणिपंचभूतानितन्निर्मितदेहोवा क्रियाकर्मेंद्रियं कारकंज्ञानेंद्रियंएभ्यआरुह्यातंप्रकाशितंउत्पन्न मितियावत्आत्मनोमनसोमलधूत्वाअपुनर्भवंमोक्षंयांतीत्यन्वयः क्लीबनपुंसकास्याऽयंनादोब्रह्मविनिर्मितः । घंटादिनादसदृशोमुक्तिस्वर्गादिदोविभुरितिवचनादपुनर्भवंतारतम्योपेतंफलमाप्नुवंतीतिभावः ३ ततोनादात्घंटानादानुकारात् त्रीन्अकारोकारमकाराख्यान्वर्णान्वृणोतीतित्रिवृत् ओंकारोभूदभिव्यक्तःअव्यक्तस्यप्रपंचस्वप्रभवउत्पत्तिर्यस्यसतथा भूतभवद्भविष्यदितिसर्वमोंकारएवेतिश्रुतेः व र्णपक्षेअव्यक्तस्यहरेःसकाशात्प्रभावोयस्यसतथा स्वतएवराजतीतिस्वराट्स्वयंप्रकाशमानइत्यर्थः स्वपरमात्मानराजयतीतिवा एतदेवाह यत्तदिति यत्तदोंकाराख्यंवस्तुहरेर्लिंगंज्ञापकं ओंतत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतः ओंकारोवाचकस्तस्यतद्गुणोवर्ताइतिवचनात् चतुर्मुखब्रह्मव्यावृत्तयेपरमात्मनइति ४

अंऊनंयोपयातिदैत्यादेरितिशून्यंपरंब्रह्मपश्यतीतिशून्यदृक् सोब्रह्मापरोक्षीयश्चसुप्तःब्रह्मप्राप्तःसइमंस्फोटंप्रणवलक्षणंध्वनिंशृणोति कइवश्रोतेवभगवानिव श्रोतामताइतिश्रुतेः अनेनास्यसर्वोपशाण मुक्तंभवति· किंचयेनोंकारेणवाग्वेदलक्षणाव्यज्यतेअकारस्यप्रणवात्मकत्वादकारोवैसर्वावागितिश्रुतेःप्रणवस्यवेदादित्वादकारस्यापिसर्वादित्वादाप्नेरादिमत्त्वाद्वेतिश्रुतेः आत्मनःपरमात्मनःउत्पद्यमान आकाशोयस्यव्यक्तिःस्थानं आत्मनआकाशःसंभूतइतिश्रुतिःआकाशात्सर्वमुत्पद्यतइतिच ५ पूर्वंलिंगत्वेनतद्विषयत्वमुक्तंअधुनावाचकत्वेनाह स्वधाम्नःस्वप्रकाशस्य ॐकाररूपसर्वानिगमतत्त्वमाह स इति सओंकारःसनातनंसदातनंसर्वमंत्रोपनिषद्वेदानांबीजंफललक्षणांकुरजनकशुक्रस्थानीयंदीर्घघंटानादवदविच्छिन्नत्वेनोच्चार्यमाणंसर्वमंत्रादीनांजप्तानांफलदानसामर्थ्यं जनयतीतिभावः ६ त्रि वृदित्युक्तंविवृणोति तस्येति अकाराद्यास्त्रयोवर्णास्तस्योंकारस्यावयवाआसन्नित्यन्वयः हेत्यनेनसोयमात्माध्यक्षरमोंकारोधिमात्रंपादानांमात्राःअकारोकारमकाराइत्यादिप्रसिद्धिमाहयद्वावृत्त्य भिव्यक्तौप्रत्यारंभःक्रियतइतिसूचयति । प्रत्यारंभे प्रसिद्धौहेत्यभिधानं एभ्यःभूर्भुवःस्वरितिनामाभिव्यक्तिवक्ति धार्यतइति यैरकाराद्यैस्त्रयोभावाव्याहृतिलक्षणाधार्यंतेव्याहृतिभ्योक्षरसमाम्नायोव्य ज्यतेज्ञानादिगुणानामर्थोविषयभूतेहरौवृत्तिर्येषांतेतथोक्ताः सर्ववेदोक्तगुणार्णवनारायणलीलाव्याहरणाद्व्याहृतयइत्यर्थः यद्वाभूरादिलोकेषुशब्दादिगुणानांभोगलक्षणप्रयोजनप्रवर्तकाः ७ ततोव्याहृति

शृणोतियइमंस्फोटंसुप्तःश्रोतेवशून्यदृक् ॥ येनवाग्व्यज्यतेयस्यव्यक्तिराकाशआत्मनः ५ स्वधाम्नोब्रह्मणःसाक्षाद्वाचकःपरमात्मनः ॥ ससर्वमंत्रोपनि षद्वेदबीजंसनातनम् ६ तस्यहासंस्त्रयोवर्णाअकाराद्याभृगूद्वह ॥ धार्यंतेयैस्त्रयोभावागुणानामर्थवृत्तयः ७ ततोक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः ॥ अंतस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ८ तेनासौचतुरोवेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ॥ सव्याहृतिकान्सोंकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ९ पुत्रानध्यापय त्तांस्तुमहर्षीन्ब्रह्मकोविदान् ॥ तेतुधर्मोपदेष्टारःस्वपुत्रेभ्यःसमादिशन् १० तेपरंपरयाप्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ॥ चतुर्युगेष्वथव्यस्ताद्वापरादौ महर्षिभिः ११ क्षीणायुषःक्षीणसत्त्वान्दुर्मेधान्वीक्ष्यकालतः ॥ वेदान्ब्रह्मर्षयोव्यस्यन्हृदिस्थाच्युतनोदिताः १२ अस्मिन्नप्यंतरेब्रह्मन्भगवाँल्लो कभावनः ॥ ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितोधर्मगुप्तये १३ पराशरात्सत्यवत्यामंशांशकलयाविभुः ॥ अवतीर्णोमहाभागवेदंचक्रेचतुर्विधम् १४ ऋ ग्यथर्वयजुःसाम्नांराशीनुद्धृत्यवर्गशः ॥ चतस्रःसंहिताश्चक्रेसूत्रैर्मणिगणानिव १५

भ्योक्षरसमाम्नायमकारादिहकारांतानामक्षराणांसमीचीनंसंप्रदायंगुरुपारंपर्यक्रममसृजदित्यन्वयः । कोसौक्रमइतितंस्पष्टयति अंतस्थेति यरलवाअंतस्थाः शषसहाऊष्माणः अचःस्वराः कादयोमाव सानाःस्पर्शाः । एकमात्रोभवेद्ध्रस्वोद्विमात्रोदीर्घउच्यते । त्रिमात्रस्तुप्लुतोज्ञेयोव्यंजनंत्वर्धमात्रकंइत्यतआदिशब्दोविवृतः ८ तेनाक्षरसमाम्नायेनसव्याहृतिकान्भूर्भुवःसुवरितिवाएतास्तिस्रोव्याहृतयइत्या दिव्याहृतिसहितान्सोंकारानोमित्येतदक्षरमिदंसर्वमित्याद्योंकारसहितान् विनियोगमाह चातुर्होत्रेति चतुर्भिर्होतृभिःक्रियमाणंकर्मचातुर्होत्रम् ९ ब्रह्मकोविदान्वेदविचारविचक्षणान् तेपुनः १० तेवेदाःचतुर्युगेषुतत्तच्छिष्यैःपरंपराप्राप्ताःयथाचतुर्मुखेनाधीताअध्यापितास्तथा अध्ययनंप्राप्ताइत्यर्थः । उक्तापवादमाह अथेति अथत्रेतानंतरंद्वापरादौमहर्षिभिर्वेदाव्यस्ताअभवन् ११ एतदेवविवृणोति क्षीणायुषइति नन्वेषांस्वातंत्र्यमागतंतावितत्राह हृदिस्थेति १२ ननुसत्यवतीसुतेनवेदाःकस्मिन्युगेव्यस्ताइत्यत्राह अस्मिन्निति अस्मिन्श्राद्धदेवमन्वंतरे १३ १४ एतदेवविवृणोति ऋगिति ऋगादीनांराशीन्वर्गशोवर्गसंख्ययोद्धृत्यचतस्रःसंहिताश्चक्रे सूत्रैःस्यूतान् १५

तासांसंहितानांमध्येएकैकाम् १६ एकैकामित्युक्तंविशिनष्टि पैलायेति १७ तथासाम्नाम्पुद्धृतांछंदोगसंहितांजैमिनयेप्राह १८ १९ इंद्रप्रमितिरपिस्वसंहितांचतुर्द्धाव्यस्यविभज्यशि ष्याभ्याम्नानिर्दिशति बोध्यायेति हेभार्गवइंद्रप्रमितिरपिआत्मवान्परमात्मज्ञानी २० कविनाम्नामांडूकेयमृषिंचस्वसंहितांअध्यापयत्तस्यमांडूकेरस्य २१ तस्यसुतोवेदमित्रस्यपुत्रः वात्स्यादिषुपंचसु अध्यादात् २१ तस्यशाकल्यस्यशिष्यःसनिरुक्तांनिरुक्तसंहितां २३ बाष्कलिःपूर्वोक्तबाष्कलपुत्रःप्रतिशाखाभ्यःपूर्वोक्तसर्वशाखाभ्यः उद्धृत्यवालखिल्याख्यसंहितांचक्रेतांनाम्नावालखि ल्यसंहितांबालायनिप्रभृतयोदधुःअधीतवंतः २४ उक्ताएताःसंहितानाम्नाविशिनष्टि बह्वृचाइतिऋग्वेदसंहिताः किमनेनछंदसांव्यासेनश्रुतेनाधीतेनानिःश्रेयसानुपयुक्तेनेतितत्राह श्रुत्वेति २५ चरकास्तीर्थसेवकाःअध्वर्यवोयज्ञकर्मणिनिपुणाःऋत्विग्विशेषाः २६ तस्यवैशंपायनस्यशिष्योयाज्ञवल्क्योगुरुमित्याह हेभगवन्गुरोब्रह्महत्यांहःक्षपणायव्रतंचेरुरितियस्मात्तस्मादहःअल्पसारा

तासांसचतुरःशिष्यानुपहूयमहामतिः ॥ एकैकांसंहितांब्रह्मन्नेकैकस्मैददौविभुः १६ पैलायसंहितामाद्यांबह्वृचाख्यामुवाचह ॥ वैशंपायनसंज्ञायनिग दाख्यंयजुर्गणम् १७ साम्नांजैमिनयेप्राहतथाछंदोगसंहिताम् ॥ अथर्वांगिरसींनामस्वशिष्यायसुमंतवे १८ पैलःस्वसंहितामूचेइंद्रप्रमितयेमुनिः ॥ बाष्कलायचसोप्याहशिष्येभ्यःसंहितांस्वकाम् १९ चतुर्धाव्यस्यबोध्यायययाज्ञवल्क्यायभार्गव ॥ पराशरायाग्निमित्रेइंद्रप्रमितिरात्मवान् २० अ ध्यापयत्संहितांस्वांमांडूकेयमृषिंकविम् ॥ तस्यशिष्योवेदमित्रःसौभर्यादिभ्यऊचिवान् २१ शाकल्यस्तत्सुतस्तांतुपंचधाव्यस्यसंहिताम् ॥ वात्स्य मौद्गल्यशालीयगोमत्यशिशिरेष्वधात् २२ जातूकर्ण्यश्चतच्छिष्यःसनिरुक्तांस्वसंहिताम् ॥ व्यलीकपैंगिपैलालविरजेभ्योददौमुनिः २३ बाष्कलिः प्रतिशाखाभ्योवालखिल्याख्यसंहिताम् ॥ चक्रेबालायनिर्गाम्यकासाराश्चैवतांदधुः २४ बह्वृचाःसंहिताह्येताएभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ॥ श्रुत्वैतच्छंदसां व्यासंसर्वपापैःप्रमुच्यते २५ वैशंपायनशिष्यावैचरकाध्वर्यवोभवन् ॥ यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहःक्षपणायगुरोर्व्रतम् २६ याज्ञवल्क्यस्तुतच्छिष्यआहाहोभगव न्कियत् ॥ चरितेनाल्पसाराणांचरिष्येहंसुदुष्करम् २७ इत्युक्तोगुरुरप्याहकुपितोयाह्यलंत्वया ॥ विप्रावमंत्राशिष्येणमदधीतंत्यजाश्विति २८ देवरा तसुतःसोपिछर्दित्वायजुषांगणम् ॥ ततोगतोथमुनयोददृशुस्तान्यजुर्गणान् २९ भूत्वातित्तिरयोब्रह्मंस्तल्लोलुपतयाददुः ॥ तैत्तिरीयाइतियजुःशाखाआ सन्सुपेशलाः ३० याज्ञवल्क्यस्ततोब्रह्मन्छंदांस्यधिगवेषयन् ॥ गुरोरविद्यमानानिसूपतस्थेर्कमीश्वरम् ३१ याज्ञवल्क्यउवाच ॥ ॐनमोभगवतेआ दित्यायाखिलजगदात्मस्वरूपेणकालरूपेणचचतुर्विधभूतनिकायानांब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानामंतर्हृदयेषुबहिरपिआकाशइवोपाधिनाव्यवधीयमानोभगवा नेकएवक्षणलवनिमेषाद्यवयवोपचितसंवत्सरगणेनतोयादानविसर्गाभ्यामिमांलोकयात्रामनुवहति १

णामेतेषांचरितेनकियत्किंप्रयोजनंस्यादहंदुश्चरंव्रतंचरिष्येकरिष्यामीति २७ ततोगुरुणाकिमुक्तमत्राह इतीति विप्रावमंताब्राह्मणावज्ञाकर्ताशिष्येणत्वयालं इतोयाहिकिंचमदधीतंआशुत्य जत्यजेति. २८ देवरातसुतःयाज्ञवल्क्यः ततोगुरुकुलात् २९ तल्लोलुपतयायजुर्गणग्रहणेच्छावत्त्वेनाददुःस्वीचक्रुः ३० छंदांस्यधिगवेषयन्नभ्येतुंमृगयन्नर्कंपरमानंदरूपत्वादाद्रियमाणोर्च नाचसूर्यंउपस्थितवान्चतत्रासामानमीश्वरंनारायणंसुष्टूपतस्थेतुष्टाव ३१ ॐब्रह्मनाम्ने ॥ ॐस्याद्ब्रह्मण्यनुज्ञायामितियादवः अथकस्मादुच्यतेब्रह्मेतिबृंहतोह्यस्मिन्गुणाइतिश्रुतेः गुणैरोतत्वादोंकार

स्याप्ययमेवार्थः इममेवार्थं सूचयति भगवत इति भगवते षड्गुणपूर्णाय अयं वसिष्ठादिविदितो नितमो भगवानित्याह आदित्याय आदिभवाय पुरातनाय यद्वा अखंडितैश्वर्याय एतत् द्वयमुपपादयति अखिलेति योभगवान्ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां अंडजादिभेदेन चतुर्विधभूतसमूहानां हृदयेष्वखिलजगदात्मस्वरूपेण समस्तजगदंतर्यामिस्वरूपेण स्थितो बहिरपि क्षणलवनिमेषाद्यवयवोपचितसंवत्सरग णलक्षणेन कालरूपेण आकाशइव अव्यवधीयमानः तोयादानविसर्गाभ्यामित्यर्थः यस्य आदानं शोषणं विसर्गो वृष्टिस्ताभ्यामिमां लोकयात्रामनुवहति यद्वा घटाद्युपाधिना आकाशइव सुरनरादिशरीरोपाधि नाप्यव्यवधीयमानः परिच्छिद्यमान इति १ हे विबुधर्षभ हे सवितः तव यदद्रामंडलमनुसवनं तपति प्रकाशते इह वाव इत्यलंकारार्थः हे तपन प्रकाशनशील तत्समभिधीमहि सम्यक् चिंतयामः कीदृ शं मंडलं अहरहराम्नायविधिना वेदोक्तप्रकारेणोपतिष्ठमानानां सेवमानानामखिलानां दुरितानां दुष्पापानां दुःसहानां वृजिनानां दुःखानां बीजानि दुष्कर्माण्यवभर्जयितुं शीलमस्यास्तीति अस्मिन्नेवार्थे ल्युट्प्र त्ययः २ इह भुवि यो वाव स्वनिकेतनानां स्वाश्रयाणां स्थिरचरनिकराणामात्मा स्वामी अंतःस्थित्वा सुखप्रेरकश्च तत्त्वमनारोपितस्वभावः स्वयं तेषामनात्मनः अचेतनप्रायान्मनइंद्रियासुगणान्प्रचोदयति प्रेर यति अनेन विशेषणद्वयेन तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयादित्ययं विवृतः यो नो धियो ज्ञानसाधनत्वादिंद्रियाणि प्रचोदयात्तस्य सवितुर्जगत्स्रष्टुः भर्गः सकलदुःखबीजभर्जनं वरे ण्यं रमणीयं तन्मंडलं धीमहीति आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति ३ अतिकरालं वदनं यस्य स तथा स एवांधकारः अज्ञानलक्षणः स तन्नाम्ना अजगरग्रहेण गृहीतं ग्रस्तं मृतकमिव शव

यदिहवावविबुधर्षभ सवितरदस्तपत्यनुसवनमहरहराम्नायविधिनोपतिष्ठमानानां अखिलदुरितवृजिनबीजावभर्जनं भगवतः समभिधीमहि तपनमंडलम् ॥ २ यइहवावस्थिरचरनिकराणां स्वनिकेतनानां मनइंद्रियासुगणाननात्मनस्त्वं स्वयमात्मांतर्यामी प्रचोदयति ३ यएवेमं लोकमतिकरालवदनांधकारसं ज्ञाजगरग्रहगृहीतं मृतकमिव विचेतनमवलोक्यानुकंपया परमकारुणिक ईक्षयैवोत्थाप्याहरहरनुसवनं श्रेयसि स्वधर्माख्यात्मावस्थाने प्रवर्तयत्यवनिमिषा धिपतिरसाधूनां भयमुदीरयन्नटति परित आशापालैस्तत्र तत्र कमलकोशांजलिभिरुपहृतार्हणः ४ अथह भगवंस्तव चरणनलिनयुगलं त्रिभुवनगुरु भिरभिवंदितमहमयातयामयजुष्काम उपसरामीति ५ सूत उवाच ॥ एवं स्तुतः स भगवान्वाजिरूपधरो रविः ॥ यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादि तः ३२ यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पंच सुतैर्विभुः ॥ जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यंदिनादयः ३३ जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमंतुस्तनयो मुनेः ॥ सुम न्वांस्तत्सुतस्ताभ्यामेकैकां प्राह संहिताम् ३४ सुकर्मा चापि तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान् ॥ सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो द्विजः ३५

वद्विचेतनकल्पमिमं लोकं जनमवलोक्य पद्रवीकृतचित्तवृत्त्या परमकारुणिको यो भवानीक्षयैव कटाक्षनिरीक्षणेनैवतमुत्थाप्यानुदिनमात्मनः परमात्मनो वस्थानं प्राप्तिर्यस्मात्तत्तथा तस्मिन्स्वधर्माख्ये श्रेयसि प्रवर्त यत्येव चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेरिति श्रुतेः कालप्रणायकोपश्च भवानाशापालैरिंद्रादिभिः कमलकुड्मलांजलिभिस्तत्र तत्र समुपाचितोऽसाधूनां भरणभयमुदीरयन्परितः अटति परिव र्तते आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षमिति श्रुतेः तस्मै तुभ्यं नम इति पूर्णान्वयः ४ स्वाभिप्रायमुद्घाटयति अथेति यस्मादयातयामयजुष्कामोऽथ तस्मात्त्रिभुवनगुरुभिरभिवंदितं तव चरणनलिनयुगल मुपसरामि शरणं गतोऽस्मीति तुष्टाव इत्यर्थः ५ वाजिरूपधरः अश्वरूपधरः अयातयामानि अगतसाराणि वीर्यवंतीत्यर्थः ३२ वाजसनः सूर्यस्ततः आगताः शाखा वाजसन्यः ताः शाखाः काण्वादयो माध्य दिनादयश्च ३३ सामगायतीति सामगः तस्य जैमिनेस्तनयः सुमंतुर्नाम तस्य सुमंतोः सुतः सुमन्वान्नाम ताभ्यां सुमंतुसुमन्वभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकामेकां प्राह ३४ सुकर्मापि तस्य जैमिनेः शिष्य स हानिबुद्धज्ञावान्सामवेदाख्यतरोः साम्नां सहस्रं संहितारूपं भेदं चक्रे ३५

कौसल्यःकोसलपुत्रः हिरण्यनाभश्चपौष्यंजिश्चसुकर्मणःशिष्यौजगृहतुःसामशाखामितिशेषः . अन्यआवंत्यउदीच्यश्चसामशाखांजगृहतुरितिशेषःपौष्यंज्यावंत्ययोश्चापिसामगाःपंचशतानिशिष्याआसन् ३६ ३७ तेषांसमुदितानांमतानांनामानीतिपौष्यंजिशिष्यालौगाक्ष्यादयःनाम्नाशतंशतंसंहिताजगृहुः३८ हिरण्यनाभस्यशिष्यःनाम्नाकृतःचतुर्विंशतिसंहिताःस्वशिष्येभ्यऊचेशेषाअन्याःसंहिताआत्मज्ञानवानावंत्यःस्वशिष्येभ्यऊचे ३९ सोपिसुमंतोःशिष्योपिपप्थ्याय ४० कुमुदादयःपथ्यशिष्याः ४१ बभ्रुसैंधवायनौपथ्यशिष्यस्यअंगिरसोंगिरोगोत्रेविद्यमानस्यशुनकस्यशिष्यौअधीयेतांअधीतवंतौशुनकस्तुद्विधाकृत्वाददावेकांतुबभ्रवे। द्वितीयांसंहितांप्रादात्सैंधवायनसंज्ञितेइति सावर्ण्याद्याश्चसैंधवादीनांशिष्याः ४२ आथर्वणाचार्याःअथर्ववेदाचार्याःपाठतोर्थतश्चाथर्ववेदप्रवर्तकाइत्यर्थः पौराणिकान्पुराणाचार्यान् ४३ ४४ मत्पितुर्मुखात्पुराणसंहितामधीयंत त्रय्यारुण्यादयःकथंएकैकामधीतवंतःत्वंतुकथंसर्वानधीतवानितितत्राह अहमिति अहमेतेषांशिष्यःसर्वापुराणसंहिताम्पठं ४५ व्या

हिरण्यनाभःकौसल्यःपौष्यंजिश्चसुकर्मणः ॥ शिष्यौजगृहतुश्चान्यआवंत्योब्रह्मवित्तमः ३६ उदीच्याःसामगाःशिष्याआसन्पंचशतानिवै ॥ पौष्यंज्यावंत्ययोश्चापितांश्चोदीच्यान्प्रचक्षते ३७ लौगाक्षिर्मांगलिःकुल्यःकुसीदःकुक्षिरेवच ॥ पौष्यंजिशिष्याजगृहुःसंहितास्तेशतंशतम् ३८ कृतोहिरण्यनाभस्यचतुर्विंशतिसंहिताः ॥ शिष्यऊचेस्वशिष्येभ्यःशेषाआवंत्यआत्मवान् ३९ अथर्ववित्सुमंतुश्चशिष्यमध्यापयत्स्वकाम् ॥ संहितांसोपिपथ्यायवेददर्शायचोक्तवान् ४० शौक्लायनिर्ब्रह्मबलिर्मोदोषःपिप्पलायनिः ॥ वेददर्शस्यशिष्यास्तेपथ्यशिष्यानथोशृणु ॥ कुमुदःशुनकोब्रह्मन्जाजलिश्चाप्यथर्ववित् ४१ बभ्रुःशिष्योथांगिरसःसैंधवायनएवच ॥ अधीयेतांसंहितेद्वेसावर्ण्याद्यास्तथापरे ४२ नक्षत्रकल्पःशांतिश्चकश्यपांगिरसादयः ॥ एतेआथर्वणाचार्याःशृणुपौराणिकान्मुने ४३ त्रय्यारुणिःकश्यपश्चसावर्णिरकृतव्रणः ॥ शिंशपायनहारीतौषड्वैपौराणिकाइमे ४४ अधीयंतव्यासशिष्यात्संहितांमत्पितुर्मुखात् ॥ एकैकामहमेतेषांशिष्यःसर्वाःसमध्यगाम् ४५ काश्यपोहंचसावर्णीरामशिष्योकृतव्रणः ॥ अधीमहिव्यासपुत्राद्वतस्रोमूलसंहिताः ४६ पुराणलक्षणंब्रह्मन्ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितम् ॥ शृणुष्वबुद्धिमाश्रित्यवेदशास्त्रानुसारतः ४७ सर्गोस्याथविसर्गश्चवृत्तिरक्षांतराणिच ॥ वंशोवंशानुचरितंसंस्थाहेतुरपाश्रयः ४८ दशभिर्लक्षणैर्युक्तंपुराणंतद्विदोविदुः ॥ केचित्पंचविधंब्रह्मन्महदल्पव्यवस्थया ४९ अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोहमः ॥ भूतसूक्ष्मेंद्रियार्थानांसंभवःसर्गउच्यते ५० पुरुषानुगृहीतानामेतेषांवासनामयः ॥ विसर्गोयंसमाहारोबीजाद्वीजंचराचरः ५१

सपुत्राच्छ्रीशुकात् ४६ प्रसंगात्पुराणलक्षणंवक्तुंमतिजानीतेपुराणेति ४७ वृत्तिश्चरक्षाचअंतराणिचवृत्तिरक्षांतराणि ४८ पुराणस्यमहदल्पव्यवस्थयाक्वचित्स्थलेपंचविधंपंचलक्षणप्रकारोस्य ४९ तत्रसर्गादिकंक्रमेणलक्षयति अव्याकृतेति अव्याकृतगुणक्षोभात्प्रकृतिगुणानामन्योन्यसंयोगलक्षणसंचलनान्महतःमहत्तत्त्वस्यवैकारिकादिभेदेनात्रिवृतोहमः अहंकारस्यभूतसूक्ष्मेंद्रियार्थानांचभूतसूक्ष्मेंद्रियविषयाणांसंभवोजन्मभूतमात्रेंद्रियाधियांजन्मेत्यधस्तादुक्तम् ५० पुरुषेणभगवतानुगृहीतानांअनुप्रवेशलक्षणानुग्रहवतामेतेषांतत्त्वानांतत्काशाद्वासनामयोयःसमाहारःकर्मानुस्मृतिः ... विसर्गोजीवः अजीवश्चचेतनाचेतनलक्षणःचराचरःचराचरात्मकोब्रह्मांडसर्गः ब्रह्मणोगुणवैषम्याद्विसर्गःपौरुषःस्मृतइति ५१

पंचानांभूतानांपंचभूतान्येवान्योन्यंवृत्तिर्जीवनमन्नमित्यर्थः तेजोवृत्तिःपार्थिवानिदारूणीत्यादि यद्वा भूतानांपिशाचानांभूतानिमनुष्यलोकस्थानिशरीररुधिराणि पिशाचोगुह्यकःसिद्धोभूतोमीदेवयोन
यइत्यमरः। चराणांगतिमतां अचराणिस्थावरतुल्यानिव्रीह्यादीनिवृत्तिः ईशेनहरिणाकृताकल्पिता। अहस्तानिसहस्तानांसहस्तानिचतुष्पदां। अणूनितात्र महतांजीवोजीवस्यजीवनमित्युक्तं तत्रैवंस्थि
तिर्नृणांवृत्तिःकामादिच्छातःफलमूलादीनिचोदनयाविधिनातत्तत्क्रियानुसारेणविहिताचरुपुरोडाशादिलक्षणा ५२ युगेयुगेविश्वस्यअनुयोग्याअच्युतावतारेहा हरेरवतारेणचेष्टा परिरक्षणंरक्षा यदायदा
हि धर्मस्येतिगीतायां कुत्रेति तत्राह तिर्यगिति येरवतारैस्त्रयीद्विष. वेदवैरिणोऽसुराहन्यंतेतेषांचारितवर्णनंरक्षणमित्यर्थः स्थितिर्वैकुंठविजयइतिपोषणंतदनुग्रहइतिच ५३ एतन्मन्वंतरंषाड्विधमुच्य
ते षण्णांकथाकथनंमन्वंतरमित्यर्थः तत्रांशकानामितिशेषः मन्वंतरेषुतद्धर्माइतिमन्वादिधर्मकथनमित्यर्थः ५४ मनुप्रसूतानांराज्ञामन्वयोवंशइत्युच्यते कीदृशस्त्रैकालिकोभूतभविष्यद्वर्तमानवि
षयः एतत्कथनमत्रेतिवंशस्यानुचरितंनामतेषांराज्ञांवृत्तिकथनंयेवंशधराउत्सन्नवंशंधृतवंतस्तेषांचवृत्तम् ५५ अस्यजगतःस्वभावतश्चतुर्धालयःसंस्थेतिकविभिःप्रोक्ता ५६ यंचप्रलयेपरमात्मानमनु
विश्यशायिनंस्वपंतमाहुःअपरेअव्याकृतंअव्याकृताकाशवन्निर्विकारंप्राहुःसोऽविद्यपाकर्मकारकःकर्मकर्ता अस्यजगतःसर्गादिनिमित्तभूतोजीवोहेतुरित्युच्यते जीवसमुदायःसुखदुःखप्राप्तयेतंहेतुंकृत्वाज

वृत्तिर्भूतानिभूतानांचराणामचराणिच ॥ कृतेशेननृणांतत्रकामाच्चोदनयापिवा ५२ रक्षाच्युतावतारेहाविश्वस्यानुयुगेयुगे ॥ तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषुहन्यंतेयैस्त्रयीद्विषः ५३ मन्वंतरंमनुर्देवामनुपुत्राःसुरेश्वराः ॥ ऋषयोंशावताराश्चहरेःषड्विधमुच्यते ५४ राज्ञांमनुप्रसूतानांवंशस्त्रैकालिकोन्वयः ॥ वंशानुचरितंतेषांवृत्तंवंशधराश्चये ५५ नैमित्तिकःप्राकृतिकोनित्यआत्यंतिकोलयः ॥ संस्थेतिकविभिःप्रोक्ताचतुर्धास्यस्वभावतः ५६ हेतुर्जीवस्यसर्गादेरविद्याकर्मकारकः ॥ यंचानुशायिनंप्राहुरव्याकृतमुतापरे ५७ व्यतिरेकान्वयौयस्यजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ मायामयासुतद्ब्रह्मजीववृत्तिष्वपाश्रयः ५८ पदार्थेषुयथाद्रव्यंतन्मात्रंरूपनामसु ॥ बीजादिपंचतांतासुह्यवस्थासुयुतायुतम् ५९ विरमेतयदाचित्तंहित्वावृत्तित्रयाश्रयम् ॥ योगेनवातदात्मानंवेदनास्मानिवर्तते ६० एवंलक्षणलक्ष्याणिपुराणानिपुराविदः ॥ मुनयोष्टादशप्राहुःक्षुल्लकानिमहांतिच ६१

गतःसृष्ट्यादिकंप्रवर्ततइतिनिरोधोस्यानुशयनमात्मनःसहशक्तिभिरिति ५७ अपाश्रयंलक्षयति व्यतिरेकान्वयाविति अपगतआश्रयोयस्यसतथाअद्वितीयइत्यर्थःअद्वितीयत्वंकथमुच्यते अन्वयव्यतिरे
काभ्यांज्ञायतइति यस्यहरेर्जीववृत्तिषुजीवानांजीवनोपायभूतासुजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषुव्यतिरेकान्वयौस्तः जाग्रदाद्यभावेपिविद्यतइतिव्यतिरेकःतद्भावेप्यस्तीत्यन्वयः मायामयासुश्रीहरीच्छारचितासुतद्ब्र
ह्मव्यपाश्रयइत्युच्यते ५८ प्रकारांतरेणआश्रयंलक्षयति पदार्थेष्विति रूपनामयुक्तेषुपदार्थेषुयद्द्रव्यमुपादानादिकारणभूतंप्रकृत्याख्यंतन्मात्रंपदार्थस्वरूपंतस्मिन्द्रव्येबीजादिपंचतांतासुजन्मादिमरणा
वसानास्ववस्थासुयुतायुतं अन्वयव्यतिरेकाभ्यांयद्वर्ततेतद्ब्रह्मापाश्रयं यद्वा रूपनामप्रपंचपदार्थेषुयुतायुतमन्वयव्यतिरेकलक्षणानुमानेनयत्तन्मात्रंविज्ञानानंदमात्रंद्रव्यंवस्तुतज्ज्ञेयंयद्बीजत्वाद्यवस्थासुव
स्तुनः पंचत्वावसानलक्षणावस्थासुयुतायुतंवर्ततेतद्ब्रह्मेति ५९ एतादृशब्रह्मप्राप्तिःकदास्यादितितत्राह विरमेतेति वृत्तित्रयाश्रयंजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिलक्षणवृत्तित्रयविरूढंचित्तंहित्वावृत्तित्रयाद्विरमेतउ
परतंभवति तदायोगेनध्यानलक्षणयोपासनयानिरंतरंश्रीनारायणकथाश्रवणलक्षणोपासनयाचात्मानं परमात्मानंवेदजानातिलभतेप्राप्नोतिच ततःकिमत्राह नेति आत्माजीवःपुनर्निवर्तते
नचपुनरावर्तते नचपुनरावर्ततइतिश्रुतेः ६० उपसंहरन्नेवपुराणानांक्षिप्रप्रवृत्तयेसंख्यामाह एवमिति क्षुल्लकानिश्लोकसंख्ययापरिमितानिनत्वर्थतःकानिचिदर्थतःश्लक्ष्णतःफलतोपिमहांति ६१

तानिक्रमेणनिर्दिशति ब्राह्ममित्यादिना ६२ त्रिषट्अष्टादश ६३ अत्रशिष्यप्रशिष्यैःशाखाप्रणयनंवेदपुराणकर्तुर्ब्रह्मणोनाभिमतंकृतमितिमाशंकीत्याह ब्रह्मणेति शिष्यादीनामेतच्छाखाप्रणयनंब्रह्मणैवसमाख्यातंकथितं कीदृशंब्रह्मतेजोविदीपनंब्रह्मतेजसःप्रकाशकं निरर्थकंप्रणयनंकिमर्थंकृतमित्यतोवाह ब्रह्मेति ब्रह्मणःपरमात्मनस्तेजसःप्रभावस्यविदीपनंप्रकाशनकरम् ६४ इति श्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेविजय०टीकायाषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ अस्मिन्नध्यायेमार्कंडेयकथाव्याजेनहरेर्निरतिशयमाहात्म्यंब्रूते पुराणविभागप्रसंगेनपुराणकर्तुर्मार्कंडेयस्यचरितंतत्रशौनकःसूतंपृच्छतिसूतेति वदभगवत्कथायोतिनोंकथामितिशेषः १ येनकल्पांतेनइदंजगद्ग्रस्तंतस्मिन्कल्पांतेप्युर्वरितःअवशिष्टः २ अस्मत्कुलसंबंधित्वात्तच्चरितमवश्यंश्रवणार्हमित्याशयवानाह सवाइति तस्यभूतानांमध्येकोपिसंप्लवोलयोनजायते लुङ्र्थेलट् पंचभूतानांकोपिसंप्लवोनाशइतिवा ३ तस्यामवस्थायांप्रलयइवार्णवेपुरुषंददर्शकिलेतिवा यतःसंशयान्महाकौतूहलविष

ब्राह्मंपाद्मंवैष्णवंचशैवंलैंगंचगारुडम् ॥ नारदीयंभागवतमाग्नेयंस्कंदसंज्ञितम् ६२ भविष्यंब्रह्मवैवर्तंमार्कंडेयंसवामनम् ॥ वाराहंमात्स्यंकौर्म्यंचब्रह्मांडाख्यमितित्रिषट् ६३ ब्रह्मणैतत्समाख्यातंशाखाप्रणयनंमुने ॥ शिष्यशिष्यप्रशिष्याणांब्रह्मतेजोविदीपनम् ६४॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधे वेदशाखाप्रणयनंनामषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ शौनकउवाच ॥ सूतजीवचिरंसाधोवदनोवदतांवर ॥ तमस्यपारंभ्रमतांनृणांत्वंपारदर्शनः १ आहुश्चिरायुषमृषिंमृकंडुतनयंजनाः ॥ यःकल्पांतेप्युर्वरितोयेनग्रस्तमिदंजगत् २ सवाअस्मत्कुलोत्पन्नःकल्पेस्मिन्भार्गवर्षभः ॥ नैवाधुनापिभूतानांसंप्लवःकोपिजायते ३ एकएवार्णवेभ्राम्यन्ददर्शपुरुषंकिल ॥ वटपत्रपुटेतोकंशयानंत्वेकमद्भुतम् ४ एषनःसंशयोभूयान्जातःकौतूहलंयतः ॥ तन्नश्छिंधिमहायोगिन्पुराणेष्वपिसंमतः ॥ ५ ॥ सूतउवाच ॥ प्रश्नस्त्वयामहर्षेयंकृतोलोकभ्रमापहः ॥ नारायणकथायत्रगीताकलिमलापहा ६ प्राप्तद्विजातिसंस्कारोमार्कंडेयःपितुःक्रमात् ॥ छंदांस्यधीत्यधर्मेणतपःस्वाध्यायसंयुतः ७ बृहद्व्रतधरःशांतोजटिलोवल्कलांबरः ॥ बिभ्रत्कमंडलुंदंडमुपवीतंसमेखलम् ८ कृष्णाजिनंसाक्षसूत्रंकुशांश्चनियमर्द्धये ॥ अग्न्यर्कगुरुविप्रांश्चस्वर्चयन्संध्ययोर्हरिम् ९ सायंप्रातःसगुरवेभैक्ष्यमाहृत्यवाग्यतः ॥ बुभुजेगुर्वनुज्ञातःसकृन्नोचेदुपोषितः १० एवंतपःस्वाध्यायपरोवर्षाणामयुतायुतम् ॥ आराधयन्हृषीकेशंजिग्येमृत्युंसुदुर्जयम् ११ ब्रह्माभृगुर्भवोदक्षोब्रह्मपुत्राश्चयेपरे ॥ नृदेवपितृभूतानितेनासन्नतिविस्मिताः १२ इत्थंबृहद्व्रतधरस्तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ दध्यावधोक्षजंयोगाद्ध्वस्तक्लेशांतरात्मना १३ तस्यैवंयुंजतश्चित्तंमहायोगेनयोगिनः ॥ व्यतीयायमहान्कालोमन्वंतरषडात्मकः १४ एतत्पुरंदरोज्ञात्वासप्तमेस्मिन्किलांतरे ॥ तपोविशंकितोब्रह्मन्नारेभेतद्विघातनम् १५ गंधर्वाप्सरसःकामंवसंतंमलयानिलम् ॥ मुनयेप्रेषयामासरजस्तोकमदौतथा १६

योर्थःममसंशयच्छेदनंकथमुपपद्यतइतितत्राह पुराणेष्विति ज्ञातृत्वेनसमतोभवानिति ५ मार्कंडेयकथायालोकाज्ञाननिवारणसामर्थ्यंकुतइत्यत्राह नारायणेति यत्रमार्कंडेयकथायांतत्कथाविषयःप्रश्नः ६ पितुर्मृकंडोःप्राप्तद्विजातिसंस्कारःअन्नप्राशनोपनयनांतब्राह्मणसंस्कारान्प्राप्तः ७ बृहद्व्रतधरःब्रह्मचारिव्रतधरः ८ हरिस्मरन्निति शेषः ९ नोचेदनुज्ञाभावे १० ११ तेनकर्मणा १२ मनोयोगादंतरात्मनांतर्यामिणाध्वस्तक्लेशः १३ १४ अस्मिन्सप्तमेमन्वंतरेतपसोविशंकितस्तद्विघातनंतस्यतपसोविघ्नम् १५ रजोगुणं स्तोभमदौल्यर्थंकमदर्पांच अ न्यकामादयोमूर्तिमंतोनिर्दिश्यंते १६

१७ . १८ आटोपंसविलासनृत्यम् १९ उत्तंभयन्वर्धयन् २० उद्यंश्चंद्रोयस्यसतथासचानिशावक्त्रःप्रदोषोयस्यसतथा कुसुमाकरः वसंतःप्रवालस्तबकालिभि.र्भृंगैर्गायन्द्रुमलतामुकुलैः सहासीदाविरिंतिशेषः २१ आत्तचापेषुर्धनुर्ज्यासहितबाणःस्वःस्त्रीयूथपतिःस्वर्गस्त्रीगणनाथः २२ अग्निंहुत्वोपासीनमग्निसमीपेतिष्ठंतं दुराधर्षचलितेंद्रियंकर्तुमशक्यम् २३ २४ २५ पुंजकस्थल्याःअप्सरसांप्रधानायाःकस्याश्चिदप्सरसःकेशविभ्रंशितस्रजःकेशभागात्विभ्रंशिताविभ्रष्टास्रक्यस्याःसातथातस्याः २६ अनुकंदुकंउत्पततःकंदुकानुकूलंयथाभवतितथाचलंत्या.सूक्ष्मम् पुतरं त्रुटितमेखलंत्रुटिताछिन्नामेखलाकांचीयस्यतत्तथावत् २७ स्वेनात्मनाजितम् २८ अर्भकाअहिमप्रबोध्येव २९ अहमोऽहंकारस्यभावंनागात्कपालमुक्तनारिकेलफलवद्देहाभिमानरहितइत्यर्थः

तेवैतदाश्रमंजग्मुर्हिमाद्रेःपार्श्वउत्तरे ॥ पुष्यभद्रानदीयत्राचित्राख्याचशिलाविभो १७ तत्राश्रमपदंपुण्यंपुण्यद्रुमलतान्वितम् ॥ पुण्यद्विजकुलाकीर्णंपुण्यामलजलाशयम् १८ मत्तभ्रमरसंगीतंमत्तकोकिलकूजितम् ॥ मत्तबर्हिनटाटोपंमत्तद्विजकुलाकुलम् १९ वायुःप्रविष्टआदायहिमनिर्झरसीकरान् ॥ सुमनोभिःपरिष्वक्तोववावुत्तंभयन्स्मरम् २० उद्यच्चंद्रनिशावक्त्रःप्रवालस्तबकालिभिः ॥ गायन्द्रुमलताजालैस्तत्रासीत्कुसुमाकरः २१ अन्वीयमानोगंधर्वैर्गीतवादित्रयूथपैः ॥ अदृश्यतात्तचापेषुःस्वःस्त्रीयूथपतिःस्मरः २२ हुत्वाग्निंसमुपासीनंददृशुःशक्रकिंकराः ॥ मीलिताक्षंदुराधर्षंमूर्तिमंतमिवानलम् २३ ननृतुस्तस्यपुरतःस्त्रियोऽथोगायकाजगुः ॥ मृदंगवीणापणवैर्वाद्यंचक्रुर्मनोरमम् २४ संदधेऽस्त्रंस्वधनुषिकामःपंचमुखंतदा ॥ मधुर्मदोरजस्तोभइंद्रभृत्याव्यकंपयन् २५ क्रीडंत्याःपुंजकस्थल्याःकंदुकैःस्तनगौरवात् ॥ भृशमुद्विग्नमध्यायाःकेशविस्रंसितस्रजः २६ इतस्ततोभ्रमद्दृष्टेश्चलंत्याअनुकंदुकम् ॥ वायुर्जहारतद्वासःसूक्ष्मंत्रुटितमेखलम् ॥ २७ विससर्जततोबाणंमत्वातंस्वजितंस्मरः ॥ सर्वंतत्राभवन्मोघमनीशस्ययथोद्यमः २८ तइत्थमपकुर्वंतोमुनेस्तत्तेजसामुने ॥ दह्यमानानिवृत्तुःप्रबोध्याहिमिवार्भकाः २९ इतींद्रानुचरैर्ब्रह्मन्धर्षितोपिमहामुनिः ॥ यन्नागादहमोभावंनतच्चित्रंमहत्स्वपि ३० दृष्ट्वानिस्तेजसंकामंसगणंभगवान्स्वराट् ॥ श्रुत्वानुभावंब्रह्मर्षेर्विस्मयंसमगात्परम् ३१ तस्यैवंयुंजतश्चित्तंतपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ अनुग्रहायाविरासीन्नरनारायणोहरिः ३२ तौशुक्लकृष्णौनवकंजलोचनौचतुर्भुजौरौरववल्कलांबरौ ॥ पवित्रपाणीउपवीतकंत्रिवृत्कमंडलुंदंडमृजुंचवैणवम् ३३ पद्माक्षमालामुतजंतुमार्जनंवेदंचसाक्षात्तपएकरूपिणौ ॥ तपत्तडिद्वर्णपिशंगरोचिषाप्रांशूदधानौविबुधर्षभार्चितौ ३४ तेवैभगवतोरूपेनरनारायणावृषी ॥ वीक्ष्योत्थायादरेणोच्चैर्ननामांगेनदंडवत् ३५ एतत्संदर्शनानंदानियतात्मेंद्रियाशयः ॥ हृष्टरोमाश्रुपूर्णाक्षोनसेहेतावुदीक्षितुम् ३६ उत्थायप्रांजलिःप्रह्वऔत्सुक्यादाश्लिषन्निव ॥ नमोनमइतीशानौबभाषेगद्गदाक्षरम् ३७

३० निस्तेजसंदुर्बलं स्वराडिंद्रः ३१ नरेणयुक्तोनारायणःनरनारायणः ३२ रुरोर्विद्यमानंरौरवंवल्कलंचांबरंवाययोरतौ ३३ जंतुमार्जनंपिंजरचितपुंजिचामरविशेषमित्यर्थ.वेदंदर्भमुष्टिं तपत्तीप्रकाशमानातडित्चपत्तडित्तद्वद्वर्णेनपिशंगरोचिषाकपिलप्रभयातपएकरूपिणौप्रांशूअत्युच्छ्रितौदधानौजग्मतुरितिशेषः उपवीतादिकंदधानौरूपविशेषणम् ३४ तौनरनारायणावृषीवीक्ष्यनन्नाम नमनेहेतुमाह तेइति तेहरेरूपेवैयस्मात्तस्मात् ३५ तयोःसंदर्शनादुत्पन्नेनानंदेननियतात्मेंद्रियाशयायस्यसतथा ३६ गद्गदाक्षरंवचः ३७

३८ पादाभ्यांपादावुदिश्यगारिष्ठौ गुरूणांब्रह्मादीनामपिगुरू ३९ अपरीमितमहिम्नोर्युवयोःपुरतोयात्किंचिद्वर्णनंकिंवर्णये भ्याकेमपि माहात्म्यानामनंतत्वात्तदेकदेशमपिवर्णयितुंनशक्तोस्मि प्राणादींद्रियाणांत्वन्नियत्वेनत्वत्प्रसादायत्तत्वादितिशेषः एतत्कथमित्याशंक्यसर्वेंद्रियनायकःप्राणोपिभगवन्नियतएवचेष्टतेकिमुतान्यानीतिभावेनाह यदुदीरितइति येनत्वयोदीरितःप्रेरितासुःप्राणः तमनुप्राणमनुतनुभृतांमनइंद्रियाणिमत्प्रेरितानिस्पंदंतिचेष्टंते किंवाजशर्वयोश्चेंद्रियाणियेनप्रेरितानि अनेनाजशर्वयोःसमत्वेनत्वदप्रेरितानिविषयेषुप्रवर्तंतेअतोऽव्यभिचारीणोहेतुरितिनिरस्तं अथा पित्वादींद्रियप्रवृत्तौहेतोर्व्यभिचारस्तदवस्थइतिमंदाशंकांपरिहरति स्वस्येति स्वस्यइंद्रियाण्यपित्वत्प्रेरितानि यद्यप्येवंस्वतंत्रोसिसत्वमथापिभजतांपुंसांभावबद्धोसिभक्तिबद्धोसि तस्मात्परतंत्रइव प्रतीयसेमादृशानामित्यर्थः ४० भावबद्धत्वदर्शयति मूर्तीइति हेभगवन्भक्तवत्सलस्यभगवतइमेमूर्तीनरनारायणसंज्ञेत्रिलोक्याःक्षेमायरक्षायै शत्रुकृतसंतापनाशायमृत्युजित्यैसंसाराख्यशत्रुजयायभव तः किंच त्वंनानाअनुपमान्यतनूर्नानाविधाअनुपमाअसदृशीरन्याअनयोरितरास्तनूर्मूर्तीर्बिभर्षि त्रिलोकीक्षेमादिकार्यायेतिशेषः किंच ऊर्णनाभिरिवइदसर्वंयथापूर्वंसृष्ट्वापुनर्यथापूर्वंग्रससि अनेनमायाविवृतबहुरूपग्रहणंनचित्रंस्यादितिशंकापरिहृता सत्यप्रपंचस्रष्टुरीश्वरस्यतन्नियमनार्थंतावद्रूपग्रहणोपपत्तेः तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिश्रुतेः यद्वा अतनूरप्राकृतशरीरस्त्वंयथासर्वंमि दंसृष्ट्वापुनर्ग्रससितथानुपमानिनानाविधानिशरीराणिबिभर्षिग्रससिअंतर्गतानिकरोषि । त्रिलोकीक्षेमोदयेभरणं । क्षेमानयतरमेकीकरणमितिविशेषः भगवतइमेमूर्तीचतथेति ४१ एतमर्थंप्रमाणय

तयोरासनमादायपादयोरवनिज्यच ॥ अर्हणेनानुलेपेनधूपमाल्यैरपूजयत् ॥ ३८ सुखमासनमासीनौप्रसादाभिमुखोमुनिः ॥ पुनरानम्यपादाभ्यांग रिष्ठाविदमब्रवीत् ३९ मार्कंडेयउवाच ॥ किंवर्णयेतवविभोयदुदीरितोसुःसंस्पंदतेतमनुवाङ्मनइंद्रियाणि ॥ स्पंदंतिवैतनुभृतामजशर्वयोश्चस्वस्याप्य थापिभजतामसिभावबद्धः ४० मूर्तीइमेभगवतोभगवंस्त्रिलोक्याःक्षेमायतापविरमायचमृत्युजित्यै ॥ नानाबिभर्ष्यनुपमान्यतनूर्यथेदंसृष्ट्वापुनर्ग्रससिसर्व मिवोर्णनाभिः ४१ तस्यावितुःस्थिरचरेशितुरंघ्रिमूलंयत्स्थंनकर्मगुणकालरजःस्पृशंति ॥ यद्वैस्तुवंतिनिनमंतियजंत्यभीक्ष्णंध्यायंतिवेदहृदयामुनयस्तदा प्त्यै ४२ नान्यत्तवांघ्र्युपनयादपवर्गमूर्तेःक्षेमंजनस्यपरितोभयईशविद्मः ॥ ब्रह्माबिभेत्यलमतोद्विपरार्ध्यधिष्ण्यःकालस्यतेकिमुततत्कृतभौतिकानाम् ४३

ति तस्येति यत्स्थंयस्मिन्पादमूलेस्थितंपुरुषं कर्मगुणकालरजःदुष्कर्मगुणाःसत्वादयः कालोजन्मादिहेतुःरजः आर्तवंशुक्रशोणिताख्यं एकवद्भावविवक्षयैकवचनं नस्पृशंतिनोत्तपंतिनदुः खमापादयंति वेदस्यहृदयंयेषांतेवेदहृदयाःवेदतात्पर्यज्ञामुनयोब्रह्मादयःस्थिरचरेशितुरवितुःपालकस्यतवअंघ्रिमूलंस्तुवंति पादोस्यविश्वभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवीतिनितरांनमंति नमोविष्णवे महतेकरोमीतियजंति त्रियंबकंयजामहेसुगंधिपुष्टिवर्धनमितिध्यायंत्यात्मानमेवलोकमुपासतइतियद्यस्मात्तस्मात्त्वदंघ्रिसेवायांतदेवमानंवाङस्त्यर्थः तस्यपदंघ्रिमूलंयत्स्थंकर्मादयोनस्पृशंति तत्तवपाद मूलंभजामीत्येकवाक्यता ४२ किमर्थमेतदेवस्तुवंतिनिर्दुःखसुखावाप्तयेअन्यात्किंनस्यादितितत्राह नेति हेईशअपवर्गमूर्तेपुरुषार्थस्वरूप यस्त्वंपारितोऽभयःसर्वस्मादभयःजनस्यतवांघ्र्युपनयादं घ्रिशरणमात्रेरन्यत्क्षेमंनविद्मः परितोभियइतिवापाठः जनस्येतिविशेषणंसर्वस्माद्भीर्भययस्यसतथातस्यनतुत्वदन्यःक्षेमकर्ताब्रह्मास्ति प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइतिश्रुतेः अत्राह ब्रह्मेति यतःप रितोभयःअतोद्विपरार्धसंबंधिधिष्ण्यंयस्यसतथासब्रह्माकालस्यतेतवसकाशाद्बिभेति यन्मानिशम्यसदनादुरुकंपमानं योअस्कभायदुत्तरंसधस्थंविचक्रमाणस्त्रेधोरुगायइतिश्रुतेः भूतग्रामस्यविचित्रा दृष्टत्वात्कस्यचिद्भिर्भयत्वोपपत्तेर्ब्रह्मणस्तुलोकविडंबनत्वेनतथाभावःकिंनस्यादितिमंदाशंकांकैमुत्यन्यायेनपरिहरति किमुतेति अतइत्युत्तरत्रापिसंबध्यते ब्रह्माप्यलंबिभेतियतोतस्तत्कृतभौतिकाना तेनब्रह्मणाकृतानिभौतिकानिशरीराणियेषांतेतथातेषांप्राणिनांभयमस्तीतिकिमुतेत्यन्वयः ४३

सेवायामित्थंभावमाह तद्वैइति ऋतधियःएकप्रकारबुद्धेर्नैश्चलबुद्धेरित्यर्थः आत्मगुरोःजीवगुरोःपरस्यपरमात्मनस्तवपादमूलगेतदेहाद्यभिमानंहित्वाएदभजामितर्हि तेतत्प्रसादात्सर्वमनीषितार्थंविंदेयइत्य न्वयः कीदृशंआत्मच्छिदंआत्मनाशहेतुंअतएवापार्थंपुरुषार्थलक्षणप्रयोजनशून्यं असदभद्रंअनभिज्ञमात्रंकेवलाज्ञाननिर्मितंकेवलाविद्वत्कृतंवा अनेनदेहेऽहंभावोभवहेतुस्तदभावोमुक्तिहेतुरितिकथितंभवति ४४ देहाहंभावस्यनिमित्तेरजस्तमसीतदभावस्यसत्वंत्वन्निरतामितिभावेनाह सत्वमिति हेईशआत्मबयो सत्वंरजस्तमइतिगुणास्त्वयालीलाधृताः जगन्निर्माणक्रीडार्थंभृताः अंगीकृताः ननुजीवन्दानि शंकिकर्तुशक्यापेनधार्याःस्युरितितत्राह स्थितीति अस्यजगतःस्थित्यादिहेतवः किमात्मकाइतितत्राह मायामयाइति इच्छात्मकाःयद्यपियद्यपितथापि सत्वमयःसात्विकःप्रशांत्यैमुक्तयेभवति अन्येराजसतामसाःप्रशांत्यैनस्युः किंतुदेहाहंभावेनसंसारायस्युरित्यर्थः यद्वा सत्वादन्येरजस्तमसीशांत्यैनस्यातां पुनःकस्मैभवतइतितत्राह नृणामिति याभ्यांरजस्तमोभ्यांनृणांव्यसनादयः स्युःचएवार्थे त्रिविधानानृणांमध्येसत्वमयएवइतिवा ४५ उपसंहरन्नेदसत्वंस्तौति तस्मादिति यस्मात्सत्वमेवानिःश्रेयसहेतुस्तस्मादिहकुशलाःभगवन्नथकल्याणानांतावकानांउपासायोग्यांस्वतोद पितांशुक्लांतवतनुंभजंति तावकानामितिकिंविशिष्योच्यतइतितत्राह यत्सात्वताइति सात्वताःसाधुगुणयुक्ताःपुरुषाःसत्वंसत्वगुणप्रवर्तकंपुरुषइतिरूपंशब्दोपस्यतत्तथा पुरुषशब्दवाच्यामित्यर्थः उशांति कामयंतइतियचस्मात्तस्माद्विशेषवचनम् यतःपुरुषरूपात्लोकोऽभयंविंदतिआत्मसुखमुतापिलभतेतस्मादन्यदभयादिदंन यद्वा यतःसत्वाल्लोकोरक्षितोभवति अभयमुतात्मसुखमाप्नोतिअन्यन्न ज

तद्वैभजाम्यृतधियस्तवपादमूलंहित्वेतदात्मच्छिदमात्मगुरोःपरस्य ॥ देहाद्यपार्थमसदित्यनभिज्ञमात्रंविंदेयचेत्तर्हिसर्वमनीषितार्थम् ४४ सत्त्वंरजस्त मइतीशतवात्मबंधोमायामयाःस्थितिलयोदयहेतवोस्य ॥ लीलाधृतायदपिसत्वमयःप्रशांत्यैनान्येनृणांव्यसनमोहभियश्चयाभ्याम् ४५ तस्मात्तवेहभ गवन्नथतावकानांशुक्लांतनुंस्वदयितांकुशलाभजंति ॥ यत्सात्वताःपुरुषरूपमुशंतिसत्त्वंलोकोयतोभयमुतात्मसुखंनचान्यत् ४६ तस्मैनमोभगवतेपुरु षायभूम्नेविश्वायविश्वगुरवेपरदेवतायै ॥ नारायणायऋषयेचनरोत्तमायहंसायसंयतगिरेनिगमेश्वराय ४७ यंवैनवेदविततामक्षपथैर्भ्रमद्धीःसंतंस्वखेष्व सुषुहृद्यपिदृक्पथेषु ॥ त्वन्माययावृतमतिःसउएवसाक्षाद्यस्तवाखिलगुरोरुपपद्यवेदम् ४८ यद्दर्शनंनिगममात्मरहःप्रकाशंमुह्यंतियत्रकवयोजपरा यतंतः ॥ तंसर्ववादविषयप्रतिरूपशीलंवंदामहेपुरुषमात्मनिगूढबोधम् ४९ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेमार्कंडेयोपाख्यानेनाराय णस्तवोनामसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

स्तमइतियद्द्वयंस्वरूपसुखादिहेतुर्नभवति ४६ निरंतरध्यानासमर्थस्योपास्तिप्रकारमाह तस्माइति विश्वाय विश्वनाम्ने अस्यसर्वनामसंज्ञानास्ति अर्थांतरत्वात्तत्प्रेक्षणशीलत्वेन ॥ संयतगिरेमितभाषणाय ४७ भवत्साक्षात्कारोभवत्प्रसादायत्तोनस्वप्रयत्नसाध्यइत्याह यमिति हेवितत यःपुरुषोक्षपथैः शब्दादिभिः भ्रमद्धीस्त्वांनवेद कीदृशंस्वखेषुस्वेंद्रियेषुअसुषुप्राणेषुहृद्यपिदृक्पथेषुदृग्विषयेषुएवसं सन्निदोषत्वेनवर्तमानं ज्ञापकाभावान्नजानंतीतिनेत्याह तवेति अखिलगुरोस्तववेदंज्ञापकप्रमाणंउपपद्यापिसःसाक्षाद्यः अदनयोग्यःविषयभोगशीलः तस्यतवमाययाबंधकशक्त्याआवृतमतिःआच्छा दितज्ञानस्तस्मात्त्वत्प्रसादेनत्वज्ज्ञानंसुलभमित्यर्थः ४८ त्वज्ज्ञानस्यकिंमाहात्म्यंयेनत्वदनुग्रहेणसर्वथापाद्यंस्यादितितत्राह यद्दर्शनमिति यस्यतवदर्शनंज्ञाननिगमेतत्वनिर्णायकेवेदेप्रतिपादितं आत्म रहःप्रकाशोयस्मात्तत्तथातत् अजपराः विष्णुपरायणायतंतःकृतोपास्तिप्रयत्नाः कवयोयत्रपरमात्मरहस्येमुह्यंतिइदमित्थमिति ज्ञातुंउपदेष्टुंचनशक्नुवंतितं भगवंतंवंदामहइत्यन्वयः सर्ववादा नांसर्वसिद्धांतानांविपयाणांप्रतिपाद्यानांअर्थानांप्रतिरूपशीलंविरुद्धस्वभावंतदुक्तान्यथास्थितस्वभावमित्यर्थः आत्मनिजीवविषयेगूढबोधंजीवेनाज्ञातस्वरूपमित्यर्थःआत्मनास्वेनैवेदिता ४९ ॥ इति श्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

संस्तुतइति १ आत्मनोहरेःसमाधिनोपासनाजन्यज्ञानेनसिद्धःकृतकृत्यः २ प्रतीच्छस्वीकुरु ३ भवन्माहात्म्यप्रकटनेनवरंवरयिष्यन्नपिभगवद्दर्शनादितरोवरोऽनभीष्टोमुमुक्षोरितिहृदिकृत्वाप्रतिवक्ति जितमिति ४ यदाकांक्षापूरकंमायस्तदेवसाध्यमस्यतदभावात्पथितृणमिवेदमपिवंध्यमितितत्राह वांछतीति भक्तियोगपक्केनभक्त्युपासनाभ्यांपरिपाकंप्राप्तेनवाक्षगोचरोभूदितिशेषः ५ ननूक्तंस्यंतथापिभवत्समाधेरेतदेवफलंनान्यदस्तीतिभातिकिमत्राह अथापीति मायाघटमानघटकशक्तिलक्षणांलोकोपकारकयथार्थज्ञानजनकत्वेनेंद्रजाललक्षणानेतिभावेनाह ययेति सतःपरब्रह्मणःसर्वस्मात्भिदांवैलक्षण्यंवेद तादृशीं द्रष्टुमिच्छामिनेंद्रजाललक्षणामित्यर्थः ६ सस्मयंसस्मितंतथाद्रक्ष्यसीत्युक्त्वा ७ आत्मानिस्वस्मिन् ८ किंबहुनासर्वत्रचव्याप्तंभावद्रव्यैःमनःकल्प्यपुष्पादिद्रव्यैः अर्हिसाचै

सूतउवाच ॥ संस्तुतोभगवानित्थंमार्कंडेयेनधीमता ॥ नारायणोनरसखःप्रीतआहभृगूद्वहम् १ श्रीभगवानुवाच ॥ भोभोब्रह्मर्षिवर्योसिसिद्धआत्मसमाधिना ॥ मयिभक्त्यानपायिन्यातपःस्वाध्यायसंयमैः २ वयंतेपरितुष्टाःस्मत्वद्बृहद्व्रतचर्यया ॥ वरंप्रतीच्छभद्रंतेवरदेशादभीप्सितम् ३ ॥ ऋषिरुवाच ॥ जितंतेदेवदेवेशप्रपन्नार्तिहराच्युत ॥ वरेणैतावतालंनोयद्भवान्समदृश्यत ४ वांछंत्यजादयोयस्यश्रीमत्पादाब्जदर्शनम् ॥ मनसायोगपक्केनसभवान्मेऽक्षगोचरः ५ अथाप्यंबुजपत्राक्षपुण्यश्लोकशिखामणे ॥ द्रक्ष्येमायांययालोकःसपालोवेदसद्भिदाम् ६ सूतउवाच ॥ इतीरितोर्चितःकाममृषिणाभगवान्मुने ॥ तथेतिसस्मयंप्रागाद्बदर्याश्रममीश्वरः ७ तमेवंचिंतयन्नर्थमृषिःस्वाश्रमएवसः ॥ वसन्नग्न्यर्कसोमांबुभूवायुवियदात्मसु ८ ध्यायन्सर्वत्रचहरिंभावद्रव्यैरपूजयत् ॥ क्वचित्पूजांविसस्मारभक्तिप्रसरसंप्लुतः ९ तस्यैकदाभृगुश्रेष्ठपुष्पभद्रातटेमुनेः ॥ उपासीनस्यसंध्यायांब्रह्मन्वायुरभून्महान् १० तंचंडशब्दंसमुदीरयंतंबलाहकाअन्वभवन्करालाः ॥ अक्षस्थविष्ठामुमुचुस्तडिद्भिःस्वनंतउच्चैरभिवर्षधाराः ११ ततोव्यदृश्यंतचतुःसमुद्राःसमंततःक्ष्मातलमाग्रसंतः ॥ समीरवेगोर्मिभिरुग्रनक्रभयानकावर्तगभीरघोषाः १२ अंतर्बहिश्चाद्भिरतिद्युभिर्घनैःशतह्रदाभीरुपतापितंजगत् ॥ चतुर्विधंवीक्ष्यमहामनामुनिर्जलप्लुतांक्ष्मांविमनाःसमत्रसत् १३ तस्यैवमुद्वीक्षतऊर्मिभीषणःप्रभंजनाघूर्णितवार्महार्णवः ॥ आपूर्यमाणःप्रवर्षद्भिरंबुदैःक्ष्मामप्यधाद्द्वीपवर्षाद्रिभिःसमम् १४ सक्ष्मांतरिक्षंसदिवंसभागणंत्रैलोक्यमासीत्सहसाद्भिराप्लुतम् ॥ सएकएवोर्वरितोमहामुनिर्बभ्रामविक्षिप्तजटोजडांधवत् १५ क्षुत्तृट्परीतोमकरैस्तिमिंगिलैरुपद्रुतोवीचिनभस्वताहतः ॥ तमस्यपारेपतितोभ्रमन्दिशोनवेदखंगांचपरिश्रमोषितः १६ क्वचिन्मग्नोमहावर्तेतरलैस्ताडितःक्वचित् ॥ यादोभिर्भक्ष्यतेक्वापिस्वयमन्योन्यघातिभिः १७

रित्यर्थः क्वचित्कदाचित् विस्मरणेकारणंभक्तिप्रसरसंप्लुतइति ९ वरदानफलंतत्कुमुपक्रमते तस्येति तस्याश्रमेमहान्वायुरभूत् १० तंवायुमन्वनंतरंतेबलाहकाःअभ्यभितःअक्षस्थविष्ठाः अक्षोरथागनीषादंडस्तद्वत्स्थूलतमावर्षधारामुमुचुःतडिद्भिःसह ११ समीरवेगेनोन्नतोर्मिभिःसहउग्रनक्रैर्भयानकस्यभयंकरस्यावर्तस्यगभीरागंभीराघोषायेषांतेतथा १२ घनैर्मेघैरभिवृष्टाभिरद्भिरुपतापितम्प्लुतिवत्तभितोद्युतिमतीभिःशतह्रदाभिस्तडिद्भिश्चोपतापितंदग्धवत्कृतं क्ष्मामब्धिजलप्लुतांवीक्ष्य १३ अप्यधात्छादितवांस्तस्यमुनेरुद्वीक्षतः १४ सदिवंस्वर्गेणसहितं सभागणंसनक्षत्रगणंजडवत्अंधवत् १५ वीचिनभस्वतातरंगवायुनाभ्रमंत्यादिशोपस्यसतथा वष्टिभागुरिरल्लोपमितिवचनात् टाबंतोदिशाशब्दः परिश्रमोषितःदुःखसमुद्रवासी १६ तरलैस्तरंगैः १७

१८ १९ ककुदिउन्नतस्थले २० तस्यवटस्य २१ २२ श्वासेनमुखवायुनाएजतांकंपमानानामलकानांव्रातेनमिश्रयाश्रियायुक्तं कर्णदाडिमंकर्णाभरणंयस्यसतथातं ईषच्छोणाश्लिष्टा २३ पद्मगर्भ
वत्अरुणावपांगौनेत्रांतौयस्यतंश्वासैरेजंत्यश्चलंत्योवलयस्तिर्यक्रेखास्ताभिः संविग्नगंभीरानाभिर्यस्यसतथाचलमुदरंयस्यसतथा श्वासैजद्वलिसंविग्ननिम्ननाभिश्चलोदरश्चसतथातं दलोदरमितिवापाठः
दलवदश्वत्थदलवत्पत्रवत्उदरंयस्येति २४ धयंतंपिबंतं २५ अद्भुतभावेनाश्चर्यलीलाचेष्टयाशंकितःसन्नपिपुरःप्रससारसमीपंगतः २६ सभार्गवःमार्कंडेयःतावत्ततःपूर्वमेवश्वसितेनांतर्गच्छतासहाशि
शोरंतःशरीरंमशकोयथातथाविशादित्यन्वयः तत्रोदरांतर्विन्यस्तमदोविश्वंकृत्स्नशोऽचष्टदृष्टवान्दृष्ट्वाचपुरायथाबहिर्विस्मितोमुह्यत्तथा मुह्यदित्यन्वयः अत्रमोहोनामाश्चर्यबुद्धिरेवनत्वन्यथाज्ञानंतथात्वेमा
र्कंडेयस्याचीर्णपुण्यराशेर्वैयर्थ्यापत्तेरिति २७ विश्वंविशिनष्टि खंरोदसीइत्यादिना आश्रमवर्णवृत्तयोयास्ताश्च२८महांतिभूतानिपंचभूतानिनानायुगकल्पनंयेनसतथातंकालंच अन्यद्यत्किंचिद्व्यवहारकारण

क्वचिच्छोकंक्वचिन्मोहंक्वचिद्दुःखंसुखंभयम् ॥ क्वचिन्मृत्युमवाप्नोतिव्याध्यादिभिरुपद्रुतः १८ अयुतायुतवर्षाणांसहस्राणिशतानिच ॥ व्यतीयुर्भ्रमतस्त
स्मिन्विष्णुमायावृतात्मनः १९ सकदाचिद्भ्रमंस्तस्मिन्पृथिव्याःककुदिद्विजः ॥ न्यग्रोधपोतंददृशेफलपल्लवशोभितम् २० प्रागुत्तरस्यांशाखायांत
स्यापिददृशेशिशुम् ॥ शयानंपर्णपुटकेग्रसंतंप्रभयातमः २१ महामरकतश्यामंश्रीमद्वदनपंकजम् ॥ कंबुग्रीवंमहोरस्कंसुनासंसुंदरभ्रुवम् २२ श्वासै
जदलकव्रातमिश्रश्रीकर्णदाडिमम् ॥ विद्रुमाधरभासेषच्छोणायितसुधास्मितम् २३ पद्मगर्भारुणापांगंहृद्यहासावलोकनम् ॥ श्वासैजद्वलिसंविग्ननि
म्ननाभिंचलोदरम् २४ चार्वंगुलिभ्यांपाणिभ्यामुन्नीयचरणांबुजम् ॥ मुखेनिधायविप्रेंद्रधयंतंवीक्ष्यविस्मितः २५ तद्दर्शनाद्वीतपरिश्रमोमुदाप्रोत्फुल्ल
हृत्पद्मविलोचनांबुजः ॥ प्रहृष्टरोमाद्भुतभावशंकितःप्रष्टुंपुरस्तंप्रससारबालकम् २६ तावच्छिशोर्वैश्वसितेनभार्गवःसोंतःशरीरंमशकोयथाविशत् ॥ त
त्राप्यदोन्यस्तमचष्टकृत्स्नशोयथापुरामुह्यदतीवविस्मितः २७ खंरोदसीभगणानद्रिसारान्द्वीपान्सवर्षान्ककुभःसुरासुरान् ॥ वनानिदेशान्सरितःपुराक
रान्खेटान्व्रजानाश्रमवर्णवृत्तयः २८ महांतिभूतान्यथभौतिकान्यसौकालंचनानायुगकल्पकल्पनम् ॥ यत्किंचिदन्यव्यवहारकारणंददर्शविश्वंसदिवा
वभासितम् २९ हिमालयंपुष्पवहांचतांनदींनिजाश्रमंयत्रऋषीनपश्यत् ॥ विश्वंविपश्यञ्छ्वसतःशिशोर्वैबहिर्निरस्तोन्यपतल्लयाब्धौ ३० तस्मिन्पृ
थिव्याःककुदिप्ररूढंवटंचतत्पर्णपुटेशयानम् ॥ तोकंचतत्प्रेमसुधास्मितेननिरीक्षितोपांगनिरीक्षणेन ३१ अथतंबालकंवीक्ष्यनेत्राभ्यांधिष्ठितंहृदि ॥
अभ्ययादतिसंक्लिष्टःपरिष्वक्तुमधोक्षजम् ३२ तावत्सभगवान्साक्षाद्योगाधीशोगुहाशयः ॥ अंतर्दधेऋषेःसद्योयथेहानीशनिर्मिता ३३ तमन्वथवटोब्रह्मन्स
लिलंलोकसंप्लवम् ॥ तिरोधायिक्षणादस्यस्वाश्रमेपूर्ववत्स्थितः ३४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेभगवन्मायादर्शनंनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

द्वानीपादानादिसमर्थंतच्चाद्राक्षीत् सदिवसत्वेनयथार्थत्वेनैवावभासितंप्रकाशितंनमिथ्याभूतत्वेन २९ पुनःकिमभूदत्राह विश्वमिति बहिःश्वसतःशिशोःश्वासेनबहिर्निरस्तोनुत्नःप्रलयाब्धौन्यपतत् ३०
तदंचतोकंचवीक्ष्यतस्यशिशोःप्रेमसुधायाःप्रेमामृताद्उद्भूतस्मितसहितेनापांगनिरीक्षणेननिरीक्षितोभूदित्यन्वयः ३१ अथतंबालकंपरिष्वक्तुमभ्ययात् ३२ अनीशेनासमर्थेननिर्मिताइहमायालक्षणा
चेष्टायथाक्षिप्रमंतर्धीयतेतथेयमंतर्धानंऋष्यार्थेनिदर्शनमिदंनतुमिथ्यात्वे ३३ अंतर्हितंभगवंतमनुलोकस्यसंप्लवोयस्मात्तत्तथा तिरोधायितिरोहितमभूत् ३४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वा
दशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांअष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

मार्कंडेयःपुनःकिमकार्षीदित्यत्कथांशृण्वतांहरौभक्तिसमुद्रेककरीतिहार्दंशौनकादीनांचोद्यंपरिहरति सएवमिति यःपूर्वंस्वस्याश्रमेस्थितःसःयोगमायायाःअणिमादिविभूतेःवैभवंव्याप्तिंदत्स्वरूपशक्तेःप्रभावंवा १ यस्यहरेर्मायया मोहनशक्त्याविबुधाअज्ञानकातराइतिपदद्वयेनान्योन्यविरुद्धेनमायाशब्दोव्याख्यातइतिज्ञातव्यम् २ निभृतात्मानंपूर्णमनसं हराववेनितरांधृतमनसंवा दिदिक्षोऽस्मि ३ ४ निभृतोनन्तुपूर्णएव तपापायेवर्षाकाल ऋषीणांव्रातोव्रतसमूहोयस्यसतथा पूर्वविशेषणार्थेहेतुरयं अस्यमुनेः ५ रुद्रःभक्तिवर्ति नैवेति मोक्षमपिनेच्छतिकिमुतान्याआशिषःतत्रहेतुमाह ॥ भक्तिमिति ६ यद्यप्येवंतथापिभवत्यावचनगौरवाच्चतिष्यामहइत्याशयेनाह अथापीति हेभवानीति एतेनसाधुना मुनिनासहसंकथनेन किंप्रयोजनमत्राह अयंहीति साधूनांसमागमःसंगतिः ७ समुपेयायसंप्रापअयंसाधारणोभगवान्नकिंतुवेदसिद्धएवेत्याशयेनाह ईशानइति अनेनश्रीहरिज्ञानमपिरुद्रप्रसादात्फलवत्स्यादित्युक्तंभवति तत्कुतइत्यत्राह ईश्वरइति श्रोत्रादींद्रियवतांजी

सूतउवाच ॥ सएवमनुभूयेदंनारायणविनिर्मितम् ॥ वैभवंयोगमायायास्तमेवशरणंययौ १ ऋषिरुवाच ॥ प्रपन्नोस्म्यंघ्रिमूलंतेप्रपन्नाभयदंहरे ॥ यन्मायथापिविबुधामुह्यंत्यज्ञानकातराः २ सूतउवाच ॥ तमित्थंनिभृतात्मानंवृषेणदिविपर्यटन् ॥ रुद्राण्याभगवान्रुद्रोददर्शस्वगणैर्वृतः ३ अथोमात्मर्षिंवीक्ष्यगिरिशंसमभाषत ॥ पश्येमंभगवन्विप्रंनिभृतात्मेंद्रियाशयम् ४ निभृतोनन्नृषिव्रातस्तपापायेयथार्णवः ॥ कुर्वस्यतपसःसाक्षात्संसिद्धिंसिद्धिदोभवान् ५ श्रीभगवानुवाच ॥ नैवेच्छत्याशिषःक्वापिब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत ॥ भक्तिंपरांभगवतिलब्धवान्पुरुषेऽव्यये ६ अथापिसंवदिष्यामो भवान्येतेनसाधुना ॥ अयंहिपरमोलाभोनृणांसाधुसमागमः ७ इत्युक्त्वासमुपेयायभगवान्ससतांगतिः ॥ ईशानःसर्वविद्यानामीश्वरःसर्वदेहिनाम् ८ तयोरागमनंसाक्षादीशयोर्जगदात्मनोः ॥ नवेदरुद्धधीवृत्तिरात्मानंविश्वमेवच ९ भगवांस्तदभिज्ञायगिरिशोयोगमायया ॥ आविशत्तद्गुहाकाशंवायुश्छिद्रमिवेश्वरः १० आत्मन्यपिशिवंप्राप्तंतडित्पिंगजटाधरम् ॥ त्र्यक्षमष्टभुजंशंभुमुद्यंतमिवभास्करम् ११ व्याघ्रचर्मांबरंशूलधनुरिष्वसिचर्मभिः ॥ अक्षमालांडमरुकंकपालंपरशुंसह १२ बिभ्राणंसहसाभातंव्यचष्टहृदिविस्मितः ॥ किमिदंकुतएवेतिसमाधेर्विरतोमुनिः १३ नेत्रेउन्मील्यददृशेसगणंसोमयागतम् ॥ रुद्रंत्रिलोकैकगुरुंननामशिरसामुनिः १४ तस्मैसपर्यांव्यदधात्सगणायसहोमया ॥ स्वागतासनपाद्यार्घ्यगंधस्रग्धूपदीपकैः १५ आहत्वात्मानुभावेनपूर्णकामस्यतेविभो ॥ करवामकिमीशानयेनेदंनिर्वृतंजगत् १६ नमःशिवायशांतायसत्वायप्रमृडायच ॥ रजोजुषेप्यघोरायनमस्तुभ्यंतमोजुषे १७

वानांशिवाधीनत्वेनतत्तदिंद्रियसाध्यस्यज्ञानस्यापितत्प्रसादायत्तत्वंयुक्तम् ८ तदामुनिनाकिमकारीतितत्राह तयोरिति अहंकाररूपेणजगदात्मनोरिति अज्ञानेकिंकारणमत्राह रुद्धधीवृत्तिरिति धीपूर्वकत्वादिंद्रियवृत्तेस्तद्रोधेसर्वेंद्रियरोधोयुक्तइतिरुद्धधीवृत्तिरित्युक्तं आत्मानंस्वंविश्वंपुरोवर्तिसर्वम् ९ योगमायया अणिमादियोगसामर्थ्येनछिद्रंरोमकूपादिसुषिरम् १० नकेवलंबाहिरेवआत्मनिस्वस्मिन्नपि ११ इषुपुंक्तधनुश्चअसिश्चचर्मचतानितैर्युक्तं करेडमरुकअणुतरंतंतुपर्वाढ्यंचर्मपिनद्धमुखंदारुवाद्यम् १२ व्यचष्टआरयत् १३ सहउमयासोपायांविदादित्यादेः १४ १५ पूर्णकामस्यतेव्यनाकि येनत्वयाजगन्निवृतंभवति १६ सत्वायपराक्रमयुक्ताय सद्भक्तशरणंवातिगच्छतीति सत्वस्तस्मै वा प्रमृडायप्रकृष्टपालाय तत्तद्भक्तस्तुयोग्यतानुसारेणरक्षाद्यर्थंसत्वादिगुणप्रवर्तकत्वात्सत्वायरजोजुषइत्युक्तम् १७

१८ अपोब्रह्माद्ययोयेषांत्रयाणांदर्शनममार्घंतत्रहेतुमाह मर्त्यइति मर्त्योऽमृतंमुक्तिंविंदतेयद्यस्माद्दर्शनात्येभ्योमृतंवा १९ ब्राह्मणभक्तिंदर्शयति ब्रह्मणाइति ब्राह्मणाब्रह्मवादैकनिष्ठाः साधवोरागादिदोषविधुराः शांताभगवन्निष्ठापारंगताः अतएवानिःसंगाःदुष्टसंगरहिताः अतएवभूतेषुसज्जनेषुवत्सलाःस्निग्धाः एकांतेनविष्णुरेवसर्वोत्तमोनान्यइतिनिर्णयेनास्मासुभक्ताःयोग्यतातिरेकेणवैरशून्याः समंब्रह्मतद्दर्शनंयेषांतेतथा २० यएवंविधांस्तान्वदंतिस्तुवंतीत्यादिसपर्यांकुर्वतइत्यर्थःअहंब्रह्माचहरेःपृथक्स्वतंत्रौनतदधीनावेव तत्रहेतुरीश्वरइतिईर्लक्ष्मीः शंसुखं ज्ञातानंदस्तयोर्वरईशादीज्ञानाद्यवरइतियस्मात्तस्मात्द्वयोर्वरइत्युक्तं यूयंकेइत्यतोवाह अहमिति स्वयमित्यनेनहरेरेवस्वातंत्र्यंनावयोरावांतदधीनावितिस्पष्टमुक्तंअत्राप्ययमेवहेतुरीश्वरइति ईशऐश्वर्यइति धातोरनुपहतैश्वर्यमूर्तित्वादीश्वरइत्युच्यते २१ इतोपिब्राह्मणाएवपूज्यायतएवंविधंतत्त्वंतवजानंतीत्याह नतइति तेब्राह्मणामय्यपिस्थितत्वान्मयीत्युच्यमानेहरावजेचास्थितत्वादजशब्दवाच्येचपृथक्स्थितेअच्युतेचाभिदामण्वपिपरमाणुमात्रमपिनचक्षतेनपश्यंति किंचजनस्यजननवतः स्थावरजंगमरूपस्यप्रपंचस्यात्मनोंतर्यामिणश्चाभिदांनपश्यंति अपिशब्देनैकोदेवइतिश्रुतिप्रमाणयति तत्तस्माद्वयंयुष्मानखिलैःपूज्यानीमहिबुध्यामहे यद्वा मय्यभिदामन्यथाज्ञानंविष्णुरयमितिकिंचित्साम्येनापिनपश्यंत्यपितुततोविलक्षणत्वेनतत्कटाक्षाहितशक्तित्वेनजगत्संहर्तृत्वेनततोनंतांशहीनत्वेनैवमत्तत्त्वंपश्यंतिचतुर्मुखेयथास्थितंपश्यंति

सूतउवाच ॥ एवंस्तुतःसभगवान्महादेवःसतांपतिः ॥ परितुष्टःप्रसन्नात्मापहसंस्तमभाषत १८ श्रीमहादेवउवाच ॥ वरंवृणीष्वनःकामंवरदेशावयंत्रयः ॥ अमोघंदर्शनंयेषांमर्त्योयद्विंदतेमृतम् १९ ब्राह्मणाःसाधवःशांतानिःसंगाभूतवत्सलाः ॥ एकांतभक्ताअस्मासुनिर्वैराःसमदर्शनाः २० सलोकालोकपालास्तान्वंदंत्यर्चंत्युपासते ॥ अहंचनपृथक्ब्रह्मास्वयंचहरिरीश्वरः २१ नतेमय्यच्युतेऽजेचभिदामण्वपिचक्षते ॥ नात्मनश्चजनस्यापितद्युष्मान्वयमीमहि २२ नह्यम्मयानितीर्थानिनदेवामृच्छिलामयाः ॥ तेपुनंत्युरुकालेनयूयंदर्शनमात्रतः २३ ब्राह्मणेभ्योनमस्यामोयेऽस्मद्रूपंत्रयीमयम् ॥ बिभ्रत्यात्मसमाधानंतपःस्वाध्यायसंयमैः २४ श्रवणाद्दर्शनाद्वापिमहापातकिनोपिवः ॥ शुध्येरन्नंत्यजाश्चापिकिमुसंभाषणादिभिः २५ सूतउवाच ॥ इतिचंद्रललामस्यधर्मगुह्योपबृंहितम् ॥ वचोमृतायनमृषिर्नातृप्यत्कर्णयोःपिबन् २६ सचिरंमाययाविष्णोर्भ्रामितःकर्शितोभृशम् ॥ शिववागमृतध्वस्तक्लेशपुंजस्तमब्रवीत् २७ ऋषिरुवाच ॥ अहोईश्वरचर्येयंदुर्विभाव्याशरीरिणाम् ॥ यन्नमंतीशितव्यानिस्तुवंतिजगदीश्वराः २८ धर्मंग्राहयितुंप्रायःप्रवक्तारश्चदेहिनाम् ॥ आचरंत्यनुमोदंतेक्रियमाणंस्तुवंतिच २९

नत्वेनैवमत्तत्त्वंपश्यंतिचतुर्मुखेयथास्थितंपश्यंति अच्युतेचतथायथाश्रुतिविहितमात्मनश्चेतनसमुदायस्य जन्यतइतिजनोदेहस्तदादिजडस्यापितत्त्वंयथातथाअन्यथानपश्यंति २२ सर्वस्माच्छुद्धिहेतुत्वाच्चब्राह्मणाएवपूज्याइत्याह नहीति २३ अस्माभिश्चसंभाव्यत्वाद्विप्राएवश्रेयांसइत्याह ब्राह्मणेभ्यइति त्रयीमयंवेदमुख्यप्रतिपाद्यंआत्मनिसम्यगाधानमवस्थानंसन्निधानलक्षणंयस्यनत्धातपआलोचनंस्वाध्यायोऽध्ययनंसंयमोवागादिनियमस्तैर्बिभ्रतिआचारहीनंनपुनंतिवेदाइत्यतस्तपइत्यादि २४ नकेवलंदर्शनाच्छुद्धिरपितुश्रवणादपीतिसमुच्चितत्वादाह श्रवणादिति तर्ह्यधिकशुद्धिःकस्मादितितत्राह किम्विति आदिपदेननामस्मरणंगृह्यते २५ चंद्रललामस्यचंद्रशेखरस्यधर्मगुह्योपबृंहितंधर्मरहस्यगूढंअमृतायनंअमृतवद्दुर्लभमानंकर्णयोर्हितम् २६ भ्रामितःसमाधेःसंचालितःअतएवकर्शितः अनेनसंयमिनांसमाधेरन्यत्सुखंनास्तीतिज्ञापितम् २७ इयंवाग्लक्षणाचेष्टाईशितव्यानिभवादृशानियथ्यानिब्रह्मकुलानिस्तुवंतियद्यस्मात्तस्मात् २८ धर्मंग्राहयितुंप्रायःप्रवक्तारश्चदेहिनांधर्मस्यप्रवक्तारआचरंतिचआचरतोनुमोदंतेक्रियमाणंधर्मंस्तुवंतिच २९

ननुविष्यादिवर्जितानांभवतांधर्माचरणादिनातेजःक्षतिःस्यादित्यत्राह नेति वृत्तिस्तुग्रंथसंदर्भेइतिवचनात्स्वमायामयवृत्तिभिःस्वेच्छयाकृतावृत्तियैषांतेतथातैःस्तवादिभिर्वृतेनैतावताकर्मणाभग वतोनुभावःप्रभावोनप्रदुष्येतप्रदुष्टोनभवति कुहकैरिंद्रजालव्यापारैर्मायिनोनुभावःनिश्चयोयथातथेति ३० प्रकारांतरेणदोषाभावंशक्ति सृष्टेति यांभगवान्मनसास्वेच्छयाइदंविश्वंसृष्ट्वांतर्यामिरू पेणांतःप्रविश्यदर्शनादिकुर्वद्भिर्गुणैरिंद्रियैरहंकर्तेति निरूप्यजीवइवाभातीत्येतावताजीववत्दुष्टोनभवति कथमिवस्वप्नदृग्भगवदिच्छयोद्बोधितमानसवासनयाकरितुरगादिपदार्थान्सृष्ट्वायथातद्द्रष्टे वालिप्तोनभवति ३१ तस्मैभगवतेनमइत्यन्वयःत्रयःसत्वादयोगुणायस्यसतथातस्मैगुणित्वंदोषत्वेनव्याप्तंदृष्टत्वादत्राह केवलायेति निर्दोषाय निर्दोषत्वंमुक्तस्याप्यस्तीतितत्राह अद्वितीयायेति मुक्तानिर्दोषत्वंहरिप्रसादायत्तंनहरेस्तथातस्य समाधिकशून्यत्वात् कथमयमर्थःसंपद्यतइत्यत्राह गुरवइति ब्रह्मादीनांस्वात्मरहस्योपदेष्टृत्वेनगुरुत्वात्तेषांसिद्धइत्यर्थः निराकारस्योपदेष्टृत्वं कथंस्यादितितत्राह ब्रह्मेति ज्ञानादिगुणाकाराय बृहंतोह्यस्मिन्गुणाइतिश्रुतावस्मिन्नितिवचनादाकारःसिद्धइति ३२ यतएवंनिरूप्यमाणेहरेरधिकःसमोवानास्तिसर्वश्रेष्ठश्चातस्तद्वाकिमंतरेण

नैतावताभगवतःस्वमायामयवृत्तिभिः ॥ प्रदुष्येतानुभावस्तैर्मायिनःकुहकैर्यथा ३० सृष्ट्वेदंमनसाविश्वंस्वात्मनानुप्रविश्ययः ॥ गुणैःकुर्वद्भिराभातिक र्तेवस्वप्नदृग्यथा ३१ तस्मैनमोभगवतेत्रिगुणायगुणात्मने ॥ केवलायाद्वितीयायगुरवेब्रह्ममूर्तये ३२ कंवृणेऽतःपरंभूमन्वरंत्वद्वरदर्शनात् ॥ यद्दर्शनात्पूर्ण कामःसत्यकामःपुमान्भवेत् ३३ वरमेकंवृणेथापिपूर्णकामाभिवर्षणात् ॥भगवत्यच्युतेभक्तिंतत्परेषुतथात्वयि ३४ सूतउवाच॥इत्यर्चितोभिष्टुतश्चमुनिना सूक्तयागिरा ॥तमाहभगवाञ्छर्वःशर्वयाचाभिनंदितः ३५ कामस्तेम हर्षेसत्योभक्तिमांस्त्वमधोक्षजे ॥ आकल्पांतंयशःपुण्यमजरामरतातथा ३६ ज्ञानंत्रै कालिकंब्रह्मन्विज्ञानंचाविरक्तिमत् ॥ ब्रह्मवर्चस्वितांभूयात्पुराणाचार्यतास्तुते ३७ सूतउवाच ॥ एवंवरान्समुनयेदत्वागात्त्र्यक्षईश्वरः ॥ देव्यैतत्कर्मक थयन्ननुभूतंपुरामुना ३८ सोप्यवाप्तमहायोगमहिमाभार्गवोत्तमः ॥ विचरत्यधुनाप्यद्धाहरावेकांततांगतः ३९ अनुवर्णितमेतत्तेमार्कंडेयस्यधीमतः ॥ अनुभूतंभगवतोमायावैभवमद्भुतम् ४० एतत्केचिदविद्वांसोमायासंसृतिमात्मनः ॥ अनाद्यावर्तितंनृणांकादाचित्कंप्रचक्षते ४१

त्वत्परमन्यंकंवरंवृणे वरंवरेण्यंदर्शनंज्ञानंयस्यसतथातस्मात् एतदेवाह यद्दर्शनाद्येनोपदिष्टज्ञानाद्वापुमान्पूर्णकामःस्यात्अतएवसत्यकामश्च ३३ मद्दर्शनात्पूर्णकामस्त्वेवरंवृणीष्वेतिमद्वचनं व्यर्थंस्यादितिमाशंकीत्याह वरमिति यद्यपिवरोनप्रार्थनीयस्तथापित्वद्वचनसाफल्यायैतंवरंवृणेपूर्णकामाभिवर्षणादितिशेषःकोसौवरइतितत्राह भगवतीति तत्परेषुतद्भक्तश्रेष्ठेत्वयिच ३४ श र्वयापार्वत्यासह ३५ त्वंअधोक्षजेभक्तिमान्भूयाइतिशेषःआकल्पांतंपुण्यंयशोजरामरणताचभूयात्तवेतिशेषः ३६ किंच वरांतरंचस्यादित्याह ज्ञानमिति ३७ अमुनामार्कंडेयेन ३८ अवाप्तमहा योगमहिमा प्राप्तमहाज्ञानमहिमाप्राप्तमहाणिमादियोगमहिमावा एकांततांनियतभक्तताम् ३९ ज्ञानवतोमार्कंडेयस्ययदेतदनुभूतंहरेर्मायावैभवंतेनुवर्णितमेतन्नृणांमध्येकेचिदविद्वांसआत्मनोहरेर्मायाप्र वर्तितसामर्थ्यविस्तारंकादाचित्कंप्रचक्षते । अकालेप्रदर्शितत्वेनकादाचित्कंकिंनस्यादत्राह अनादीतिअनादिकालवर्तितं ननूतनं यद्वोपसंहरतिअनुवर्णितमिति मार्कंडेयस्यैतच्चरितंतेनुवर्णितंकिंतच्च रित्रमत्राह अनुभूतमिति श्रद्धेयत्वेयतमेदमाह एतदिति ४० ४१

इतोप्येतच्छ्रद्धयेति फलमाह पठति अनुभावेनभावितंसंवादितंतयोरुभयोःश्रावयितृश्रोत्रोःकर्माशयसंसृतिः कर्मणामाशय.स्थानंदेहस्तन्निमित्तसंसारोनभवेदितिस्वरूपनाशएवोच्यते अस्यश्रीहरिभक्ति मुख्यहेतुत्वोच्युतांभक्तिमित्याह ४२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेविजयध्वजकृतटीकायांनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ स्थूलमतीनामुपासनार्थंपुरुषरूपस्यहरेर्यजनप्रकारंवदत्यस्मिन्नध्याये अत्रतद्बुभुत्सयाशौ नकःपृच्छति अथेति बुद्धिसन्निहितत्वादिममित्युक्तं समस्ततंत्रराद्धांतेसर्वपंचरात्रतंत्रलक्षणशास्त्रोक्तसिद्धांतेउक्तंयद्भागवतंभगवद्विषयंतत्त्वंतद्वेत्तीति १ तांत्रिकाःश्रीनारायणपूजाविधायकशास्त्रपटवः श्रियःपतेःपत्युःप्रयोगरूढैःप्राबल्याद्विसंज्ञावैकल्पिकाइतिबोद्धव्यं परिचर्यायांपूजायांयैर्भूम्यादिपदार्थैःअंगोपांगायुधाकल्पंअंगानिपादादीनिउपांगानिगरुडादीनिकल्पयत्याकल्पमाभरणकौस्तुभादि २ तान्पदार्थान् क्रियायोगंपूजालक्षणंबुभुत्सतांज्ञातुकामानांक्रियानैपुण्येनक्रियापटुत्वेन अमर्त्यतांमरणराहित्यं मुक्त्याख्यं ३ वेदागमतंत्राभ्यांवेदाख्यागमेनतंत्रशास्त्रेणच पद्मजादिभिराचार्यैः प्रतिपादितायास्ताविभूतीः ४ मायाप्रकृतिःआदिशब्देनमहदहंकारमनांसिपंचभूतानिचगृह्यंते विकाराइंद्रियादयःविराट् ब्रह्मांडंसचित्कंचेतनसहितंयस्मिन्ब्रह्मांडेभुवनत्रयंदृश्यते ५ एतद्ब्रह्मांडं

य एवमेतद्भृगुवर्यवर्णितंरथांगपाणेरनुभावभावितम् ॥ संश्रावयेत्संशृणुयादुतोभयोस्तयोर्नकर्माशयसंसृतिर्भवेत् ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ शौनकउवाच ॥ अथेममर्थंपृच्छामोभवंतंबहुवित्तमम् ॥ समस्ततंत्रराद्धांतेभवान्भागवततत्त्ववित् १ तांत्रिकाःपरिचर्यायांकेशवस्यश्रियःपतेः ॥ अंगोपांगायुधाकल्पंकल्पयंतियथैवयैः २ तन्नोवर्णयभद्रंतेक्रियायोगंबुभुत्सताम् ॥ येनक्रियानैपुणेनमर्त्यौयायादमर्त्यताम् ३ सूतउवाच ॥ नमस्कृत्वागुरून्वक्ष्येविभूतीर्वैष्णवीरपि ॥ यावेदागमतंत्राभ्यामाचार्यैःपद्मजादिभिः ४ मायाद्यैर्नवभिस्तत्त्वैःसविकारैरयंविराट् ॥ निर्मितोदृश्यतेयस्मिन्सचित्केभुवनत्रयम् ५ एतद्वैपौरुषंरूपंभूःपादौद्यौःशिरोनभः ॥ नाभिःसूर्योक्षिणीनासेवायुःकर्णौदिशःप्रभोः ६ प्रजापतिःप्रजननमपानोमृत्युरीशितुः ॥ तद्बाहवोलोकपालामनश्चंद्रोभ्रुवोर्यमः ७ लज्जोत्तरोधरोलोभोद्युतिर्ज्योत्स्नास्मयोभ्रमः ॥ रोमाणिभूरुहाभूम्नोमेघाःपुरुषमूर्धजाः ८ यावानयंसपुरुषोयावत्यासंस्थयामितः ॥ तावानसावपिमहान्पुरुषोलोकसंस्थया ९ कौस्तुभव्यपदेशेनस्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः ॥ तत्प्रभाव्यापिनीसाक्षाच्छ्रीवत्समुरसाविभुः १० स्वमायांवनमालाख्यांनानागुणमयींदधत् ॥ वासश्छंदोमयंपीतंब्रह्मसूत्रंत्रिवृत्स्वरम् ११ बिभर्तिसांख्ययोगंचदेवोमकरकुंडले ॥ मौलिंपदंपारमेष्ठ्यंसर्वलोकनमस्कृतम् १२ अव्याकृतमनंताख्यमासनंयदधिष्ठितम् ॥ धर्मज्ञानादिभिर्युक्तंसत्त्वंपद्ममिहोच्यते १३ ओजःसहोबलयुतंमुख्यतत्त्वंगदांदधत् ॥ अपांतत्त्वंदरवरंतेजस्तत्त्वंसुदर्शनम् १४

पौरुषंरूपंपुरुषसन्निधानयोग्यप्रतिमारूपं यैरंगादिकंकल्पयंतितानाह भूरिति अत्रविवरणपूर्ववदूह्यं ६ प्रजापतिर्दक्षःप्रजननमुपस्थ ७ उत्तरोष्ठोलोभःलज्जाअधरोष्ठोद्युतिःस्वरूपकांतिः ज्योत्स्ना भ्रमोभ्रांतिःस्मयोदर्पविशेषः एतावतीअंगकल्पना ८ सोयंपुरुषःब्रह्मांडाख्यःलोकसंस्थयायावत्यासंस्थयामितःपरिमितोसौमहान्पुरुषस्तदंतरस्थपुरुषोभगवानपितावान्तावत्परिमाणोपेतः ९ उपांगान्याह कौस्तुभेति अजोविष्णुःस्वात्मज्योतिःज्योतिःस्वरूपःयद्वा स्वाधीनब्रह्माख्यज्योतिः श्रीरित्यध्याहार्यंसाक्षाच्छ्रीस्तस्यश्रीवत्सस्यप्रभाव्याप्नोतीतितत्प्रभाव्यापिनीतितादृशंश्रीवत्समुरसाबिभर्ति १० स्वांमायांश्रियंनानावर्णगुणमयीं छंदोमयंवेदस्वरूपं त्रिवृत्त्रिवर्णात्मकंस्वरंप्रणवलक्षणंब्रह्मसूत्रंदधत् ११ सांख्यंज्ञानंयोगंकर्मएतद्द्वयाख्येमकरकुंडले पारमेष्ठ्यंपदस्थानंमौलिंकिरीटम् १२ यदधिष्ठितमासनंपीठंतदनंताख्यंअव्याकृतंविकाररहितंसत्त्वसत्त्वगुणाभिमानिनीश्रीःपद्मम् १३ मुख्यतत्त्वंमुख्यप्राणरूपंगदांदधत् १४

नमोनिभमाकाशवन्नीलवर्णंनभस्तत्वरूपमसिंनंदकंतमोमयंतमोगुणवदाच्छादनकरंचर्मंदधत् पुण्यकर्मस्वरूपेइषुधीच १५ अस्यहरेःस्यंदनमाकृतिःपृथिवअस्याभिव्यक्तिः तन्मात्राणिशब्दादीनि इंद्रियार्थाःकर्मेंद्रियविषयाःक्रियामताः विसर्गादीनिकर्माणिज्ञातव्यानि १६ देवयजनंहरेःपूजास्थानं चक्राब्जादिकंमंडलं आत्मनःपरमात्मनःसकाशात्संस्कारःशरीरशुद्धिर्दीक्षादीक्षयाहिदेहशुद्धिः भगवतःपरिचर्याआत्मनःस्वस्यदुरितक्षयः पापनाशनं १७ भगवान्पूज्यःभगशब्दात्माभगशब्दस्वरूपऐश्वर्यादिगुणस्वरूपइत्यर्थः धर्मयशआख्येचामरव्यजने १८ निजधामतद्वैकुंठंतदभिमानिदेवता आतपत्रंत्रिवृत्रिविधोवेदः सुपर्णाख्योयज्ञंपुरुषंयज्ञपुरुषंवहति १९ साक्षादनपायिनीनित्यावियोगिनीश्रीर्हरेरात्मभूतार्धदेहानाय विष्वक्सेनःपार्षदाधिपोविदितःतंत्रमूर्तिः तंत्रग्रंथाभिमानी २० अष्टौनंदादयोद्वास्थाःहरेरणिमाद्यागुणास्तदाश्रिताःमूर्तिव्यूहेमूर्तिस्थापनेवासुदेवःसंकर्षणप्रद्युम्नोनिरुद्धःस्वयमभिधीयते २१ सभगवानेवविश्वादिशब्दवाच्यइतिभाष्यते अर्थेंद्रियाशयज्ञानैःवृत्तिभिः अर्थज्ञानलक्षणवृत्त्याजाग्रदवस्थयाविश्वःमनआदींद्रियगतवासनालक्षणज्ञानवृत्त्यास्वप्नावस्थयातैजसः आशयःसुषुप्तिस्तदवस्थाज्ञानलक्षणवृत्त्यावर्तमानःप्राज्ञःएतावंतंकालंसुखमस्वाप्सइत्यनुभवात् किमेतेभिन्नाइत्यत्राह ततइतिततोव्याप्तोऽपरिच्छिन्नइत्यर्थः बहुत्वसंख्यामात्रयोगित्वंनतुमिथोभिन्नत्वम् २२ अंगादिकथनस्योपयोगमाह अंगेति अंगा

नभोनिभंनभस्तत्वमसिंचर्मतमोमयम् ॥ कालरूपंधनुःशार्ङ्गंतथाकर्ममयेषुधी १५ इंद्रियाणिशरानाहुराकृतिरस्यस्यंदनम् ॥ तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिरिंद्रियार्थाःक्रियामताः १६ मंडलंदेवयजनंदीक्षासंस्कारआत्मनः ॥ परिचर्याभगवतआत्मनोदुरितक्षयः १७ भगवान्भगशब्दार्थोलीलाकमलमुद्वहन् ॥ धर्मंयशश्चभगवान्चामरव्यजनेभजत् १८ आतपत्रंतद्वैकुंठंनिजधामाकुतोभयम् ॥ त्रिवृद्वेदःसुपर्णाख्योयज्ञंवहतिपूरुषम् १९ अनपायिनीभगवतीश्रीःसाक्षादात्मनोहरेः ॥ विष्वक्सेनस्तंत्रमूर्तिर्विदितःपार्षदाधिपः २० नंदादयोष्टौद्वाःस्थाश्चतेणिमाद्याहरेर्गुणाः ॥ वासुदेवःसंकर्षणःप्रद्युम्नःपुरुषःस्वयम् ॥ अनिरुद्धइतिब्रह्मन्मूर्तिव्यूहेभिधीयते २१ सविश्वस्तैजसःप्राज्ञस्तुरीयइतिवृत्तिभिः ॥ अर्थेंद्रियाशयज्ञानैर्भगवान्भाव्यतेततः २२ अंगोपांगायुधाकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयम् ॥ बिभर्तिस्मचतुर्मूर्तिर्भगवान्हरिरीश्वरः २३ द्विजऋषभसएषब्रह्मयोनिःस्वयंदृक्स्वमहिमपरिपूर्णोमाययाचस्वयैतत् ॥ सृजतिहरतिपातीत्याख्ययानावृताक्षोविसृजतइवनिरुक्तस्तत्परैरात्मलभ्यः २४

दिशब्दवाच्यवासुदेवाद्यावरणैर्भगवान्पूज्यइत्येतदर्थत्वेनकथनमित्यर्थः अंगादिचतुष्टयस्यापिहरिरेवाधारइत्याह तदिति चतुर्मूर्तिर्भगवानंगादिचतुष्टयंबिभर्तितत्रायंविभागःअंगात्मकाःवासुदेवाद्याःस्वयमुपांगादिषुब्रह्मादिषुसंनिहितत्वेनपूजाकालेतथास्मरणार्थंस्मेत्युक्तं भगवान्वसिष्ठाद्यन्यतमोनेत्याह हरिरिति हरिरपिपुरंदराद्यन्यतमःकिंनस्यादित्यतउक्तमीश्वरइति सोपिसदाशिवःस्यादतउक्तंचतुर्मूर्तिरिति सोष्टमूर्तिरितिप्रसिद्धः २३ यद्वेदांतवेद्यंतदेवात्रपुरुषरूपेणोच्यते तस्मादिदंमुमुक्षुभिःश्रद्धयोपास्यमितिश्लोकद्वयेनाह द्विजवृषभेति हेद्विजवृषभ तत्परैस्तद्भक्तैः आत्मलभ्यःआत्मानिमनसिलभ्यःप्रकाश्योभवति यद्वात्मनैवस्वानुग्रहेणैवलभ्यःप्राप्यःयमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतिश्रुतेः किंलक्षणकःकोयंपुरुषइतितत्राह माययेति स्वयामाययास्वेच्छयैवसृजतीत्याद्याख्यानिरुक्तःकथंसृजतीतिस्रष्टाहरतीतिहरःपातीतिपाता स्रष्टापातातथैवात्तानिखिलस्यैकएवत्वित्यादेः अत्रकिंप्रमाणंतत्राह ब्रह्मेति ब्रह्मवेदादिशब्दराशिर्योनिर्ज्ञप्तिकारणंयस्यसतथा वेदादिशब्दराशिरस्मिन्नर्थेमानमित्यर्थः चतुर्मुखस्यापिसृष्ट्यादिकर्तृत्वस्यप्रमितत्वात्कथंहरेरेवेतिनिश्चीयते ब्रह्मादेवानांप्रथमःसंबभूवेतिश्रुतिरित्यतोवाह ब्रह्मेति ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्ययोनिःकारणं योब्रह्माणंविदधातीतिश्रुतेः लोकवत्परोपदेशेनकर्मणिनप्रवर्तते किंतुस्वरूपज्ञानेनेत्याशयेनाह स्वयंदृगिति स्वयंभूतज्ञानत्वेपिकर्मण्यपेक्षाविनाभूतंदृष्टमत्राह स्वमहिमेति स्वेमहिम्नीतिश्रुतेः स्वयंप्रकाशज्ञानस्यब्रह्मोत्थानस्य

मेघाद्यावरणैनेवहरेर्ज्ञानस्यापितस्यादित्यत्राह अनावृताक्षइति आवरणरहितदृष्टिःकथंप्रकाश्यतइत्यत्राह विसृजतइति स्वष्टायःमित्युपासमानस्यविविधंसृजतइतिप्रकाशतेसंहर्तारमिति आनंदहरःसंहर तीव रक्षतीव इतरस्यउपलक्षणमेतत् थाभ्यान्गुणानुपसंहृत्योगास्तेतत्तद्गुणत्वेनप्रकाशतइति २४ श्रीकृष्णकृष्णेत्युक्तार्थः २५ एवमुपास्तिंकुर्वतःफलमाह यद्दामिति कल्पेउपासिमहापुरुषलक्षणं जपतिसजन्माहृदयगुहायांशेतइतिहृदयगुहाशयंब्रह्मजानाति कुशेशयमितिवत् ॥ २६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ सर्वोपास्यत्वेप्या दिव्यरथस्यैवहरेर्गृहस्थैर्विशेषतउपास्तिःकर्तव्येतितत्स्थितिप्रकारंकथयत्यस्मिन्नध्याये तत्रशौनकः पृच्छति शुकइति शुकोभगवान्विष्णुरातायपृथङ्नामरूपादिसप्तकोगणोमासिमासिनानानामानं सूर्यंभगवंतंनिषेवमाणः सौरेःसूर्यस्याविद्यमानेस्यदनेरथेनानावसतितथा अन्येचऋषयोगंधर्वाप्सरसोनागाइत्यादिपंचमस्कंधेयदाह १ तदातेषांपृथङ्नामानिपृथक्कर्माणिचानुक्तान्यत श्रद्दधाना नांनोस्माकंतानिब्रूहीत्यन्वयः सूर्यात्मनःसूर्यांतर्यामिणोहरेर्व्यूहंस्थितिंविशेषंचवद सूर्यात्मनोहरेःपरितःस्थितंतेषांव्यूहंपृथक्पृथगितिशेषइतिवा २ अयंकल्पोहरेर्बुद्धिपूर्वप्रणीतत्वान्नमिथ्याभूत इतिभावेनाह अनादीति लोकंतंत्रयतिव्यापारयतीतिलोकतंत्रोलोकप्रवृत्तिहेतुरयंसूर्यादिः लोकेषुपरिवर्ततेउदयादिनिमित्तव्यापारायउदयादिकंगच्छतीत्यर्थः कीदृशः सर्वदेहिनामात्म

श्रीकृष्णकृष्णसखवृष्णिवृषावनिध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य ॥ गोविंदगोद्विजसुरार्तिहरावतारतीर्थश्रवःश्रवणमंगलपाहिभृत्यान् २५ यइदंकल्पउ त्थायमहापुरुषलक्षणम् ॥ तच्चित्तःप्रयतोजप्त्वाब्रह्मवेदगुहाशयम् ॥ २६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ शौनकउ वाच ॥ शुकोयदाभगवान्विष्णुरातायपृच्छते ॥ सौरोगणोमासिमासिनानावसतिसप्तकः १ तेषांनामानिकर्माणिनियुक्तानामधीश्वरैः ॥ ब्रूहिनःश्रद्दधा नानांव्यूहंसूर्यात्मनोहरेः २ सूतउवाच॥ अनाद्यविद्ययाविष्णोरात्मनःसर्वदेहिनाम् ॥ निर्मितोलोकतंत्रोयंलोकेषुपरिवर्तते ३ एकएवहिलोकानांसूर्यआ त्मादिकृद्धरिः ॥ सर्ववेदक्रियामूलमृषिभिर्बहुधोदितः ४ कालोदेशःक्रियाकर्ताकारणंकार्यमागमः ॥ द्रव्यंफलमितिब्रह्मन्नवधोक्तोजयाहरिः ५ मध्वादि षुद्वादशसुभगवान्कालरूपधृक् ॥ लोकतंत्रायचरतिपृथग्द्वादशभिर्गुणैः ६

नोविष्णोःअनाद्यविद्ययाकारणशून्येच्छयानिनिर्मितः सूर्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयदितिश्रुतेः ३ सरतीतिसूर्यइतिसूरिप्राप्यत्वात्सूर्यइतितच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यतदेकाधीनत्वान्मुख्य कर्ताहरिःएकएवेत्याह एकएवेति लोकानामुभयेषांआत्मासूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्चेतिश्रुतिः दिनस्यादिकृत्कृतीच्छेदनइतिधातोर्दिनादिच्छित् अस्तकर्ताच प्रातरुत्थायाथसंध्यामुपासीते तिश्रुतेः सर्ववेदोक्तक्रियामूलमतएवऋषिभिर्बहुधोदितः उदितमितिपाठेतत्स्वरूपंनानात्वेनकथितं अत्रद्वादशसूर्येष्वेकःस्वयंहरिरन्यत्रांतर्यामित्वेनेतिविशेषः ४ नानात्वमुपपादयति का लइति अजयामायया नाद्यविद्ययानवधोक्तःकालःप्रातरादिः देशःसमादिः क्रियाअनुष्ठानं कर्ताब्राह्मणादिः कारणमिंद्रियं कार्यंदेहः द्रव्यंचर्वादि भूतपंचकंवा आगमोवेदादिशास्त्रं फलंस्वर्गा दि कालादिषुस्थित्वातत्कर्मकारकत्वेनकालादिशब्दवाच्यत्वेननवधाहरिरुक्तः इतिज्ञातव्यम् ५ एकएवहरिःसर्वप्रेरयतीत्युक्तंतत्प्रकारंदर्शयति मध्वादिष्विति कालरूपधृक्भगवान्लोकतंत्रायलोक व्यापारायमध्वादिषुचैत्रादिषुद्वादशसुमासेषुद्वादशभिर्गुणैर्द्वादशविधकालगुणैःपृथक्पृथक्चरतीत्यन्वयः ६

१ गोपवनिताव्रजभृत्यगीतेतिपाठांतरम् ।

इदानींतेषांनामान्याह धातेत्यादिना धातासूर्यः कृतस्थलीअप्सरा:हेतीराक्षसः वासुकिर्नागः रथकृत्तक्षा पुलस्त्यःऋषिः तुंबुरुर्गंधर्वः अमीधात्रादयोमधुमासंनयंति तेउक्तक्रियाप्रवर्तकत्वेनत न्यासमतिपारयंति ७ अर्यमासूर्यः पुलहोऋषिः अथौजाःतक्षा प्रहेतीराक्षसःपुंजकस्थलीअप्सराःनारदोगंधर्वःकच्छनीरोनागः एतेमाधवमासाधिपतिंमाधवनामानंनयंति शरणंप्राप्योपास ते एवमुत्तरत्राप्यनुसंधेयं ८ मित्रःसूर्यःअत्रिःऋषिःपौरुषेयोराक्षसःतक्षकोनागःमेनकाप्सराः हाहागंधर्वःरथस्वनस्तक्षा ९ वसिष्ठऋषिःवरुणःसूर्यः रंभाप्सराः सहजन्योराक्षसः हूहूर्गंधर्वः शुक्रोनागःचित्रस्वनस्तक्षा १० इंद्रःसूर्यःविश्वावसुर्गंधर्वःस्रोतातक्षा एलापत्रोनागः अंगिराऋषिः प्रम्लोचाप्सराः स्वर्योनामराक्षस. ११ विवस्वानादित्यःउग्रसेनोगंधर्वः व्याघ्रोराक्षसः आसारणस्तक्षा भृगुर्ऋषिः अनुम्लोचाअप्सराः शंखपालोनागः १२ पूषाआदित्य. धनंजयोनागः वातोराक्षसःसुषेणस्तक्षा सुरुचिर्गंधर्वः घृताच्यप्सराः गौतमोऋषिः १३ ऋतुरप्स राः वर्चागंधर्वःभरद्वाजऋषिःपर्जन्यआदित्यःसेनजित्तक्षा विश्वोराक्षसः ऐरावतोनागः १४ अंशुरादित्यःकश्यपऋषिःतार्क्ष्यस्तक्षा धृतसेनोगंधर्वः उर्वशीअप्सराः विद्युच्छंकुःराक्षसःमहाशंखो

धाताकृतस्थलीहेतिर्वासुकीरथकृन्मुने ॥ पुलस्त्यस्तुंबुरुरितिमधुमासंनयंत्यमी ७ अर्यमापुलहोथौजाःप्रहेतिःपुंजकस्थली ॥ नारदःकच्छनीर श्चनयंत्येतेस्ममाधवम् ८ मित्रोत्रिःपौरुषेयोथतक्षकोमेनकाहाहाः ॥ रथस्वनइतिह्येतेशुक्रमासंनयंत्यमी ९ वसिष्ठोवरुणोरंभासहजन्यस्तथाहूहूः ॥ शुक्रश्चित्रस्वनश्चैवशुचिमासंनयंत्यमी १० इंद्रोविश्वावसुःस्रोताएलापत्रस्तथांगिराः ॥ प्रम्लोचाराक्षसःस्वर्योनभोमासंनयंत्यमी ११ विवस्वानुग्रसे नश्चव्याघ्रआसारणोभृगुः ॥ अनुम्लोचाशंखपालोनभस्याख्यंनयंत्यमी १२ पूषाधनंजयोवातःसुषेणःसुरुचिस्तथा ॥ घृताचीगौतमश्चेतितपोमासंनयं त्यमी १३ ऋतुर्वर्चाभरद्वाजःपर्जन्यःसेनजित्तथा ॥ विश्वऐरावतश्चैवतपस्याख्यंनयंत्यमी १४ अथांशुःकश्यपस्तार्क्ष्योधृतसेनस्तथोर्वशी ॥ विद्युच्छंकुर्महाशंखःसहोमासंनयंत्यमी १५ भगःस्फूर्जोरिष्टनेमिरूर्णआयुश्चपंचमः ॥ कर्कोटकःपूर्वचित्तिःसहस्याख्यंनयंत्यमी १६ त्वष्टाऋचीकतनयः कंबलश्चतिलोत्तमा ॥ ब्रह्मरातोथशतजिद्धृतराष्ट्रइषंभराः १७ विष्णुरश्वतरोरंभासूर्यवर्चाश्चसत्यकौ ॥ विश्वामित्रमुखाएतऊर्जमासंनयंत्यमी १८ एता भगवतोविष्णोरादित्यस्यविभूतयः ॥ स्मरतांसंध्ययोर्नॄणांहरंत्यंहोदिनेदिने १९ द्वादशस्वपिमासेषुदेवोसौषड्भिरस्यवै ॥ चरन्समंतात्तनुतेपरत्रेहचसन्मतिम् २० सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिंगैर्ऋषयःसंस्तुवंत्यमुम् ॥ गंधर्वास्तंप्रगायंतिनृत्यंत्यप्सरसोग्रतः २१

नागः १५ भगआदित्यः स्फूर्जोराक्षस.अरिष्टनेमिर्ऋषिःऊर्णोगंधर्वः आयुस्तक्षा कर्कोटकोनागः पूर्वचित्तिरप्सराः १६ त्वष्टाआदित्य.ऋचीकतनयोराक्षसः कंबलाख्योनागःतिलोत्तमा प्सराः ब्रह्मरातऋषि.शतजित्तक्षा धृतराष्ट्रोगंधर्वइषंबिभ्रतीतिइषंभरा. इषमासप्रणेतारइत्यर्थः १७ विष्णुरादित्यः अश्वतरोनागःरंभाप्सराः सूर्यवर्चागंधर्वः अश्वोराक्षसः सत्यकस्तक्षा विश्वामित्रऋषि. १८ उपसंहरन्नेवतत्कथनप्रयोजनमाह एताइति आदित्यांतर्यामिणोहरेः ध्येयःसदासवितृमंडलमध्यवर्तीइतिवचनमत्रप्रमाणं १९ एतदभिप्रेत्यपुनरपिलोकद्वयोपभोज्य फलमाह द्वादशस्विति द्वादशसुमासेषुषड्भिर्गणैर्धात्रादीनृतषट्संख्यामुपगतैःसहसमंताच्चरन् देवोस्यसेवकस्येहपरत्रचलोकेचसन्मतिंनिर्दुःखस्वानंदानुभवलक्षणांतनुते यथायोग्यंविस्तृत्यददाती त्यर्थ २० इदानींतेषांकर्माण्याह सामेति सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिंगैस्तल्लक्षणैस्तत्तत्स्वगमकैर्वाक्यैर्वाउभ्यांतिसम्यग्नियोजयंति ग्रामण्यस्तक्षाणःनैर्ऋताराक्षसाः २१

१ चैत्रं । २ वैशाखं । ३ ज्येष्ठं । ४ आषाढं । ५ श्रावणं । ६ भाद्रपदं । ७ माघं । ८ फाल्गुनं ९ मार्गशीर्षं । १० पुष्यमासं । ११ अश्विनमासं । १२ कार्तिकमासं । मासक्रमानुलंघनंकौर्मोक्तदिशा ।

२१ एवंगणनमंतरेणान्येपिसंतीत्याह वालखिल्याइति २२ अध्यायार्थमुपसंहरति एवमिति तपतिआवर्तयति २४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांएकादशोध्यायः ॥११॥ उपसंहारमुखेनानुसंधातुंद्वादशस्कंधात्मकंभागवतार्थंसंक्षिप्यकथयत्यस्मिन्नध्यायेएतद्वइत्यादिना एताद्विष्णोश्चरितं तद्वक्तव्यत्वेहेतुमाह भवद्भिरिति प्रश्नेति विस्मितसूचयति नराणामितिन राणांमध्येसतांपुरुषाणांमध्येश्रोतुमुचितं अनेनाधिकारसामर्थ्यंसूचितं १ २ श्रोतव्यार्थेमुख्यहेतुमाह अत्रेति अत्रश्रीभागवतेकस्मान्मुख्यत्वमत्राह सर्वेति वृत्रादिसर्वपापहंतृत्वामिंद्रस्याप्यस्तीत्य तउक्तंनारायणइति नायसांकेतिकनारायणइत्याह हृषीकेशइति हृषीकाणामीशोजीवोपिस्यादतआह भगवानिति ऐश्वर्यादिगुणसमुद्रोहिभगवान्एवंविधोनान्यइत्याह सात्वतांपतिरिति ३ सगुण

उन्नह्यंतिरथंनागाग्रामण्योरथयोजकाः ॥ चोदयंतिरथंपृष्ठेनैर्ऋतावलशालिनः २२ वालखिल्याःसहस्राणिषष्टिर्ब्रह्मर्षयोमलाः ॥ पुरतोभिमुखंयांतिस्तु वंतःस्तुतिभिर्विभुम् २३ एवंह्यनादिनिधनोभगवान्हरिरीश्वरः ॥ कल्पेकल्पेस्वमात्मानंव्यूह्यलोकानवत्यजः २४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधे एकादशोध्यायः ॥११॥ सूतउवाच ॥ नमोधर्मायमहतेनमःकृष्णायवेधसे ॥ ब्राह्मणेभ्योनमस्कृत्यधर्मान्वक्ष्येसनातनान् १ एतद्वःकथितंविप्राविष्णोश्च रितमद्भुतम् ॥ भवद्भिर्यदहंपृष्टोनराणांपुरुषोचितम् २ अत्रसंकीर्त्यतेसाक्षात्सर्वपापहरोहरिः ॥ नारायणोहृषीकेशोभगवान्सात्वतांपतिः ३ यत्तद्ब्रह्म परंगुह्यंजगतःप्रभवाप्ययम् ॥ ज्ञानंचसदुपाख्यानंप्रोक्तंविज्ञानसंयुतम् ४ भक्तियोगश्चव्याख्यातोवैराग्यंचतदाश्रयम् ॥ पारिक्षितमुपाख्यानंनारदाख्या नमेवच ५ प्रायोपवेशोराजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षितः ॥ शुकस्यब्रह्मर्षभस्यसंवादश्चपरीक्षितः ६ योगधारणयोत्क्रांतिःसंवादोनारदाजयोः ॥ अवतारानु गीतंचसर्गःप्राधानिकोग्रतः ७ विदुरोद्धवसंवादःक्षत्तृमैत्रेययोस्ततः ॥ पुराणसंहिताप्रश्नोमहापुरुषसंस्थितिः ८ ततःप्राकृतिकःसर्गःसप्तवैकृतिकास्तथा ॥ ततोब्रह्मांडसंभूतिर्वैराजःपुरुषोयतः ९ कालस्यस्थूलसूक्ष्मस्यगतिःपद्मसमुद्भवः ॥ भुवउद्धरणांभोधेर्हिरण्याक्षवधोयतः १० ऊर्ध्वतिर्यगधःसर्गोरुद्र सर्गस्तथैवच ॥ अर्धनारीनरस्याथयथास्वायंभुवोमनुः ११ शतरूपाचयास्त्रीणामाद्याप्रकृतिरुत्तमा ॥ संतानोधर्मपत्नीनांकर्दमस्यप्रजापतेः १२ अवतारोभगवतःकपिलस्यमहात्मनः ॥ देवहूत्याश्चसंवादःकपिलेनचधीमता १३ नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दक्षयज्ञविनाशनम् ॥ ध्रुवस्यचरितंपश्चात्पृ थोःप्राचीनबर्हिषः १४

मेवोक्तंनिर्गुणमप्युक्तमित्याह यत्तदिति जगतःप्रभवाप्ययकृद्यत्परंगुह्यंब्रह्मतत्प्रोक्तंतद्विषयेज्ञानंसतांउपाख्यानयेनतत् ४ साभक्तिराश्रयोयस्यतत्तदाश्रयं अत्रेत्येतत्प्रातिवाक्यमनुसंधातव्यम् ५ ६ योग धारणयाब्रह्मांडस्फरणलक्षणया नारदाजयोर्नारदब्रह्मणोः अवताराणामनुगीतंकथनं प्राधानिकःप्रकृतिसर्गःसिसृक्षुत्वविशेषः ७ ८ प्राकृतिकःप्रकृतिविकृतः तेसप्तमहदहंकारपंचभूतानीतिवैकृतिकाः इंद्रियविषयाःयतोयत्रब्रह्मांडे ९ पद्मसमुद्भवोनाभेरितिशेषःअंभोधेर्भुवउद्धरणाउद्धारः १० ऊर्ध्वतिर्यगधःसर्गःदेवतिर्यगसुरसृष्टिःअर्धनारीनरस्यब्रह्मणःसकाशात्स्वायंभुवोमनुर्यथोत्पन्नस्तथा ११ यास्त्रीणांमध्येआद्याप्रकृतिःस्त्रीसाशतरूपाचयथोत्पन्नातथा १२ १३ नवब्रह्मसमुत्पत्तिः नवप्रजापतीनांमरीच्यादीनांसकाशात्सृष्टिःतेषामुत्पत्तिर्वा १४

१५ १६ यतःसंततेर्देवासुरनरादयःआसन् १७ मन्वंतरानुचरितं मन्वंतरराजानुचरितं १८ १९ २० तारोपाख्यानंताराथादैत्याउपाख्यानम् २१ सुकन्यायाश्चरितं ककुत्स्थस्य

नारदस्यचसंवादस्ततःप्रैयव्रतंद्विजाः ॥ नाभेस्ततोनुचरितमृषभस्यभरतस्यच ॥ द्वीपवर्षसमुद्राणांगिरिनद्युपवर्णनम् १५ ज्योतिश्चक्रस्यसंस्थानंपाताळनरकास्थितिः ॥ दक्षजन्मप्रचेतोभ्यस्तत्पुत्राणांचसंततिः १६ यतोदेवासुरनरास्तिर्यङ्नगखगादयः ॥ त्वाष्ट्रस्यजन्मनिधनंपुत्रयोश्चदितेर्द्विजाः १७ दैत्येश्वरस्यचरितंप्रह्लादस्यमहात्मनः ॥ मन्वंतरानुचरितंगजेंद्रस्यविमोक्षणम् १८ मन्वंतरावताराश्चविष्णोर्हयशिरादयः ॥ कौर्म्यंमात्स्यंनारासिंहंवामनंचजगत्पतेः १९ क्षीरोदमथनंतद्वदमृतार्थेदिवौकसाम् ॥ देवासुरमहायुद्धंराजवंशानुकीर्तनम् २० इक्ष्वाकुजन्मतद्वंशःसुद्युम्नस्यमहात्मनः ॥ इलोपाख्यानमत्रोक्तंतारोपाख्यानमेवच २१ सूर्यवंशानुकथनंशशादाद्यानृपादयः ॥ सौकन्यमथशार्यातंककुत्स्थस्यचधीमतः २२ खट्वांगस्यचमांधातुःसौभरेःसगरस्यच ॥ कोशलेंद्रस्यचरितमद्भुतंकिल्बिषापहम् २३ निमेरंगपरित्यागोजनकानांचसंभवः ॥ रामस्यभार्गवेंद्रस्यनिःक्षत्रीकरणंभुवः २४ ऐलस्यसोमवंशस्यययातेर्नहुषस्यच ॥ दौष्यंतेर्भरतस्यापिशंतनोस्तत्सुतस्यच २५ ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्ययदोर्वंशोनुकीर्तितः ॥ यत्रावतीर्णोभगवान्कृष्णाख्योजगदीश्वरः २६ वसुदेवगृहेजन्मतस्यवृद्धिश्चगोकुले ॥ तस्यकर्माण्यपाराणिकीर्तितान्यसुरद्विषः २७ पूतनासुपयःपानंशकटोच्चाटनंशिशोः ॥ तृणावर्तस्यनिष्पेषस्तथैवबकवत्सयोः २८ धेनुकस्यसहभ्रातुःप्रलंबस्यचसंक्षयः ॥ गोपानांचपरित्राणंदावाग्नेःपरिसर्पतः २९ दमनंकालियस्याहेर्महाहेर्नंदमोक्षणम् ॥ व्रतचर्याचकन्यानांयत्रतुष्टोव्रतैःप्रभुः ३० प्रसादोयज्ञपत्नीभ्योविप्राणांचानुतापनम् ॥ गोवर्धनोद्धारणंचशक्रस्यसुरभेरथ ३१ यज्ञाभिषेकःकृष्णस्यस्त्रीभिःक्रीडाचरात्रिषु ॥ शंखचूडस्यदुर्बुद्धेर्वधोरिष्टस्यकेशिनः ३२ अक्रूरागमनंपश्चात्प्रस्थानंरामकृष्णयोः ॥ व्रजस्त्रीणांविलापश्चमथुरालोकनंततः ३३ गजमुष्टिकचाणूरकंसादीनांतथावधः ॥ मृतस्यानयनंसूनोःपुनःसांदीपनेर्गुरोः ३४ मथुरायांनिवसतायदुचक्रस्ययत्प्रियम् ॥ कृतमुद्धवरामाभ्यांयुतेनहरिणाद्विजाः ३५ जरासंधसमानीतसैन्यस्यबहुशोवधः ॥ पातनंयवनेंद्रस्यकुशस्थल्यानिवेशनम् ३६ आदानंपारिजातस्यसुधर्मायाःसुरालयात् ॥ रुक्मिण्याहरणंयुद्धेप्रमथ्यद्विषतोहरेः ३७ हरस्यजृंभणंयुद्धेबाणस्यभुजकृंतनम् ॥ प्राग्ज्योतिषपतिंहत्वाकन्यानांहरणंचयत् ३८ चैद्यपौंड्रकशाल्वानांदंतवक्रस्यदुर्मतेः ॥ शंबरोद्विविदःपीठोमुरःपंचजनादयः ३९ माहात्म्यंचवधस्तेषांवाराणस्याश्चदाहनम् ॥ भारावतरणंभूमेर्निमित्तीकृत्यपांडवान् ४० विप्रशापापदेशेनसंहारःस्वकुलस्यच ॥ वसुदेवस्यसंवादोनारदेनसुरर्षिणा ४१

चरितं २२ २३ २४ सोमवंशो

द्ववस्यैलस्येलापुत्रस्यचरितं २५ २६ २७ २८ २९ यत्रव्रतचर्यायाम् ३० ३१ यज्ञःपूजाअभिषेकःतयोर्द्वैक्यम् ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ दाहनंदहनम् ४० ४१

यत्रोद्धववासुदेवसंवादेआत्मविद्या परमात्मविद्याः अखिलाअनुवर्तितत्वेनोक्ताः वर्णाश्रमविनिर्णयश्चोक्तः ४२ युगलक्षणंतदनुरूपावृत्तिश्च उपप्लवोनाशःराजमारीभेदेनोत्पत्तिस्त्रिविधा प्राकृतिकीनैमित्ति
कीनित्याचा ४३ विष्णुदत्तस्यपरीक्षितः ४४ महापुरुषविन्यासः महापुरुषस्यांगोपांगादिस्थितिविशेषः सूर्यस्यस्थितिश्च इतिसमाप्तिपर्यंतंसर्वमुक्तं ४५ श्रुत्वाश्रुतंकृत्वा ४६ अतिशयितोवातःयथाभ्रंस
नीरंनीरदमिव ४७ अधोक्षजोभगवान्याभिर्गीर्भिर्नकीर्त्यतेतागिरोऽसत्कथामृषानिष्फलाःअसतीरसत्योऽमंगलाः यद्वचोभगवद्गुणोदयंतदेवसत्यंयथोक्तफलम् ४८ पुनरपिस्तौति तदेवेति तदेव [illegible]पुण्य
कं रुचिरंसुंदर महानुत्सवोयेनतत्तथा ४९ नयद्वचइत्यादिश्लोकत्रयंव्याख्यातार्थं ५० ५१ ५२ ननुवर्णाश्रमाचारादिनानिःश्रेयसंस्याद्वर्णाश्रमाचारयुतोगृहस्थोपिविमुच्यतइत्यतोऽच्युतभाववर्जित

उद्धवस्यचसंवादोवासुदेवस्यचाद्भुतः ॥ यत्रात्मविद्याह्यखिलाःप्रोक्ताधर्मविनिर्णयाः ॥ ततोमर्त्यपरित्यागआत्मयोगानुभावतः ४२ युगलक्षणवृत्तिश्च
कलौनॄणामुपप्लवः ॥ चतुर्विधश्चप्रलयउत्पत्तिस्त्रिविधातथा ४३ देहत्यागश्चराजर्षेर्विष्णुदत्तस्यधीमतः ॥ शाखाप्रणयनमृषेर्मार्कंडेयस्यसत्कथाः ४४
महापुरुषविन्यासःसूर्यस्यजगदात्मनः ॥ इतिचोक्तंद्विजश्रेष्ठायत्पृष्टोहमिहास्मिवः ४५ लीलावतारकर्माणिकीर्तितानीहसर्वशः ॥ पतितःस्खलितोवा
र्तःक्षुत्वावाविवशोब्रुवन् ॥ हरयेनमइत्युच्चैर्मुच्यतेसर्वपातकात् ४६ संकीर्त्यमानोभगवाननंतःश्रुतानुभावोव्यसनंहिपुंसाम् ॥ प्रविश्यचित्तंविधुनोत्य
शेषंयथातमोर्कोभ्रमिवातिवातः ४७ मृषागिरस्ताह्यसतीरसत्कथानकथ्यतेयद्भगवानधोक्षजः ॥ तदेवसत्यंतदुहैवमंगलंतदेवपुण्यंभगवद्गुणोदयम् ४८
तदेवपुण्यंरुचिरंनवंनवंतदेवशश्वन्मनसोमहोत्सवम् ॥ तदेवशोकार्णवशोषणंनृणांयत्रोत्तमश्लोकयशोनुगीयते ४९ नयद्वचश्चित्रपदंहरेर्यशोजगत्पवि
त्रंप्रगृणीतकर्हिचित् ॥ तद्ध्वांक्षतीर्थंनतुहंससेवितंयत्राच्युतस्तत्रहिसाधवोमलाः ५० सवाग्विसर्गोजनताघविप्लवोयस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ॥ ना
मान्यनंतस्ययशोंकितानियच्छृण्वंतिगायंतिगृणंतिसाधवः ५१ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनम् ॥ कुतःपुनःशश्वदभद्रमीश्वरे
नचार्पितंकर्मयदप्यकारणम् ५२ यशःश्रियामेवपरिश्रमःपरोवर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु ॥ अविस्मृतिःश्रीधरपादपद्मयोर्गुणानुवादश्रवणादिभिर्हरेः
५३ अविस्मृतिःकृष्णपदारविंदयोःक्षिणोत्यभद्राणिशमंतनोतिच ॥ सत्वस्यशुद्धिंपरमात्मभक्तिंज्ञानंचविज्ञानविरागयुक्तम् ५४ यूयंद्विजाग्र्याबतभूरि
भागायच्छश्वदात्मन्यखिलात्मभूतम् ॥ नारायणंदेवमदेवमीशमजस्रभावाभजताविवेश्य ५५ अहंचसंस्मारितआत्मतत्त्वंश्रुतंपुरामेपरमर्षिवक्त्रात् ॥ प्रा
योपवेशेनृपतेःपरीक्षितःसदस्यृषीणांमहतांचशृण्वताम् ५६ एतद्वःकथितंविप्राःकथनीयोरुकर्मणः ॥ माहात्म्यंवासुदेवस्यसर्वाशुभविनाशनम् ५७

त्राह यशइति यच्चच्युतभाववर्जितस्तर्हिवर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषुपरः परिश्रमः यशःश्रियामेवार्थैनत्वात्यंतिकसिद्धयेभवति ननुअच्युतभावःकेनस्यादत्राह अविस्मृतिरिति गुणानुवादश्रवणादिभि
रुद्भूताच्युतामक्तेःपुंसः श्रीधरपादपद्मयोरविस्मृतिः निरंतराभ्यासलक्षणंस्मरणंभवति ५३ साकर्तुःकिंकरोतिफलमित्याह अविस्मृतिरिति सत्वस्यांतःकरणस्य ५४ यूयमवाह्यभावाअनन्यभक्ताः
अदेवंदेवेभ्योन्यंनारायणंदेवमात्मानिमनस्याविवेश्यभजतेतियद्यस्मात्तस्माद्भूरिभागाअतिभाग्यवंतः ५५ अहंचभूरिभागाइतिध्वनयति अहंचेति भवाद्भिरहंचात्मतत्त्वंसंस्मारितःममापीदमात्मतत्त्वमाम्नाय
तः प्राप्तमित्याह श्रुतमिति प्रसंगोप्यनुकूलइत्याह प्रायेति ५६ ५७

यामंक्षणंचनान्यानंतरितार्थाद्वितीया आत्मानंमनः ५८ कालविशेषमाह द्वादश्यामिति ५९ देशविशेषमाह पुष्करइति पुष्करेवराहक्षेत्रे भयात्संसारभयात् ६० अत्रयेद०१५।भा।
र्तितास्तेपिसंहितापाठादिकुर्वतोभीष्टानिददतीत्याह देवताइति ६१ किंचऋगादीन्यधीत्ययत्फलंस्यात्तदेतत्संहितामधीत्यस्यादित्याह ऋचइति मधुकुल्यामधुनद्यः मधुनद्यादिकथनंसुखवि
शेषार्थं ६२ नकेवलमैहिकंकिंतुमुक्तिरपीतिकथयति पुराणेति यद्विष्णोःपरमंपदंतद्व्रजेत् ६३ अंबुधिमेखलांभूमिम् ६४ इतरपुराणेभ्योस्यमाहात्म्याधिक्यात्फलाधिक्यंमाहात्म्याधिक्यंच
प्रतिपदंप्रत्यक्षरंचश्रीनारायणस्यगुणरागप्रतिपादकत्वेनेत्याह कलिमलेति कलिमलंसंसारंचकालयति नाशयतीतिकलिमलसंसृतिकालनः इतरत्रपुराणेषु इहपुराणे अशेषमूर्तिः कथाप्रसंगैः
६५ सूतोग्रंथावसानेपिगुरुनमस्कारंकरोति स्वसुखेति स्वातंत्र्यात्स्वःपरमात्मातान्निष्ठंसुखंस्वसुखंतेन निभृतंपूर्णंचेतोयस्यसतथा स्वरूपसुखश्चनिभृतज्ञानश्चस्वसुखनिभृतचेताः चेतोज्ञानमितिवातेन
सुखेनव्युदस्तान्यभावःनिरस्तान्यविषयबुद्धिःतेनाविज्ञानेननिरस्तान्यज्ञानइतिवा अपिकृत्यकृत्योपि अजितस्यहरेरुचिरयालीलयाआकृष्टसारःविवशीकृताचित्तस्थैर्यःतस्यहरेःसंबंधि अतएवतत्त्वदीपकं

यश्चसंश्रावयेन्नित्यंयामंक्षणमनन्यधीः ॥ श्रद्धावान्यश्चशृणुयात्पुनात्यात्मानमेवसः ५८ द्वादश्यामेकादश्यांवाशृण्वन्नायुष्यवान्भवेत् ॥ पठन्ननश्नन्प्र
यतःपूतोभवतिपातकी ५९ पुष्करेमथुरायांचद्वारवत्यांयतात्मवान् ॥ उपोष्यसंहितामेतांपठित्वामुच्यतेभयात् ६० देवतामुनयःसिद्धाःपितरोमनवो
नृपाः ॥ यच्छंतिकामान्बहुलान्शृण्वतोयेत्रकीर्तिताः ६१ ऋचोयजूंषिसामानिद्विजोधीत्यानुविंदते ॥ मधुकुल्याःपयःकुल्याघृतकुल्याश्चतत्फलम् ६२
पुराणसंहितामेतामधीत्यप्रयतोद्विजः ॥ प्रोक्तंभगवताविष्णोस्तत्पदंपरमंव्रजेत् ६३ विप्रोधीत्याप्नुयात्प्रज्ञांराजन्योंबुधिमेखलाम् ॥ वैश्योनिधिपतित्वं
चशूद्रःशुध्येतपातकात् ६४ कलिमलसंहृतिकालनोखिलेशोहरिरितरत्रनगीयतेह्यभीक्ष्णम् ॥ इहतुपुनर्भगवानशेषमूर्तिःपरिपठितोनुपदंकथाप्रसंगैः ६५
स्वसुखनिभृतचेतास्तद्व्युदस्तान्यभावोप्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारस्तदीयम् ॥ व्यतनुतकृपयायस्तत्त्वदीपंपुराणंतमखिलवृजिनघ्नंव्याससूनुंनतोस्मि
६६ तमहमजमनंतमात्मतंत्रंजगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिम् ॥ द्युपतिभिरजशक्रशंकराद्यैर्दुरवसितस्तवमच्युतंनतोस्मि ६७ उपचितनवशक्तिभिः
स्वआत्मन्युपरचितस्थिरजंगमपालनाय ॥ भगवतउपलब्धिमात्रधाम्नेसुरऋषभायनमःसनातनाय ६८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेपारम
हंस्यांसंहितायांप्रतिसंक्रमणलक्षणंनामद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

पुराणं व्यतनुतव्याख्ययाविस्तृतवान्तंव्याससूनुंशुकंनतोस्मि ६६ गुरुनमस्कारानंतरंतदुपदिष्टस्वरूपंश्रीनारायणंनमति तमिति योभागवतस्याद्यपद्यमारभ्यप्रतिपादितस्तंनतोस्मीत्यन्वयः ज
गदुदयादिषुआत्मशक्तिस्वरूपशक्तिं आत्मतंत्रंस्वतंत्रं अजंसर्वज्ञंदेहवत्तएवज्ञानोत्पत्तेःअस्यतदभावात्स्वज्ञानेनैवसर्वंजानातीतिदेशतःकालतोगुणतश्चानंतंद्युपतिभिर्ज्ञानपतिभिरजशंकराद्यैःदुरवसि
तस्तवंअनिश्चितस्तुतिं अच्युतंमायानिमित्तच्युतिरहितम् ६७ उपचितनवशक्तिभिः मूलप्रकृतिमहदहंकारमनःपंचभूताख्यनवशक्तिभिः आत्मनिस्वाधारतयाउपरचितयोः स्थिरजंगमयोःपालनंये
नसतथातस्मै उपलब्धिमात्रधाम्नेकेवलज्ञानस्वरूपाय सुरऋषभायदेवोत्तमाय सनातनायसदातनाय शब्दमात्रैकविषयायनमः अनेनश्लोकद्वयेनजन्माद्यस्ययइत्यादेरर्थोदर्शितइति ६८ ॥ सत्यंज्ञा
नमनंतमच्युतमजंनिर्दुःखसौख्योदधिंनिर्दोषामितवेदवेदितमहंवंदेमुकुंदंसदा ॥ यद्भक्त्याकमलाब्जजेशगिरिशानंतादिदेवाःपदसायुज्यंप्रसरंत्यनेकविधयासत्योविरत्याचतम् १ व्याख्याभागवतस्य

कृष्णरचितात्वत्प्रीतिकामात्मनाभीतश्चेत्प्रददासितत्प्रतिनिर्धिबवीन्वारिष्येवरान् ॥ माक्किंचनतांतवप्रतिभवपादारविंदात्मनासंसक्तिसुखनीर्थशात्रविजराहारस्यपारंतया २ पदरत्नावलीकंठेराज तांहिसुराद्विषः । वनमालेवमालेवमौक्तिकीकृष्णवल्लभा ३ ॥ इतिश्रीमन्महेंद्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थयतींद्रकृतायांश्रीमद्भागवतटीकायांपदरत्नावल्यांद्वादशस्कंधेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
स्तवैर्वेदैश्चस्तुन्वंतिस्तुवंति उपनिषच्छब्दस्याकारांतत्वं ध्यानेनावस्थितंनिश्चलंतद्गतंयन्मनस्तेनयस्यांतंनविदुःसुरासुरगणाः १ पृष्ठेभ्राम्यत्अमंदोगरिष्ठोमंदरगिरिस्तस्यग्रावाणस्तेषामग्राणितैःकं डूयनात्तेनसुखेनानिद्रालोःनिद्राशीलस्य येषांश्वासानिलानांसंस्कारास्तेषांकलाश्चलेशास्तदनुवर्तनवशात् जलनिधेरंभसांयातायातंनविश्राम्यति ननुसमुद्रक्षोभादेवतन्नसंस्काररवशात्तत्राह वेलाक्षो

सूतउवाच ॥ यंब्रह्मावरुणेंद्ररुद्रमरुतस्तुन्वंतिदिव्यैस्तवैर्वेदैःसांगपदक्रमोपनिषदैर्गायंतियंसामगाः ॥ ध्यानावस्थिततद्गतेनमनसापश्यंतियंयोगिनोय स्यांतंनविदुःसुरासुरगणादेवायतस्मैनमः १ पृष्ठेभ्राम्यदमंदमंदरगिरिग्रावाग्रकंडूयनान्निद्रालोःकमठाकृतेर्भगवताश्वासानिलाःपांतुवः ॥ यत्संस्कार कलानुवर्तनवशाद्वेलानिलेनांभसांयातायातमतंद्रितंजलनिधेर्नाद्यापिविश्राम्यति २ पुराणसंख्यासंभूतिमस्यवाच्यप्रयोजने ॥ दानंदानस्यमाहात्म्यं पाठादेश्चनिबोधत ३ ब्राह्मंदशसहस्राणिपाद्मंपंचोनषष्ठिकम् ॥ श्रीवैष्णवंत्रयोविंशच्चतुर्विंशतिशैवकम् ४ दशाष्टौश्रीभागवतंनारदंपंचविंशतिः ॥ मार्कंडेयंनवाग्नेयंदशपंचचतुःशतम् ॥ चतुर्दशभविष्यंस्यात्तथापंचशतानिच ५ दशाष्टौब्रह्मवैवर्तंलिंगमेकादशैवतु ६ चतुर्विंशतिवाराहमेकाशीतिस हस्रकम् ॥ स्कांदंशतंतथाचैकंवामनंदशकीर्तितम् ७ कौर्मंसप्तदशख्यातंमात्स्यंतच्चचतुर्दश ॥ एकोनविंशत्सौपर्णंब्रह्मांडंद्वादशैवतु ८ एवंपुराणसंदोह श्चतुर्लक्षउदाहृतः ॥ तत्राष्टादशसाहस्रंश्रीभागवतमिष्यते ९ इदंभगवतापूर्वंब्रह्मणेनाभिपंकजे ॥ स्थितायभवभीतायकारुण्यात्संप्रकाशितम् ॥ आ दिमध्यावसानेषुवैराग्याख्यानसंयुतम् १० हरिलीलाकथाव्रातामृतानंदितसत्सुरम् ॥ सर्ववेदांतसारंयद्ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम् ॥ वस्त्वद्वितीयंतन्निष्ठंकैव ल्यैकप्रयोजनम् ११ प्रौष्ठपद्यांपौर्णमास्यांहेमसिंहसमन्वितम् ॥ ददातियोभागवतंसयातिपरमांगतिम् १२ राजंतेतावदन्यानिपुराणानिसतांगणे ॥ यावन्नदृश्यतेसाक्षाच्छ्रीमद्भागवतंपरम् १३ सर्ववेदांतसारंहिश्रीभागवतमिष्यते ॥ तद्रसामृततृप्तस्यनान्यत्रस्याद्रतिःक्वचित् १४ निम्नगानांयथागंगा देवानामच्युतोयथा ॥ वैष्णवानांयथाशंभुःपुराणानामिदंतथा १५ क्षेत्राणांचैवसर्वेषांयथाकाशीह्यनुत्तमा ॥ तथापुराणव्रातानांश्रीमद्भागवतंद्विजाः १६

भस्तस्यनिभेनामिषेण २ पुराणसंख्यास्तासांसंभूतिंसमाहारंवा अस्यश्रीभागवतस्यवाच्यंविषयः प्रयोजनंदानंचतस्यपाठादेश्चमाहात्म्यंनिबोधत ३ त्रयोविंशत्त्रयोविंशतिः चतुर्विंशतिसहस्राणि शैवकंशिवपुराणम् ४ मार्कंडेयंनव वाह्नंत्वितिवापाठः अग्निपुराणंदशपंचसहस्राणिचत्वारिशतानि ५ ६ स्कांदंशताधिकैकाशीतिसाहस्रम् ७ सौपर्णंगरुडपुराणंएकोनविंशत्एकोनविंशतिः ८ पुराणानांसंदोहःसमूहःचतुःसंख्याकएव ९ १० हरिलीलाकथानांव्रातःसएवामृतंतेनानंदिताःसंतःसुराश्चयेनतत् तन्निष्ठंतद्विषयम् ११ प्रौष्ठपद्यांभाद्रपद्यांहेमसिंहसमन्वितंस्वर्णसिंहासना रूढम् १२ १३ तद्रसएवामृतंतेनतृप्तस्य १४ १५ १६

पारमहंस्यंपरमहंसैःप्राप्यम् १७ १८ १९ २० २१ २२ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधेवंजयध्वजकृतटीकायांमूतोक्तौत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

श्रीमद्भागवतंपुराणममलंयद्वैष्णवानांप्रियंयस्मिन्पारमहंस्यमेकममलंज्ञानंपरंगीयते ॥ यत्रज्ञानविरागभक्तिसहितंनैष्कर्म्यमाविष्कृतंतच्छृण्वन्विपठ न्विचारणपरोभक्त्याविमुच्येन्नरः १७ कस्मैयेनविभासितोयमतुलोज्ञानप्रदीपःपुरातद्रूपेणचनारदायमुनयेकृष्णायतद्रूपिणा ॥ योगींद्रायतदात्मनाऽ थभगवद्रातायकारुण्यतस्तच्छुद्धंविमलंविशोकममृतंसत्यंपरंधीमहि १८ नमस्तस्मैभगवतेवासुदेवायसाक्षिणे ॥ यइदंकृपयाकस्मैव्याचचक्षेमुमुक्षवे १९ योगींद्रायनमस्तस्मैशुकायब्रह्मरूपिणे ॥ संसारसर्पदष्टंयोविष्णुरातममूमुचत् २० भवेभवेयथाभक्तिःपादयोस्तवजायते ॥ तथाकुरुष्वयोगेशनाथस्त्वंमेयतःप्रभो २१ नामसंकीर्तनंयस्यसर्वपापप्रणाशनम् ॥ प्रणामोदुःखशमनस्तंनमामिहरिंपरम् २२ ॥ इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेपारमहंस्यां संहितायांवैय्यासिक्यांअष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांद्वादशस्कंधेमूतोक्तौत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ६७ ॥

१ ब्रह्मस्थब्रह्मरूपेण २ तस्मिन्नारदेनारदरूपमस्या स्तीतितद्रूपीतेनस्वात्मनैव ३ व्यासाय ४ तदात्मनाऽन्यात्मना ५ अथ पुनरथशुकरूपेण ।

संस्कृत.

पुस्तक	रु.	आ.
विष्णुसहस्रनाम	रु० ०	१॥
विष्णुसहस्रनामावली	०	२
कृष्णभक्तिचन्द्रिका	०	९
वैद्यमनउत्सव	०	७
कुवलयाश्वविलासः	१	०
नीतिवाक्यामृतम्	१	०
राघवपान्डवीयंसटीकम्	२	०
राधाविनोद सटीक	०	२
रामार्यगुच्छा	०	२
भागीरथीचम्पूः	१	४
षट्पद्मञ्जरी सटीक	०	४
धातुकारिकावली	०	२
भाद्रपद्मासमाहात्म्य	०	१०
वैशाखमासमाहात्म्य	०	८
रघुवंश इंग्रजीभाषांतरासहित	२	१२
सप्तशती रेशमी	०	५
भगवतगीतारेशमी	०	६
हरिवंशसटीक	६	०
अध्यात्मरामायणसटीक	२	०
सत्यगणपतिव्रतकथा	०	४
चातुर्मासमाहात्म्य	०	८
गायत्रीपुरश्चरण	०	४
चैत्रमासमाहात्म्य	०	१२
रतिमन्मथनाटकं छायासमेतम्	०	१०
मुद्गलाचार्यकृतआर्यासटीक	०	१०

संस्कृत.

पुस्तक	रु.	आ.
भामिनीविलासः सटीकः	रु० १	०
महाभारत सटीक	४०	०
श्रीकृष्णजन्मखंड	२	८
देवीभागवत	७	०
गीताश्रीधरी टीका	१	४
ऋग्वेदसंहिता	४	०
ऋग्वेद सायनाचार्यकृतभाष्यासहीत	५०	०
धर्मसिंधु	३	०
विजयध्वजी भागवत	१०	०
स्तोत्ररत्नाकर	१	०
बोधायनसनिर्णयप्रयोगमाला	६	०
मार्कंडेय पुराण	४	८
ऋग्वेदी ब्रह्मकर्म	२	८
हिरण्यकेशी ब्रह्मकर्म	४	०
व्रतराज टिप्पणीसहीत	५	०
पंचदशी सटीक	३	०
यजुर्वेद (तैत्तिरेयकृष्ण) सहिता	३	०
योगवासिष्ठ सटीक	२०	०
अमरकोश सटीक	१	०
हटयोगप्रदीपिका सटीक	२	८
बृहज्जातक सटीक	२	०
वीरसिंहावलोकन	१	१२
शंकरानंदीगीता	५	०
सतोपरयानरामायण	२	८
महाशिवपुराणम् सटीकम्	१६	०

संस्कृत.

पुस्तक	रु.	आ.
श्रीमद्भागवतं विजयध्वजासं०	रु० १०	०
आनन्द रामायणम्	५	०
श्रीमद्भागवतं गुटकात्मकं	३	८
गरुडपुराणं (प्रेतकल्पः) सटीकम्	१	०
स्तोत्ररत्नाकर	१	०
सिद्धान्तकौमुदी	२	८
क्रियापद प्रकाशः	०	१२
रामाश्वमेध	२	८
कथासरित्सागर	६	०
कुवलयानन्द सटीक	१	८
दशकुमार चरित्र	१	८
पञ्चदशी सटीक	३	०
गीतगोविन्द सटीक	१	०
श्रीवेङ्कटेश महात्म्य	५	०
कुमार सम्भव	२	०
मध्वविजयमूळ	०	१२
भोजचम्पू	१	०
अमरकोशमूळ	०	[illegible]
मध्वविजय सटीक	५	०
अनुभूति प्रकाश	२	४
अमरकोश (रामाश्रयी टीका)	५	०
बाणकृत कादंबरी सटीक	५	०
रामाश्वमेध	३	८
किरातार्जुनीय काव्य	[illegible]	[illegible]

संस्कृत

पुस्तक	रु.	आ.
गीतामधुसुदनी टीका	रु ३ ४	[illegible]
गीतामृततरङ्गिणी भाषाटीका	[illegible]	४
बृहज्ज्योतिषार्णव सटीक	३	[illegible]
सर्वार्थचिंतामणि	[illegible]	१२
भोजप्रबंध	०	८
शाकुन्तलनाटक सटीक	२	४
पञ्चरत्नीगीता	०	[illegible]
लघुकौमुदी	[illegible]	[illegible]
हितोपदेश	०	[illegible]
नलचम्पू सटीक	२	
रघुवंश सटीक	२	
तर्कसंग्रह	[illegible]	
साम्बपुराण	२	[illegible]
गर्गसंहिता	६	[illegible]
एकादशीमाहात्म्य	०	१०
संस्कार भास्कर	३	०
चिकित्साक्रमकल्पवल्ली	३	[illegible]

याखेरीज आमुचे बुकडीपोंत मराठी, इङ्ग्रजी संस्कृत, गुजराथी, हिन्दुस्थानी, शालोपयोगी, इत्यादि सर्व प्रकारची पुस्तकें माफक दराने मिळतील.

गोपाळ नारायण आणि कंपनी,